

ERDÉLYI MÚZEUM

LVII. KÖTET

1995. 3–4. FÜZET

Ifjabb Bethlen István váradi udvara, avagy
a Murányi Vénusz Váradon

*

A Csíki Magánjavak

*

Erdély ókori történetének kutatása
a XIX. század közepéig

*

„Deákok” (parasztkántorok) moldvai magyar falvakban

*

A romániai magyar folklórkutatás öt évtizede
(1944–1994)

*

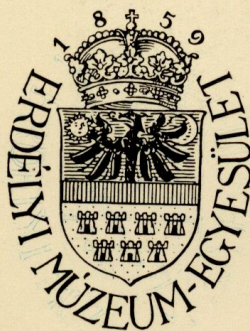
Műhely

*

Szemle

*

Egyesületi közlemények

KOLOZSVÁR, 1995
AZ ERDÉLYI MÚZEUM-EGYESÜLET KIADÁSA

Tóth István

Ifjabb Bethlen István váradi udvara, avagy a Murányi Vénusz Váradon

Nagyvárad, a híres búcsújáró hely, Bihar vármegye központja dél felől a török számára viszonylag könnyen elérhető volt. Erről tanúskodik a magyar *Carmina Burana*: a Magyi-kódex egykori verses feljegyzése. A kétsoros latin vers az 1474-es (Dorottya-nap utáni), február 7-ikei „excisió”-ról, dúlásról, betörésről tudósít bennünket:

*Szűzi Dorottya után hívót ölt a pogány;
A kor bűne miatt sírnak a váradiak.¹*

Az igen frappáns leoninus egyelőre csak egy szomorú, megdöbbentő epizódot hoz a civilizáltan nyugalmas világ tudtára. A török ekkor még lóhalálban menekül az elrablott kincsekkel és nőkkel, nehogy Mátyás király katonái megtorolhassák éjjeli rajtaütésüket. A helyzet Váradon csak akkor kezd komollyá válni, amikor – Temesvár után – az 1560-as évek második felében Gyula és Borosjenő vára is elesik. Váradot, illetve gondtalanul fürdőző polgárait ismét egy tragikus epizód éri: a Gyulát ostromló törökök egyik martalóc-alakulata meglepi a békésen fürdőzőket, és lenyakazza őket. Christianus Schesaeus (a szászok Janus Pannoniusa) így emlékeztet erre a másik véres epizódra:

*...mert a pogány bőszen megszegte a békét,
Fosztogatott maga módján közeli falvakon átal,
És lenyakazta, akit Várad hévize fürösztött.²*

Az első epizódot időbeli, a másodikat térbeli korlátozottsága miatt el lehetett volna felejteni a korabeli Váradon. Csak akkor vált végleg veszélyessé a város helyzete, amikor a törökök teljesen megszállták Várad környékén a déli részeket, és farkasszemet néztek a váradi vár katonáival; egyszóval végvárrá lett a menekültekkel megtelt város. László király városa ekkor már (1557 óta) az erdélyi fejedelem fennhatósága alá tartozott, és rövidesen kálvinista hitre tért át. Előbb Izabella, majd János Zsigmond a főkapitány hatáskörének növelésével igyekezett biztosítani a vár védelmét. (Az addigi püspöki hatalmat, amely a főispáni hatalom gyakorlásával járt együtt, most a főkapitányi hatáskör helyettesítette.) Másrészt a fejedelem diplomáciai úton is szerette volna féken tartani a törököt: II. Szelim szultán több basáját arra a szövetségre emlékeztette, amelyet még János király kötött volt a törökkel. Erre így utal Schesaeus idézett műve (amely Bethlen István egyik ösét is említi):

*Erre követséget küldött a király adománnyal
Buda, Temesvár, Szolnok meg a minap leigázott
Gyula basáihoz, azt kérvén, hogy az atyai földet
–Addig egészen, ahol védelmi határai álltak –
Adják vissza, s az országot kiszabott gyepű által
Osszák meg, ki-ki állítson jelet a gyepűjére,
Nehogy az egyik a másik részeit elvegye, mert az
Szörnyű viszályok, gyűlöletes perek oka lehetne:
Hitelesítvén a levelet, rányomja királyi
Bélyegzőjét, ne higgyék, hogy nem maga küldte,
S eljuttatta török nyelven valamennyi basához,*

¹ *Epitaphium super excisione Waradiensi M.G. Kovachich. Formulae solennes styli...* Pesthini 1799. 30. – Itt és a továbbiakban, ahol a fordítót külön nem jelöljük, a latin versidézetekeket a tanulmány szerzője fordította.

² Ch. Schesaeus: *Ruinae Pannonicae*. X. k. 31–33. sor. *Opera quae super sunt omnia*. A. K. 1979. 290.

*Akik méltatlannak tartva királyi igényét,
 Megharagudtak rá, s kiabálva meg is fenyegették,
 Hogy megölik, ha nem él nyugalomban a: ősei helyén,
 Boldogan áldva királyi szerencsáját s könyörögvén,
 És nem szűnik ezentúl tömni a fülüket ezzel.
 Sőt a király levelét a kezükkel százfele tépték,
 És lábukkal a földre taposták mind kiabálva,
 Hogy meghalt az a szultán, aki a békekötésnek
 A szerzője; a jog meg a törvény a vezetővel
 Együtt változik; új vezetőjük tehet akármit.
 S rátörnek bős fegyvereikkel a követeinkre,
 Közülük egypárat meg is ölnek: olyan nyomorultul
 Pusztul el Erdély bánja, Karánsebes ura, a bátor
 És roppant erejű Bethlen Gergely. S ami ennél
 Több, Szelim azt követelte kitartón, hogy neki adják
 Várad tájait, és hogy harc nélkül bebocsássák
 Hadseregét az erődbe, ahol bizton lehet aztán,
 S nem tart földje a közeli osztrák területektől.
 Éppen ez okból kellett körbefalazni a várat,
 És mind óvni szilárdabban, fokozott figyelemmel.³*

A fejedelem tehát talán éppen diplomáciai kudarca miatt (vagy azért is) igyekszik növelni a főkapitányi hatalmat és megerősíteni a vár falait a Királyfia-bástyával, és – ami nem lényegtelen – a legkiválóbb, legrátermettebb emberekre bízva a nagy fontosságú véghely védelmét. Így többek között a padovai végzettségű Báthori István kerül a égvár élére. A jó képzettségű főkapitány előbb erdélyi fejedelem, majd lengyel király is lesz, s ezáltal példát szolgáltat: a váradi főkapitányság út lehet a fejedelemséghez, sőt a lengyel királyság felé is. Láttuk, hogy egyébként nem túlságosan irigylésre méltó tisztség a váradi kapitányság, mert állandóan testközelben érzi azt az ellenséget, aki semmiféle szerződést sem tart tiszteletben. Másrészt olyan felkészültséget és hadvezéri tehetséget igényel, amelynek birtokában bármelyik pillanatban képes legyen eredményesen felvenni a harcot a sokszoros török túlerővel. Erre a nehéz szerepre (amelyet oly eredményesen töltött be Bocskai István is) szánta Bethlen Istvánt a Nagy Fejedelem, akinek gyermekei elhaláloztak.

Bethlen Gábor minden lehetőet elkövetett, hogy unokaöccse „more Jesuitarum” felkészülhessen arra a tisztségre, amely már akkor a fejedelemség erőpróbája, előiskolája volt bizonyára egész Erdély szemében. Előrelátó fejedelmi nagybátyja – mintha csak érezte volna nemsokára bekövetkező halálát – kiváló ügyelőkre és nevelőkre bízta az ifjú István grófot, és már tizenhárom évesen Heidelbergbe küldte őt. Tanárai mellett kiváló akadémisták nevelték: előbb Bojthi Veres Gáspár, a történész és költő, s Geleji Katona István, a későbbi tudós erdélyi püspök, majd Károlyi K. György és Alvinczi Péter kassai rektor, akik egyszersmind íróemberek is voltak.⁴ A mindössze tizennégy éves Bethlen István egy sikeres „declamatiunculá”-t, beszédet ír és mond el a heidelbergi teológusok előtt⁵, ezzel zárja az 1619–20-as tanévet. El kell menekülnie a betörő spanyol zsoldosok elől (mert a harmincéves háború már megkezdődött). Azon-

³ XII. k. 352–382. sor. *I.m.* 326–327.

⁴ Zoványi Jenő *Egyháztörténeti lexikona* (Bp. 1977) illető címszavait.

⁵ *Declamatiuncula de natura Jesu Christi*. Heidelberg 1620.

ban mind a vizsgadolgozat, mind Károlyi K. György róla írt verse megmaradt az idézett kiadásban. Ott tanuló és leendő preceptora így köszönti a tehetséges ifjú latin nyelvű munkáját:

*Szép ez a munka, akármilyen is, amely a jézusi névben
Jött a világra; egész üdvös a vég, amit ér.
Éppen ezért hiszem azt, hogy az Úrban nyert tudományod,
Kedves bethleni sarj, még a javadra lesz.
Annyit kívánok, hogy amint ragyogó tanulásod
Kezdetre jelzi, akképp végződjék a tanév.
Légy testedben erős, növekedjen a lelki erőd is,
Maga Minerva legyen szellemi támogatód,
Hogy Krisztust ragyogóbban hirdethessed ezentúl.
Nőjön nagyra neved szerte a föld kerekén.
(Votum ad illustrem ac generosum Dn. Comitem)*

Ugyanebből az évből való Bojthi Veres Gáspárnak, az akkori nevelőnek az az asklepiadészi ódája (*Choriambicum asclepiadicum*), amely sokkalta veretesebb formában emlékezteti a még kamaszkorú István grófot török elleni hivatására. Bojthi Veres ódája – jellegzetes heidelbergi vonásként – túl sok és súlyos mitológiai ékítményt tár elénk, mintha csak el akarna kápráztatni bennünket tudományos kelléktárával:

*Ifjú grófom, akit ősi család adott,
Drága dísz kilenc Múza körének és
Bájos káriszok oly bölcs adománya, mely
A parnasszusi fő mirtuszaként terem:
Vannak, kiket eón lant, finom érzélem
Vitt az égbeliek fenti sorába, kik
Örvendnek, hogy a lét sosem enyészhet így;
Nem vet ki az idő gyors rohanása, ha
Bárki fáradozott szellemi műveikért.⁶*

Akárcsak azokat a humanistáinkat, akik Heidelbergben tökéletesítették humanista költészettel kapcsolatos tudásukat (mint Szilvási K. Márton, Borzási Balázs, Prágai András, Geleji Katona István, Kóródi Bedő Dániel, Pécsváradi Péter, Jászberényi Mátyás, Pataki Füsüs János, Szentkirályi Benedek és mások),⁷ emelkedett pátoz, ünnepélyesen kötött verselés és egyfajta tudós viszonyulás jellemzi Bethlen István költészettani mesterét is. Nemcsak a mitológiai kellékek, hanem egyéb megemésztetlen tudományos adatok (sőt könyvcímek!) is gyakran teszik elfásulttá és szárazzá ezt a költészetet, amely többnyire nélkülözi az őszinte érzelmet és közvetlen gondolatot. Bojthi Veres munkáiban természetesen vannak szerencsés kivételek is.

Visszatérve a szóban forgó asklepiadészi ódára, a szerző herkulesi példák után (amint ez Bethlen Gábor idejében szokásos) Hunyadi Mátyás nagyszerű művelődési eszményét állítja a trón várományosa elé; ez a Bethlen-kor egyik legáltalánosabb kulturális törekvése:⁸

*Hogyha a tanulótársak előtt akarsz
Nyerni érdemeket, nézve a nemzeted:
Aki nem hiszi, hogy rövid időn belül*

⁶ Uo.

⁷ Lásd főként Herepei János Adattárának III. kötetét (*Adatok XML századi szellemi mozgalmaink történetéhez*. Bp.–Szeged 1966.388).

⁸ Vita Zsigmond: *Művelődés és népszolgálat*. Buk. 1983. 8–5.

*Szép fáklyád övezi - esztelen agy lehet.
Mint Mátyás, Hunyadi sarja, hatalmasan
S jámborul diadalt ült a cseh börtönön,
S több országban is ő tett igazat, mivel
Sztambul s Róma urát megfenyegette volt:
Már királyi erényt bírnak a Bethlenek,
Érzik, hogy fejükön sarjad a zöld babér.*

Itt arról a Bethlen Gergelyről beszél, aki a család legelső ismert őseként a XV. század elején megalapozta az iktári Bethlenek hírét. (Ez is a török ellen harcolt, akárcsak az a Bethlen Gergely, akit a már idézett Schesaeus szerint egy török basa mint János Zsigmond követét felkoncoltatott.) Nemcsak fennkölt és túl ékítményes ez a költészet, hanem szónokias és moralizáló is, akárcsak egy prédikáció. Cicerói körmondatok és túlméretezett mitológiai képek jellemzik ezt a túl színpadias, túl koturnusos verset (de Bojthi Veres – Prágai, Bocatius és Szenci Molnár mellett – így is a Bethlen-kor egyik legjobb humanistája):

*Ha azt emlegeted, s nagynevű őseid
Mellé kapcsolod a káriszokat, s nemes
Kebled a Helikon habjaitól ragyog:
Égi csillagokat gyűjtsz az Olimpuzson.*

A kálvinizmus fellegvárában, Heidelbergben elkezdett tanulmányok Kassán folytatódnak, ahol tehát Károlyi K. György nevelő és Alvinczi Péter ügyelő fáradozik Bethlen Istvánnak kapitánnyá, illetve fejedelemmé nevelésén. Kettőjük közül bizonyára Alvinczi ismerte jobban a váradi viszonyokat, hiszen Nagyváradon végezte középfokú tanulmányait, majd (1603 és 1605 között) váradi lelkészként, esperesként működött, és a közeli Kiskerekiből (Bocskai szolgálatában) alaposan tájékozódott a bihari dolgokról. A hazaérkezett, tizenötödik évébe lépett Bethlen István nevelése kezdett közügyé válni. Ebből az immár Európa-szerte ismert Szenci Molnár Albert is kivette a részét: az általa legjobbnak vélt hét európai humanista nevelő latin írásából neveléstani könyvet állított össze ifjabb Bethlen István és Péter öccse számára.

Az 1621-es kiadású latin–görög–magyar szótárának függelékeként megjelent Iskolai szöveggyűjteményt (*Syllecta scholastikát*)⁹ Bethlen Istvánnak ajánlta. A hatsoros latin ajánlásból Szenci Molnár kiváló pedagógiai érzéke tükröződik, amely elsődleges tényezőként hangsúlyozza az ember egyéni hajlamát:

*Itt adtam ki, nehogy nyoma vesszen a túl kicsi könyvnek,
S három distichonom versben ajánlja neked.
Más dolgot szeret egyik: a harcot; a kürtöt a másik;
Ehhez a citera áll, ahhoz a lant közelebb.
Ennek a lantszó hősdala tetszik, amannak a lágyabb
Gyászdal, emennek a jó, ízes epigrammák.*

(Ad lectorem)

Ugyanebben az évben éri a mindössze tizenöt éves Bethlen Istvánt élete legnagyobb kitüntetése: Bethlen Gábor váradi főkapitánnyá nevezi ki. A Nagy Fejedelem éppen két évvel azelőtt javíttatta ki a régi Föld-bástyát (amely azóta a Bethlen-bástya nevet viseli). Még kamaszkorú, de igen alapos képzettségű unokaöccse bizonyára ismerte azt a latin verset, amelyet Háportoni Forró Pál írt¹⁰, megszemélyesítve a nyugati kapu jobb oldalán lévő bástyát:

⁹ *Régi Magyarországi Nyomtatványok*. II. 1239/4 (RMNy).

¹⁰ *Prosopopoeia arcis Várad*. RMNy II. 1174.

*Én a váradi vár, ki a László sirja miatt volt
 Híres, testileg oly csonkán álltam előbb.
 Bethlen költségén kijavítva, ma tőle vagyok nagy;
 Amibe más kezdett, véghezvitte dicsőn.
 Lőhet már maga Mars is a bástyáimra golyókkal:
 Semmi se rettent meg, biztosan óv a falam.
 Mint Szemirámisz művétől Babilon neve nagy lett,
 Bethlen műve nyomán nagy leszek én magam is.
 (Quintus Curtius Nagy Sándor históriája elé)*

A beiktatásra érkező ifjú – akinek eleddig két neves őse is elesett a török elleni harcban, most pedig fejedelmi nagybátyja történeti jelentőségű építkezéseinek lehetett tanúja - bizonyára a fennkölt érzéssel lépett be a vár nyugati kapuján, hogy a Bethlen család neve és a történelem örökre egybefonódott. S ebben a jobb oldali bástya akkor még új, verses felirata is megerősítette:

*...Gábor a csillagokon túl járt, hol zengnek a szférák,
 És a nevét csillagból rakja ki egykor az égbolt.*

Már tudott annyira latinul, hogy Gyulai Pál Sibrik Györgyhöz írt latin nyelvű Tanácsai Tükrét is megértse az ifjú kapitány, akinek (mint az ország második emberének) ezek jöttek a beiktatására. Bizonyára ismerte a magyar filológia úttörőjének, Vitéz Jánosnak könyvgyűjtő szenvedélyét is.¹¹

Maga nemigen foglalkozott írással, csupán két árszabályozó könyvben, limitációban¹² szerepel a neve 1627-ben. Az „áros kalmár és posztómetsző” népek dolgában feltehetőleg különösképpen kellett intézkednie a váradi főkapitánynak, aki egyrészt főispáni tisztséget is viselt, másrészt mindezt olyan városban, amely az ország kereskedelmének egyik legélénkebb gócpontja volt. Összes városaink közül egyedül erről írja Honterus (*Cosmographiájában*) 1542-ben, hogy a piacairól híres, „emporium Waradini” szavakkal rajzolva meg a Körös-parti várost. Nem tudni, hogy milyen formában irányította az árszabályozást és a gazdasági életet, és hogy milyen részt vállalt a közigazgatásban. Viszont minden valószínűség szerint ez az (1627-es) év volt életének legboldogabb éve; ekkorra esik országszerte ünnepelt esküvője Szécsy Máriával: a még zsenge korú (tizenhét éves) „Murányi Vénusszal”. Még a puritán és visszafogott hangú kortárs, Szalárdi János *Siralmas krónikájában* is elragadó sorokat találunk a fiatal párra: „Ifjú Bethlen István igen modestus, mérsékletes szép elmével, tudománnyal s vitézi bátorsággal is bíró, nagy reménységű ifjú vala. [Bethlen Gábor] Magyarországból Szécsy György leányát, Máriát hozatta vala feleségül, és ötlet állapotjához illendő nagy fizetéssel s szabados asztallal állatta vala a váradi főkapitányságban”¹³. A leendő Murányi Vénuszt (Gyöngyösi István, Kisfaludy Károly, Petőfi, Arany. Tompa, Kállay Miklós, Móricz Zsigmond, Szentmihályiné Szabó Mária hősnőjét) pedig ilyen vázlatos tömörséggel jellemzi, megsejtve benne a romantikus kalandok bátor és izgalmas szereplőjét: „Jó lóháti és szemes aszszony”, aki legveszélyesebb állapotában is „nagy bátorságban” lakott.¹⁴ Szinte valamennyien úgy tudjuk, hogy Gyöngyösit ihlette meg először ez a rendkívül érdekes női élet. De Szécsy

¹¹ L. Jakó Zsigmond: *Írás. könyv, értelmiség*. Buk. 1976. 138–168.

¹² RMNy II. 1385–1386.

¹³ Szalárdi János *Siralmas magyar krónikája kilencz könyvei*. Kéziratok után szerkeszté B. Kemény Zsigmond. Pest 1853. 63.

¹⁴ *I.m.* 92.

Mária már esküvője napján bevonult a költészetbe: Bornemisza Ferenc készített¹⁵ vázlatos formájú és igen lírai lakodalmi éneket latin nyelven, *Nuptiis Albensibus comitis Stephani Bethlen famosissimae arcis praesidiique Varadiensis capitanei et virginis Mariae Szécsy dominae in Muran* (Bethlen István grófnak, a leghíresebb váradi vár és erőd kapitányának és Szécsy Mária, Murány vára szüzi úrnőjének fehérvári esküvőjéről) címmel.¹⁶ A három főrészből álló kötet már az első tekintetre is manierista jellegűnek tűnik, ugyanis egyrészt játékos ötletekre, másrészt logaoedikus (vagyis prózaritmussal kevert) versmértékre épül a bevezető rész, amint a ciklus címe is mutatja: *Anagrammatismi mixto-puri* (Vegyes mértékű anagrammák):

*A neves frigynek énekét zengem, mivel a hírnév gazdagodik.
Segítsd vőlegényünk, Phoebus, ontsd a béke ajándékát jó hosszan.
Gyere, Orpheusz, a menyasszonyt pindároszi dallal tedd híressé.
A nagy Murány adja ma Erdélynek őt; dicsérd, Phoebus, őket illőn.
Íme, Káriszok, az ara készül férjhez menni; Hymen a tanúbizonyosság.
Összeadja a kor a bölcs mátkákat; békén éljenek a családok.
Mátka díja, szerelem igazolása a frigy, a vőlegénytől...*

Ezekben a vegyes mértékű anagrammákban (szójátékokra utaló invokációkban) valóban csapongás van: a fennköltég, a monumentális vidámság és az intim hangulatú jókedv elegyedése, ami a manierizmus kevert ritmusú, rímes és rímtelen soraiban jól megfér együtt. De még az országra szóló féktelen mulatság is szinte igényeli ezt a megoldást, mintegy érezteti, hogy az országos, felfokozott érzelem szétfeszíti a kötött formákat, hiszen ünnepelnek Váradtól a fejedelmi székhelyig és a dévai Bethlen-kúriáig:

*Várad házai nyomukat áldják, házások tiszta, békés aratását.
Huszta mező, Vergilius békéjét a jegyesekért véd szeretőn.
Déva, derék vár, tedd dolgod, mátkáinkat dalod köszöntse.
Zengd a diadalát a mátkáknak, így illő tenni, Fehérvár, bölcsen.
Hunyad, ki vértben kiállsz, könyörögj a mátkák szent vágyáért; s ti, mátkák,
Tisztelt utóddal legyetek az Erdély pajzsai, s reméljük, ez így lesz.*

A kötet tulajdonképpen törzsét az *Epithalamium* (Nászének vagy talán helyesebben: Esküvői ének) alkotja. Ez a rész már viszont mintha csak a templomban vagy a fejedelmi palotában lezajló szertartásos ünnepek hangulatát rögzítené, a heidelbergi eredetű, Bethlen-kori humanista költészet veretességét inspirálja kötött hexameteireiben:

*Rajta, a kedves násznép örvendjék a családnak.
Józua ad elegendő fényt; mit az itthoni föld, vagy
Amit a főrend s Gábor, e kornak messzi vidéken
Legnevesebb fejedelme s hadvezetője tud adni;
Biztos, a tisztesség hozományát adja e párnak,
S jószándékának jeleit méltán tanúsítja,
Híres címered új pálmákkal megalapozza
Szerte a földön; koszorúd és nagy híredet ezzel
A friggyel s emléked utódok előtt gyarapítja.
Látod, hogy múltatnak a népek e nagy lakodalmon?
Várad, Ecsed, Huszt s Vajdahunyaddal Déva, Fehérvár*

¹⁵ Gömöri György: *Erdélyiek és angolok*. [Bp. é.n.] 20–26.

¹⁶ Megjelent Gyulafehérváron 1627-ben.

*Megkettőzi saját lángjával a rokon, örömteli lángot.
A násznép roppant tisztos sokaságát adja Fehérvár,
És a saját helységében lakodalma: a többi.
Tegye szerencsésé ez a dal, mint tudja, a nászok.
S hogyha a költők jóslata bár csak részben igaz lesz:
Hosszasan élsz, s a hatalmas hősi Olímpuszig érsz fel.*

A harmadik, a befejező rész szerencsére több lírát és közvetlenséget sugároz. Ez a hangulati váltás eléggé gyakori a korai barokkban (vagy a barokk felé mutató manierizmusban), de így is különösnek tűnt nekem mindaddig, amíg meg nem tudtam Herepei János *Adattárából*¹⁷, hogy a lírikus alkatú Bornemisza Ferenc a kisebbik Bethlen fiú (Péter) egyik külföldi tótora, mentora, szélesebb értelemben nevelője volt. Bizonyára ezzel is magyarázható a befejező rész közvetlen hangvétele, amely szokatlan a korabeli hazai költészetben. Változatos, pergő ritmussú rímes jambusaiból nem érződik a didakticizmus, mert a közvetlenség mintha teljesen elvenné a kioktató jelleg élet:

*Szívből szeresetek hát:
A szívből táplálkozva,
A szívből tréfálkozva,
A szívből csókolózva.
A szív lakozzék szívből:
Legényszív lány szívében,
A férjszív nő szívében,
Asszonyszív férj szívében
Gyűjtsen s:erelmi lángot.*

A hasonló, oldott formájú líra szinte egyedülálló még manierista költészetünkben is. Körülbelül egy fél emberöltő óta – Keserői Dayka János váradi lelkészkedésétől (1611–1615) kezdve – ismeretes itt is a manierista formabontás, formai játék a latin nyelvű poézis területén. Keserői Dayka a *Melpomené* című gyászversében¹⁸ már kötetlen daktilójambusokból és szabályos sorzáró adoniszi kolónokból ötvözte formabontó sorait, hogy aztán egymással rímelő sorfőkkel és sorvégekkel lássa el Károlyi Zsuzsanna emlékére írt latin elégiáját.¹⁹ Vannak tehát Váradon is már manierista hagyományok, de nem ennyire áthatóak. Még Zsámboky János Európa-szerte ismert manierista költőnk szerelmi költészete sem ennyire játékosan közvetlen. A képek és rímek ismétlése is, szeszélyes váltakozása is valami jövő költészetünk felé mutató vonást sejtet. És – ami elég ritka a főúri párok lakodalmára írt versekben – a csók, a szív testi vonatkozására is mer célozni, sőt „Mária”-ként meri szólítani a grófnőt. Ezt talán manapság megengedi a „licentia poetica”, de akkor elég nagy ritkaságszámra ment. Mint ahogy az sem volt egyáltalán szokásos, hogy a költő házassággal kapcsolatos gyakorlati tanácsokat adjon olyan főnemesi párnak, amelynek ajánlja művét:

*Mit Mária s:eretne,
A férj is a:t s:eresse,
De amit megtagadna,
A férj is azt tagadja:
Legyen nem a nő nemje,*

¹⁷ *I.m.* 279.

¹⁸ *Threnos de obitu Stephani de Bathor.* Debrecen 1605 (RMNy II. 931.)

¹⁹ *Susanna coelicola.* In: *Exequiarum coeremonialum.* Gyulafehérvár 1624. (RMNy 1307.)

Igen legyen igenje,
Szándékával egyezve.

Ez az enyelgés kétségtelenül a férjnek, a költő egykori alkalmoszerű tanítványának szól. És ez a közvetlenség csak hitelesíti az utána következő emelkedett hangulatot; a nagyjából anakreóni hetesekből álló sorok úgy emelkednek a középkori himnuszok magaslatáig, hogy ugyanakkor közelünkben maradnak. Azt is mondhatnók, hogy magukkal ragadnak bennünket a gondos költői előkészítés folytán:

*Lángolva mind e lángban,
Vágyódva mind e vágyban,
Évente jussatok szép
Fiú-gyermekáldáshoz,
Vagy egy szép kisleányhoz,
Kik egymásnak kacagnak,
Egyformán ugrádoznak,
Egyformán játszadoznak,
Egyformán dúdolgatnak,
Egymás szívében laknak.
Lángolva mind e lángban,
Vágyódva mind e vágyban,
Éltek majd egyre többen,
Várban s csillagkörökben,
Erdélytől megbecsülten.
Isten hozott, hű jegyesek,
Szeretők, Isten veletek!*

A két záró sor önmagában is lehetne egy igen tömör, a drámaiságig sűrített kétsoros, amelyben az élet mulandósága feszül. Az utána következő pár sor már nem változtat az itt kicsúcsosodó *Epicitharisma thalamicum* (A házások utóéneke) lényegén. Mint ahogy a hasonló művek elmaradhatatlan *Cronosticonja* (időrögzítő) kétsorosa sem tud már semmi érdemlegeset hozzáadni a vers egészéhez. Talán még annyit az életműhöz (ha nem is ehhez a lakodalmi énekhez), hogy Bornemisza Ferenc – aki Bethlen Gábor diplomatája is volt – éppen ilyen sikerrel művelte a latin heroikus epigrammát is, amint ifjúkorában írt, Bocatius olvasóinak ajánlott verse is bizonyítja. De ebből is csak az látszik, ami a vers olvasói előtt teljesen kézenfekvő: Bornemisza Ferenc – a nevelő, a mentor, a diplomata – a különböző hangulatokban, formákban és tárgykörökben egyaránt otthonos költő. Az utóének pár záró sora szinte olyan magaslatokig jut, ahová csak Móricz Zsigmond Szécsy Máriát bemutató képzelőereje ér fel *Erdély* című regényében. A háttérben eléggé köznapi politikai érdekek döntenek, de ez még jobban kidomborítja a még gyermeklány páratlan szépségét: „Mikor a nap veresen nézett be a kinyitogatott ablakokon, megnyílt a nagy ajtó s Széchyné behozta kisdéd leányát. Már nem is volt oly kicsiny. Tizennégy esztendőcske formán, s elálmélkodva tekintettek rá. A leányka csodálatosan volt felöltözve. Nehéz aranyruhában, sűrjen megpermetezve gyöngyökkel s csillogó-villogó nagy darab drágakövekkel. Hajában is tizenkét soros gyöngypártakoszorú. Úgy jelent meg, mint egy tündelevény a rablófészekben. [...] A lányka vidáman irult-pirult, de nem volt ám megijedve. Vidáman és nyugodtan tekingetett rájuk. Érezte, hogy ki ő...”²⁰

²⁰ Móricz Zsigmond: *Erdély*. III. *A nap árnyéka*. Bp. 1988. 342.

Azt hiszem, Móricz Zsigmond írta le a leghitelesebben és a legköltőibben is annak a még szenge korú Murányi Vénusznak az alakját, aki rövidesen Bethlen Istvánné lesz.

Sem az ünneplő házastársak, sem az őket ünneplő ország nem sejtette rövid házasságuk sorozatos, szinte nem szűnő gyászát. Két év múlva meghalt Bethlen Gábor, akinek a hiányát sem idősebb Bethlen István, sem a megözvegyült Brandenburgi Katalin országglási kísérlete nem tudta pótolni. Gyászolta az egész ország, keserűen gyászolta Várad is:

<i>Oh szörnyű szomorú</i>	<i>Gondárasztó sok bú!</i>
<i>Bezzeg sok felől fű,</i>	<i>Reánk az háború!</i>
<i>Bánat uta hosszú,</i>	<i>Mely rág bennünk, mint szű,</i>
<i>Felséges hatalmú</i>	<i>Úr ránk nagy haragú.</i>

Így kezdődik Várad Kalmár Mihály Bethlen Gáborról szóló kétszáz sornyi gyászverse²¹, amely igen jellegzetes manierista formában juttatja kifejezésre nemcsak a Bethlen családnak és Váradnak, de az egész országnak a siralmát. Az igen gyakorlott verselő különös formai nehézséget (nemcsak csoportrímeket, de sorközi rímeket is) állított a magyar nyelvű változatban. S ezt (a manierizmusra oly jellemző bravúrt) még azzal is tetőzte, hogy latin nyelven is feldolgozta ugyanezt a tárgyat. És azontúl gyakran még leoninusszerű (belső és sorvégi) rímekkel is ellátta a latin változat daktilikus hexameterekben írt sorait is: „Eheu qualis adest curae gangraena feralis...” és így tovább (a kétszáz soros *Prodromus funestus*, vagyis Gyászjelentés című elégia végéig). Várad Kalmár Mihály (bár váradai contrascriba, iskolai ellenőr volt) nem tartozott ifjabb Bethlen István udvarához, csak gondolati-érzelmi párhuzamot mutat annak szellemével. Két év múlva újra temetés van a Bethlen családban: az ifjú kapitány és a teljes virágzásban lévő Szecsny Mária egyszülött kislányát. Krisztinát temetik. A gyászos eseményt megörökítő „Temetési pompa”²² magyar és latin prédikációi és búcsúztatói között ott találjuk a tudós versíró Pécsváradai Péternek (Pázmány váradai ellenfelének és Szenci Molnár Albert köszöntőjének) magyar nyelvű gyászbeszédét, amellyel a nyírbátori kúrián búcsúztatta a kislány tetemét. A gyászbeszéd sorát különben a Várad környéki Kecskeméti Mihály tasnádi prédikátor nyitotta meg. De ott látni a debreceni és váradai prédikátorok díszétvirágát, akik közül Veresmarti Gáspár debreceni esperes latin versei emelkednek ki a leginkább, különösen az első, amelyben a lány balsejtelmesen búcsúzik gyászoló szüleitől:

*Drága atyám, jó édesanyám, kíméljetez engem
S magatokat! Sírom mélyén elpihenek.
Révbe jutottam, amíg titeket zavaros zaj idéz fel;
Íme, a pálma enyém, rátok a háború vár.
A meredek hegycsúcs tetejére felérve megállok;
Benneteket a nehéz ösvény még kimerít.
Minden irányból könny, gyász környékez titeket még...²³*

És valójában csak háború, könny és gyász várta a megárvult váradai házastársakat. Egyelőre azonban a távoliak is: Fileki János, Tarczali Péter, Marosvásárhelyi János és Váczi P. János (valamennyien Balassi-strófákban) egyaránt igyekeznek eloszlatni a fiatal szülők bánatát. De valószínűleg most már megmarad köztük a halálhangulat, amelyet Fileki János verse rögzített:

*Nincs hát semmi bizony
Ez széles világon*

²¹ Várad Kalmár Mihály: *Prodromus funestus*. Debrecen 1631. RMNy II. 1498. Vö.: Herepei: *I.m.* I. 25.

²² Uo. Vásárhelyi János 1631. nov. 25-én Ecseden. majd másnap Bátorban elmondott gyászbeszédére vonatkozólag vö.: Herepei János: *I.m.* I. köt. 460, 663.

²³ *Non evanuit vita ejus, sed in melius commutata est.*

*Végig megmaradandó,
Mindennemű szépség,
Kívánt jó egészség
Csak ideig állandó,
Minden friss épület,
Csak mint az lélegzet,
Egyszóval elmulandó²⁴*

Viszont Laskai Matkó János már a nagy műveltségű ifjú kapitány váradi udvarának ékesége. A holland egyetemekről hazaérkezett Laskai Matkó 1631 elején állt a kapitány szolgálatába, ahol két éven át maradt, ifj. Bethlen István 1632 végén bekövetkezett haláláig. Ő általa vált ismertté Váradon az újsztoicizmus szelleme, amely rendszerint együtt járt a manierizmus irányzatával. Igen jó stílusú prózaíróként le is fordította a neosztoicizmus atyjának, Justus Lipsiusnak *De Constantia* (Az állhatatosságról írt két könyvei)²⁵ és *De Politica* (A polgári társaságnak tudományáról írt könyvei)²⁶ című alapvetően fontos munkáit. Hogy egyáltalán meghonosodhatott ez a szellem a Bethlen család otthonaiban (főként Váradon és Ecseden), már önmagában véve is a Bethlen fiúk korszerű műveltségéről tanúskodik. Mert a konzervatív kálvinizmus gyanakvással fogadta a katolicizmusra hajló Justus Lipsius elméletét és azok munkáját, akik a „Constantia” eszméjét vallották. Hiszen a XVII. század első negyedében még azt írja a feltehetőleg váradi származású Thúri György (a századforduló egyik legnevesebb magyar humanistája):

*Mindenki híresnek tart téged, Lipsius,
Felkészültséged és tudományod meg az
Antikvitás dicső tudásáért, de az
Erkölcseben, Lipsius, homályos vagy nagyon,
És a keresztény hit tanításában is;
Még a közeli fél sem ért, csak te magad.*

(In Justum Lipsium)²⁷

A németalföldi filológust bizonyára polgárosító hatásáért is, a katolicizmus és kálvinizmus közötti ingadozásaiért is elmarasztalták. Bethlen István (aki Szalárdi szerint művelt és megfontolt) kétségtelenül toleránsabb volt sok hitsorsosánál. Azt már viszont nem tudnám megállapítani, hogy Bethlen Gábor gazdasági felfogásából megértett-e valamit, és hogy egyáltalán úgy viszonyult-e saját népéhez, mint fejedelmi nagybátyja, vagy sem. Az viszont igaz, hogy a trónért folytatott viszályok közepette olyan békeszeretetet, józanságot tanúsított (még apja versenytársával, Rákóczival szemben is), ami valamennyire Bethlen Gáborra emlékeztet. (I. Rákóczi György fejedelemségét nagyrészt ő védte meg Eszterházy Miklós hadaival szemben.) Ezzel érdemelte ki Laskai dicséretét abban a *Pasquillusban*²⁸, amelyet 1631 első hónapjaiban írt:

*Hűséged magadnál nagyobbá tettetett,
Ékes beszédeddel együvé köttetett,*

²⁴ *Halotti versek* 91–99. In: *Prodromus funestus*. I.h.

²⁵ Régi Magyar Könyvtár I. 714.

²⁶ Uo. 709. Justus Lipsius hatásáról a régi magyar művelődésben lásd Borzsák István tanulmányát (*A tacitizmus kérdéséhez*. Filológiai Közlöny 1980. 282 és köv.).

²⁷ *Delicia Poëtarum Hungarorum*. Frankfurt 1619.

²⁸ Régi Magyar Költők Tára IX. 11. lap 12. sz.

*Elmével is Isten élessel szeretett,
Mind hűven szolgáltál vala, hun kellett.
(Ad Stephanum Bethlen filium)*

Laskai ekkor már a Bethlen családnál, ifjabb Bethlen István mellett dolgozott, mint előbb Bornemisza és társai, csak hogy most már az ország második tisztségét viselte a felserdült egykori tanítvány. Vagyis ezután ő maga választja meg alkalmazottait, familiárisait. És jó érzékkel tud eleget tenni ennek a szándékának is. Önmagáért beszél az a tény, hogy éppen a kiváló prózáíró és ismert költő Laskait rendeli maga mellé apja familiárisai közül. Erre utal egyébként Laskainak a *Chariclea* című széphistóriáról írt verses levele²⁹, amelyet Czobor Mihály németből fordított. Laskai azonban nemcsak másolta ezt a széphistóriát, amelynek cselekménye Héliodorosz *Aithiopika* című kalandregényére épült, de bele is tűzdelt bővítéseket, megjegyzéseket, a munka keletkezésére, gazdájához való viszonyára utalva. Egyszer nála szállt meg ifjabb Bethlen István, és ez elég volt arra, hogy Laskai értékét biztos érzékkel felfedezze, és apjától (id. Bethlen Istvántól) elkérje saját szolgálatára:

*De nagyságod erre honnan indíttatott,
Hogy poroncsolatot erről nékem adott?
Ha napfénytűi mikor az éca elzárlott,
Itt szegény szállásán nagyságod megszállott,
Még egyszernél többszer éngemet nem látott.*

Amilyen biztos érzékű a kapitány, éppolyan szerény a familiárisa.
*Másik: nagyságodnak, lám, deáki vannak,
Éjjel és mind nappal kik híven szolgálnak,
De hivataljokban serényen forgódnak,
Kik egyfelé és kik másfelé irkálnak,
E szeremnél, tudom, sokkal jobban írnak.*

Talán apja ajánlására vagy munkája láttán esett gazdája választása arra az emberre, akit még nem ismert, hiszen mindössze pár hónapja dolgozott Ecseden, a szüleinél:

*Gondolom, elébbi szolgált uram dolga,
Az kinél az ének nála vagyon írva,
Régi szolgálatért hogy meg nem utálta
ő szegény szolgáját, de sőt kommandálta,
Legyen az Istentől érette megáldva.*

Itt a sors szükséztávásával így törli meg a csendet a *Siralmas krónika* szerzője: „Ezek után ismét újabb kár és szomorúság tanálá az szegény hazát, mert az pórhadak [ti. a Császár Péter-féle lázadás felkelői] elosztatása után nem sok idővel az váradi gróf főkapitány, ifjú Bethlen István feküdt volna, és fatális terminusa, élete határa eljött vala életének mintegy 28. esztendejében. Kinek teste édesatyjának is tetszéséből Fehérvárra behozatván, die 24 martii anni 1633 az öregbik egyházban solennis pompával temettetett vala.”³⁰

Laskai amilyen örömmel állt az európai műveltségű kapitány szolgálatába, éppoly megrendüléssel írta meg mintegy két év múlva a halálát³¹, amelyben – s ebben nem csalódott – az egész Bethlen-dinasztia végső hanyatlását látta:

²⁹ *L.m.*. 12–24. lap 8–10. sz.

³⁰ Szalárdi János: *L.m.* 86.

³¹ *Rithmi Hungarici in obitum comitis Stephani Bethlen junioris, Albae Juliae declamati*. Magyar versezet ifjabb Bethlen István halálára, amelyet Gyulafehérvárt olvasott fel. Régi Magyar Költők Tára IX. 25–26. lap 13–14; 22–23. sz – 28. lap 58. sz.–68. lap 29. sz.

*De talán magadat ezzel vigasztalod,
Az Báthori nemnek noha fogytát látod,
De az Bethleneket őhelyettek látod.*

*Szép vigasztalás ez, csak volna állandó,
De mely bizonytalan és mely változandó,
Ihon bizonyságod lehet az koporsó.*

Laskai országra szóló tragédiának tartja annak a Bethlen-sarjnak a halálát, akiben egyedül volt valami szikra Bethlen Gábor nagy formátumú egyéniségéből. S itt – egészen biztosak lehetünk benne – nem a familiáris kötelessége szólalt meg, hanem a lélek mélységeiből felfakadó fájdalom élménye:

*Sirasd, Magyarország, ifjú Bethlen Istvánt,
Aki míg élhetett, megkérdetted, ki bánt,
S melletted mindjárt ki támadni nem szánt.*

*Az kereszténységnek volt erős bátyája,
Kinek bátorsággal rejtezett alája
Minden csendülésben körül Várad tája.*

A 219 sornyi siratóvers részletesen kitér a családtagokra, így a megözvegyült, mindössze 23 éves Murányi Vénuszra, mintha máris lezárultak volna előtte életének boldogabb mozzanatai:

*Hozzád nem is szólok, nagyságos asszonyom,
Szomorú özvegység akit az földre nyom,
Idegen földön vagy árva, nehéz, tudom.*

Pedig még csak ekkor kezdődtek életének romantikus kalandjai, amint Szalárdi krónikájából kitűnik: „Az grófnét, Szécsy Mária asszonyt néhai Kun László fia, rozsályi Kun István, tekintetes jó személyes ifjú ember vette volt feleségül. De az asszonynak nem tetszvé az rozsályi szállás és konyha, mintha csak tasnádi házához tekintene, elkéredzvé, paripára ülvé, szolgáláival nekikele, s Dévára nagy postán bement vala, elhagyván urát, amíg eszébe venné magát. [...] Kun István vagy harmadfél száz lovassal egy éjszaka ráütött vala az udvarházra. [...] Az asszony háza ablakán az lugasos kertre, onnan az vár útjára nyíló egy kis ajtón ki, az várba szaladott vala. Azhonnan ottan öreg lövészerszámokkal is váltig igyekezék rájok alálötetni; de hogy a vár igen magas kősziklán s az udvarház annak csak a töviben volna, nem árhattak vala nekik...”³² – így a krónikás, aki máris a murányi amazon alakját vázolta fel olvasói képzeletében. De visszatérve Laskai Matkó siratójára, egyelőre csak a gyászos, fiatalon megözvegyült „Murányi Vénusz” alakját említi, akivel teljesen együttérez, örökre távozó urát megszólaltatva.

Majd még egyszer visszatér a közös, „szép orcájú Várad” siratására; itt töltötte eddig ő is, az ifjú pár is legszebb napjait:

*Csudáalom szép orcád, teneked is, Várad,
Az könnyhullatástól ha mostan megszárad,
Midőn minden jónak szemé könyvvel lábad.*

És nem egykönnyen száradtak fel a város példás életű és szeretett főkapitányáért hulló könnyek, amint Gidófalvi Szabó Balázs szívhez szóló elégiája³³ is bizonyítja:

³² Szalárdi János: *I.m.* 92.

³³ *In Orationem funebrem super obitum Stephani Bethlen junioris a Johanne Marosvásárhelyi) declamatam.* Régi Magyar Könyvtár III. 1506.

*Nos, szívetekből vessétek ki a Föld szerelését;
A gróf nektek erős intő példa legyen.
Mert a neves gróf mind lebecsülte a Föld szerelését,
Készen vándorol át mennyei csillagokig.
Erdély népei – akiknek a dicsérete éri –,
Mondjátok neki, hogy legyen az álma nyugodt.*

A későbbi (1636–37 közötti) váradi rektor bizonyára Váradról mehetett hollandiai tanulmányútjára, mert Gidófalvi még onnan búcsúztatta azt a derékba tört életet, amely mindegyik mozzanatában a humanista költészet fáradhatatlan ösztönzője és vízgyűjtője volt, akárcsak a Murányi Vénusz élete, csak természetesen eszmeibb síkon. Még az a Gidófalvi-vers is³⁴ rendkívül érdekes, amely csak közvetett kapcsolatban áll az ifjú gróf életével, mert nem hozzá szól, hanem az őt búcsúztató Vásárhelyi János beszédét dicséri. Különös az benne, hogy alighanem az egyetlen rímes alkaioszi ódánk. Azért is figyelmet érdemel ez a latin óda, mert bizonyára tudatos előkészítője lehet későbbi rímes-időmértékes verselésünknek, amely végképpen csak a XVIII. században honosodott meg magyar nyelvű költészetünkben. Gidófalvi jellegzetes manierista verselése teljesen kielégíti mindkét szempontból mai formaigényünket is:

*A szó dagálya csendzavaró csupán:
Ha egy pojáca fúr-farag a szaván,
Thraso gyanánt ágálva harsog,
S felveszi ő is a gőgös arcot...*

*Nem úgy van ezzel János, akit derék
Művészet óv, mint vérbeli gyermekét:
Tisztán jelölve ki a dolgot,
Így igazolja magát a szónok.*

Azt a Marosvásárhelyi Jánost dicséri, aki Tolnai Dali János puritanizmusát vallotta, s így Gidófalvi puritanizmusa is napfényre kerül. Az érdekes ellentmondás persze abban áll, hogy egy manierista versben vallja a puritán egyszerűség formai igényét: gyakorlatban a manierista, elvben a puritán klasszicista esztétika követője. Akárcsak a Laskai költészete³⁵ (amely Medgyesi Pállal, a puritanizmus úttörőjével kapcsolatot és lelki rokonságot mutat), Gidófalvi költészete is a váradi puritánusok (Mártonfalvi, Enyedi, Borsáti) törekvése felé tart elvileg. S mivel ennek a váradi kapitány élete volt egyik lényeges ösztönzője, úgy véli, kiérdemli érte az utókor elismerését:

*Kell a dicséret tiszta nevének; így
Él híre, tette messzi utókorig
A hősnek: ettől felragyogva,
Igazi hírneve szárnyra kapja.*

³⁴ *Ode ad dominum Johannem Marosvásárhelyum de mortuo pio honoreficientissime parentatem.* Uo.

³⁵ Laskai egy latin és egy héber verssel köszöntötte Medgyesi Pál munkásságát. (L. RMNy 1525, illetve RMK III. 1458.)

Tamás Sándor

A Csíki Magánjavak*

Az erdő a székelyek életében

Édesapám, akinek az élete az erdőhöz kötődött, mindig azt mondta: „A székelyt a bölcsőtől a koporsóig végigkíséri az erdő.”

Arról, hogy milyen fontos helyet foglalt el az erdő a székelyek életében, régi falutörvények, guberniumi jelentések és más korabeli okiratok tudósítanak.

Imreh István gyűjtötte össze azokat a régi székely falutörvényeket, amelyekben szinte napjainkig megtalálhatjuk a székely nép életét szabályozó, írásban rögzített, kötelező érvényű normákat. Ezek között fontos helyet foglalnak el az erdőre vonatkozó törvények. Segítségükkel több messzemenő következtetést vonhatunk le: először azt, hogy a szántás-vetés és az állattenyésztés mellett fontos, néhol pedig a legfontosabb helyet az erdő foglalta el a falu életében. „Nekünk csupáncsak fába van minden élő okunk” – írja a két Oláhfalú 1804-ben a guberniumnak.¹

Másodszor szinte minden dokumentumból félreérthetetlenül kitűnik, hogy a faluközösség együtt használta a falu erdeit, sőt számtalan esetben több falu használt közös erdőt.

Harmadszor jellemző, hogy a faluközösségek maguk hozták meg a saját magukra érvényes szigorú törvényeket, és azokat tiszteletben tartották.

„A falutörvény-alkotók hite szerint az erdő nem a haszonszerzés, nem a jövedelemgyarapítás forrása. Tudatukban elsősorban úgy szerepel, mint az életfeltételek biztosítója, a kis együttélő embercsoportnak a szükségleteit fedező vagyon, amelyet a fiak, az unokák hasonló jövedelemben, használati jussa is terhel. Az erdő fája tehát el nem adható.”² Ez így is volt egy jó darabig, de a fejlődő gazdasági élet, a kereskedelem megbontotta az ősi rendet, és így lassan az erdő is áruvá vált. Erre emlékezik Benedek Elek is, amikor ezt írja: „Az erdő fája az én gyermekkoromban közös vagyon. Ki-ki annyi tüzelőt meg épületfát hord el onnan, amennyit csak bír: maga szükségére, eladásra is. Legtöbbet az, akinek kevés a szántóföldje, de van két lovacskája, s mert hamar végez a mezei munkával, hordja a fát piacra: ebből pótolja kenyereit.”³

A faluközösségek törvényeiben meghatározták a fakitermelés mértékét és módját; nem mindenütt egységesen, mert ez attól függően változott, hogy milyen kiterjedésű erdőségek voltak, s az adott esetben és helyen milyen szükséghelyzet mutatkozott. Mindenképpen szabályozták az erdőnek a „haszontalan” fáktól való megtisztítását: a ledőlt, aszott, száraz ágak eltávolítását. Olyan esetek is adódtak, hogy a megsűrűsödött erdőt megritkították, megszabadították a vén fáktól. És hogy a „maradékknak” is jusson még az erdőből, elég gyakran tilalmasnak minősítettek egyes erdőrészeket, ezzel szabályozva a kitermelést. Még a magról történő erdőnevelésnek és az erdőültetésnek is figyelmet szenteltek, s ezeket a „fiatalosokat” a legeitetőktől meg a seprükötőktől óvták.

A kitermelt fát feldolgozták, fűrészelték vagy faragták: deszkát, épületfát, zsindelyt stb. készítettek, a végterméket pedig fuvarozták és értékesítették.

* Az Erdélyi Múzeum-Egyesület 1994. évi honismereti-helytörténeti pályázatán II. díjat nyert tanulmány. Készült az Erdélyi Híradó támogatásával.

¹ Tagányi Károly: *Magyar erdészeti oklevéltár*. Bp. 1896. II. 857., valamint Imreh István: *A törvényhozó székely falu*. Buk. 1983. 243.

² Imreh: *I.m.* 254.

³ Idézi Imreh: *I.m.* 255.

De nemcsak az erdő elsődleges termékét, a fát használták és hasznosították, hanem az erdő ún. másodlagos termékeit is. Ide sorolnám mindenekelőtt a szálerdőben való legeltetést, a makkoltatást. De gyűjtötték a vadgyümölcsfák termését, a málnát, epret, szedret stb. Tavasszal megfűrták a nyírfát, ennek édeskés, üdítő nedvét „lecsapolták”. Felkutatták a vadméhek odvait, begyűjtötték a mézet. A cserkéreg hántását kifejezetten megtiltották: „A cserefák bőrok készítésére meg nem hántassanak.”⁴ Az erdőből élők közé sorolhatjuk a szénégetőket, hamuzsírfozókot, papírmalmosokat, a mészégetőket, a cserép- és tégláégetőket; de a sort sokáig folytathatnánk, hiszen sok más szakmát művelő mesterember „élte” az erdőt.

A székelyföldi erdők figyelemre méltó sajátos értékei a borvízforrások. Több falu volt borvíztulajdonos. A faluközösség ápolta, vigyázta a forrásokat, sőt meghatározta, hogy „a borvizet hordók, az azzal kereskedők: taxát fizessenek”.⁵

A közös erdő

A székely faluközösségek életének sajátossága tehát, hogy az erdők általában közvagyonnak számítottak, s ennek megfelelően közösen használták őket. A magán-, a személyes vagy az „udvari” erdők száma és területe eltörpült a közerdőké mellett. Ezen közerdők tulajdonosa a faluközösség, de nagyon sok esetben több közösség, sőt egész székely szék is.

A Székelyföldön végleg megtelepedett székelység a földbőségre való tekintettel nem volt rászorulva, hogy a települések között szigorú határvonalat húzzon, hogy elkülönítse az erdő-, legelő- és kaszálóhelyeket: maradtak olyan helyek, amelyekre több település is jogot formált. Így jött létre több falu közös tulajdona. Ez a közös tulajdoni forma alakult ki a szántók, a legelők, a kaszálók és az erdők esetében is.

Helyszüke miatt itt csak a legjellegzetesebb, legszabályozottabb közös erdőket említeném. Forrásul a Tagányi Károly és Imreh István által összegyűjtött oklevelek, illetve falujegyzőkönyvek anyagát használtam.

Az aranyosszékiek jellegzetes közerdeje, amelyet már 1538-ban és 1640-ben is említenek, a *Kő mögött való nagy közös erdő* vagy *Székely erdő*. Ez a Csegez, Hidas, Rákos, Torockó és Torockószentgyörgy közötti nagy térséget borította.⁶

Ehhez hasonló a *Marosszék közhavasa*. Imreh István szerint a régi görgényi fejedelmi váruradalom tartozéka volt, de 1600 óta az „ösmarosszékiek” birtokába került, és tovább már 127 község „birta”. Jövedelme bizonyíthatólag a szék pénztárába folyt be és közcélokra használták.⁷

Csíkszéken már a legkorábbi időktől jelentkezett a közös erdő és havas használatának szabályozása. Így maradhatott fenn, s így szerezhet tudomást az utókor arról, hogy az 1562-ben feldúlt, felgyújtott falvak kárpótlásul egy hosszában nyolc, széltében négy óra járásnyi területet kaptak. Ez a tulajdonközösség volt az úgynevezett *Negyedfelmegye havasának* vagyonközössége vagy a *Hétközség havasa*, mert hét község volt egyenlő jogú társtulajdonosa: Menaság, Mindszent, Szentlélek, Várdotfalva, Csomortán, Pálfalva és Deine. Ez az a hét falu, amelyeket az 1620 körül készült rendtartás említ. Ebből az okiratból megtudhatjuk azt is, hogy melyek azok a helyek, amelyek a *Hétfalu havasának a közösségét* alkotják: „... adjuk emlékezetére mindenkinek, az kiknek illik, de kiváltképpen az mi posteritásinknak, hogy az mennyi kaszáló havasunk mireánk az mi régi praedecessorinkról maradt, kit közönségesen Hosszú havasnak

⁴ Imreh: *I.m.* 260.

⁵ Uo. 262.

⁶ Tagányi: *I.m.* I. 439, 621, 663, 674. és II. 412., valamint Imreh: *I.m.* 149.

⁷ Imreh: *I.m.* 149.

hínak, több hozzá tartozandó kaszáló- és juhtartó helyekkel, úgymint Keresztes havas, Borda havas, Nyírlenk, Borjús teleke, Piliske és Nagy Guzurának egy része, erdeivel, mezeivel és akármiféle birodalmival egyetemben...⁸

Együtt birtokolták *Terkő havasát* Jenőfalva, Karcfalva, Dánfalva és Madaras. Továbbá együtt legeltettek, kaszáltak és erdőiték a szárhegyiek, ditróiak és remeteiek. A *Nagy erdő* nevű helyet a zsögödi, taplocai, somlyai és csicsói lakosok használták szabadon. Ugyanakkor viszont a csicsóiaknak a madéfalviakkal együtt is volt közös területük.

Ez utóbbi kettősség sem volt egyáltalán ritka birtoklási forma eleinknél. A *Kis jáhoroson* a tusnádi, kozmási, verebesi és lázárfalvi embereknek „szerre esztenájok szokott lenni”, írják 1777-ben.⁹

Később alakult, de működő gazdálkodású, konstruktív, egységes szerkezetet alkotott Csíkszépvíz, Szentmiklós, Csíkborszova, illetve Szentmárton és Csekefalva.¹⁰

A csíkszékietől az udvarhelyszékiek sem maradtak el, de róluk lényegesen kevesebb adat áll rendelkezésünkre, mint az előbbi szék esetében. Mindenképpen szükségesnek tartom megemlíteni a *Tizenhét falu havasát*. Ugyanis mint egy korabeli útibeszámlólóból kiderül: „A környékben elterült [...] roppant nagy erdőség észak felől tizenhét falu havasának nevezetik, azért, mert azt, mint tulajdon örökséget, tizenhét, nem éppen közelében, hanem messzebb, távolabb lakó falvak bírják, úgymint: Kisoláh- vagy Kápolnásoláhfalva. Fenyéd. Bethlenfalva, Bikafalva, Felsőboldogasszonyfalva, Miklósfalva. Szentlászló, Abránfalva, Sándorfalva, Telekfalva, Árvádfalva, Patakfalva. Kénos. Lókod. Bágy, Homoródszentmárton...¹¹

Háromszéken szintén komoly hagyománya volt a közös földnek és a közös erdőnek. A legérdekesebb a *Kilenc falu erdeje* és a *Hatod. Az* előbbinek, amely a bodoki havasokban húzódott, a következő községek voltak birtokosai: Bodok, Fotos, Martonos. Étfalva. Zoltán, Gidófalva, Angyalos, Besenyő és Eresztevény.¹² A *Hatod* közerdő-legelő tulajdonosai: Zalán, Oltszem, Málnás, Barót, Bodos, Sepsibacon.¹³

A fentiek mellett még számos más közbirtokról is említést tesznek a falujegyzőkönyvek, útibeszámlók, más korabeli dokumentumok. Példaként álljon itt még néhány. Közös gyűlésen határoznak az erdők és a szénafüvek felől, tehát közösen is bírták azt Esztelnek. Béla falva, Kurtapatak, valamint Szotyor, Illyefalva. Bikfalva, Uzon, Kőkös. Együtt használja erdeit Peselnek (ma Kézdikővár), Szentlélek és Volál (ma Torja része), továbbá Alsó- és Felsőtorja.¹⁴

A sort nagyon hosszúra lehetne nyújtani, hiszen szinte minden faluközösségben meg lehet találni a felsoroltakhoz hasonló társulásokat, együttműködéseket.

Arra a kérdésre, hogy az egyének miért alkottak közösséget, s miért alkotott a közösség ilyen normákat, Otto Gierke szavait idézem: „Minden jog szabadság: minden szabadság jog is.”¹⁵ Elsősorban a szabadságot gyakorlók faluja válhatott tehát közös szabadságjogok hordozójává, csak a szabad emberek válhattak szabad közösséggé.

Történészek, kutatók az alárendeltség alóli mentesítésről, a rész–egész viszonyáról, a rendekbe szervezett emberek kollektív szabadságáról, közösségi szabadságszféráról beszélnek. E

⁸ Tagányi: *I.m.* I. 343, valamint Imreh: *i.m.* 150. és 295.

⁹ Imreh: *I.m.* 151.

¹⁰ Imreh: *I.m.* 153.

¹¹ *I.m.* uo.

¹² *I.m.* 151.

¹³ *I.m.* 152.

¹⁴ *I.m.* 153.

¹⁵ Idézi Imreh: *I.m.* 30.

fogalmak logikai eredménye nem más, mint a paraszti önrendelkezés, az autonómia: ezt kellett a falu közösségének megalkotnia és maradéktalanul tisztelnie. Megalkotni, mert a központi hatalom képtelen minden élethelyzetre, minden körülményre a legmegfelelőbb normákat meghozni, apparátusa pedig mindig bürokratikus, lassan intézkedő. Maradtak tehát olyan élethelyzetek, amelyeket nem a hatalom vont hatáskörébe. Ezek mindenekelőtt a helyi jogkörű területi egységek: a vármegyék, a székek, a fiúszékek, a faluközösségek.

Amint e néhány példából is kiderül, a Székelyföldön a tulajdonközösség intézménye általános volt, a legrégebbi időktől szinte napjainkig élt ez a gazdálkodási forma, s – mint azt a jegyzőkönyvekből és a maradandó „életükből” megtudhatjuk – nem is rosszul. Sőt működőképesen, bizonyítva a gazdaságosságot, célszerűséget, valamint magán hordozva az autonóm közigazgatás legdemokratikusabb jeleit.

A Csíki Magánjavak

Részben hasonló, részben sajátos vonásokkal rendelkező, de mindenképpen kiemelt figyelmet érdemlő közös tulajdoni forma a „revindicalt havasokból” létrejött *Csíki Magánjavak* intézménye.

„A Csíki Magánjavak ügye a román uralom alá került magyar parasztság gazdasági kifosztásának legszomorúbb fejezetét képezi.”¹⁶ Ennek a vagyonközösségnek a sorsa egyike a legjellegzetesebb olyan eseteknek, amelyeknek során a trianoni békeszerződés utódállamaiban a magyar kisebbség jogait durván megsértve, minden nemzetközi és helyi normát felrúgva, a törvény szabta korlátokat ledöntve, nem a jog, hanem a nacionalizmus és az önérdék által vezetett hatalom gyakorlóinak áldozatául estek a nemzetiségi egyéni és egyházi vagyonok, alapítványi és más közérdekű célú vagyonközösségek. Ez a vagyonközösség, amelyet 1923-ban felszámoltak, hosszas és költséges – még a Nemzetek Szövetségét is megjárta – perlekedés után sen találta meg az igazát.

I

Azért, hogy megértsük, mi is történt, vissza kell tekintenünk a határórség megszervezésének idejéig.

A székely „nemzet” minden férfi tagja hármasság tagolásban személyesen volt kötelezve a honvédelemre: főnemesek, lófők, gyalogok. A honvédelemnek ez a szervezete – a szatmári békekötés után – korszerűtlennek tűnt, s ezért 1713-1729 között a székelyföldi főkapitányságokat rendre eltörölték, s azóta a székelyeket tömegesen többé harcra nem szólították. Ennek ellenére a „nemzet” belső felosztása továbbra is fennmaradt, sőt a két alsóbb rendet – mint korábban is – adófizetés alá vetették. Erre csak ráadásaként jött az 1762-1764-es határórszervezés.

A csíkszéki és háromszéki lófő- és gyalogszékelyek alkotmányellenesnek találták a rájuk nehezült adófizetés és a határórség kétszeres terhet, szemben a velük egyenlő ősjogú főnemesek tehermentesítésével. Ez volt az az ok, amiért 1764 legelején komoly ellenállást tanúsítottak. Január 7-én véres megtorlás lett erre a válasz („madéfalvi veszedelem”), s a határórség megszervezését folytatták, most már a megalázott és megfélemlített Csík-, Gyergyó- és Kászonszékben, valamint Háromszéken is.

A határórség felfegyverzés családok szerint történt, oly módon, hogy minden lófőrendű család egy huszár-határórség és minden gyalogrendű család egy gyalog-határórség volt köteles kiállítani.

¹⁶ Bíró Sándor: *Kisebbségben és többségben. Románok–magyarok 1867–1940*. Bem 1989. 312.

tani, saját költségén felszerelni és tartani. Ezek szerint az 1764-ben határőrökké sorolt csíki és háromszéki székelyek két gyalog- és egy huszárezredet alkottak. Az ezredekről már 1764 februárjában és márciusában táblázatos kimutatást készítettek, amelyben falvanként tételesen számba volt véve minden harcképes férfi.¹⁷

A székelyföldi határőrök mellett Erdélyben még két román gyalog-határőrezred is alakult. Az egyik a brassói, Fejér megyei, fogarasi, szebeni, szászvárosi, hunyadi és hátszegi kerületekben, a másik a radnai völgyben.

A kötelezettségek egyike, amely a pénztelenség miatt a legterhesebbnek bizonyult, az volt, hogy ruházatukat a saját költségükön állították elő, valamint a huszár a lovát is „maga tartozott előállítani”. Az állam kardot, puskát, pisztolyt, tölténytáskát, valamint csákót adott. Ilyen felszerelési feltételek mellett alakult meg az I. Székely gyalogezred Csíkszereda, a II. Székely gyalogezred Kézdivásárhely, valamint a Székely huszárezred Sepsiszentgyörgy székhellyel.

Ez időben, 1769. augusztus havában történt az Ausztria és Törökország közötti határ új kijelölése, és az „osztrák sasoknak” mint határjeleknek az új határpontra való kitűzése. Ugyanis a moldvaiak, valamint a havasalföldiek, felhasználva Erdélynek a XVII. és a XVIII. század első felében dúló szerencsétlen belviszályait, jogtalanul mind beljebb és beljebb foglaltak el területeket. A XVIII. század második felében nemcsak a székelyek szólaltak fel székgyűléseiken és gyakran felirataikban is a birtokháborítás ellen, hanem - ezek alapján - az országgyűlések is több erélyes felterjesztést tettek, ami diplomáciai fellépést vont maga után. A török kormány belátta a jogtalan foglalást, és beleegyezett, hogy egy magyarokból és törökökből álló vegyes határjelölő bizottság a helyszínre kiszállva, a határvonalat a régi birtoklás alapján megjelölje. Ez a bizottság 1769 augusztusában végigjárta a határt, és Erdély elidegenített havasrészeit visszaadta. Ezeket a havasokat nevezik azóta *Visszaszerzett Havasoknak* (*Revindicated Havasok, Alpes revindicatae*). Orbán Balázs leírása szerint: „Bukovinától kezdődően a határszélen hol keskenyebb, hol szélesebb szalagban” nyúltak le „Csíkban egészen Kászonszék déli határáig, onnan pedig. Háromszéket Oláhország felől határolva, egészen a bodzai szorosig”.¹⁸

Ezek a havasok egyelőre uratlan birtokok, s így jog szerint szabad birtoklás tárgyai lettek, míg nem egyes nagybirtokosok kezdték magántulajdonukká tenni, s ezáltal kizárták azokból a fegyvert viselő szegényebb székelyeket. Ez adott okot a panaszra, majd a katonai tisztikar pártfogásával a legfelsőbb helyre intézett felterjesztéssel felhívták az uralkodó figyelmét a revindikált havasokra.

Az 1782. november 26-i, valamint az 1783. május 27-i királyi kormányzséki felterjesztésekre II. József császár 1783. augusztus 27-én az 1472. szám alatt kelt elhatározásával a következőket rendeli: „...azok a havasok és területek, melyek a moldvaiaktól és havasalji oláhoktól szereztek vissza, egyedül csak a határőr katonaság használatára és javára engedtesse át.”¹⁹ E legfelsőbb rendelet következtében a csíkszéki havasokat az I. gyalogezred, a háromszéki havasokat a II. gyalogezred tisztikara a határőrség nevében és részére 1784-ben birtokba vette, s a birtokot a határőrök javára és nevében haszonbérbe adta, a befolyt ha-

¹⁷ Szádeczky Lajos: *A székely határőrség szervezése 1762–1764-ben*. Bp. 1908. 814.

¹⁸ Orbán Balázs: *A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népismei szempontból*. II. Pest 1869. 129.

¹⁹ *A Csík megyei volt székely határőrezredek alkotott községek székely lakosságának tulajdonát képező „Ruházati alap”-hoz, röviden Magánjavakhoz jogosult csíki székely családok panasza a Népek Szövetségéhez*. Az Igazgatótanács felkérése folytán szerkesztette: Dr. Gaal Endre, igazgató. Tiparal tipografiei Vákár Könyvnyomdája, Miercurea-Ciuc (Csíkszereda) 1923. 17. (Ezután: Panasz.)

szonbért pedig a határőr családok között egyenlő arányban évenként felosztotta. Ezen jogokból a huszárok 1815-ig, illetve 1820-ig mellőzve voltak. A határőri gyalogezredek tisztikarának ez az eljárása panaszra adott okot, mire azok a községek, valamint egyes birtokosok, akik tulajdon jogosultságukban megsértve érezték magukat, az illető törvényhatóságuk útján s ezek pártfogásával felterjesztéssel éltek, és tulajdonosi mivoltukba való visszahelyezést kértek. Mindezen panaszok alapos elbírálása és elintézése végett a magyar királyi korrláttnokság 1785. december 5-én 14 860 szám alatt kelt, s 1786. január 9-én és július 3-án 149 és 6890 szám alatt bővebben kifejtett leiratában elrendelte, hogy „mindazoknak, kik a katonaság által elfoglalt bármelyik havasrésznek 1769 előtti tetteles és jogos birtoklását hitelesen igazolják, igazolt birtokuk adassék vissza”. E célból a feleknek a rendezésre egyévi határidőt tűzött ki, és határozatát az akkori polgári hatóságok útján közhírré tétette.²⁰

A bejelentett igények vitája során a következők derültek ki:

a) a katonai hatóságok által 1784-ben elfoglalt havasok nem tekinthetők mind visszaszerzett havasoknak, mert olyan havasokat is foglaltak el, amelyeket 1769 előtt és után is a székely örökségi birtok részeként folytonosan birtokoltak;

b) a székelyek birtoklása ösfoglalás jogán alapul, s királyi adománylevél vagy más birtokló okiratok híján a felek nagy része jogigényét igazolni megfelelően nem tudta, s ezekből sokan – főleg katonai községek – igényüket be sem jelentették.²¹

A kihirdetett ítéletet azonban soha nem hajtották végre, mert a határőrség a birtokok után bevett haszonbér-kiosztást hamarosan megszüntette, és a jövedelemből egy egységes „ruházati alapot” hozott létre, amely már a 1805–1812-i hadjáratok alkalmával jelentékeny teherkönyítésnek számított. A költségek enyhítésének és egyáltalán a határőrség fenntartásának elengedhetetlen feltétele lett ezen pénzalap fenntartása. Így tehát, az 1813-as viszonyoknál fogva, ezek a körülmények és érvek elég súlyosak voltak ahhoz, hogy a katonai hatóságok ellentétes felterjesztésének figyelembe vételével a hozott ítéletet levéltárba tegyék és a végrehajtást mellőzzék.²²

Volt azonban a „ruházati pénzalapon” kívül a székely huszárezrednek egy, az egész ezredet illető közös alapja, az úgynevezett: „lőbeszerzési alap”. 1804-ben az alap azért jött létre, mert az ezredhez tartozó családok száma túllépte az ezred katonai létszámát. Így néhány száz család folytonosan szolgálatmentes volt. következőképpen lovat sem tartott. Ez a mentesség sorban járt, olyanformán, hogy ha valamelyik család – akár lova elpusztulása, akár a szolgálatra alkalmas férfi hiánya miatt – mentessé vált, helyébe más olyan család lépett, amelyik a legrégebben élvezte a mentességet. Ilyen alkalomkor a lóvásár egyszerre nagy kiadást jelentett, ezért a következő szabályt állítottak fel:

a) a katonaságtól mentes családok mentességük ideje alatt évenként annyi összeget fizettek be a lőbeszerzési alapba, mint amennyit lótartásra elköltenének, ha lovat tartanának,

b) az így begyűjtött pénzből történt a lóvétel akkor, amikor a család szolgálatképessé vált.

Ez a lőbeszerzési pénzalap csak a huszárcsaládokat érintette, mivel csak ők voltak kötelesek lóval együtt szolgálni.

²⁰ Ő császári és apostoli királyi felségéhez hódolatteljes felterjesztése báró Wenckheim Béla, magyar királyi belügyminiszter, Lányai Menyhért, magyar királyi pénzügyminiszter, Horváth Boldizsár, magyar királyi igazságügyminiszter: a volt Székely gyalog és huszár határőrezredek kincstári kezelés alatt álló ingó és ingatlan javainak visszaidása és rendezése tárgyában. 10 599. szám 1868. Csikszeredában Nyomtatott Györgyjakab Márton gyorssajtóján 1890. (Ezután: Felterjesztés.)

²¹ I.m. 7.

²² I.m. 8.

A két székely gyalogezred és a székely huszárezred a fenti vagyonalapokat 1851-ig háborítatlanul birtokolta.

Miután az 1848–1849-es szabadságharcban – a zsmarnokság elleni küzdelemben – a székelyek vitézül részt vettek, büntetésül az osztrák császár 1851. január 22-én kelt elhatározásával az alap vagyonát a kincstár javára „kártérítés” fejében lefoglalta, a székely határőrszervezetet pedig feloszlatta.²³

Itt kívánom megjegyezni, hogy a XVIII. század végén nemcsak a csíkszéki és háromszéki határőrök kaptak közösségi vagyont, hanem velük egy időben a szász és a román határőrök is. Figyelemre méltó a bánsági határőrök 215 000 hold erdeje és 33 000 hold havasi legelője, de leginkább az I. román gyalogezred 253 142 hold erdeje és a Naszód-vidéki II. román gyalogezred 463 327 hold vagyona. Ezek egyenként is ötször-hétszer nagyobbak voltak a székelyföldi katonai közbirtokossági vagyonoknál.

1851-ben, a határőri intézmény feloszlatakor az osztrákok különbséget tettek, és pedig:

– a császárhoz és Ausztriához hű alattvalókat, az 1848–1849-es szabadságharcban részt nem vevő, illetve annak leverését elősegítő román és szász határőröket megjutalmazták, és a fent említett vagyonokat a határőr-családok leszármazottainak adták, illetve tulajdonosi jogukat megerősítették;

– ezzel szemben a szabadságukért küzdő székelyeket – mint már említettem – példásan megbüntették, a csíki és háromszéki határőrök által élvezett vagyont pedig azon károk pótlására, amelyek „katonai vélelem” szerint a koronának a székelység magatartása folytán származtak, a kincstár javára elkobozták.

Az más kérdés, hogy 1851-ben Magyarországon abszolútisztikus uralom volt, s így a vagyonok elkobzása is teljesen alkotmányellenesnek számított.

A többször említett havasokat igénylő felek, akik 1787–1798 között bejelentett igényüket a határőrség fennállása alatt fogyanatosítani nem tudták, 1856-ban ismét lépéseket tettek, s ennek következtében az uralkodó 1861. augusztus 26-án kelt legfelsőbb elhatározásával e célra kinevezett közvetlen bizottmány 1863. december 31-én hozott ítéletével „mindazoknak, akiknek havasbirtokuk 1813-ban már ki volt ítélve, igényét megállapította”. Ezenkívül 1864-ben hozott külön határozat Csíkszentmárton és Csekefalva részére az általuk igényelt havasrészeket megítélte, és ezen ítélet alapján a kincstár a megítélt havasrészeket a feleknek 1864-ben tettelegesen birtokukba is adta. Eszerint 1864-ben a II. Székely határőrezred birtokában volt minden havas, az I. Székely határőrezred birtokában a volt havasokból pedig Borda, Tölgyessarka, Tölgyesmező, Magyaros, Sóvető és Kissaj. Az ez alkalommal még kincstári kézen maradt havasokra tulajdonigényt jelentettek:

- Csíkszék hatósága: az egészre;
- Csíkszentgyörgy és Bánkfalva: Sólyomtár és Keresztes nevű havasokra;
- Kászonfiúszék községei: Baksa nevű havasrésze.

Így került 1869-ben a csíki és háromszéki székelység elvett vagyonának ügye a minisztertanács elé, s onnan az akkor már alkotmányosan uralkodó Ferenc József elé.

A kormány felismerte a csíki és háromszéki székelység nehézségeit, s ezért nemes tartalmú programot terjesztett az uralkodó elé vagyonuk visszaadása tárgyában. Ennek következtében készítettek Berde Mózsá belügyminiszteri megbízott, Gecző János igazságügyminiszteri, valamint Buday Sándor pénzügyminiszteri kiküldött osztálytanácsosok 1868. szeptember 4–16-án egy jegyzőkönyvet a naszódi volt II. Román határőrezred birtokának rendezése s ezzel

²³ *I.m.* 9.

kapcsolatosan a többi volt határőrezred vagyoni viszonyainak elintézése tárgyában²⁴, majd minden előzményt összegezve 1869. január 23-án a Felterjesztést, amellyel az uralkodó elé kerül a székelyek ügye.

A fent említett jegyzőkönyvben és felterjesztésben igen részletes felsorolását találhatjuk a székely határőröktől jogtalanul elvett minden ingó és ingatlan javaknak, valamint alaposan alátámasztott indokok alapján határozott kérelmet ezek visszaadására.

Mint ahogy az előterjesztők írták: „Mi tehát azon erős meggyőződésünkben, hogy a közérdek is hatalmasan követeli a székely népnek anyagi és szellemi haladását és fejlődését [...] hódolattal véleményeztetik, hogy a felosztatott székely határőrezredek által bírt és fentebb már elősorolt, minden névvel nevezhető ingó és ingatlan javak adassanak vissza kegyelemből és pedig a következő szabályzattal:

1. A felosztatott első székely gyalogezred (csíki) által ruházási pénzalapja alakítására birtokolt és fennebb elősorolt, jelenleg a gyergyószentmiklósi és kászonújfalusi államerdőszők által az állam javára kezelt szántó, kaszáló, legelő és erdőbirtokok az azokon található építményekkel, felszerelésekkel és telepekkel örökre, feloszthatatlanul, teljes tulajdonosi joggal Csíkszék közösségének – az idegenjog épségben tartása mellett;

2. A felosztatott első gyalog székely ezredtől elkobzott ruházati pénzalap és ennek kamatjárulékai, valamint a székely huszárezredtől elkobzott ruházati pénzalap illetékes része és ennek kamatjárulékai Csíkszék közösségének; a felosztatott második székely gyalogezred és székely huszárezred ruházati pénzalapja és ennek kamatjárandósága Háromszék székely közösségének, valláskülönbség nélkül feloszthatatlanul örökjoggal;

3. Az úgynevezett lóbeszerzési pénzalap és ennek kamatjárulékai a felosztatott huszárezredet alkotó székely huszárcsaládoknak közös és egyszeri jogosultsággal...;

4. A borszéki gyógyfürdőben fekvő és a felosztatott huszár- és gyalogezred által bírt két telek és ház, a fenntartási költségekre szükséges rész kivételével, a vagyontalan szenvedő székely betegek számára használtassák ingyen;

5. A székely ezredek területén katonai célokra használt iskolák, ezeknek számba veendő alapítványi tőkékkel és ezeknek kamatjával Csíkszeredában, Kézdivásárhelyt és Sepsiszentgyörgyön alakíttassanak át iparos iskolákká;

6. Mind a huszár, mind a más két székely gyalogezredek minden névvel nevezhető telkei és építményei – amennyiben elsősorban a magyar állam céljaira, másodsorban az illető szék közössége javára nem szükségesek – a magyar belügyminiszter felügyelete alatt adassanak el, és a befolyandó pénzösszeg csatoltassék az ipariskola tőkéjéhez, mely az eladott telekhez legközelebb fekszik;

...Hódoló tisztelettel kérjük tehát Felsőgedet, kegyeskedjék a határőr székely ezredeknek is, mint már kegyeskedett visszaadni az I. és II. erdélyi oláh ezrednek régebben, jelenleg még kincstári kezelés alatt álló – fennebb már elősorolt – javaikat, úgy a ruházati és lóbeszerzési pénzalapjaikat, kamatjárandóságaikkal együtt – fentebb megjelölt nemes célokra és feltételek mellett – legkegyelmesebben visszaadni elrendelni.

Budán, 1869. évi január hó 23-án.²⁵

²⁴ *A naszói volt román határőrezred birtokrendezése s ezzel kapcsolatosan a többi volt határőrezredek vagyoni viszonyainak elintézése tárgyában kiküldött miniszteri bizottságnak Budán, 1868. évi szeptember hó. 4–16-án felvett jegyzőkönyve 3849/1869. Belügyminiszteri ügyiratokból. Szám: 521–921 M.J. Nyomatott: Szvoboda Miklós Könyvnyomdájában, Csíkszeredán, 1921. 8.*

²⁵ *Felterjesztés, 18.*

Erre a felterjesztésre az uralkodó a következő választ adta:

„Legkegyelmesebb elhatározás.

E felterjesztésben elősorolt mindazon ingó és ingatlan javakat, ideértve a ruházati és lóbeszerzési pénzalapokat is, kamatjaikkal együtt, melyeket a felosztott első és második székely gyalog és székely huszárőrezredek bírtak és használtak, s melyek jelenleg elkobzás után az állam által használatnak, azon közhasznú célokra és feltételek mellett, melyek a felterjesztésben megjelölve vannak és amelyek a székely nemzet jólétét képesek előmozdítani, részint Csíkszék, részint Háromszék közönségének és amennyiben a lóbeszerzési alap által e szék területén lakó székely huszárcsaládok által is érdekeltetnek, ezeknek is e felterjesztés értelmében ezennel kegyelemből, az idegenjog épségben tartása mellett visszaadni rendelem; ezen határozat érvényesítését magyar pénzügy- és belügyminisztereimre bízván.

Kelt Bécsben, 1869. évi február hó 16-án.

Ferenc József²⁶

Az ingó és ingatlan javak átadásával Berde Mózsza miniszteri biztos volt megbízva a 3849. szám alatti – 1869. február 27-én kelt – belügyminiszteri rendelvénnyel. Az átadást 1869. szeptember 27-én Márpatakon kezdték meg, majd 1870. február 15-től folytatták, és véglegesen 1870. március 9-én fejezték be. A Kolozsváron kiadott végleges jegyzőkönyvet Berde Mózsza magyar királyi miniszteri biztos, valamint Csíkszék közössége részéről Györfi Péter, Gál Ignác és Bencze Antal, Háromszék közössége részéről Gidófalvi János és Fejér János írta alá.

E jegyzőkönyv értelmében Berde Mózsza szerencsét kíván Háromszék és Csíkszék közösségének a részükre visszajuttatott szép vagyonhoz, és figyelmezteti az átvevő biztosokat, hogy igyekezzenek székely véreik között teljes buzgósággal azon munkálkodni, hogy a vagyont az uralkodó által kifejtett célokra használják fel.²⁷

Ezzel a csíki és a háromszéki székelység jogán esett sérelem orvoslást nyert, „és így ezen egy egész századon át bonyolított ügy a legüdvösebb módon lett megoldva, olyanképpen, hogy annak századokra kiható üdvös eredményei lesznek, mert azáltal a székely népnek nemcsak igazság lett szolgáltatva, hanem egyszersmind alkalom nyitott arra is, hogy úgy anyagi kiemelkedését, mint szellemi fejlesztését eszközölhesse s útját állja az újabb időben ijesztő mérvben felmerült közelszegényedésnek és kivándorlásnak, mely ellen az állítandó ipartanodák kétségtelenül a leghatékonyabban fognak működni”.²⁸

A továbbiakban csak a csíkiakat érintő kérdéssel szeretnék foglalkozni, részben azért, mert a Háromszékre eső terület kisebb terjedelmű volt, részben pedig azért, mert a háromszéki székelyek vagyonukat, mint tulajdonukat, később maguk között családonként felosztották, s így a későbbiekben már a szék nem rendelkezett közvagyonnal.

1869 után tehát az egykori székely határőrök leszármazottai zavartalanul birtokolták és használták a vagyont, mint ahogy a naszódi román határőrök leszármazottai is háborítás nél-

²⁶ *I.m.* 21.

²⁷ *Bécsben, 1869. év február 16-án kelt s báró Wenckheim Béla magyar királyi belügyminiszter ellenjegyzése mellett Ferenc József ő császári és apostoli királyi felsége által az első székely (csíki) gyaloghátárőr ezred és székely huszárezred csíki osztálya vagyonának visszaadása tárgyában kiadott királyi rendelet végrehajtása alkalmából a kir. biztos közbejövételével a helyszínen felvett átadási jegyzőkönyv.* Szám: 1383–920. M.J. Nyomatott: Szvoboda Miklós Könyvnyomtató és Könyvkiadó üzletében Csíkszeredán, folyó 1921. évben.

²⁸ Orbán Balázs: *I.m.* II. 130.

kül élvezték a nekik adott birtokokat. A magyar állam egyenlő jogvédelmet biztosított minden jogos tulajdonosnak. Ezekből a vagyonkból a határőr családok s azok leszármazói áldásos tevékenységű intézményeket létesítettek. Így a csíki vagyon birtoklására, igazgatására és jövedelmének felhasználására szabályzatot dolgoztak ki, melynek értelmében önkormányzati joggal bíró igazgatóság vette kezébe a vagyonközösség ügyeinek intézését.

A Csíki Magánjavak – ahogy később ezt a vagyonkomplexumot nevezték – célja az 1909-ben alkotott alapszabály 2. paragrafusára szerint:

„– Csík vármegye területén oly intézményeket létesíteni, fenntartani és segíteni, melyek a földművelés, kézmű- és gyáripár, bányászat, kereskedelem emelésére és a nép oktatására szolgálnak;

– ösztöndíjak és segélypénzek adományozása által a földműveléshez, kézmű- és gyáripárhoz, bányászathoz, kereskedelemhez és a tudomány minden más ágához értő egyéneket nevelni;

– a közgyűlés által meghatározandó lehető olcsó kamatlábú kölcsönök nyújtása által a csíki székely népet anyagilag támogatni.”²⁹

Az alap kezelői és élvezői az eredeti tulajdonosok – a csík megyei I. Székely gyaloghatárőrezred – törvényes örökösei.

Mind az 1764. február–márciusban a gyalogezredről készített táblázatos kimutatásból, mind pedig az 1909-ben alkotott s a kormány által megerősített alapszabály 8. paragrafusából az derül ki, hogy az alábbi községekből származó fő-, lófő- és darabont rendű székely családok, valamint az 1848. évben a vármegye területén lakó más székely és örmény családok azon fiúágon való leszármazói, kik e megyebeli illetőségüket megtartották, esetleg visszaszerezték, jogosultak a Csíki Magánjavakhoz. Célszerűségekből a helységek nevével egyidejűleg közlésem az 1910. évi hivatalos népszámlálás nemzetiségi adatait is³⁰:

I. Felcsíki járás

Helység	Magyar	Román	Német	Egyéb	Összesen
1. Csíkcsicsó	2 224	–	1	1	2 226
2. Csíkcsomortán	698	–	–	8	706
3. Csíkdánfalva	2 685	–	5	10	2 700
4. Csíkjenőfalva	2 227	–	–	10	2 237
5. Csíkmadaras	2 254	1	–	–	2 255
6. Csíkmindszent	1 190	–	–	–	1 190
7. Csíkrákos	1 604	–	–	–	1 604
8. Csíkszentdomokos	5 352	8	11	20	5 391
9. Csíkszentimre	1 782	1	–	5	1 788
10. Csíkszentkirály	1 601	–	–	5	1 606
11. Csíkszentlélek	696	–	–	–	696
12. Csíkszenttamás	2 791	–	–	–	2 791
13. Csíktaploca	1 754	–	3	3	1 760

²⁹ *Panasz*, 4.

³⁰ *A Magyar Szentkorona Országainak 1910. évi népszámlálása*. Szerk. és kiadta a Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal. Bp. 1920. Új sorozat 42. k 384–387., valamint *Erdély településeinek nemzetiségi (anyanyelvi) megoszlása (1850–1941)*. Szerk. Kepecs József. Bpest, 1991. 282–290.

Helység	Magyar	Román	Német	Egyéb	Összesen
14. Csobotfalva	395	–	–	26	421
15. Göröcsfalva	474	–	–	–	474
16. Karcfalva	1 242	–	3	–	1 245
17. Madéfalva	1 855	3	12	38	1 908
18. Vacsárcsi	776	–	–	–	776
19. Várdotfalva	938	–	2	9	949
20. Zsögöd	1 199	2	11	1	1 213
Összesen	33 737 99,4%	15 0,0%	48 0,0%	136 0,6%	33 936 100%

II. Gyergyószentmiklósi járás

Helység	Magyar	Román	Német	Egyéb	Összesen
1. Ditró	6 560	362	46	19	6 987
2. Gyergyóalfalu	6 392	15	11	24	6 442
3. Gyergyócsomafalva	3 894	1	2	20	3 917
4. Gyergyóremete	6 195	2	–	10	6 207
5. Gyergyóújfalu	4 013	21	71	120	4 225
6. Kilyénfalva	885	–	–	1	886
7. Szárhegy	4 420	155	139	39	4 753
8. Tekerőpatak	2 116	502	5	27	2 650
Összesen	34 475 95,7%	1058 2,9%	274 0,7%	260 0,7%	36 067 100%

III. Kászonalsíki járás

Helység	Magyar	Román	Német	Egyéb	Összesen
1. Csatószeg	980	–	–	–	980
2. Csíkdánfalva	1 487	–	–	8	1 495
3. Csíkcsekefalva	1 262	2	3	–	1 267
4. Csíkmenaság	2 176	2	–	–	2 178
5. Csíkszentgyörgy	2 099	5	–	23	2 127
6. Csíkszentmárton	1 028	3	2	1	1 034
7. Csíkszentsimon	1 495	1	6	2	1 504
8. Csíkverebes	378	–	2	–	380
9. Kászonaltíz	980	3	1	1	985
10. Kászonfeltíz	1 247	–	–	–	1 247
11. Kászonimpér	1 132	10	1	–	1 143
12. Kászonjakabfalva	1 230	7	1	1	1 239
13. Kászonújfalu	1 755	3	–	–	1 758
14. Kozmás	1 391	–	–	–	1 391
15. Lázárfalva	835	–	–	1	836
16. Tusnád	2 281	–	1	3	2 285
Összesen	21 756 99,6%	36 0,1%	17 0,1%	40 0,2%	21 849 100%

IV. Szépvízi járás

Helység	Magyar	Román	Német	Egyéb	Összesen
1. Csíkborzsova	639	–	–	–	639
2. Csíkdelne	699	–	–	–	699
3. Csíkpálfalva	651	–	–	–	651
4. Csíkszentmihály	2206	334	3	–	2543
5. Csíkszentmiklós	1100	–	–	–	1100
6. Szépvíz	2974	92	8	4	3078
Összesen	8269	426	11	4	8710
	94,9%	4,9%	0,2%	0,0%	100%

Összesítés

	Magyar	Román	Német	Egyéb	Összesen
Csíksereda rtv.	3 591	44	45	21	3 701
Gyergyószentmiklós rtv.	8 549	155	115	86	8 905
Felcsíki járás	33 737	15	48	136	33 936
Gyergyószentmiklósi járás	34 475	1058	274	260	36 067
Kászonalsíki járás	21 756	36	17	40	21 849
Szépvízi járás	8 269	426	11	4	8 710
Összesen	110 377	1734	510	547	113 168
	97,5%	1,5%	0,5%	0,5%	100%

Az alapszabály 193. paragrafusa értelmében csak a 8. cikkelyben felsorolt jogosultak leszármazottai voltak részesíthetők ösztöndíjban.³¹

Ennek ellenére a vagyon jövedelméből közvetlenül vagy közvetett módon mindenkinek jutott, aki Csík megyében élt, így természetesen a Csík megyei románoknak is; leginkább azoknak a román községeknek, amelyek a magánjavak birtokainak közelében feküdtek. Mindekenlőtt Békás, Bélbor, Holló mint teljesen román lakosságú és Tölgyes mint vegyes lakosságú falvaknak. „E négy község román lakosai a szó szoros értelmében a Magánjavak birtokaiban éltek, és anyagi gyarapodásukat is a javakat kezelő igazgatóság nagylelkűségének köszönhették.”³² E községek lakosai a Magánjavak tulajdonát képező hegyi és havasi legelőket pottom bérösszeg fejében használták. A világháború alatt elpusztult falvaik újraépítésére a Magánjavaktól ingyen 40 000 köbméter épületfát, valamint rengeteg tűzifát kaptak. Békás község területén 54 román család jutott olyan belterülethez, melyen letelepedhetett.³³

A Csíki Magánjavak akkoriban a következő ingó és ingatlan javakból tevődött össze:

³¹ *Panasz*, 5.

³² Bíró Sándor: *A Csíkmegyei Magánjavak*. Magyar Szemle (Ezután: MSz) XLI (1941). 183.

³³ Pál Gábor: *A Székelyföldi közbirtok és az agrárreform*. Magyar Kisebbség (ezután: MK) II(1923). 2. sz. 56.

Ingatlanok

– összesen 62 604 hold (35 997 hektár), amely a következőképpen oszlott meg: 54 515 hold (31 346 hektár) erdő, 8014 hold (4608 hektár) legelő, rét, szántó és 75 hold (43 hektár) beltelkek.³⁴

Továbbá:

– Csíkszeredán egy modern, egyemeletes kőház gazdasági épületekkel polgári leányiskola és bentlakás céljára;

– Csíkszeredán egy Vigadó-épület színház- és bálteremmel;

– Csíkszeredán egy hatalmas kaszárnya, melyet 1918 előtt a honvédség céljaira a magyar állam bérelt;

– Csíkszeredán két egyemeletes és egy földszintes bérház;

– Csíkszeredán egy 150 hold (86 hektár) birtokon mintagazdaságot folytató földműves iskola;

– Csíksomlyón egy 90 férőhelyes, ingyenes nevelésre apácák vezetése alatt berendezett árva- és szeretetház;

– Borszékfördőn egy 22 szobás teljesen berendezett villa, a vagyonhoz jogosult szegény sorsú betegek részére;

– Tölgyesen s a birtok több részén gazdatiszti és tisztviselői lakások, erdőőri lakok, vadászházak, menedékházak, gazdasági épületek stb.;

– A birtok különböző részén az erdők kitermeléséhez és a fa feldolgozásához szükséges vízi létesítmények, fűrészek, épületek stb.

Ez az ingatlan vagyon 1914-ben 105 820 000 aranykorona becsértéket képviselt.

Ingó javak

– Egy Csík-, Gyergyó-, Kászsónszék Kisegítő Takarékpénztár, annak összes kihelyezett vagyonával;

– 2 800 000 korona készpénz az 1913-as árfolyamon;

– a javak igazgatásához szükséges mindennemű ingósági felszerelések, irodai és tisztiszálló bútorok, tűzmentes szekrények, irattárak, gazdasági felszerelések, állatállomány, fogatok, szekerek, az egyes ingatlanok berendezései, gabona stb.

II

Ennek a nagy és tisztán magyar jellegű alapnak sorsfordulója volt az 1918. évi hatalomváltás, majd az 1920. június 4-i trianoni békeszerződés után sietve hozott földreform-törvények, amelyek az új uralom legelső rendelkezései voltak. Ezen törvények rendelkezései közül csak azokat a részeket, illetve csak azoknak a következményeit említem, amelyek a Csíki Magánjavakat közvetlenül érintették.

„A román impérium Csík vármegyére való tényleges kiterjesztése után – amely gyakorlatilag az impérium átvételével s az összes vármegyei tisztviselőknek a román hűségeskü megtagadása címén a vármegye házáról való kiűzésével 1919. május 1-én történt meg – a Csíki Magánjavak vagyona állandóan szálka volt a román állami közegek s főképpen a prefektusok szemében, és sokszor történt kísérlet arra, hogy erre a vagyonra kezet tegyenek.”³⁵ Az Alap

³⁴ Bár Venczel József alább 62 501 kataszteri holdat említ, én a forrásokban többnyire 62 604 hold nagyságú területtel találkoztam.

³⁵ Endes Miklós: *Csík-, Gyergyó-, Kászsónszékek (Csík megye) földjének és népének története 1918-ig*. Bp. 1937. 493.

rendezett jogállása azonban – amely azt igazolta, hogy ez a vagyon magánvagyon s nem vármegyei – egy ideig elég nagy súlyú bizonyíték volt az átvétel megakadályozására.

Az első román agrárrendelet-törvény (Erdélyre, a Bánságra és a többi volt magyar területre vonatkozó 3911. számú királyi rendelet), amelyet az Erdélyi Román Nemzeti Tanács 1919. augusztus 12-én 3911/1919. szám alatt hozott és a román király 1919. szeptember 10-én megerősített, kifejezetten kivette az összes határőrvidéki ezredek közvagyonát az agrárreform s így a kisajátítás alól. A törvény 2. paragrafus 2. bekezdés b. pont harmadik mondata a következőképpen szól: „Nem fognak e kategória alá tartozni és e pontban foglalt intézkedések alapján nem lesznek kisajátíthatók politikai községeknek erdői, hegyei és községi legelői, továbbá az 1898. évi XIX. számú magyar törvénycikk I. szakaszának b., c. és d. pontjaiban körülírt közbirtokosságoknak, úgyszintén a volt határőrvidéki ezredek vagyonszösségének hasonló birtokai.”³⁶

Azonban e rendelkezés előtt meghozták az 1921. július 30-i végleges agrártörvényt. E törvény már csak a volt naszódi II. Román határőrezred vagyonát mentesítette a kisajátítás alól. A II. fejezet 24. cikk c. pontja így fogalmaz: „A volt naszódi II. Román határőrezred községeinek legelői, melyeket az 1890. évi XVII. törvénycikk szabályozott, mint községi legelők minden kisajátítási eljárás nélkül megmaradnak. Ezeket a legelőket a volt határőr községek minden lakója használja, még ha nem is származik határőr családból.” A III. fejezet 32. cikk c. pontja hasonló: „A volt naszódi II. román ezred községeinek határerdei az 1890. évi XVIII. törvénycikk értelmében minden kisajátítási eljárás nélkül községi erdőkként megmaradnak. Ezeket az erdőket a volt határőr községek minden földműves lakója használja, még ha nem is származik határőr családból.”³⁷

A többi határőrezredre külön nem intézkedvén, azok a törvény egyéb rendelkezéseivel a kisajátítás alá kerülő „objectumok között hagyattak meg”.

Később, a törvény végrehajtása során a Karánsebesi Román Határőrvidéki Alapot szintén mentesítették a kisajátítás alól.

Így tehát csak a Csiki Magánjavak voltak kisajátíthatók. A hatalom élt is ezzel a „lehetőséggel”, s már az első alkalommal 34 146 hold került kisajátítás alá.

A földreform telekkönyvei szerint a kisajátított 34 146 hold a következőképpen oszlott meg:

- a) az úgynevezett igényjogosultak 767 holdat;
- b) a szomszédos községek és havasi telepek 9334 holdat;
- c) 83 egyházközség 1036 holdat;
- d) a bélbóri állami iskola 6 holdat;
- e) állami tartalékként az erdőigazgatóság 23 003 holdat kapott.

A juttatásban részesültek közül csak 12 volt magyar nemzetiségű (22 hold részesedéssel); a 83 egyházközség közül csak 14 volt római katolikus (257 hold részesedéssel). Így tehát a kisajátított 34 146 holdból mindössze 279 hold maradt magyar kézen.³⁸

Az történet tehát, hogy azoknak a javaknak, amelyek román kézen voltak, előzetes állásuk alapján magánjogi helyzetüket elismerték, míg a székely határőrök közös javainak magánjellegét nem ismerték el, s az agrárreform során a román népesség közt osztották szét, a fennmaradó rész pedig a román államra szállt.

³⁶ Monitorul Oficial (ezután: MO) 1919. szeptember 12. 117. sz.

³⁷ MO. 1921. július 30. 93. sz.

³⁸ Venczel József: *A volt határőrezredek vagyonának sorsa*. Kvár 1944. 9.

A Csíki Magánjavak nevében dr. Gaal Endre, az alap igazgatója és dr. Györgypál Domokos, az alap igazgatótanácsának elnöke többszöri eredménytelen fellebbezés után memorandumot vitt Bukarestbe, s azt a Kamarához és a Szenátushoz, továbbá több miniszterhez nyújtotta be. Az Averescu-kormány bukása után az uralomra jutott liberális kormány földművelési miniszterének, Alexandru Constantinescunak ugyanezt a memorandumot szintén átadták.³⁹ Továbbá 1923. február 1-én a Magánjavak igazgatója egy felülvizsgálati kérelmet intézett az Agrár Bizottsághoz.⁴⁰ Az Agrár Bizottság azonban 1923. február 26-i ülésén Alexandru Constantinescu földművelésügyi miniszter elnöklete alatt a beadott fellebbezéseket és felülvizsgálati kérelmet visszautasította, s ezzel egyidejűleg az agrár bizottságok határozatait (Gyergyó Járási Bizottság 1922. szeptember 18-án kelt, 282. szám alatti, 1922. szeptember 23-án kelt, 281. szám alatti, 1922. szeptember 30-án kelt, 280. szám alatti, 1922. október 26-án kelt, 554. szám alatti kisajátító határozatok, valamint a Csík Megyei Bizottság 1922. december 4-én kelt, 75 bis számú kisajátító határozatát) azzal az indoklással semmisítette meg, hogy „1769-ben Ausztria és Törökország között kelt egyezség útján Moldva területéből elvett s 1869. évi február 16-án I. Ferenc József császár által Csík vármegye közösségének haszonélvezetül átadott javak teljességgel és joggal a román állam tulajdonát képezik, minek folytán rájuk vonatkozólag kisajátításnak helye nincs, míglen a román állam azon hivatással, hogy a földművelési, erdészeti, kereskedelmi, ipari, bányászati, közművelődési stb. közterheknek eleget tesz, joggal visszanyeri ezen javaknak kihasználási jogát is, és pedig mindennemű kártalanítási kötelezettségek nélkül, amelyekkel senkivel szemben nem tartozik, s az ezen javakra vonatkozó bármiképpen létező igazgatóság (kezelőség) elvesztvén létjogosultságát, megszűnik, illetve átmegy az államra mint ezen javak tulajdonosára.”⁴¹

A döntést csakhamar végrehajtás követte: 1923 áprilisában a román kormány a Magánjavak Igazgatóságát feloszlatta és a vagyont birtokba vette. Az Agrár Bizottság tehát azon az állásponton volt, hogy a Csíki Magánjavak magyar állami vagyont alkottak, s így a magyar állam helyébe lépő román állam vagyonává váltak.

Az Agrár Bizottság fenti határozata teljes egészében törvényellenes volt mind anyagi jogi, mind eljárásjogi oldalról.

A) Anyagi jogi oldaláról nézve azért, mert a tulajdonjogi vitában az intézmény tulajdonjoga a csíki székelyeket illeti meg s nem az államot, erre vonatkozólag lásd az eddigi fejtegetéseket, és pedig:

a) II. József császár 1783. augusztus 27-én 1472. szám alatt kelt határozatát, amely úgy rendelkezik, hogy „A havasok és területek, amelyek a moldvaiaktól és havasalji oláhoktól szerezettek vissza, egyedül csak a határőr katonaság használatára és javára engedtesse nek át”. Bár jogilag nem teljesen pontos ez a megfogalmazás, a császár a tulajdonjogot mégis átengedte, hiszen ugyanezen adománylevél a háromszéki székelyeknek és a fogarasi románoknak is adományozott ingatlanokat. Ez utóbbi csoportokba tartozó határőrök családonként maguk között felosztották, egyéni tulajdonba vették át a valamikori közös tulajdont: ez ellen soha senki kifogást nem emelt, tulajdonjogukat senki nem zavarta;

b) Ferenc József 1869. február 16-án Bécsben kelt „legkegyelmesebb elhatározását”, amely azt mondja, hogy a birtokokat „részint Csíkszék. részint Háromszék közösségének [...] kegyelemből, az idegenjog épségben tartása mellett visszaadni rendelem”;

³⁹ *Panasz*, 35.

⁴⁰ *I.m.* uo.

⁴¹ *I.m.* 31.

c) A csíki székelység javára adott tulajdonjogot megerősíti, hogy a közösség 54 éven át, 1923-ig a javakat zavartalanul birtokolta, amely birtoklás az akkor fennállott törvények értelmében önmagában véve elbirtoklás jogcímén is megalapozta a tulajdonjogot;

d) A magyar állam is elismerte a tulajdonjogot, mert többször is megerősítette a Csíki Magánjavak alapszabályát, valamint több alkalommal létesített a Magánjavakkal szerződéses viszonyt. A vármegye – többek között – 1910-ben és 1919-ben kölcsönt vett fel a Magánjavak pénztárából, s ezeket a kölcsönöket hiánytalanul vissza is fizette. A magyar honvédelmi minisztérium több éven keresztül a Magánjavak tulajdonában lévő épületet bérelt Csíkszeredában, a pénzügyminisztérium pedig egy szépvízi házat bérelt a pénzügyőrség részére. A földművelésügyi minisztérium szintén bérelt egy birtokrészt a Magánjavaktól.

Sőt a trianoni békeszerződés után a román királyi kincstár is kötött bérleti szerződést a Magánjavakkal. Ennek eredményeképpen éveken át bérben tartott egy épületet dohányraktár céljára, egy másikat a Siguranța, míg egy harmadikat az erdészeti hatóságok részére. 1923-ig a román kincstár mind a három épület évi bérét pontosan fizette.⁴²

e) Minden telekkönyvben „Csík-, Gyergyó- és Kászonszék” már az „A” lapon mint tulajdonosok vannak bevezetve. Ezzel a megjelöléssel akkor a felvevő bizottság a visszaszerzett birtokok tulajdonosait jelölte meg.⁴³

B) Eljárásjogi oldalról nézve azért tarthatatlan az Agrár Bizottság álláspontja, mert:

a) Döntése meghozatalakor a tulajdonjog kérdésének bírálatába bocsátkozott, sőt ítélkezett, ezért az agrártörvényben megállapított hatáskörét túllépte, következésképpen határozata törvényellenes;

b) Az alkotmány értelmében vagyonától bírói ítélet nélkül senki sem fosztható meg, bírói ítélet pedig csak bírói fórumokon hozható. Tekintettel arra, hogy az Agrár Bizottság nem bírói fórum, határozata alkotmányellenes.⁴⁴

„Így tehát a román állam [...] a magánjog legelemibb alapelveit is megsértve hajtott végre egy olyan elkönfiskálást, amelyre a jogéletben példa nincsen, s amelyet mással, mint a Constantinescu által a parlamentben is hangsúlyozott »hazafias« bosszúállással alátámasztani nem lehet. Ez a világra szóló sérelem, egy hazájától amúgy is megfosztott, elpusztulásra kárhoztatott népfajnak folyton égő sebe orvosolatlanul nem maradhat, mert ellenesetben megrendül a hitünk az igazság szent eszméjében.”⁴⁵

Így az az eset állott elő, hogy a teljesen azonos jellegű két román határőrvidéki alap érintetlenül maradt, a magyar alap viszont nem; világos tehát, hogy tisztán politikai elnyomás szándéka vezette a román államot. Ez legtisztábban Alexandru Constantinescu földművelésügyi miniszternek a Kamara előtt 1923. december 7-én egy interpellációra adott válaszából derül ki: „Az Agrár Bizottság határozata nagyszerű jogi aktus volt, egyben fenséges hazafias cselekedet, amellyel igazságot szolgáltatott a múlt igazságtalanságaiért és nyomorúságaiért [...] E határozat örök dicsősége lesz jogi évkönyveinknek. A parasztok fizetni fognak azért, amit kapnak, ami pedig marad, az az államé lesz. s ezért senkinek sem kell majd fizetnie. Íme az oltalom, amelyet én az idegeneknek szolgáltattam, hogy ki ne vonhassák magukat törvényes kötelezettségeik alól.”⁴⁶

⁴² *I.m.* 12.

⁴³ *I.m.* 40.

⁴⁴ Papp József: *A csíki székelység panasza a Nemzetek Szövetsége előtt.* MSZ XXIV(1930), 166.

⁴⁵ *I.m.* 170.

⁴⁶ *Desbaterile Adunării Deputaților.* MO. 1923. dec. 25-i számának melléklete.

„Így fosztottak meg jog, törvény, igazság, sőt béke- és kisebbségi szerződés ellenére több mint 100 000 magyart javaiktól, akiknek a békeparancs szerint román állampolgárokká kellett lenniük, s ráadásul taps és helyeslés között nevezték őket idegeneknek!”⁴⁷

A csíki székelyek nem nyugodtak bele vagyonuk elkobzásába és az igazságtalan eljárásba. A Magánjavak Igazgatósága az országgyűlés mindkét házához és az érintett minisztériumokhoz is beadványokat intézett. Ugron István a Magyar Szövetség nevében, majd Sándor József képviselő újabb küldöttség élén kérte Alexandru Constantinescu földművelésügyi minisztert az igazságtalanság orvoslására. A miniszter rögtöni intézkedést ígért, de ígérete teljesítés nélkül maradt.⁴⁸

Ilyen előzmények és kilátástalanság után a Magánjavak Igazgatósága a Nemzetek Szövetségéhez akart fordulni segítségért és jogorvoslatért, de 1923-tól 1929-ig a román kormány erőszakkal, erkölcsi kényszerrel és a megfélemlítés minden lehetséges eszközeivel megghiúsította a panasznak Genfben való benyújtását. Egnéhány példa azokból az intézkedésekből, amelyek az „ellenállás” megtörését célozták:

1) A Belügyminisztérium közigazgatási vezérfelügyelője 1923. március 26-án a következő átiratot intézte a Csíki Magánjavak Igazgatóságához:

„A Csíki Közösség Javainak Igazgatóságához.

Tekintettel arra, hogy az Agrár Bizottság folyó év II. 26-án kelt 11. számú határozata folytán a Csíki Közösség Javai elnevezés alatt ismeretes egész ingó és ingatlan vagyona az állam patrimoniumába ment át;

tekintettel arra, hogy ezen vagyon átvételével megbízott bizottság, behelyezkedvén a csíkszeredai volt igazgatóság hivatalos helyiségeibe, folyó év március 24. napján már meg is kezdte működését,

van szerencsénk tudomására hozni, hogy ezen időponttól kezdve az Önök Igazgatósága megszűnván, nem fejthet ki többé semmilyen tevékenységet ezeknek a javaknak igazgatóságában.

Csíkszereda, 1923. március 26-án

A BM. megbízottja: Dr. George Baiulescu, közigazgatási vezérfelügyelő.”⁴⁹

2) A Csíki Magánjavak Igazgatóságának Csíkszeredán 1923. augusztus 22-én kelt kérvényével bejelentett közgyűlését a csíkszeredai rendőrség vezetője nem engedélyezte. Válaszában a következő záradék található:

„1923. VIII. 26.

Ez az intézmény mint már nem létező, ismeretlen lévén: a közgyűlés megtiltatik.”⁵⁰

De ennél tovább is mentek: dr. Gaal Endre igazgató, az igazgatótanács felkérésére, *A Csíkmegyei volt Székely Határőrezredekelt alkotott községek székely lakosságának tulajdonát képező Ruházati Alaphoz, röviden Magánjavakhoz jogosult csíki székely családok panasza a Népek Szövetségéhez* címmel egy dokumentumokkal, okiratokkal alátámasztott tanulmányt írt 1923 augusztusában, azzal a nyilvánvaló céllal, hogy a Nemzetek Szövetsége elé terjesztik. A Csíkszeredai Siguranța főnöke azonban a Panasznak mind az eredeti, mind további 400 példányát rendőri erővel elkoboztatta. Gaal Endrét, a memorandum szerzőjét pedig felszólították,

⁴⁷ Olay Ferenc: *A „Csíkmegyei Magánjavak” román uralom alatt*. Budapesti Szemle 1935. 238. k. 158.

⁴⁸ Biró Sándor: *I.m.* 313.

⁴⁹ MOL. K-63-1929-27/6.

⁵⁰ Uo.

hogy a Vigadó épületében levő lakását 24 órán belül ürítse ki.⁵¹ Egyidejűleg azonnali kiutasítással fenyegették meg azokat, akik ebben az ügyben továbbra is ellenkezni mernek.

Azt, hogy nem volt igaza sem az Agrár Bizottságnak, sem annak a számtalan politikusnak, közigazgatási alkalmazottnak, akik a szavukat ebben az ügyben hallatták, néhány esetben maguk is beismerték.

1) Már az úgynevezett csucsai paktumban is foglalkoztak ezzel a kérdéssel. Ez a megállapodás 1923. október 23-án jött létre, s a végleges szövegét 1923. október 31-én Bukarestben írták alá a Magyar Párt és a Néppárt képviselői. A paktum VII. fejezet 4. pontja többek között azt is kimondja, hogy „A Csík megyei Magánjavak panasza igazságos módon oldassék meg az agrártörvény rendelkezéseinek megfelelően, s e kérdés végleges megoldásáig adassanak vissza a vagyonszövetségnek mindazok a vagyontárgyak, melyek az agrártörvény értelmében nem esnek kisajátítás alá”.⁵²

2) Az Averescu-kormány a Magyar Párttal Kolozsváron 1927. november 11-én kötött megegyezés I. fejezet 3. pontjában az Alap kezelésének a régi kezdekbe való visszaadását ígérte meg.⁵³

3) 1928-ban a Iuliu Maniu által vezetett parasztpárttal való egyezkedés eredményeképpen Maniu átvette az erre vonatkozó memorandumot, s ennyit mondott: „Vélt igazukat meg fogom vizsgálni.”⁵⁴

Ezek az ígéretek – a többihez hasonlóan – sem az Averescu-, sem a Maniu-, sem más kormány alatt nem váltak valóra.

Ilyenformán tehát minden arra irányuló igyekezet, hogy a csíki székelyek igazuknak Romániában törvényes és politikai úton érvényt szerezhessenek, meghiúsult, és teljesen reménytelenné vált.

Az erdőkisajátításokat, melyek sok száz milliós értéket képviseltek, kivétel nélkül „nemzeti célokra” rendelték el, ami azt jelentette, hogy nem kizárólag a törvényben kikötött egyedi célra fordították, hanem a különleges rendeltetés nélkül kisajátított birtokokhoz sorolták. Ezekből a területekből az állam bármekkora megtarthatott magának. Ez történt a Csíki Magánjavakkal is. Azt a részét, amelyet nem osztottak ki a román községeknek, az állam kapartotta meg, s a lehető leggyorsabban bérbe adta román fakereskedőknek, akik kíméletlen módon kezdték pusztítani a székelyek évszázados erdeit.

Ilyen előzmények után 1929. június 25-i keltezéssel az Alap ingatlanainak és ingó vagyonának kisajátítása, majd elkobzása miatt a Csíki Magánjavak jogosultjainak képviselői részletesen indokolt panasszal, az azt alátámasztó dokumentumok sokaságának csatolásával fordultak a Nemzetek Szövetségéhez, hivatkozással a Párizsban 1919. december 9-én kötött kisebbségi szerződés 9. paragrafusára, amely a faji, vallási és nyelvi kisebbségek jogait biztosítja. A panaszíratot a Csíki Magánjavak Igazgatótanácsának elnöke 1929. július 22-én Genfben kelt kísérőlevelével küldte a Nemzetek Szövetsége Kisebbségi Osztálya vezetőjének. A panasz végén a Nemzetek Szövetségének sürgős közbelépését kérték, mert a román kormány kész

⁵¹ Willer József: *A csíkiak elkobzott panaszához*. MK. XIX(1923). 19. sz. 713.

⁵² Mikó Imre: *Huszonkét év. Az erdélyi magyarság politikai története 1918. december 1-től 1940. augusztus 30-ig*. Bp. 1941. 47–18, 282.

⁵³ Olay Ferenc: *l.m.* 158.

⁵⁴ Bíró Sándor: *l.m.* 314.

helyzetet akart teremteni azáltal, hogy a földeket és erdőket legnagyobb részét a román lakosság részére juttatja.⁵⁵

A beadott petíciót – miután alaki szempontból elfogadhatónak találták – a Nemzetek Szövetségének Kisebbségi Osztálya szabályszerű eljárás alá vette. Észrevételei közlése végeztetve kiadta ezt a román kormánynak. A román kormány a maga álláspontja mellett ellenhangulatot csinálendő, nagyszabású sajtókampányt indított.⁵⁶

A román kormány a hozzá kiadott panaszra a genfi román titkárság útján 1929. október 2-án válaszolt. Eszerint a petícióra adandó válasz csak az lehetne, hogy a panasz az agrártörvény ellen szól, ami általános érvényű, így tehát hozzányúltni nem lehet, még kevésbé, hogy valamely kisebbségnek előnyt biztosítson. Ezennel a román kormány a következőket jegyzi meg:

Sem a panaszosok, sem az általuk képviseltek nem tulajdonosai azoknak a javaknak, amelyeket követelnek, mert azok állami tulajdonok voltak a múltban, s mint ilyenek, utódlás jogán kerültek a román állam birtokába.

A használati jog nem a székely ezredké vagy leszármazóiké, hanem azon terület összes lakóié volt, s erre a javak kisajátításánál tekintettel voltak.

Nem elkobzásról van szó, hanem az agrártörvény rendelkezései alapján a vidék lakosságának javára szolgáló kisajátításról.

Ugyanezt az eljárást követték az összes többi hasonló vagyonnal, így a román Naszódai Határőrvideki Alappal is.⁵⁷

Egy még részletesebb választ is ígért s nyújtott be a román kormány 1930. január 9-én, amelyben megismétlik a fentebb felsorakoztatott érveket, némi módosítással és kiegészítéssel:

– a kisajátítást végző bizottság nem lévén politikai szerv, nemzetiségre és politikára való tekintet nélkül függetlenül végzi feladatát:

– a Csíki Magánjavak a magyar állam tulajdonából – jogutódlás alapján – átmentek a román állam tulajdonába;

– a kisajátítással a székelyek „nyertek”, mert így a földek tulajdonukba mentek át, igaz, hogy ez alkalommal „néhány” román is kapott a földekből;

– az ingóságokat szintén jogosan vehette el a román kormány;

– annak, hogy a két román származású Alapot nem vették el, az az oka, hogy a Csíki Magánjavakat a székelyek 1848–1849-es viselkedése miatt az osztrákok elkobozták, a másik kettőt nem. A románok közös tulajdonát azért hagyták meg, mert ellenkező esetben a haszonélvezők rosszabb helyzetbe kerültek volna;

– a román kormány egyébként „megdöbbenését” fejezi ki azért, hogy az agrárreformot az a kisebbség hozza vitába, amely abban a „jótéteményben részesült”, hogy a román eredetű lakossággal való elbánásban és előnyökben egyformán részesül.⁵⁸

A Csíki Magánjavak Igazgatótanácsa még 1929. december 15-én a Nemzetek Szövetségének Tanácsához intézett első kiegészítő beadványában rámutatott arra, hogy az elkobzás nem a román agrártörvény alapján történt, hanem azzal az indoklással, hogy az Alap mint magyar állami tulajdon jogutódlás címén vétetett el a román állam javára. Az agrártörvény alapján

⁵⁵ MOL. A Nemzetek Szövetsége által 1931. április 10-én közzétett C. 174/1931. I. számú, angol nyelvű dokumentumgyűjtemény C. 502/1929. I. szám alatti dokumentuma. 5.

⁵⁶ Balogh Artúr: *A csíkmegyei magánjavak = Erdélyi Magyar Évkönyv 1918–1929.* 227.

⁵⁷ MOL. C. 502/1929. I. sz. 24.

⁵⁸ Uo. C. 33/1930. I. sz. 25.

ugyanis a nagy számú épület, árvaház, iskolák, takarékpénztár, berendezés stb. s az Alap földbirtoka nem lett volna minden térítés nélkül elkobozható.⁵⁹

A román állam több ízben is bizonyítékát adta, hogy nem állami, hanem magántulajdonról van szó:

– 1929 júniusában a román országgyűlés az 1924/154. számú törvényt módosította a Csíki Magánjavakkal azonos származású és jellegű Naszódi és Karánsebesi Határőrvidéki Alapok erdeinek kezelése szempontjából. Ennek d) és e) pontja kimondja, hogy a régi II. Naszódi Határőrezred, illetve a régi XIII. Karánsebesi Határőrezred tulajdonát alkotó erdők saját szabályzatuk szerint lesznek a jövőben is kezelendők, az állam felügyelete és ellenőrzése alatt.

A fent említett törvény indoklása kimondja, hogy az állami felügyelet alá helyezett erdők a régi határőrezredek leszármazói összességének tulajdonát alkotják.

Szintén a törvény indoklása szerint az 1879. augusztus 24-én kelt szabályzat alapján a feloszthatatlan és független vagyon felett a XIII. határőrezred családjai gyakorolják a tulajdonjogot. Az új alapszabályzatot 1925. június 25-én a földművelésügyi miniszter hagyta jóvá.⁶⁰

Mindezek azt bizonyítják, hogy az összes azonos származású és azonos jogi természetű határőrvidéki vagyonalapok magántulajdont alkotnak, s így állami jogutódlás címen nem elkobozhatók, következésképpen állami tulajdont nem alkothatnak.

De ezen túlmenően minden kétséget kizáró módon igazolódik, hogy e vagyon nem volt soha magyar állami tulajdon, mert a magyar állami javakról a magyar törvények (1870: XVIII. tv., 1880: LXVI. tv., 1897: XX. tv.) értelmében vezetett törzskönyvekben és leltárokban ez a vagyon sohasem szerepelt.

Az igazgatótanács tagjai még ebben a hónapban, pontosabban 1929. december 23-án, újabb, második kiegészítő panasziratot terjesztettek a Nemzetek Szövetsége elé. Ebben hivatkoztak arra, hogy panaszukban kérték az erdők hirtelen folyamatba tett kitermelésének megakadályozását. Sajnos, a Nemzetek Szövetségének Tanácsa nem rendelkezett ilyen értelemben, s így történhetett meg, hogy a panasz beadása óta a Magánjavak erdeit a hatóságok engedélyével gyorsított ütemben termelték ki. E tények alapján a román országgyűlés két magyar tagja beadványban felhívta a miniszterelnök figyelmét erre az állapotra (beadványuk 1929. november 30-án 6608/1929 szám alatt van beiktatva), de erre vonatkozólag intézkedés nem történt.

Az erdő kitermelését a földművelésügyi minisztérium erdészeti osztálya kizárólag román lakosságú községekből alakult szövetkezeteknek és görögkeleti vagy görög katolikus román művelődési egyesületeknek adta ki mérsékelt vételár ellenében. Többször – túlnyomórészt románok – nagy mennyiségű fát kaptak a valódi érték csekély hányadáért. „Ha ez az eljárás még egy ideig eltart, akkor e vagyonság erdei tökéletesen meg fognak semmisülni” – írják a panaszosok 1929 decemberében. Ezért kéri a Tanácsot, hívja fel a román kormányt, hogy függesse fel a kitermelést az ügy jogerős eldöntéséig, és a panaszt a Tanács mielőbb vizsgálja meg.⁶¹

A román kormány nevében Antoniadé Constantin meghatalmazott miniszter a Népszövetség román titkársága útján 1930. május 8-án válaszolt a két kiegészítő panasziratban foglaltakra, s biztosította a bizottságot, hogy a kormánynak sem a múltban, sem a jövőben nem szándéka az erdők gyorsított kitermelése abból a célból, hogy a jelenlegi helyzetet megváltoz-

⁵⁹ Uo. C. 266/1930. I. sz. 28.

⁶⁰ MO. 1929. június 15-i 129. sz.

⁶¹ MOL. jegyzet C. 266/1930. I. sz. 33.

tassa. A kormány szerint a panaszosok állításai már csak azért sem igazak, mert az egész területből csak 15 130 hold (8700 hektár) van birtokában, mivel a többit a községek között már szétosztották, ezek pedig szabadon rendelkeznek a kitermelés felett. Az állami erdőkben csak tervszerű fakitermelés folyik, és az évi eladások csak a veszendőben lévő fákra vonatkoznak. Az állami erdőknél a kormány igyekezni fog az erdőségek megőrzésére, s a hivatkozott eladások is csak azok voltak, amelyeket még a régi igazgatóság hagyott jóvá. A kitermelt 3083 hold (1773 hektár) erdőt az állam fogja saját költségén újraültetni.

A válasz második felében a már ismertetett képtelenségeket próbálják bizonyítani, nevezetesen azt, hogy

- a székelyek nem voltak tulajdonosok;
- Karánsebesi Alapnál a felosztás elmaradása csak az ottani lakosság előnyére szolgált;
- az elbánás egyenlő volt, s ha valakinek a három érdekelt közösség közül panaszra lehetne oka, az csak a Naszód-vidéki határőr lakosság lehet, akiket az agrártörvény alapján meg rövidítettek, mert a vidék egész lakosságát bevonták a felosztott vagyon élvezetébe;
- az újabb román törvények semmiféle kapcsolatba nem hozhatók a panasszal.⁶²

A Nemzetek Szövetsége Kisebbségi Osztályának igazgatója 1930. június 19-én a román titkárság vezetőjéhez intézett levelében közölte, hogy a kérdés megvizsgálására Perzsia, Nagy-Britannia és Finnország képviselőiből kiküldött bizottság 1930. május 12-én ülést tartott, s ezen a kiegészítő panaszokat és a román kormány észrevételeit vette tárgyalás alá. Ennek az volt az eredménye, hogy a bizottság a kérdés tisztázása érdekében és javaslatának megtétele előtt az alábbiakra vonatkozólag óhajt kiegészítő felvilágosítást kapni:

- az 1869. január 23-án kelt „császári elhatározás” tartalmára;
- az agrártörvény értelmében fel nem használható javak rendeltetésére a felosztás alkalmával;
- az 1923. évi agrártörvény alapján tett intézkedések előtt a földek telekkönyvi bejegyzésére.

Továbbá a bizottság megismételte óhajtát – amit már előző ülésén is megtett – az erdők kitermelése ügyében, mert úgy értelmezte, hogy nemcsak a 15 130 hold (8700 hektár) állami erdő, hanem az egész erdőségnek a felügyelete az állam alá tartozik. Végül kéri a felvilágosítások mielőbbi megadását, hogy a legközelebbi ülésén azokat tudomásul vehesse.⁶³

A román kormány válasza 1930. szeptember 3-án érkezett meg. Ebben csatolja az 1869. évi királyi elhatározás hiteles szövegét, majd a Csíki Magánjavak 1923. év előtti rendeltetését próbálja értelmezni.⁶⁴ Az okirattal ellentétben azt próbálja bizonyítani, hogy a javak az egész Csík megye népének javát szolgálta. Ez nem igaz, mert az okiratból világosan kitűnik, hogy az Alap „a székely nemzet jólétét” szolgálta és képes ezt „előmozdítani részint Csíkszék, részint Háromszék” közösségeiben.

A „csíki románok teljesen és rendszeresen meg voltak fosztva e javak élvezetétől, és csak a magyar lakosság volt egyedül a kedvezményezett” érvel a román kormány. Ez nyilvánvaló torzítás, hiszen 1860-ban az Alapot csak a székelyek kapták, s közülük sem valamennyien, hanem a határőr családok leszármazói, illetve a határőr községek. Az 1909. évi alapszabály is felsorolja ugyanazokat a községeket, amelyek az 1784-es határőrség-szervezőkor készült jegyzőkönyvekbe vannak foglalva.⁶⁵ Mivelhogy ezekben a jegyzőkönyvekben nem szerepel

⁶² Uo. C. 266/1930. I. sz. 34.

⁶³ Uo. C. 174/1931. I.sz. 35.

⁶⁴ Uo. C. 174/1931. I.sz. 36.

⁶⁵ Szádeczky Lajos: *I.m.* 638, 640, 814.

román község, illetve román család (azon egyszerű oknál fogva, hogy abban az időben igen kevesen voltak), nem csoda, hogy az Alap juttatásaiból is csak igen ritkán részesültek.

Az 1910-es hivatalos népszámlálási adatok szerint Csík vármegye összlakosságának 86,4%-a magyar és 12,4%-a román, de ha csak a Magánjavakban részesülő községeket nézzük – mint ahogy erre fentebb már rámutattam –, a magyarok aránya 97,5%, a románoké 1,5%; ez a másfél százalék is csak 1734 egyént jelent, ami a 110 377 székelyhez képest elenyésző, de hogy tovább menjek: ennek az 1734 románnak is jó része a határország-szervezés utáni időkből telepedett le Csík vármegyébe, így joggal voltak mellőzve az Alap juttatásaiból, ha egyáltalán mellőzve voltak, mert bizonyítható tény, hogy a román nemzetiségű diákok, sőt a békási, tölgyesi, várhegyi községek (amelyek semmi szín alatt nem tartoztak a Magánjavakhoz) román diákjai is részesültek tanulmányi segélyekben, ösztöndíjakban. De nemcsak a diákokat segítették, hanem – mint erre korábban bővebben is kitértem – mindenkit, aki Csík megyében élt, függetlenül attól, hogy milyen nemzetiségű volt.

A román kormány ebben a válaszában továbbá beszámol a javak hasznosítására nézve, a földek felosztásáról a községek és az egyházak között. Csatolja az épületek felhasználásának kimutatását is. Jellemző a borszéki villára adott felvilágosítás: a villát állami alkalmazottak, különösen a Földművelésügyi Minisztérium tisztviselői és az erdészek használják nemzetiségi különbség nélkül. Ez azért érdekes, mert abban az időben köztudomásúlag magyar nemzetiségű minisztériumi tisztviselő alig vagy egyáltalán nem volt. A csíkszeredai épületekről azt írják, hogy ugyanolyan célra használják fel, mint régebben. Ez vonatkozik – különösen – a kaszárnya épületére (itt mindenképpen meg kell említeni, hogy valamikor a kaszárnya épületét a magyar állam fennhatósága alatt a honvédség céljaira a magyar állam bérelte, míg a román fennhatóság alatt a román hadsereg elfoglalta és használta bérleti vagy más szerződés nélkül). A földművelésiskolát lerombolták – a román álláspont szerint szükségéből, mert úgyszólván összedőlt volna. Helyére egy görögkeleti román templomot kezdtek el építeni (abban a városban, ahol 1910-ben 44 román élt – az összlakosság mintegy 1,2%-a; ebből a 44 román nemzetiségűből csak 21 volt görögkeleti vallású, a fennmaradó 23 pedig görög katolikus); az iskola igazgatójának szolgálati lakásába román görögkeleti pap költözött be. A polgári leányiskola tovább működött azzal a különbséggel, hogy most már nem az Alap költségén, hanem az államén. A színház- és bálteremmel rendelkező Vigadó épülete román erdészmérnököknek és más hivatalnokoknak ad szállást. A csíksomlyói árvaház is tovább működött román állami fennhatóság alatt. Az elkobzott 7 fűrészmalomból csak 2 dolgozott, a többi 5 csak azért nem, mert azt senki sem igényelte.

A román kormány régebbi észrevételeire és nyilvánvalóan alaptalan állításaira reagálva, a panaszosok 1930 májusában dr. Pál Gábor Csík megyei országgyűlési képviselő révén részletes és bizonyítékokkal ellátott emlékirattal válaszoltak, amely megalapozott érvekkel pontról pontra cáfolja a román állításokat.

Többek között bizonyították, hogy

- ezek a területek 1769 előtt nem alkottak Moldvában állami tulajdont;
- 1769 után nem alkottak magyar állami tulajdont;
- az 1848 utáni elkobzás jog- és törvényellenes volt, mert a magyar közjog ilyen büntetést nem ismert;
- telekkönyvileg az a vagyontömeg sohasem szerepelt kincstári vagyonként;
- csak a Csík megyei székelyek a vagyon kedvezményezettjei.

Az emlékirat azt is bizonyította, hogy a hivatalos román állásponttal ellentétben – amely szerint a megye egész lakossága élvezője a vagyonnak – alapvetően csak négy község kapott

erdőségeket, legelőket és szántóföldet a kisajátítás után. Ezek a községek az 1910-es népszámlálás adatai alapján a következő nemzetiségi megosztást mutatták:

Helység	Magyar	Román	Német	Egyéb	Összesen
1. Bélbor	105	1067	1	16	1 189
2. Békás	172	6735	–	78	6 985
3. Holló	358	783	17	43	1 201
4. Tölgyes	2177	1022	12	242	3 453
Összesen	2812	9607	30	379	12 828
	21,9%	75,0%	0,2%	2,9%	100%

A négy község közül három román lakosságú, a negyedikben is nagyszámú románság lakik. Az e községek között felosztott területen felüli rész állami tulajdonba került. A községek évek óta jogtalanul juttatták – nevenséges áron – a kitermelt fát főleg más megyéknek és intézményeknek. Az egyéb javak (iskolák, üdülőházak, épületek, ingóságok stb.) szintén csak román célra használatosak.

Egyértelmű, hogy nem az eredeti célnak megfelelően használják, ugyanis Ferenc József uralkodó 1869-ben „a székely nemzet jólétét” kívánta előmozdítani a Csíki Magánjavak viszszaadásával.⁶⁶

1930. július 25-én dr. Pál Gábor a Csíki Magánjavak Igazgatótanácsának nevében is nyújtott be egy memorandumot a Nemzetek Szövetségéhez, térképek, okiratok és statisztikai adatok sokaságával igazolva a beadott panasz állításainak valóságát.⁶⁷

A román kormány 1930. december 20-án genfi képviselője útján beadott válaszában a memorandumban foglalt állításokat a valósággal meg nem egyezőnek minősítette. Ez alkalmalmmal a kormány megjegyezte, hogy az összes kívánt felvilágosítást megadta ugyan, de egyedül a Tanács iránti előzékenységből nem említette idáig, hogy a panaszosok nem kereshetik más úton az elégtételt, csak a belső jog alapján és ennek határain belül, tehát csak a belső jogszolgáltatáshoz fordulhatnak.⁶⁸

A román kormány csak másfél évvel a panasz beadása után döntött úgy, hogy illetékességi kifogást emeljen. Nyilván egy kissé megkésve, mert ilyen kifogást jogvitában nem másfél év múlva, hanem azonnal szoktak emelni. Maga a kisebbségi bizottság is úgy találta, hogy semmi oka foglalkozni a román kormány ezen ellenvetésével, mert hiszen a panaszt már másfél éve tárgyalja.

Előkészítés után a kijelölt bizottság tagjai: Hussein K. Ala elnök (Perzsia), William Maikin (Nagy-Britannia), és Joh. Ludwig Mowinckel (Norvégia) 1931. január 26-án a Nemzetek Szövetsége vezértitkárához intézett jegyzékében kérte a Csík megyei Magánjavak ügyében beadott panasznak a legközelebbi tanácsülés tárgysorozatába való felvételét s e határozatnak a román kormánnyal való közlését.⁶⁹

Az ügy tárgyalására a Nemzetek Szövetségének 1931. május 18-án kezdődő tanácsülésén került sor. Másnap Joshisawa japán delegátus, a kisebbségi ügyek állandó előadója, a következő előterjesztést tette:

⁶⁶ MOL. C. 19/1931. I. sz. 50.

⁶⁷ Uo. C. 19/1931. I. sz. 65.

⁶⁸ Uo. C. 19/1931. I. sz. 81.

⁶⁹ Uo. C. 174/1931. I. sz. 82.

„A kérdés napirendre való tűzését Nagy-Britannia, Norvégia és Perzsia képviselői indítványozták, akik mint a Tanács kisebbségi bizottságának tagjai, előzetesen megvizsgálták az 1929. évi július 22-én beterjesztett kisebbségi kérvényt, valamint a román kormány részéről e tárgyban előterjesztett észrevételeket.

A Nemzetek Szövetsége mellett működő román titkárság vezetője május hó 15-én levelet intézett a Tanácshoz, amelyben bejelentette, hogy a román kormány a kérdés békés elintézése céljából bizottságot nevezett ki. E bizottságnak az a feladata, hogy tárgyalásba bocsátkozzék a kisebbségi kérvény aláíróival, és tanulmányozza az esetleges egyezség módozatait. A román kormány reméli, hogy a meginduló tárgyalások rövid időn belül kedvező eredményre fognak vezetni, és ezért kéri, hogy a kérdést későbbi tanácsülésre napolják el.

Javasolom, hogy a Tanács most egyelőre szorítkozzék ennek a bejelentésnek a tudomásulvételére, és halassa el a kérdés megvizsgálását szeptemberi rendes ülészakára. Meggyőződésem, hogy a Tanács tagjainak egyhangú érzelmeit tolmácsolom akkor, amikor annak a véleménynek adok kifejezést, hogy a meginduló tárgyalások, amint a román delegátus kilátásba helyezte, rövid időn belül mindkét fél számára kielégítő eredményhez juthatnak.⁷⁰

A román delegátus kormánya nevében elfogadta az előadó javaslatát, és megismételte, hogy a román kormány bízik a tárgyalások sikeres kimenetelében. Ezek alapján a május 21-i tanácsülés ilyen értelemben is határozott.

A román kormánynak ez a javaslata – mint az hamarosan ki is derült – az ügy rosszhiszemű elhalasztását volt hivatva szolgálja, hasonlóképpen az illetékességi kifogás kísérletéhez.

A román kormány és a panaszosok között az első találkozó 1931. június 19-én volt Bukarestben, de ez érdemleges megállapodás s így érdemleges döntés nélkül ért véget. A kormánybizottság elnöke, arra hivatkozva, hogy a bizottság a kormánytól további utasításokat kér, a tárgyalást felfüggesztette.⁷¹ Erről a megbeszélésekről egy korabeli tudósító a következőket mondta: „Az ezen kérdésben folytatott első és eddig egyetlen megbeszélés máris dokumentálta a románok rosszhiszeműségét, akik nemcsak mindenféle balkáni fogással mellékvágányra kívánják vinni az ügyet, hanem dilatorikus eljárásukkal az időből is ki akarnak fogyni.”⁷²

A bukaresti napilapok 1931. augusztus 18-i számaikban a Rador távirati ügynökség félhivatalos közlésére hivatkozva elmondták, hogy a Csík megyei volt székely határőrök tulajdonát képező úgynevezett Csíki Magánjavak ügyében csak a román bíróságok illetékesek ítélni. Ez nyilvánvalóan hivatkozás arra az álláspontra, amelyet a román kormány képviselt, és amelyről az 1930. december 20-án kelt levelében tájékoztatta a Nemzetek Szövetségének Tanácsát. Ezen álláspont azonban teljesen tarthatatlan volt, hiszen amint dr. Pál Gábor is rámutatott:

– a Monitorul Oficial című hivatalos lap 1925. március 25-i 68. számában kihirdetett törvény értelmében az agrárügyekben a régi királyságban, Bukovinában, Erdélyben és a többi volt magyar területen a Legfelsőbb Agrár Bizottság az egyedüli illetékes fórum;

– a Csíki Magánjavak visszaszerzése iránt hazai bíróságnál nem volt perelhetési jogosultság, mert az Agrár Bizottság 1923. február 26-i határozatával a javakat állami tulajdonnak nyilvánította, és igazgatótanácsát feloszlatta;

– a tulajdonjogra való igényét tulajdonképpen az államnak bírói úton kellett volna érvényesítenie, mert jogelméletileg a tulajdon védelme a birtokos mellett szól, és az állam volt az,

⁷⁰ Olay Ferenc: *I.m.* 167.

⁷¹ Az 1931. június 20-án Csíkszeredán az 1931. június 19-i bukaresti tárgyalásról felvett jegyzőkönyv alapján. MOL. K-64-27/a-1931.6-10.

⁷² Uo. K-64-27/8-1931. 76.

amely ezt megkérdőjelezte. Különben is senki sem vehet el másnak birtokából önhatalmúlag semmiféle vagyontárgyat csak bírói ítélet alapján. Ez a szabály az államra is vonatkozik;

– nincs semmiféle rendelkezés arra nézve, hogy a kisebbség a belföldi bírósági fokozatokat köteles kimeríteni, mielőtt panasszal élhetne a Nemzetek Szövetségének Tanácsánál;

– a belföldi bíróság előtt a per óriási költségekkel járna, mert a panasz tárgyává tett vagyon 1913-ban 105 820 000 aranykorona értékű volt, így a peres illetékek a pertárgy értékének arányában hatalmas összeget tennének ki. A jogosultak ilyen anyagi eszközökkel nem rendelkeznek.⁷³

Dr. Pál Gábor és társai 1931. augusztus 25-én egy beadványban tájékoztatják a Népszöveget, hogy mi történt a bukaresti tárgyaláson, s azon nézetüknek adnak kifejezést, hogy a kormány részéről nincs komoly szándék a megegyezésre.⁷⁴

A második találkozó 1931. augusztus 29-én – vagyis 69 nappal az előző után – volt Bukarestben. A jogosultak nevében eljáró dr. László Dezsőnek, dr. Györgypál Domokosnak és dr. Pál Gábornak minden jóindulatuk ellenére sem sikerült előbbre jutniuk. A kormánybizottság ugyanis a megegyezésre vonatkozó javaslatát írásba foglalva, a Külügyminisztérium pecsétjével ellátva, de aláírás nélkül adta át a képviselőknek. A javaslat a következőképpen szólt:

– az 1923-ban a román állam által elvett összes javak tulajdonjoga valamikor a magyar államot illette meg, és az utódlás jogán a román állam vált azoknak tulajdonosává. Mégis a román kormány „merő nagylelkűségből” hajlandó arra, hogy az épületek rendeltetése maradjon az, melyet jelenleg szolgálnak, és az állam költségvetésébe felveszi ezeknek az épületeknek a fenntartási költségeit, valamint Csík megye egész lakossága érdekében a megyei hivatalok és más hatóságok, valamint a meg nem jelölt iskolák és egyházak valamennyi költségeit;

– Csík megye bármely nemzetiségű tanulói segélyben való részesítésére az állam és a megye költségvetésébe meg nem határozott összeget vesznek fel;

– a Magánjavak volt alkalmazottainak nyugdíjjogosultságát elismeri a fennálló törvények értelmében.

A kormánybizottság felhívta a jelenlévőket e javaslatok elfogadására és a Nemzetek Szövetségéhez benyújtott panasz visszavonására.

Mínt hogy a csíki székely határőrezred feloszlatása után a magyar király 1869-ben a Csíki Magánjavak néven ismert összvagyonot örökre, tulajdonjoggal „a csíki székelység jólétének előmozdítására” adta vissza, és annak jövedelmei 1923-ig ezt a célt szolgálták, az erőszakkal elvett és a békeidőben hivatalosan 105 820 000 aranykoronára becsült vagyon tulajdonjogáról a panaszosok képviselői le nem mondhattak, így a kormánybizottság által tett javaslatot elfogadhatatlannak minősítették.

Továbbá hivatkoztak arra, hogy az erdőkből és a legelőkben felénél többet az állam 98%-ban román lakosságnak osztott ki, és az állami tartalékként kezelt erdőkből potom árért többszáz millió lej értékű faanyagot adott át olyan román egyházközségeknek és szövetkezeteknek, melyek nemcsak Csík megyéből, hanem Erdély és Regát számos községéből jelentkeztek, továbbá az egész ország különböző részeiből tízezerrel kérelmező magánosoknak, akik kivétel nélkül román nemzetiségűek voltak. Az erdő kihasználása során az állami felügyelet hiánya miatt a visszaéléseknek és tolvajlásoknak olyan sorozata vált lehetővé, mely mérhetetlen és helyrehozhatatlan károkat idézett elő.

⁷³ Uo. K-64-27/8-1931. 137.

⁷⁴ *Hogyan folynak a Népszövetségnek beígért egyezkedési tárgyalások a román kormány és a „Csíki Magánjavak” megbízottai között* MK. XI(1932). 6. sz. 162. (ezután: *Egyezkedési tárgyalások.*)

A kormánybizottság a panaszosok képviselőinek fenti válasza után, azon indokkal, hogy a kormánytól újabb utasítást kér, a tárgyalást felfüggesztette.⁷⁵

Azt, hogy mennyire megalapozatlanok, jogtalanok voltak a román kormány és képviselőinek nyilatkozatai, illetve ténykedései, mi sem bizonyítja jobban, mint a következő eset. Mindig kitartottak amellett, hogy a Csíki Magánjavak nem magánintézmény volt, hanem állami, s így jogutódlás következtében most a román államot illeti; ennek ellenére a következő határozatot hozták:

„Pénzügyminisztérium
Nyugdíjpénztár igazgatótanácsa
Nyugdíjbizottság 6811. számú határozat
1931. május 14-i ülés

Elnök: dr. Tomida. Tagok: G. Popp, I. Argeşeanu. Tárgyalás alá vétetik Dájbukát Jakab 1929. december 11-én kelt 34 476. szám alatt iktatott kérése nyugdíjjogosultságának 1923. július 1-től leendő elismerése iránt.

Tekintetbe véve, hogy a Csíki Magánjavak intézménye, amelynél a kérelmező szolgált, egy magánintézményt képezett, saját költségvetéssel, amely semmiféle viszonyban nem állt az állami költségvetéssel, a fent forgó eset nem esik az állami nyugdíjtörvények rendelkezései alá, és ennél fogva az a kérelem, hogy a nevezettnek állami nyugdíj adassék, nem teljesíthető.”⁷⁶

A panaszosok 1931. augusztus 31-én kelt beadványukban jelentették a Nemzetek Szövetségének, hogy az augusztus 29-én tartott tanácskozás sem vezetett megegyezésre, arra kilátás sincs, és az ügy tárgyalásának újrakitűzését kérték.⁷⁷

A román delegátus 1931. augusztus 30-án kelt levelében közölte a Tanáccsal a kormánybizottság és a panaszosok között lefolyt tárgyalások lényegét. A román megbízott kijelentette, hogy a tárgyalások később következnek, s nem fogja elmulasztani ezek állásáról a Tanács állandó tájékoztatását.⁷⁸

Ilyen körülmények között a Tanács őszi ülészakán, szeptember 4-én a japán delegátus újabb jelentést terjesztett elő. Ebben utalt a május 21-én hozott határozatra, s ismertette a további fejleményeket. Ezen az ülésen a román kormány képviselője a tárgyalások ismételt elhalasztását kérte, hivatkozva arra, hogy hamarosan újabb tárgyalásokat szándékoznak folytatni a panaszosokkal.

Ezek után az előadó azt javasolta a Tanácsnak, hogy az ügy tárgyalását az 1932. januári ülészakára napolják el. A Nemzetek Szövetségének Tanácsa a román kormány által kért újabb halasztást megadta. Jelentős a Tanácsnak az a megjegyzése, amellyel megismétli azt a reményét, hogy a tárgyalások kielégítő eredménnyel fognak végződni, mégpedig a lehető legrövidebb idő alatt.⁷⁹

1931. október 10-én a Külügyminisztérium – harmadik alkalommal – újból Bukarestbe hívta meg a panaszosok képviselőit. A kormánybizottság ekkor arra az álláspontra helyezke-

⁷⁵ Az 1931. augusztus 30-án Csíkszeredán az 1931. augusztus 29-i bukaresti tárgyalásról felvett jegyzőkönyv alapján. MOL. K-64-27/a-1931. 150-163.

⁷⁶ Uo. K-64-27/a-1931. 145.

⁷⁷ *Egyezkedési tárgyalások. I.m.* 163.

⁷⁸ Olay Ferenc: *I.m.* 169.

⁷⁹ *I.m.* 168.

dett, hogy a tulajdonjog és a vagyon előbbi rendeltetésének visszaállítására vonatkozó, a képviselők által az előző tanácskozások során megjelölt igényekre addig nem tud érdemben válaszolni, amíg nincs tisztában azzal, mit kellene hogy az állam visszaadjon az elvett vagyonból. A meghatalmazott képviselők kérték, a részletes tárgyalások előkészítése és a követelések szabatos megjelölése céljából adják át nekik betekintésre az 1923-ban lefoglalt okmány- és irattárból az erdészeti üzemterveket és térképeket, valamint a befolyt jövedelmekről és a fekvő vagyon kiosztásáról szóló kimutatásokat és egyéb okmányokat. Ezt a kérelmet az illetékesek nem tagadták meg, de soha nem teljesítették.⁸⁰

A kormánybizottság kiküldöttei november 4-re Brassóba a Prefektúra helyiségébe tüzték ki a negyedik tárgyalást, mely során ismét az állam tulajdonjogának elismerését kívánták, de ettől, mint előbb is, az Alap képviselői határozottan elzárkóztak. A kormánybizottság ekkor arra hívta fel a jelenlévőket, hogy az 1923-ban az állam által átvett javakról készített leltár alapján az abba foglalt vagyontárgyakról külön-külön sorolják fel kívánásaikat, és azok előadására Brassóban 1931. november 12-ét tűzte ki határmárcius.⁸¹

Az Alap képviselői az 1923. évi átvételi leltár alapul vétele mellett részletes tervet dolgoztak ki, amely az esetleges egyezségekre vonatkozó minden igényt magában foglalt, és kiterjedt az összes lehetséges kérdés megoldására.

Az ötödik találkozóra 1931. november 12-én került sor. A kormánybizottság előtt a Csíki Magánjavak képviselői az alaposan kidolgozott tervezet alapján részletesen előtárták igényeiket. Visszaadni kérték az épületeket, az elvett pénzalapokat, az azóta bérek és erdőeladások stb. címén befolyt jövedelmeket, továbbá méltányos kártalanítást kértek a Csíkszeredában eladott és kiosztott belsőségekért. Az erdőkre és legelőkre vonatkozóan előadták, hogy két, egymástól távol eső testben fekszenek:

– az Úz völgyében 8535 hold (4807 hektár), mely területről az erdőt már régebben letarolták;

– a megye északi határán kb. 54 515 hold (31 346 hektár), melyből mintegy 27 740 holdat (15 950 hektár) számos különálló testben az állam már kiosztott Bélbor, Holló, Tölgyes és Békás község részére, és ezek a kiosztott erdők és legelők teszik az egész vagyon legértékesebb részét.

A kiosztott erdők és legelők visszaköveteléséről lemondtak, ellenben visszakövetelték a távolabb eső községek által megkapott területeket és az állami tartalékként kezelt területeket.

A kormánybizottság ezt az egyezségi ajánlatot visszautasította. Semminemű ingónak vagy ingatlanak a visszaadását vagy kárpótlását nem fogadta el, hanem az állam tulajdonjogát hangoztatta, és azokat az ígéreteket ismételte, amelyeket az augusztus 29-i tanácskozáson tett, és amelyeket a november 12-i tanácskozáson sorra megváltoztatott.⁸²

A tárgyalásokon részt vett képviselők egyik jelentésüket így fejezik be: „A kormány által kezdeményezett egyezkedési tárgyalások során lelkiismeretünk arra kötelezett, hogy a vagyon védelmében úgy járjunk el, mint ahogy tettük. E vagyont a kormány elvehette erőszakkal, és megtarthatja továbbra is, mert hatalmában áll, de arra sohasem vehet rá bennünket, hogy a csíki székelység nevében a vagyon tulajdonjogáról és rendeltetéséről egészen lemondjunk, és a vagyonelkobzással elkövetett súlyos jogtalanságot e lemondással minden időkre megváltoztathatatlaná tegyük.”⁸³

⁸⁰ *Egyezkedési tárgyalások.* 164.

⁸¹ *I.m.* uo.

⁸² *I.m.* 165.

⁸³ *I.m.* 167.

Ezen a tárgyaláson sem született semmiféle megegyezés. Joggal tehető fel a kérdés, hogy talán nem éppen ezt célozták-e a román kormánybizottság merevsége és képtelen állításai?

1931. december 17-én erről a sikertelenségről is jelentést tettek a panaszosok a Nemzetek Szövetségének, azzal a kiegészítéssel, hogy november 12-ike óta újabb tárgyalásra meghívást nem kaptak.⁸⁴

1932. február 11-én a bukaresti Curentul című lap azt a hírt kezdte terjeszteni, hogy Titulescu londoni román követ és Rosenthal bukaresti állami ügyvéd a román állam nevében a Csíki Magánjavak kártalanítása fejében 3 milliárd lejt ajánlott fel dr. Pál Gábor Csík megyei képviselőnek, ő azonban 15 milliárd lejt követelt. Amellett, hogy a hír teljesen valótlan volt, az érdekeltek megdöbbenéssel állapították meg, hogy a közvélemény megtévesztésére szolgáló hírt a kormány nem cáfolta meg – hasonlóan az addig napvilágot látott más ilyen jellegű cikkhez.⁸⁵

A Nemzetek Szövetségének Tanácsa 1932. január 20-29-én tartott ülésén ismét foglalkozott a Csíki Magánjavak ügyével. Ekkor Sato (Japán) előadó röviden ismertette a tényállást, majd Románia képviselője kifejtette, hogy a közvetlen tárgyalások nem vezettek eredményre. Az „igazságos és ésszerű” román javaslatok nem találtak kellő megértésre, s a panaszosok teljes ellenállásán megtört a román kormány jóakarata.⁸⁶ Szintén a román képviselő, kormánya nevében, kifogást emelt a Tanács illetékessége ellen, mert szerinte a vita alapját képező tulajdonjogi kérdésekben a belföldi bírói fórumok hivatottak dönteni, s ez az út a panaszosok előtt még nyitva áll, s kérte, hogy a Tanács ezen prejudiciális kérdésben jogi véleményt kérjen. Ennek a jogi véleménynek a megadására – mondta az előadói javaslat – elvileg ugyan a Hágai Állandó Nemzetközi Bíróság lenne hivatott, a panasz mielőbbi elintézésének érdekében azonban célravezetőbbnek látszik a Tanács elnöke által kinevezendő jogi bizottság véleményét kikérni.⁸⁷

Az történt tehát, hogy a Tanács elhatározta annak megvizsgálását, hogy vajon foglalkozhat-e egy olyan ügygel, amellyel tulajdonképpen már két és fél éve foglalkozik. A fenti határozat érdekes kérdéseket vetett fel. Többek közt azt, hogy mielőtt a nemzeti kisebbség kimerítette volna a hazai bírósági fórumok jogszolgáltatását, vajon fordulhat-e panasszal a Nemzetek Szövetségéhez. 1932-ig sem a szabályok, sem a gyakorlat szerint nem volt előfeltétel a hazai belső jogszolgáltatás igénybevétele vagy kimerítése, de ez nem is volt szándékában a kisebbségi szerződések megalkotóinak.⁸⁸

A kiküldött jogászbizottság jelentését a Tanács 67. ülészakán, 1932. május 21-én terjesztették elő, de ezt a jelentést nem hozták soha nyilvánosságra, és a Tanács nem foglalt állást, mert Nagaoka japán előadó indítványára egy gyakorlati megoldást találtak ki: a Tanács által kiküldött hármass bizottság (Nagaoka japán előadó. Eden brit és Andvord norvég tanácsstag) tárgyaljon a román kormánnyal. Antoniade román megbízott köszönettel vette e tervezetet, amelyben ismételt jelét vélte felfedezni a bizottság ama törekvésének, hogy ezáltal rövidesen kielégítő megoldás jöjjön létre.⁸⁹

Abból, hogy a Tanács nem tárgyalta a jogászbizottság javaslatát, az következik, hogy ez a bizottság nem fogadta el a román kormánynak azt az álláspontját, hogy a kisebbségi panaszok

⁸⁴ *I.m.* 166.

⁸⁵ *I.m.* 167.

⁸⁶ Olay Ferenc: *I.m.* 171.

⁸⁷ *I.m.* 164.

⁸⁸ Balogh Artúr: *A Csíkmegyei Magánjavak ügye a Népszövetség előtt*. MK. XI(1932). 7–8. sz. 203–210.

⁸⁹ MOL. A Nemzetek Szövetségének C. (67-e Session) P. V. 8(1). 3090. sz. alatti dokumentuma.

előfeltétele minden belföldi fórum igénybevétele és kimerítése, s csak ezután lenne helye a Nemzetek Szövetsége előtti panasznak. Ugyanis ha nem „negatív” vélemény alakult volna ki a román állásponttal szemben, akkor újabb bizottság kiküldésére sem lett volna szükség, hiszen a Tanács egyszerűen kimondhatta volna, hogy a panaszosok mielőtt a Nemzetek Szövetségéhez fordulnak, a belföldi jogszolgáltatás formáit kötelesek kimeríteni, s ezzel az ügy tárgyalását befejezhetnék volna.

A panasz tárgyalásának következő szakasza a Tanács 1932. szeptember 24-i, 68. ülésén folyt le. Tárgya egy „gyakorlati megoldás” volt, mert – mint láttuk – a román kormánynak jogi alapon nem volt igaza, s ezt a Tanács vonakodott kimondani.

Az előadói jelentés két részre oszlik, egy-egy melléklettel és térképpel. A bevezetőben Nagaoka japán előadó ismertette a hármass bizottság tárgyalásait.⁹⁰

A jelentés első része a csíki székelyek jogainak visszaállításával foglalkozik. Ez figyelemre méltó, mert a román kormány mindvégig a tulajdonjogot tette vitássá, a Tanács viszont az elfogadott jelentésben mindenütt visszaadásról, visszatérítésről („seront restitué”, „il sera également restitué”, „il sera restitué”, „retablissement de l’ancienne Administration” stb.) beszél, s állami tulajdonról egyszer sem tesz említést. Sőt úgy fogalmaz, hogy „amikor 1923-ban a román állam, abban a hitben, hogy ezek a javak az ő tulajdonát alkotják...” („En 1923 l’État roumain, estimant que ce patrimoine lui appartenait...”).

A jelentés szerint a bizottság, a gyakorlati megoldást szem előtt tartva, először az állam birtokában maradt birtok érintetlen visszaadását vagy bérfizetést kívánt a román államtól, de a tárgyalások során a román kormány meggyőzte a bizottságot, hogy az adott viszonyok között az ilyen megoldás se nem indokolt, se nem gyakorlati. Más részről a bizottság is azonnal rájött, hogy a kívánt gyakorlati megoldás csak a román fél javaslata alapján érhető el igazán. E két fő gondolat következményeként a bizottság a következő ajánlatot tette:

1) A Csíkmegyei Magánjavak régi igazgatósága állíttassák vissza saját alapszabályainak megfelelően, azokkal a módosításokkal, amelyeket a román közjoghoz és államigazgatási joghoz való alkalmazkodás szükségessé tesz.

Ezek a módosítások azonban semmiben sem változtathatják meg sem a régi adminisztráció szervezetét, sem a hatóságokhoz – akár az államhoz, akár a megyéhez – való viszonyát.

2) Minden városi ingatlant, valamint a régi adminisztráció birtokában talált értékeket az 1932. évi állapotuk szerint adják vissza az új adminisztrációnak, az 1923-ban felvett leltár szerint. Magától értetődően az új adminisztrációnak szabad rendelkezésére állnak majd ezek az ingatlanok.

3) A borszéki üdülőházat szintén adják vissza.

4) A román állam birtokában lévő területből adjanak vissza 6704 hektár (11 659 hold) erdőt és legelőt 50 787 700 lej (1 548 681 aranyfrank) értékben; ezeknek évi jövedelme 1 032 500 lej (31 484 aranyfrank). A jelentés felsorolja – nemzetiség szerint részletezve – a tíz községet és az egyházakat, amelyek a román kormánytól földet kaptak. Az egyházak vonatkozásában az 1500 holdból, ami felosztásra került, 1200 hold jutott a görögkeleti román és a görög katolikus román egyháznak (a jelentés itt megjegyzi, hogy többségi egyházak), és 300 hold terület jutott a római katolikus, református és unitárius egyházaknak (a jelentés itt megjegyzi, hogy kisebbségi egyházak). Ez nyilvánvalóan torzítás, mert ha csak ezt a tíz községet nézzük, akkor sem igaz, s különösen nem. ha az egész Csík megyét vizsgáljuk, mert a megyében az 1910. évi népszámlálás adatai alapján a következő vallási megoszlást találjuk: római

⁹⁰ Uo. A Nemzetek Szövetségének C. 673/1932. I. sz. alatti dokumentuma. 3–10.

katolikus 117 351, görög katolikus 23 724, izraelita 2357, református 1689, ágostai 263, görögkeleti 188, unitárius 140, egyéb 8.⁹¹ A parasztnak kiosztott földet olyanformán osztották el, hogy az új tulajdonosokból 1822 volt magyar és 1144 román (a román kormány jelentése alapján). A községeknek adott földek 34 843 holdat tettek ki, s ez a román kormány szerint olyan arányban oszlott meg, hogy akkor, amikor Csík vármegye lakosságának nemzetiségi megoszlásában 86,4% magyar és 12,4% román volt, az ezzel az alkalommal földhöz jutók közül a magyarok 52,71%-ot, a románok 47,29%-ot tettek ki. Ez lebontva a tíz községre, a jelentés szerint a következőképpen néz ki:

Helység	Román	Magyar	Kapott terület (hold)
1. Tölgyes	1 495	2 187	7 023
2. Ditró	1 415	6 980	5 089
3. Békás	8 055	209	4 739
4. Szépvíz	881	2 382	1
5. Szentmárton	89	920	1 646
6. Taploca	9	1 850	278
7. Csíkszereda	556	3 106	30
8. Vasláb	1 707	370	884
9. Holló	1 015	405	6 623
10. Bélbor	1 419	146	8 530
Összesen	16 641	18 555	34 843

A bizottságnak arra a kérdésére, hogy milyen szempontok alapján választották ki éppen ezt a tíz községet⁹², Pál Gábor az 1930 júliusában benyújtott memorandumában a következő választ adta: ezekben a falvakban döntő többségű román lakosság él, míg a más – földhöz nem jutott falvak – színmagyar települések. Ugyanerre a kérdésre a román kormány a gazdaságosságot és a célszerűséget fogalmazta meg.⁹³

A javaslat itt tételesen felsorolja azokat a birtokrészeket, amelyek visszaadását kívánja.

5) A román kormány elvállalja az Alap alkalmazottjainak elmaradt és a jövőben esedékes nyugdíjai fizetését a román állami tisztviselőkkel egyenlő mértékben.

6) a) A csíkszeredai leánylíceum az állam kezelésében marad párhuzamos román és magyar osztályokkal mindaddig, amíg megfelelő számú magyar diák lesz. A líceumnak, amelynek bentlakását állami fiúlíceummá alakították, az oktatási nyelve román, néhány magyarul előadott tantárggyal. Majd később – 1931-ben – gazdasági okokból átalakították fiú- és leánylíceummá. Az átalakítás után az 1931–1932-es tanévben 105 diák látogatta, döntő többségben magyar.

b) A csíksomlyói árvaház szintén az állam kezelésében marad magyar oktatási nyelvvel. Az árvaház 75 gyermeke közül 50 magyar és 25 román.

c) A székely diákok ösztöndíját az új igazgatóság fogja kiutalni a birtok jövedelméből.

Aki az ügyet valamennyire is ismeri, azonnal felfedezheti a javaslat hat pontja mögött húzódó szakadékat. A 2. pontban említett leltárt a románok készítették akkor, amikor már elvet-

⁹¹ L. 30. sz. jegyzet.

⁹² L. 30. sz. jegyzet.

⁹³ L. 89. sz. jegyzet, 6.

ték a Magánjavakat. A leltárba felvett ingatlanok jó része tönkrement, vagy nagymértékben veszített értékéből, pl. az állatállomány, bútorzat, egyéb berendezés, szerszámok, kocsik stb. A jogosultaknak ugyanis a Tanács javaslata szerint úgy kell átvenniük mindent, ahogy azt a román kormány átadja. A 4. pontban megjelölt birtokrészek minősége az értékelésből világűr san kiderül, mert 31 484 aranyfrank jövedelme csak gyenge földnek lehet. A 6. pontban említett intézmények magyar párhuzamos osztálya és magyar oktatása tisztán a román hatalom kénye-kedvének volt kiszolgáltatva, s az ismert eszközökkel, amelyekkel tiszta magyar tanintézeteket tudtak elnépteleníteni és bezáratni vagy románná tenni, itt is szabadon élhettek, mert a Nemzetek Szövetségének Tanácsa ilyen részletkérdésekkel nem foglalkozott.

A fő sérelem viszont az volt, hogy az elvett 62 604 hold birtokból csak 11 659 holdat – az egész terület 18,6%-át – javasolták visszaadni, valamint a más ingatlanok közül is csak a fentebb felsoroltakat.

A jelentés még hangsúlyozta, hogy amint a javasolt intézkedések megtörténtek, és az Alap új kezelősege a vagyont átveszi, tegyen jelentést a Tanácsnak. Ezek után a Tanács vita nélkül, egyhangúlag elfogadta az előadói javaslatot, és tudomásul vette, hogy a román kormány is elfogadja azt.

„A Nemzetek Szövetségének Tanácsa tizenkét évi működése alatt nem hozott még határozatot, amely ennél a határozatnál jobban kimutatná a nem csak kisebbségek által, hanem más elfogulatlanok által is régen leszögeezett ténymegállapításnak igazságát, hogy a nemzetközi kisebbségvédelemnek a tanács által való kezelése egyáltalán nem alkalmas a kisebbségek jogi érdekeinek megvédésére.”⁹⁴

A Tanács „gyakorlati megoldást” akart adni, s óvakodott attól, hogy kimondjon egy jogi verdiktet. Ennek a magyarázata csak az lehet, hogy a Tanács tagjainak egyik része tisztában volt azzal, hogy jogsérelem történt, mert a csíkiak is éppen olyan tulajdonosai vagyonuknak, mint a román volt határőrök leszármazottai az ő vagyonuknak. „Akármennyire igyekezett azonban kerülni a Tanács a tulajdonjogra vonatkozó jogi kérdés megoldását, akármennyire hangsúlyozza is az elfogadott javaslat azt, hogy ezt a kérdést nyitva hagyja, a valóság az, hogy a határozatban egy konkludens ténnyel állunk szemben, ami igenis elismeri a tulajdonjogot a panaszlók javára, csak ennek teljes következtetéseit nem vonja le. A határozat mindenütt visszaadásról, visszatérítésről beszél [...] Visszaadni csak azt lehet, ami nem a visszaadónak a tulajdona.”⁹⁵

„A csíki panasz azonban – mondhatjuk – iskolapéldáját szolgáltatva a nemzetközi védelem elégtelenségének. Azért érdemes annak tulajdonságait röviden leszögezni a következőkben:

– a kisebbségi panaszokat valamelyik Európán kívüli államot képviselő tanácstagnak adják ki referálás végett [...] A Csíki Magánjavak esetében ugyancsak groteszkül hatott, hogy egy olyan állam képviselője a Tanácsban szerepelt egy kisebbségi szerződés megvédőjeként, amely állam egyidejűleg a legfényesebb bizonyítékát adta annak, hogy fittyet hány a Nemzetek Szövetségére és a nemzetközi jogra. Az előadó ugyanis japán tanácstag volt [...] Japán pedig háborúban állott Kínával;

– az előadó ugyan mindig egy bizonyos államot képviselő tanácstag, de ennek személye folyton változik [...];

⁹⁴ Balogh Artúr: *A Csíkmegyei határőrcsaládok panaszának elintézése a Nemzetek Szövetségének Tanácsa előtt*. MK. XI(1932). 24. sz. 747.

⁹⁵ *I.m.* 751.

- a panaszokra vonatkozó előadói javaslatokat mindig az utolsó percben terjesztik a Tanács elé [...];
- a Tanács mindig olyan határozatot hoz, ami az illető kormánynak tetszeni fog;
- a kisebbségi bizottság bárholnan szerezhet információkat a panaszok tárgyára nézve, tehát pótlólagos felvilágosításért a panaszt emelőkhöz is fordulhat [...];
- minthogy a kisebbségeket meg nem kérdezik, a kormányok nyugodtan folyamodhatnak a védekezés ama nem valami nagyon labilis eszközehez is, hogy a panaszkodókat diszkreditálni igyekeznek azzal, hogy alaptalan panaszokkal állnak elő, politikai agitációt akarván ezáltal folytatni;
- a jelekből kétségtelenül látszik, hogy a tulajdonjog kérdésében nem volt egyhangú vélemény, márpedig határozatot csak egyhangúsággal lehet hozni.⁹⁶

„Tízévi szégyenletes és az emberi méltóságot sértő huzavona után végre formailag elintézetést kapott ez az ügy, de sietve meg kell állapítanunk, hogy távol áll az igazságtól. Mint láttuk, a visszaadásra kijelölt vagyon csak fele annak a vagyonnak, amelyet elvettek a jogos tulajdonosoktól, azonfelül pedig a lefolyt idő alatt okozott károk megtérítéséről óvatosan hallgat a jelentés. Pedig gondoljunk csak a hatalmas erdőségek kihasználása által okozott károokra, amelyekre kellő időben felhívták a panaszosok a Nemzetek Szövetsége figyelmét.”⁹⁷

A Nemzetek Szövetségének határozathozatala után nemsokára, 1932. október 4-én magánrészről újabb emlékiratot nyújtottak be a csiki székelyek panaszának megvizsgálására a kiküldött hármass bizottság és a román kormány által követett eljárás tárgyában. Ezt az emlékiratot Tamás András genfi újságíró juttatta a Nemzetek Szövetségének főtítkárságára, amelynek átvételét az 1932. október 25-i 4/39.139/3442. számú levélben ismerték el. Ebben a beadványban említik azt, hogy a román kormány a lefoglalt területekből nagyobb részt a románoknak juttatott a magyarság rovására; ezzel szemben a kiküldött hármass bizottság jelentése szerint az érdekelt tíz község földhöz jutott lakossága akként oszlott meg, hogy az egészből 16 641 (47,29%) román és 18 555 (52,71%) magyar volt. Ezek az adatok azt valószínűsítik, hogy a tíz község együttesen magyar többséget mutat. Más a helyzet abban az esetben, ha községenként vizsgáljuk a kapott terület és a nemzetiségek arányát. A fentebb közölt táblázatból láthatjuk, hogy Csíkszépvíz többségében magyar község 1 hold területet, Taploca színmagyar község 278 hold területet, Csíkszereda magyar város 30 hold területet kapott, miközben a román többségű községek egyenként is sok ezer holdat kaptak (Békás 4739 hold, Holló 6623 hold, Bélbor 8530 hold). A román kormány még tovább is ment a valóság elferdítésével azért, hogy látszólag magyar többségre hivatkozassék. Csíkszentmártonhoz két tanya is tartozott: Kostelek és Csügés. Az 1646 hold földet ez a két tanya kapta, s nem Csíkszentmárton község, de az utóbbit s annak lakosságát tüntették fel az összesítésben.⁹⁸ Ilyen pontos adatok birtokában tehát egészen másként láthatjuk a helyzetet.

A Nemzetek Szövetsége határozatának a végrehajtását „két teljes esztendőn át azzal a vitával odázta el a román kormány, hogy vajon külön törvény vagy pedig kormányhatósági rendelkezés kell-e a végrehajtáshoz. A halogatás érthető is, mert a román kormányok pártszempontjából, de még a román sajtó demagógiája s szélsőséges izgatásai miatt is a részleges rendezés kellemetlen volt. A sajtó ugyanis mint nemzetiségi kérdést állította be ezt a nemzetközi fórum előtt lefolytatott panaszt, s a csiki vagyonközösség visszaadását oly veszteségnek jelezte,

⁹⁶ *I.m.* 753.

⁹⁷ Olay Ferenc: *I.m.* 179.

⁹⁸ *I.m.* 180.

mintha akár Erdélyt kellett volna feladni és visszaadni a magyaroknak. Pedig ez a döntés nem jelentett mást, mint a jognak és igazságnak érvényesülését, amely egyúttal szociális jelentőségű is volt, mert a román állam tehermentesítését foglalta magába a magyar kisebbséggel szemben, hitelnyújtás, iskolák felállítása stb. útján.⁹⁹

1933. március 20-án dr. Gaal Endre pótpetíciót adott be, és hivatkozott arra, hogy a kormány nem hajtotta végre a Tanács határozatának 5. pontjában foglalt kötelezettséget. Mexikó, Nagy-Britannia és Dánia küldöttei kérésére a román kormány 1933. július 14-én azzal válaszolt, hogy az ügyet törvény útján kívánja rendezni. A bizottság 1934. szeptember 12-i ülésén örömmel vette tudomásul az 1934. június 28-i román törvényt, amelynek 4. szakasza a régi tisztviselők ügyét is rendezi, s ezzel a Csíki Magánjavak ügyét lezárta anélkül, hogy a Tanács figyelmét ismét felhívta volna rá.¹⁰⁰

Az 1932. szeptember 18-i genfi megegyezésben a Nemzetek Szövetsége elfogadta a román kormány azon javaslatát, amely a vagyoni bizonyos részének visszaadását foglalta magába. Mikor már több mint másfél év múlt el érdemleges intézkedés nélkül, a romániai Magyar Párt nevében Gyárfás Elemér szenátor és Willer József képviselő 1934. március végén panasszal fordult Tătărescu miniszterelnökhöz, s kérték a rég húzódó ügy mielőbbi napirendre tűzését.¹⁰¹

Ennek végrehajtására szolgált ezután az a törvényjavaslat, amelyet a román szenátus 1934. június 28-án tárgyalt. Ennek egyes szakaszai a következők:

„1) Visszaállítatik a Csíki Javak Igazgatósága, amely az 1897. évi alapszabályok alapján fog működni, olyan értelemben módosítva, hogy azokban a magyar közoktatásügyi és kereskedelmi miniszter, továbbá a Csík megyei alispánnak adott hatáskört a közoktatás- és vallásügyi, illetve az ipar- és kereskedelemügyi miniszter, továbbá Csík megye prefektusa és Csík megye tanácsa fogják gyakorolni.

2) A földművelésügyi miniszter felhatalmaztatik, hogy egy minden további igényről lemondó nyilatkozat ellenében a jelenlegi állapotban átadja a Csíki Javak Igazgatósága birtokába a következő javakat:

a) az 1923. évi leltár alapján – a jelenlegi állapotban – minden városi ingatlant, kivéve azt a csíkszeredai ingatlant, amelyet időközben a görögkeleti egyháznak átadtak, úgyszintén kivéve a Csíki Javak Igazgatóságánál talált értékeket is.

b) a borszékfűrdői üdülőházat;

c) 6704 hektár erdőt és legelőterületet aszerint, ahogyan azt az Állami Erdők Önkormányzati Pénztára által készített üzemtervek kihatárolták [...].

3) A Közoktatási és Vallásügyi Minisztérium egy olyan középiskolát fog állami intézményként fenntartani Csíkszeredában, amelynek román és magyar tanítási nyelvű párhuzamos osztályai lesznek, olyan mértékben, ahogy ésszerű számú magyar tanuló jelentkezik a magyar osztályba. Hasonlóképpen állami intézmény jellegével fogják fenntartani a csíksomlyói árvaházat is, ahol a magyar gyermekek részére magyar nyelvű lesz az elemi oktatás.

4) A Pénzügyminisztérium az 1934/1935. évi költségvetésébe megfelelő összeget vesz fel, hogy nyugdíjat fizessen a Magánjavak volt tisztviselői részére. A nyugdíjat visszamenőleg – 1923. április 1-től 1934. április 1-ig – is megadják. A nyugdíj összegét a Magánjavak alapsza-

⁹⁹ *I.m.* 182.

¹⁰⁰ Idézi Mikó Imre: *Népszövetségi eljárás kisebbségi panaszok ügyében*. Hitel I(1936). 3. sz. 212.

¹⁰¹ Pesti Hírlap. 1934. április 5. sz. = Olay Ferenc: *I.m.* 183.

bályai szerint fogják kiszámítani, figyelembe véve az 1925. évi nyugdíjtörvényt. A nyugdíjak kifizetése 1934. április 1-től esedékes a Nyugdíjpénztárnál.

5) A törvény végrehajtásával a külügy-, a földművelésügyi, a közművelődés- és pénzügyminiszterek vannak megbízva.¹⁰²

A törvény szenátusi tárgyalásán Gyárfás Elemér szólalt fel a Magyar Párt nevében, s megállapította, hogy a törvényjavaslat tartalma nem oldja meg a kérdést, a Nemzetek Szövetsége Tanácsának határozata ugyanis kimondja, hogy a Csíki Magánjavak régi igazgatóságát kell helyreállítani anélkül, hogy rendelkeznék, milyen alapszabály szerint. Ezzel ellentétben viszont a törvényjavaslat megállapítja, hogy a helyreállítás az 1897. évi alapszabály szerint történik, pedig ezt 1909-ben hatályon kívül helyezték, s azóta az igazgatás e második alapszabály szerint folyt addig, amíg a román állam az Alapot egészen el nem vette.¹⁰³

A román törvényalkotók nem véletlenül akarták az 1897-es alapszabályt visszaállítani a későbbi helyett, így próbálták kijátszani a Tanács javaslatának 1) pontját, ugyanis nem mindegy, hogy ki gyakorol felügyeletet az Alap felett. A szervezet elnöke a múltban a vármegyei alispán volt, akit a megyegyűlés meghatározott időre saját soraiból választott meg. A törvényjavaslat szerint ezt a funkciót a prefektus töltené be (ami a valamikori főispáni tisztségnek felel meg). A baj viszont az, hogy a prefektust ekkor már a mindenkori kormány nevezi ki a hozzá nyilvánvalóan lojális egyének közül, és nem az a közösség választja meg, aki felett felügyeletet gyakorol. Annak a hatáskörnek, amelyet a magyar időben az alispán töltött be – a törvényjavaslat idején –, a megyei tanács elnökének hatásköre felelt meg. így tehát ennek kellett volna a Magánjavak Igazgatósága elnökének is lennie.

A felszólaló a Csíki Magánjavak Igazgatóságának jogi személyként való elismerését, továbbá a telekkönyvi visszairás díjtalanságát kívánta, mert ennek szükségessége az állam hibájából állott elő. Ezek után a Magyar Párt részéről a következő nyilatkozatot terjesztette elő:

„A békeszerződés rendelkezései alapján, amelyek mindenkivel szemben egyenlő és igazságos bánásmódot biztosítanak, van szerencsém a Magyar Párt nevében és megbízásából a következőket kijelenteni a jelen törvényjavaslatra nézve:

1) Azok a javak, amelyek az erdélyi volt román határőrök tulajdonai, semmiféle bántalmat sem szenvedtek. Ezzel szemben az egykori Csík megyei székely határőrezred egész vagyonát feloszlatták, s azt 1923-ban önkényes módon átvette a kormány azzal az indoklással, hogy ezek a javak állami tulajdont alkotnak. A kormány tehát minden jog nélkül elkobozta a volt csíki határőrök egész vagyonát, lefoglalta irattárát, és kétségbe vonva az egész közületnek még a létezését is, megfosztotta attól a lehetőségtől, hogy ez a páratlan igazságtalanság a törvény által engedélyezett jogi eszközök felhasználásával orvosoltassék.

2) A kormány javasolta az állam által 1923-ban elvett javak egy kis részének a visszaadását, oly adatokra és értesülésekre hivatkozván a Nemzetek Szövetsége előtt, amelyeket a kérvényezők megcáfolhattak volna, ha az eljárás módot nyújtott volna nekik arra, hogy a határozathozatal előtt ismerjék azokat. A kormány e javaslatát gyakorlati megoldásként elfogadta a Nemzetek Szövetségének Tanácsa anélkül, hogy a jogi helyzetet vizsgálat tárgyává tette volna. A kormány azonban a jelen törvényjavaslattal meg akarja akadályozni, hogy a visszaadott vagyont a jog szerinti tulajdonosok saját szerveikkel igazgathassák. A javaslat az 1897. évi alapszabály alkalmazását írja elő, és a régi autonóm vármegyei szerv által választott elnök jogkörét a kormány bizalmi szervére, a vármegyei prefektusra ruházza át, ami megakadályoz-

¹⁰² Olay Ferenc: *I.m.* 183.

¹⁰³ *I.m.* 184.

ná a Csík megyei székely lakosságot, hogy vagyont saját választott szerveivel igazgassa. A törvényjavaslat nem veszi figyelembe, hogy a vagyon igazgatótanácsának tagjai még az alkalmazni kívánt alapszabály értelmében is csak Csík megyei székelyek lehetnek, és hogy a régi vármegyei közgyűlésnek csak addig lehetett hatáskörében a magánvagyon igazgatása, amíg a magyar uralom által szabályozott önkormányzati szervezet érvényben volt.

3) A javaslat nem sorolja fel azokat a vagyontárgyakat, amelyek a Nemzetek Szövetségének jegyzőkönyve értelmében a visszaadás tárgyát tennék.

4) Mindezekből kitűnik, hogy a törvényjavaslat nem alkalmas a Nemzetek Szövetsége Tanácsa és a román kormány között kötött egyezmény végrehajtására, s annál kevésbé tekinthető a kérdés jogos megoldásának.

Tisztelettel kérjük tehát az 1–3. szakaszok törlését, és kérjük, hogy legalább a Nemzetek Szövetségének jegyzőkönyvében felsorolt javak haladék nélkül és az igazgatótanács összetételére vonatkozó minden feltétel nélkül helyeztessenek az illetékesek birtokába mindaddig, amíg a kormány javaslatot terjeszthet elő, amely megfelel az egyenlő elbánás és a méltányosság követelményeinek.

5. A javaslat 4) és 5) szakaszaiban foglalt és a Magánjavak régi tisztviselőinek nyugdíjazására vonatkozó intézkedéseket elfogadjuk. Ezeket – különválasztva a javaslat többi részétől - kérjük törvényerőre emelni, hogy ezek a tisztviselők, akik tizenegy év óta a legnagyobb nyomorban élnek a vagyon elkobzása miatt, végre megkaphassák nyugdíjaikat minden további haladék nélkül.

6) A jelen törvényjavaslat amaz intézkedése, amely szerint az állam át fogja adni a javakat a vagyonkezelésre hivatott szerveknek egy nyilatkozat alapján, amely minden további igényről való lemondást tartalmaz, a törvény erejével igyekszik kizárni még a lehetőségét is annak, hogy a panaszosok az állam bírói fórumaihoz forduljanak az 1923-ban végrehajtott vagyonelkobzás ellen.

Kérjük az alkotmányos tényezők támogatását, hogy vonassék vissza ez a törvénytelen feltétel, amellyel sohasem békülhetünk meg. A lemondás erről az álláspontról azt jelentené, hogy hozzájárultunk a székely határőrök ivadékainak elemi jogaitól való megfosztásához.”¹⁰⁴

A szenátus tárgyalása ezután rövidesen befejeződött: 116 szavazattal 1 ellenében minden változtatás nélkül elfogadta a törvényjavaslatot. A képviselőház 1934. július 3-án – 107 szavazattal 1 ellenében – szintén hozzájárult a törvényjavaslat elfogadásához, s így „A Csík megyei Javakra vonatkozó vitának likvidálása” címmel törvényerőre emelkedett.¹⁰⁵

„Ha azt tekintjük, vajon lehet-e ezt a törvényi a Nemzetek Szövetsége határozatának végrehajtásaként tekintenünk, csak egy választ adhat minden elfogulatlan személy: nem! Lehet-e a vita likvidálásának mondani? Nem! A nemzeti kisebbségek védelmét bármennyire nem tekinthetjük kialakultnak vagy tökéletesnek, és bármennyire érezzük is annak jogi szempontból kirívó fogyatékoságait, mégis arra a meggyőződésre kell jutnunk, hogy ha még a Nemzetek Szövetsége sem tudja elhatározását végrehajtani, akkor ez nem kevesebb, mint a kisebbségi védelemnek sokak által már rég hirdetett csődje. A mai helyzet mindenesetre az, hogy nem a Csíki Magánjavak ügyében beadott panasz féneklett meg, hanem megfeneklett a világ vezető hatalmainak igazságérzete, amellyel az igazságba vetett emberi hit megingása is jár.”¹⁰⁶

¹⁰⁴ *I.m.* 185.

¹⁰⁵ *Lege privitoare la lichidarea litigiului purtând asupra bunurilor din județul Ciuc, dat în București, la 8 iulie 1934.* Kihirdetve: MO. 162. sz. 1934. július 17.

¹⁰⁶ Olay Ferenc: *I.m.* 186.

1934. október 25-én a Csíki Magánjavak volt igazgatósága nevében dr. Györgypál Domokos, a régi igazgatóság elnöke, dr. László Dezső, dr. Gaal Endre, dr. Benke Antal, a régi igazgatóság tagjai és dr. Pál Gábor Csík megyei országgyűlési képviselő újabb panaszt emelt az 1934. június 28-i román törvény ellen, amely az ügyet az 1932. szeptember 27-i Tanácshatározat megsértésével kívánja „liquidálni”. A panaszosok beadványukban igen részletesen kifejtik a fentebb már röviden ismertetett főispán–prefektus és alispán–megyei tanácselnök intézménye és hatásköre körül kialakult véleményüket.

Szerintük már a visszaadás tárgyát képező vagyontárgyak meghatározása is előreláthatólag vitákra ad okot, mert az 1929. évi petíció csupán a főbb városi ingatlanokat sorolta fel, és az 1923. évi állami leltár sem foglalja magába mindazokat a városi és községi ingatlanokat, amelyeket az állam a vagyon elvétele idején ténylegesen birtokba vett. De el nem kerülhető ellentéteket idéz elő „a régi igazgatóság birtokában talált értékek” meghatározás is, amelyek szintén a visszaadás tárgyát képezik. Ezen értékek közé tartoznak az elvétel alkalmával lefoglalt és a román állam részére átvett pénztárállomány, értékpapírok, kötelezvények és az azok alapján behajtott kölcsönök, külföldi letétek, valamint az elvétel előtt a javak régi igazgatósága által értékesített erdők és egyéb vagyontárgyak eladásából fennállott követelések és azok fejében az állam részére később bevételezett összegek is.

Az 1897. évi alapszabályban az állam legfőbb felügyeleti joga nincs meghatározva, de már az 1909. évi alapszabály világosan megmondja, hogy az állam felügyeleti joga mire terjed ki: „3.§. Az Alap feletti felügyeleti jogot a vallás- és közoktatásügyi magyar királyi miniszter gyakorolja. Ezen felügyeleti jog azonban ezen alapszabály intézkedéseinek betartásánál tovább nem terjed.”

A panaszosok megemlézték, hogy a visszaadás tárgyát képező összes erdőrészekben a kereskedelmi célra alkalmas és értékkel bíró összes faanyagot 1923 óta az állam letarolta és értékesítette. A megmaradt faanyag vagy egészen értéktelen, vagy ki nem használható és igen csekély részben, sok évtized múlva értékesíthető fiatal állomány. Ezen erdőrészek együttvéve legalább 60 éven át még annyi hasznot sem hajtának, amennyi az utánuk járó évi állami közterhek viselésére elegendő volna.

A Nemzetek Szövetségének eljárási szabályai nem engedték meg, hogy a peticionálók tudomást szerezzenek ama előterjesztésekről, amelyeket a kormány a Tanács elé gyakorlati megoldás céljából tárt, és így nem volt meg a lehetőség arra, hogy a tényeket a panaszosok a döntés előtt ismertté tegyék. Végül tisztelettel kérik a Tanácsot, hogy minél hamarabb kötelezze a román kormányt az 1932-ben hozott határozat maradéktalan végrehajtására.¹⁰⁷

A panaszt a Nemzetek Szövetsége nem vette figyelembe.¹⁰⁸

1936. április 23-án dr. Gaal Endre, a Magánjavak egykori igazgatója panaszt adott be amiatt, hogy a volt alkalmazottak nyugdíjának megállapítása nem a Tanács határozata szerint történik. Sajnos, ebben a kérdésben sem született megoldás azóta.¹⁰⁹

A Csíki Magánjavak megválasztott vagyonkezelő bizottságát Csík megye prefektusa, dr. Vaier Otetea 1936. június 15-re összehívta, hogy a Nemzetek Szövetsége határozatával és ennek alapján a román törvényhozás által megszavazott törvény értelmében a tulajdonosoknak visszaítélt ingatlanokat birtokba adja. Ennek megfelelően 1936. június 15-én a csíkszeredai

¹⁰⁷ MOL. K-64-1936-27/a. 2-23.

¹⁰⁸ Mikó Imre: *I.m.* 212.

¹⁰⁹ MOL. K-64-1936-27/a. 2-23.

prefektúrán az átadás megejtése végett gyűltek egybe dr. Vaier Otetea elnökletével Avramescu állami jogtanácsos, Suciú erdőigazgató és a Magánjavak vagyongazdálkodó bizottsága.

Avramescu jogtanácsos mindjárt a tárgyalások megkezdésekor bejelentette, hogy a vagyont csak abban az esetben adják át, ha a vagyontulajdonosok nyilatkozatot adnak, hogy a törvényben szereplő 11 659 hold terület és a középületek átvételével minden követelésük kielégítést nyer, és tovább a román államtól semmi igényük nincs. A Magánjavak kezelőbizottságának tagjai kijelentették, hogy a tulajdonosoktól ilyen lemondásra meghatalmazásuk nincs. A kért nyilatkozatot semmilyen körülmények között meg nem adhatják, mert felelősséggel tartoznak a határörök leszármazottainak mint vagyontulajdonosoknak.

Érdekes fordulata volt az értekezletnek, hogy dr. Gaal Endre igazgató a törvénnyel szentesített 1897-es alapszabályra hivatkozva bejelentette, hogy a Magánjavak tárgyalási nyelve a magyar. Mind az állami jogtanácsos, mind az erdőigazgató az érvelés jogosságát elismerte, és alkalmazkodtak az Alapszabályhoz. A prefektus kijelentette, hogy mint az államhatalom képviselője nem ismeri el a Magánjavaknak ezt a véletlenül figyelmen kívül maradt rendelkezését, amelyet módosítani kell, és éppen ezért a tárgyalások további menetén is ragaszkodik az állam nyelvéhez.¹¹⁰

A vélemények összeütközése miatt átadásra nem került sor, és a további tárgyalást július 1-re napolták el.¹¹¹

Minthogy az ügyben előrehaladás nem történt, a Csíki Magánjavak Igazgatótanácsa a következő emlékiratot intézte a kormányhoz:

„A Csíki Magánjavak Igazgatótanácsa az 1934. július 17-én kihirdetett törvény második cikke szerint a vagyongözösség részére visszaadás tárgyát képező vagyontárgyak átvételére hajlandó, de nem eszközölheti azon feltétel mellett, hogy az átvétel ellenében nyilatkozatban lemondjon az 1923-ban az állam tulajdonába és kezelésébe átvett minden más vagyontárgy visszakövetelési igényéről. E törvénynek az a rendelkezése, amely a feltételt kikötötte, teljes ellentétben áll a Nemzetek Szövetsége Tanácsának 1932. szeptember 27-én kelt és Románia nevében az állam képviselője által elfogadott határozatokkal és az állam alaptörvényével, az Alkotmánnyal is. Az Agrár Bizottság 1923. február 26-i 11. számú határozata azt állapította meg ugyanis, hogy a Csíki Magánjavak egész vagyongazdálkodása a magyar állam tulajdona volt és utódlás jogán a román államot illeti meg, minek folytán a Csíki Magánjavakat nemlétezőnek nyilvánította, és az állami hatóságok az Alap szerveinek működését nem engedték meg. Az Agrár Bizottság hatásköre azonban csak az agrárkisajátítás kérdésében való határozatra terjedhetett ki azon korlátok között, melyeket az erdélyi agrártörvény 57. cikke megjelöl. Ennek ellenére az egész vagyongazdálkodás tulajdonjoga felett döntött, ami az érvényben lévő törvények szerint kizárólag a rendes bíróság hatáskörébe tartozik. Ezen határozatába belefoglalta – teljesen törvénytelenül – az épületek, belsőségek, kertek, sőt a készpénzállomány, takarékbetétek, kötelezvények, letétek, értékpapírok, egyéb ingóságok, vagyis az egész vagyongazdálkodásra vonatkozó rendelkezést, bár az említett vagyontárgyak egyáltalán nem tartoznak agrárreljárás, illetve kisajátítás hatálya alá.

Az Agrár Bizottság ezen törvényellenes határozata alapján a Belügyminisztérium 23 116/1923. számú rendelkezéseivel kiküldött állami bizottság azon cselekedete, hogy a Csíki Magánjavak egész vagyongazdálkodását az állam tulajdonába és birtoklásába helyezte, az Erdélyben hatályban lévő magánjogi törvénykönyv 320. és 323. cikkeiben foglalt szabályok

¹¹⁰ A Magánjavak átadását július 1-re elnapolták. MK. XV(1936). 13. sz. 360.

¹¹¹ I.m. uo.

ellenére a rendes bíróság ítékezésének kikerülésével, hatalmi erőszak szükségszerű igénybevételére való hivatkozással minden ellenérték nélkül elvette, nemcsak törvényellenes volt, hanem az ország alkotmányának 12. cikkelyében foglalt azon alapelvet is sértette, mely szerint senki sem vonható el törvényben biztosított bíróságától, és vagyonekobbzás még külön törvény által sem rendelhető el (15. cikk), valamint kisajátítás is csak előzetes kártalanítás mellett eszközölhető (17. cikk.).

Mindezekre való tekintettel az Igazgatótanács annak a vagyonközösségnek a nevében, amelyet képvisel, nem adhatja meg azt a lemondó nyilatkozatot, amelyet a fentebb megjelölt törvény 2. cikkelye a vagyon részleges visszaadásának feltételéül kikötött, azért, mert ezt a lemondást ugyanezen törvény által életbe léptetett alapszabály 4. cikkében foglalt rendelkezés is tiltja, de azért sem, mert igénybe akarja venni azt a jogsegélyt és jogorvoslatot, amelyet a jogaiban sértett félnek: polgárnak vagy intézménynek az Alkotmány és más törvények biztosítanak.¹¹²

Az ügy megoldásának ilyenforma elhúzódását, halogatását a második világháború kitörése csak elősegítette, sőt megoldhatatlanná tette.

„Másfél évtized jogvédő küzdelme így jutott kátyúba, s a Csíki Magánjavak ügye elintézetlen kérdés maradt mindvégig a román megszállás időszakában.”¹¹³

Közben az 1923 óta elkobzott Magánjavak birtokain valóságos rablógazdálkodás folyt. A mindenkori román kormány szórta a birtokokat és a javakat különböző intézményeknek, egyházaknak, községeknek és magánszemélyeknek, természetesen elsősorban a román nemzetiségűeknek; magyarok csak kivételes esetekben vagy egyáltalán nem is kaptak. Mint ahogy arra fentebb is rámutattam, a megye északi határán fekvő 54 515 hold birtoktestből a román hatalom Békás, Bélbor, Holló és Tölgyes község lakosainak összesen 27 744 hold területet osztott szét, amelyből 26 915 hold erdő és legelő, a fennmaradó 829 hold pedig házépítés céljára adott belsőség. De nemcsak ezek a községek részesültek ilyen juttatásokban, hanem – kifejezetten törvényellenes formában – a több mint száz kilométerre fekvő Vasláb község is 884 hold nagyságú értékes erdő- és legelőterületet kapott.

Románia különböző részeiből is jelentkeztek szövetkezetek és magánkereskedők a Csík megyei székelyek elkobzott vagyonából való részesedésre. Ennek eredményeképpen – kivétel nélkül mind román származásúak – kaptak minden ellenérték nélkül Csík megyei területeket vagy ingyen épület- és tűzifát. A Gyilkos-tó körül is – mint sok más helyen – nemcsak a környék román falvainak parasztjai, hanem messziről jött román előkelőségek kaptak villa- és telekhelyeket.

Ez a prédálás elképesztő mértékű visszaélésekre adott lehetőséget, és emiatt „a Magánjavak birtokában végtelen pusztulás indult meg (...) A magánjavak birtokai 1923-tól 1940 augusztusáig a román kormány kezében napról napra kisebbedtek és értéktelenedtek.”¹¹⁴

III

A második bécsi döntés (1940. augusztus 30.) után egy újabb, de rövid korszak kezdődött a Csíki Magánjavak „életében”: A Székelyföldnek az anyaországhoz való visszatérte után a csíki székelység is joggal várta a román hatalom által elkövetett igazságtalanságok jóvátételét.¹¹⁵

¹¹² Emlékirat a Csíki Magánjavak ügyében. MK. XV(1936). 14. sz. 373.

¹¹³ Venczel József: *l.m.* 13.

¹¹⁴ Bíró Sándor: *l.m.* 188.

¹¹⁵ Vö.: 1940: XXVI. A román uralom alól felszabadult keleti és erdélyi országrészek a Magyar Szent Koronához visszacsatolásáról és az országgal egyesítéséről. Országos Törvénytár 1940. október 8. 15.

Ez a jóvátétel részben már a magyar csapatok bevonulásával megkezdődött, de jogilag csak 1941 augusztusában került rendezésre.¹¹⁶ Ez a magyar királyi miniszterelnök által kiadott rendelet visszautal egy korábbi (1941. február) rendeletre, amely visszaállítja az 1918. október 28. előtti telekkönyvi állapotot:

„Az úgynevezett Csíki Magánjavakhoz tartozó azokra az ingatlanokra vonatkozóan, amely tulajdonjogot a román állam javára jegyezték be, a telekkönyvben azt a tulajdonjogi állapotot kell helyreállítani, amely ezekre az ingatlanokra vonatkozóan az 1918. évi október 28-ik napján állott fenn.”¹¹⁷ Ez a szabályozás gyakorlatilag azt jelentette, hogy a Csíki Magánjavakhoz tartozó vagyonnak csak az a része került vissza jogilag korábbi állapotába, amelyet a román hatalom állami tartalékként kezelt, és nem osztott ki természetes vagy jogi személyeknek. Erre a vagyonrészre a magyar kormány augusztusi rendelete leszögezi:

– az önkormányzati kezelés mielőbbi helyreállítását, melynek céljából Csík vármegye törvényhatósági bizottsága haladék nélkül egy nyolctagú igazgatótanácsot választ a „Csík vármegye területén községi illetőséggel és ingatlan vagyonnal bíró, székely származású feddhetetlen életű férfiak közül”;

– az igazgatótanács elnöke Csík vármegye alispánja. Ezzel a rendelkezéssel megoldódott az a probléma, amelyet korábban említettem a főispán–alispán, prefektus–megyei tanácselnök kapcsán, hiszen az alispánt a megyegyűlés választja meg, s így olyan egyén kerülhet az igazgatótanács élére, akit a nép közvetlenül választ, s nem a mindenkori hatalom tesz oda. Úgy látszik, hogy ez a megoldás mégsem vált be maradéktalanul, mert 1944 januárjában Kállay Miklós miniszterelnök a következőképpen módosítja az 1941. augusztusi miniszterelnöki rendeletet: „Az igazgatótanács elnökét az igazgatótanács maga választja”;¹¹⁸

– az igazgatótanács megalakulása után a vallás- és közoktatási miniszter átadja azokat a vagyontárgyakat, amelyeket nem bocsátottak harmadik természetes vagy jogi személy tényleges birtokába;

– addig, amíg az önkormányzati kezelés helyre nem áll, a vagyon kezelését a miniszterelnök által kirendelt gondnok látja el. „A gondnok azoknak a vagyontárgyaknak a kezelését, amelyek az 1923. évi február hó 26. napján az említett vagyonhoz tartoztak, de román hatósági intézkedés következtében vagy jogügylet útján harmadik természetes vagy jogi személy tényleges birtokába bocsátottak, mint zárgondnok látja el.” Ez a hatáskör viszont nem terjed ki a házhely céljára elidegenített és be is épített ingatlanokra.¹¹⁹

Bár a háború viszontagságai miatt kevés hivatalos adat maradt, mégis úgy vélem, hogy az 1940. augusztus 30-at követő időszak során nem ment minden a leggördülékenyebben, hiszen még 1944-ben is foglalkoznak a szabályozással. Egy 1944. augusztus 30-i miniszterelnöki rendelet – legalábbis jogilag – rendezi a Csíki Magánjavak sorsát. Meghatározza azoknak a körét, akik jogosultak a Magánjavak vagyonának jövedelméből részesedni.

¹¹⁶ *A m. kir. minisztérium 1941. évi 6010. M.E. számú rendelete az úgynevezett csíki magánjavak ideiglenes kezeléséről.* Budapest. 1941. évi augusztus hó 12-én. Bárdossy László s.k. m. kir. miniszterelnök. Magyar Rendeletek Tára. Bp. 1941.2033.

¹¹⁷ *A m. kir. minisztérium 1941. évi 1.44.0. M.E. számú rendelete a román uralom alól felszabadult keleti és erdélyi országrészen az ingatlanokra vonatkozó magánjogi jogszabályok hatályának kiterjesztéséről.* 3.§. utolsó bekezdés. Budapest. 1941. évi február hó 21-én. Gróf Teleki Pál s.k. m. kir. miniszterelnök. Magyar Rendeletek Tára. Bp. 1941. 221.

¹¹⁸ *A m. kir. minisztérium 1944. évi 50. M.E. számú rendelete az ún. Csíki Magánjavak ideiglenes kezelése tárgyában kiadott 6.010/1941 M.E. számú rendelet egyes rendelkezéseinek módosításáról.* Budapest. 1944. évi január hó 1-én. Kállay Miklós s.k. m. kir. miniszterelnök. Magyar Rendeletek Tára. Bp. 1944. 8.

¹¹⁹ L. a 115. jegyzetet.

„Elsősorban azok részesíthetők, akik a volt csíki székely első határőr-gyalogezredben vagy a volt székely határőr-huszárezred csíki osztályaiban szolgálatot teljesített székelyek fiági ivadékai, vagy olyan csíki székely család fiági leszármazottai, amelyek tagjai az említett volt határőr-alakulatokban katonai szolgálat teljesítésére kötelesek voltak, feltéve mindkét esetben, hogy állandó lakóhelyük Csík vármegye területén van.”

A fenti jogosultakon kívül „Csík vármegyében lakó más székely eredetű magvarok is részesülhetnek, akik az említett leszármazást igazolni nem tudják”. A rendelet továbbá meghatározza a Csíki Magánjavak szerveit.

Ezek a közgyűlés és az igazgatótanács.

„A közgyűlés a Csíki Magánjavak ügyintézésének irányítója és ellenőrzője.” A közgyűlés hatvantagú testület, amelyet nyolcvévi időtartamra választanak azok közül, akik megfelelnek a fent említett személyi feltételeknek. Választójoga az említett személyek közül annak a nagykorú férfinak van, akinek egyenes fiági előde az 1851. év január 22. napját megelőzően a rendeletben felsorolt községek és városok valamelyikében lakott. Ezen községek és városok jegyzéke megfelel annak a felsorolásnak, amelyet jelen tanulmány előbbi lapjain ismertettem.

Az igazgatótanács a Csíki Magánjavak intéző szerve. Elnökét és nyolc tagját négy évre a közgyűlés azok közül választja, akik a fentebb említettek szerint választójoggal rendelkeznek.

A rendelet egy harmadik fontos rendelkezése az, hogy az Alap működése felett a vallás- és közoktatási miniszter gyakorol kormányhatósági felügyeletet. A rendelet 1944. szeptember 15-én lépett (volna) hatályba.¹²⁰

Az ügy 1944-ben a kormányzó elé került, aki az év szeptember 1-én kiadott baráti hangvételű rendeletében felhívja dr. Rakovszky Iván vallás- és közoktatásügyi minisztert a probléma rendezésére.

Horthy Miklós kormányzó így fogalmaz: „...azt kívánom, hogy a Csíki Magánjavak kezelése és jövedelmének felhasználása megfelelően szabályoztassék, miként megfelelően szabályoztatott más határszéli területeken, más népesség művelődésének és gazdasági jólétének előmozdítására hivatott önálló vagyontömegek jogi helyzete. Ezt a vagyont önálló jogi személyiséggel és célszerű önkormányzattal a jövőben is csorbíthatatlanul fenn kell tartani, jövedelmét pedig a vagyon rendeltetésének megfelelően és az 1869. évi február hó 16. napján kelt legfelsőbb elhatározás tartalma szerint a jövőben is a csíki székelység művelődésének és gazdasági jólétének biztosítására és emelésére kell felhasználni.”¹²¹

Időközben – szeptember 6-án – a II. Ukrán Front csapatai Havasalföldről megkezdik a bevonulást Dél-Erdélybe és a Székelyföldre, majd szeptember 12-én a román-szovjet fegyverszünet kimondja, hogy a bécsi döntés érvénytelen, Románia megkapja Erdélyt vagy annak nagyobb részét. Ezek után már mindén próbálkozás (pl. szeptember 16-án gróf Bánffy Miklós emlékirata a kormányzóhoz, amelyben az erdélyi magyarság nevében azonnali fegyverszünet megkötését sürgeti) hiábavaló, mert október elején a Székelyföldön visszaállítják a két világháború közötti román közigazgatást. Ennek eredményeképpen sorozatos terrorakciók indulnak a magyar lakosság ellen, ezért ideiglenesen bevezetik a szovjet katonai közigazgatást.

¹²⁰ *A Kormányzó 1944. évi szeptember hó 1-én kelt rendelete a Csíki Magánjavak kezeléséről és felhasználásáról.* Kelt Budapesten, 1944. évi szeptember hó 1. napján. Horthy s.k., Dr. Rakovszky Iván s.k. Magyar Rendeletek Tára. Bp. 1944. 1753.

¹²¹ *A m. kir. minisztérium 1944. évi 3.270. M.E. számú rendelete az úgynevezett Csíki Magánjavak kezeléséről és jövedelmük felhasználásáról.* Budapesten, 1944. évi augusztus hó 30-án. Vitéz Lakatos Géza s.k. m. kir. miniszterelnök. Magyar Rendeletek Tára. Bp. 1944. 1754.

Az 1947-es békekötéssel megszűnt az a nemzetközi nyomás, amely a román kormányzatot a kisebbségi jogok tiszteletben tartására kényszeríthette volna, és ez – a román belpolitikai életben bekövetkezett súlyos torzulásokkal párhuzamosan – kedvezőtlen fordulatot hozott az országban élő kisebbségek életében is. Hamarosan megkezdődött az évszázadok óta Erdélyben működő, illetve az újjáalakult államkeretek között épp csak létrejött magyar intézmények több évtizeden át tartó lépcsőzetes felszámolása.

Rövid áttekintés a hasonló eredetű román közvagyonok sorsáról

A csíki székelyeket ért sérelem méltánytalanságának minél mélyebb megértése végett elengedhetetlenül szükségesnek tartom, hogy röviden áttekintsük, mi történt a rokon eredetű és célú román közvagyonokkal.

Mint ahogy arról korábban is említést tettem, két számottevő román határőrezred s annak leszármazói részesedtek a csíki székelyekéhez hasonló vagyonban. A volt naszódai II. Román határőrezred vagyonából létesült Naszód-vidéki közalapok 463 327 hold területet, míg a volt bánási XIII. határőrezred vagyonából létesült karánsebesi vagyonközösség 253 142 hold területet tett ki. Itt szeretnék emlékeztetni arra, hogy a Csíki Magánjavak 62 604 hold területből állott. Ha e három Alap sorsa között párhuzamot vonunk, azonnal megragadhatjuk a magyar és a román állami nemzetiségpolitika szellemének lényegét. Tudniillik amíg a Csíki Magánjavakat a román állam egyszerűen elkobozta, s ezt a sérelmet még – bár eléggé erőtlen – nemzetközi nyomásra sem volt hajlandó korrigálni, addig a magyar állam a Naszód-vidéki és a karánsebesi közvagyonokat nemhogy háborgatta vagy működésében zavarta volna, hanem törvények sorával erősítette és tette működőképessé.

A 3911/1921. számú első román törvényerejű agrár rendelet kifejezetten kivette az összes határőrzvidéki ezredek közvagyonát a kisajátítás alól. Azonban e rendelkezés végrehajtása előtt meghozták a végleges agrártörvényi (1921. július 30.). E törvény csak a volt naszódai II. határőrezred vagyonát mentesítette a kisajátítás alól. Később – a törvény végrehajtása során – a Karánsebesi Román Határőrzvidéki Alapot szintén mentesítették, így csak a Csíki Magánjavak voltak kisajátíthatók.

A továbbiakban csak a Naszód-vidéki közalappal kívánok foglalkozni, mert a karánsebesiek a közvagyonot maguk között felosztották.

Az 1890-es törvények által felállított rendszeren a román hatalom lényegesen nem változtatott, kivéve amikor – szerencsétlen módon – a közösség vesztére más megoldásokkal kísérletezett.

1890-től 1926-ig nem volt változás. 1925. december 21-én a 3845. számú királyi rendelet felállította a Regna erdőkitermelő részvénytársaságot abból a célból, hogy ez legyen a községek közös ipari és kereskedelmi vállalata.¹²²

A román hivatalos közlöny szerint az 1926-tól 1933-ig terjedő időszakban a részvénytársaság 214 785 862 lej veszteséget okozott a közvagyon terhére.¹²³ Ezért az 1932. június 16-án kelt 692. számú minisztertanácsi rendelet feloszlatta a Regnát, ennek következtében az igazgatótanács a részvénytársaság felszámolására vonatkozó megbízatással együtt visszakapja eredeti hatáskörét.¹²⁴

Rövid időn belül, 1933. október 4-én az 1103. számú minisztertanácsi rendelet az erdőigazgatóságot is megszünteti, mert a részvénytársaság felszámolását nem hajtotta végre, ezáltal

¹²² MO. 1926. január 3. 3. sz.

¹²³ Uo. 1933. október 9. 232. sz.

¹²⁴ Uo. 1932. június 23. 145. sz.

tal a veszteség tovább nőtt. Ugyanakkor egy új rendszerrel próbálkoztak: a közvagyon igazgatását és hasznosítását a Casa Autonomă a Pădurilor Statului állami intézményre bízták.¹²⁵ Ez az állapot csak egy évet tartott, mert a fent említett állami intézmény csak fokozta a veszteségből eredő károk mértékét. Ezért az 1934. november 22-én kiadott 2434. számú minisztertanácsi rendelet újból visszaállította – az 1890:XIX. törvény rendelkezéseinek megfelelően – az erdőigazgatóságot. A rendelet értelmében az erdőigazgatóság nemcsak a közvagyon igazgatásáért, de annak hasznosításáért is felelős mindaddig, amíg a Regna erdőkitermelő szövetkezet meg nem alakul.¹²⁶

A 44 határörvidéki község szövetkezeteként létrejött új Regna 1935. május 4-én alakult meg. Alapító okiratát és alapszabályát az 1935. május 24-i minisztertanácsi rendelet hagyta jóvá.¹²⁷

A II. bécsi döntés utáni magyar közigazgatás ezen az állapoton nem változtatott, bár voltak olyan románok, akik „ugyan attól tartottak, hogy ha másért nem, a Csíki Magánjavak szétválásáért a Naszód-vidéki közvagyon vagy legalábbis a Regna szenvedni fog, de hamarosan megnyugodtak, mert a magyar nemzetiségpolitika éppen abban különbözik a romántól, hogy azt nem elfogultság vezeti, hanem az országépítő fölénye, az emberiség érzete és tárgyilagos ítélőképessége”.¹²⁸ De nem csak a Naszód-vidéki közvagyon tekintetében volt ilyen humánus, hanem más téren is. Bethlen Béla, Észak-Erdély kormánybiztosának emlékirataiban olvashatjuk: „Biztos tudomásom van arról, hogy már az azonnal életbe léptetett katonai közigazgatás is szigorú utasítást kapott arra, hogy a nemzeti kisebbségekkel szemben a legnagyobb megértéssel és tapintattal járjon el; ezzel szemben Dél-Erdélyben, ahol a románság megrövidítve érezte magát, a magyarság helyzete napról napra mind elviselhetlenebbé vált.”¹²⁹

Nem is adódott különösebb probléma a közvagyon életében, sőt a magyar fennhatóság visszaállítása után jövedelme nőtt. A Regna működő üzemei 1941-ben 43 565 231 pengő, 1942-ben pedig 41 300 379 pengő tiszta hasznot hoztak. Ebből az összegből 10 498 511 pengőt iskolai célokra, diákok, egyetemi hallgatók támogatására, szociális támogatásra, egyházak segélyezésére, román kulturális intézmények – így a Tribuna Ardealului című kolozsvári román napilap és a Săptămâna című beszercei román hetilap – támogatására fordított.¹³⁰

Jelzés értékű, hogy a párhuzamba állított határőrezredek vagyonának sorsa így alakult. „Nem lehet ennél nagyobb ellentétre, ennél élesebben elváló nemzetiségpolitikai különbségekre rámutatni. Mert amíg az egyik a rontás szellemét, a másik az építés szándékát mutatja. Pedig ember és nemzet csak akkor lehet nyugodt maga felől, ha alkotásokon tekinthet végig a szeme. Ember és nemzet, amely alkotások helyett a mások megrontásában és mások alkotásának lerombolásában látja örömét, végzetes lejtőre tévedt, mely önnön sorsának lehet a megpecsételője.”¹³¹

¹²⁵ Uo. 1933. október 9. 232. sz.

¹²⁶ Uo. 1934. november 27. 274. sz.

¹²⁷ Uo. 1935. augusztus 12. 183. sz.

¹²⁸ Venczel József: *I.m.* 18.

¹²⁹ Bethlen Béla: *Észak-Erdély kormánybiztosa voltam*. Sajtó alá rendezte Romsics Ignác. Bp. 1989. 26.

¹³⁰ Vö. Venczel József: *I.m.* 18. és Pusztai Popovits József: *Az északerdélyi románok szövetkezeti mozgalma*. Kisebbségvédelem VI(1943). 5–6. sz. 40–41.

¹³¹ Venczel József: *I.m.* 19.

Tanulmánya megjelentetésével köszöntjük a 80 éves Bodor András professzort, aki kiváló egyetemi oktatói és ókortudományi munkásságával, széles körű közéleti tevékenységével tűnt ki.

Bodor András

Erdély ókori történetének kutatása a XIX. század közepéig

Az ókorkutatás tárgya tágabb értelemben magában foglalja mindannak az anyagi és szellemi kultúrájának a tanulmányozását, amely a legtávolabbi időktől a római birodalom bukásáig ránk maradt. Erdélyben tehát az ősközösségi, a dák és a római korszakot öleli fel. A kutatás kiterjed minden olyan emlékre, amely véletlenül vagy a régész ásója nyomán felszínre került, más szóval e hosszú korszak archeológiájára, a talált írásos emlékek tanulmányozására, az epigráfiára, az ókori görög és római szerzők e területre vonatkozó feljegyzéseire, az ún. irodalmi forrásokra, e korból felszínre került éremleletekre, a numizmatikára és az ókori irodalmat tartalmazó könyvek „forgalmára”, vagyis arra, hogy milyen ókori szerzők művei kerültek legkorábban bele az erdélyi művelődés áramlataiba, kik terjesztették azokat és milyen könyvtárakban találtak elhelyezést. Az ókorkutatás elméletileg felöleli mindezeket a területeket, de jelen tanulmányunkban csak a régészeti, felirattani és részben a numizmatikai kutatások történetére terünk ki, és ezeken belül elsősorban a dák és a római korszakot érintjük.

Az érdeklődés kezdetei

Történelmileg a tudományos érdeklődés először a római múltra irányult. Az egykori római települések, falvak és városok idővel feledésbe merültek, és az ismert aranymondás szerint: *Seges est ubi Troia manebat* – azokat vetések, szántóföldek borították el. mégis az egykori építmények kőmaradványai mindegyre felszínre bukkantak.

A római anyagi és szellemi kultúra felé a figyelmet Erdélyben is, akárcsak Európa-szerte, a reneszánsz és a humanizmus fordította. Azokban az országokban, amelyek az egykori római birodalom területéhez tartoztak – így Erdélyben is –, gyűjteni kezdték a szétszórta heverő faragott köemlékeket, szobrokat, feliratokat s az egykori remek épületek romokban heverő maradványait. Ismeretes, hogy Hunyadi János a római Sarmizegetusáról sok köemléket szállítottatott hunyadi várába.¹ Mátyás király egész hajórakomány római emléket vitetett budai várba.²

Erdélyben a reneszánsz és a humanizmus legjelentősebb központja a püspöki székhely, Gyulafehérvár volt. A XV. században Hunyadi János támogatásával egyre több erdélyi ifjú tanult a reneszánsz hazájában, Olaszországban, s ezek hazatérve magukkal hozták az új szellemi áramlatot.

A reneszánsz egyik kiváló erdélyi képviselője Mátyás unokaöccse, Geréb László volt. Tanulmányait Itáliában végezte, és később is többször megfordult az itáliai városokban. Amikor azután 1475-ben Erdély püspöke lett, humanista divat szerint antik emlékeket gyűjtött, és a

¹ Téglás Gábor: *Sarmizegetusa Ulpia Traiana anfiteatruma*. A Hunyad megyei Történelmi és Régészeti Társulat Évkönyve (a továbbiakban: HTRTÉ) 8/1893–1896. 144.; Daicoviciu, C: *Fouilles et recherches á Sarmizegetusa, I-er Compte Rendu*. = Dacia. Recherches et decouvertes archéologiques en Roumanie. Bucureşti. I–XII (1924–1948). Nouvelle série (1957–). (A továbbiakban Dacia) 1/1924. 226.

² Téglás: *l.m.* I.h.; Daicoviciu, C: *l.m.* I.h.

gyulafehérvári székesegyház előcsarnokába római feliratos köveket falaztatott be.³ Ennek a divatnak hódolt az ő köréhez tartozó számos hasonló gondolkodású tudós személyiség, mint például Lázói János, Ilyésfalvi Mátyás és a rövid ideig itt tartózkodó kiváló humanista, Várday Péter. Az antik feliratok első tudós gyűjtője, Megyericsei János gyulafehérvári kertjének pavilonjait antik emlékekkel, feliratos kövekkel díszítette. Hozzá hasonlóan Tordai Salathiel kertjének kapuját ékesítette római kövekkel.⁴ Az erdélyi főurak e divatnak hódolva kastélyaikat, házaikat a római korból származó szép faragású kövekkel díszítették.

A helyi városi és falusi lakosság, kihasználva a romok nyújtotta lehetőséget, azok köveit építőanyagként hordta el. Egyes községek ilyen anyagból építették, részben vagy egészben, templomaikat. Így épült például a híres densusi templom, de bőven éltek vele a zeykfalvi, az alpestesi, a sztrigyszentgyörgyi, a malomvízi templomok építésénél.⁵ Bethlen Gábor gyulafehérvári palotájának ékesítésére szintén Sarmizegetusáról szállított köveket.⁶ Egyes feliratos kövek eljutottak a vatikáni és a velencei könyvtárakba is.⁷

Mindez nem jelenti, hogy már ebben az időben régészeti ásatásokat végeztek volna. Legfennebb a szép és érdekesebb emlékek kiszedése alkalmával felszínre került és annak közelében fekvő régiségeket tárták fel, természetesen nem annyira tudományos céloktól hajtva, hanem csupán kincs vagy hasonló régiségek kereséséért.

A tudományos kutatás első eredményei

Az első tudományosnak is tekinthető kutatás a régi feliratok tanulmányozására terjedt ki. A római feliratok iránti érdeklődés a VI. századtól a X. századig szinte töretlen volt, majd kétszázados pangás után a XIII. században ismét felélénkült.⁸ A legújabb kutatások területünkön az epigráfia kezdetét a XIII. századra teszik, de az első neves tudós, aki erdélyi feliratokat is közölt, *Marcus Antonius Bonfini* (1434–1503) volt. Itália két városában, Recanatiban és Rómában tanított, amikor 1485-ben Mátyás király Magyarországra hívta. A magyarok történetéről írott, 1495-ig terjedő nagyszabású művében⁹ nyolc dáciai feliratot közöl, amelyek közül az egyik hamis. A feliratok feltehetően egy elkallódott XV. századi gyűjteményből származnak¹⁰, az ún. *Antiquissimus*ból.¹¹

A nagy humanista *Oláh Miklós* esztergomi érsek a magyar nép történetéről írott művében szintén foglalkozik az ókori Pannoniával és Dáciával, s nemcsak a római romokról emlékezik meg, hanem néhány feliratot is közöl.¹²

Az első európai hírű erdélyi epigráfus *Megyericsei János*, latinosan *Ioannes Mezerzius* (1470–1517). Gyűjteményének összeállításában nemcsak barátaira, hanem – amint Theodor Mommsen megállapítja (CIL III 153–155.) – elődeinek gyűjtésére is támaszkodott. Őt tekintetjük az erdélyi római felirattan megalapítójának. A XVI. században számos követőre akadt,

³ Balogh Jolán: *Az erdélyi renaissance*. Kolozsvár 1943. I. 1460–1541. 51–52.

⁴ Idem: *ibidem*. 59.

⁵ Vătăşianu, V.: *Vechile bisericile de piatră româneşti din judeţul Hunedoara*. = Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice. Secţia pentru Transilvania (a továbbiakban: ACMIT) 1929. 219; Daicovicu, C: *I.m.* I.h.

⁶ Király Pál: *Ulpia Traiana*. Bp. 1891. 112.

⁷ Daicovicu, C: *I.m.* I.h.

⁸ Buday Árpád: *Római felirattan*. Kolozsvár 1914. 4–5.

⁹ Kulcsár Ferenc: *Bonfini magyar történetének forrásai és keletkezése*. Bp. 1973. 25–26.

¹⁰ Kulcsár Ferenc: *I.m.* 26. és *Archaeológiai Értesítő* (a továbbiakban: *AE*) 1968. 257–261.

¹¹ Russu, I.I.: *Inscriptiile Daciei romane. Inscriptiones Daciae Romanae* (a továbbiakban: *IDR*). I. B. 1975. 37.

¹² Nicolaus Olahus: *Hungaria et Attila sive de originibus gentis regni Hungariae situ, habitu, opportunitatibus et rebus hello paceque ab Attila gestis libri duo*. Vindobonae 1763. 12–13. 54, 62, 65, 76, 77–80.

s gyűjteménye révén került be az egykori római Dácia anyaga az európai tudományos körforgásba.¹³

Életéről a szakirodalomba számos ellentmondó adat került. 1470 körül született Megyericsén, s fiatalom, 1496-ban gyulafehérvári kanonoknak nevezték ki. A következő évben Geréb László titkáráként a kalocsai érsekségre került, majd 1504-től kolozsi főesperes, s közben királyi titkárnak is kinevezték. Korán megírt sírversében magát humanistának vallja, és azt állítja, hogy vérségi és költői ágon rokon kora két nagy humanistájával, Janus Pannoniusszal és Garázda Péterrel, s utánuk magát tekinti a latin líra legjelentősebb képviselőjének:

*Tres fuimus clari cognato e sanguine vates
Pannonicam Dravus, quam rigat altus humum
Unus est Janus, patrios qui primus ad oras
Duxit lanigeras ex Helicone deas.
Alter est Petrus genitus de stirpe Garazdae,
Qui tulit Aoniae plectra secunda lyrae.
Ultimus hoc ego sum cognata e gente secutus
Tertia doctorum gloria Pieridum.*¹⁴

Bár magát elsősorban humanista lírikus költőnek tartja, nevét mégis epigráfiai tevékenysége őrizte meg. 1495-ben kezdte meg a római feliratok gyűjtését, és haláláig folytatta. Gyűjteményét egyik rokona és barátja, Csulai Móré Fülöp lemásoltatta, és mint a király „oratora” (követe) a velencei udvarba is eljuttatta.

Velencében, de más olasz humanista központokban is, legendák keltek szárnyra Erdély régi feliratokban és írásos emlékekben való gazdagságáról. Azt tartották, hogy az egykori Dáciában egy egész torony van tele kéziratokkal. Nem csoda, ha az udvar oratorát, aki gyakran megfordult Erdélyben, arra kérték, hogy minél több írott emléket vigyen Velencébe. Így került Csulai Móré révén Mezerzius gyűjteménye a nagy könyvkiadó, Aldus Manutius és közös barátjuk, Marino Samundo kezébe. Később Csulai Móré egy másik humanista, Andreas Azolanus számára is lemásoltatta a gyűjteményi. A másolást a páduai egyetemen tanuló Budai László szepesi és kalocsai kanonok végezte. E kézirat egyik másolatát az 5250-es számú vatikáni kódex őrzi, amely eredetileg az ismert könyvkiadó Manutius fiáé, Paulusé, Csulai ke-

¹³ Macrea, Mihail: *Cercetările privind epoca romană în Transilvania de la început până în zilele noastre.* = *Acta Musei Napocensis* (a továbbiakban: ActaMN) 2/1965. 143.

¹⁴ Néhány bibliográfiai adat: Ábel Jenő: *Johannes Mezerzius, Der Begründer der dacischen Epigraphik.* = *Ungarische Revue* 3/1883. 373-383; Barabás Miklós: *Megyericséi János kolozsi főesperes.* = Erdélyi Múzeum (a továbbiakban: EM) 24/1907. 111-131; Buday Árpád: *Adatok a Megyericséi János életrajzához.* = EM 21 /1904. 309-310; Temesváry Lajos: *Pótlék Megyericséi János életrajzához.* = EM 24/1907. 309-310; Gerézdi Rabán: *Aldus Manutius magyar barátai.* Bp. 1945. 38-95; Horváth János: *Az irodalmi műveltség megoszlása.* Bp. 1934 és 1944. 174-175. – Az idézett sírverset lásd Barabás Miklós: *I.m.* 115.

*Hárman lettünk híres költők rokoni vérből,
merre a Dráva vize öntözi Pannoniát.
Első volt Janus, ki először hozta hazánkba
a gyönyörű Helikon koszorus szüzeit.
Másik költő volt a Garázda család fia, Péter,
ki hazahozta utóbb a dalos Aoniát.
Végül is én, az utolsó költő rokoni nemből,
jöttem a Pieridák harmadik éke gyanánt.
(Tóth István fordítása)*

resztfiáé volt. Paulus Manutius (1512–1572) pedig a vatikáni nyomda vezetője volt, és az ő révén került a kézirat a vatikáni könyvtárba.¹⁵

Mezerzius gyűjteménye 120, Mommsen értékelése szerint sok gonddal és pontossággal másolt feliratot tartalmaz. A feliratok eredési helye: Gyulafehérvár, Várhely, Gredistye-Sarmizegetusa, Kolozsvár, Torda, Nagyenyed, Zalatna, Abrudbánya, Szászsebes, Szászváros, Orsova, Karánsebes és néhány Olténia.

Mezerzius érdeme, hogy a középkori Várhelyet (Grădiștea) azonosította a római Ulpia Traiana Sarmizegetusával. Ezt a tényt nemcsak a gyűjteményben innen származó nagyszámú felirat bizonyítja, hanem emellett tanúskodnak a XV. századi történetírók is. Így például Stephanus Taurinus ezeket írja: „Zarmis, ez a nagy város és a dákok Decebáljának egykori híres székhelye, ennek legyőzése után Ulpia Traiana Augusta lett, jelenleg pedig *Várhelnek*, azaz a vár helyének nevezik. Ezt a tényt először a hírneves Joannes Mezerzius állapította meg.”

Taurinus közléséből kitűnik, hogy Mezerzius a sarmizegetusai romokat a helyszínen tanulmányozta.¹⁶

Mezerzius érdemét a város azonosításában a szász humanista Johannes Lebellius szintén felismerte. Szóról szóra ismétli Taurinus megállapítását, és csak annyit tesz hozzá, hogy Mezerzius a híres humanista Várdai Péter korában gyulafehérvári főpap volt.¹⁷

Mezerzius gyűjteménye lett az alapja mindazoknak az európai corpusoknak, amelyek a XVI. század folyamán, de később is, erdélyi feliratokat tartalmaznak.

Mezerzius feliratait, kiegészítve Verancsics Antal gyűjteményével, lemásolta II. Rudolf neves francia származású tudósa, Carolus Clusius, és 1684-ben kiadatta Bécsben. Felhasználta azokat a római epigráfia sok művelője, mint Saxius Gruterus, Mariangelus Accursius, Wolfgangus Lazius, Datus Florentinus és mások, akik különböző kódexekből másolták le és egészítették ki.¹⁸

Mezerzius általában pontosan másolta a feliratokat, mentes volt az ebben a korban lábra kapott divattól: a hamisítástól és interpolálástól, bár nála is előfordul néhány hamis és interpolált szöveg.

Hivatali utóda, *Stephanus Taurinus* (Stieröxel. 1485–1519) a morvaországi Olomoucól (Olmütz) származott. Bécsben tanult, 1510-től kezdve Bakócz Tamás esztergomi érsek jogtanácsosa volt, akit Rómába is elkísért. Visszatérte után cselekvően részt vett a politikai életben, és különböző tisztségeket töltött be. Többször megfordult Krakkóban és Bécsben. 1510-ben Budán vagy Esztergomban megismerkedett Megyericseivel, és tőle több római feliratot kapott. Megyericsei halála után gyulafehérvári kanonoknak nevezték ki.¹⁹

Mint humanista több költeményt írt latin és görög nyelven. Közülük az öt könyvből álló *Stauromachia, id est cruciatorum servile bellum* a legismertebb, mely a Dózsa György vezette

¹⁵ Gerézdi: *I.m.* 82.

¹⁶ Stephanus Taurinus: *Stauromachia*. 67: *Sarmis urbe ingens et quondam Decebali Dacorum regis sedes, tandem ipse devicto. Colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica fuit. modo Varhel ab accolis dicitur. Id primum Ioannes ille Mezerzius archidiaconus Colosiensis et diu canonicus ecclesiae Albensis Transilvanensis, vir sane nulli nominis multarumque litterarum peritus... dum annis superioribus, velut ipsi ardens antiquitatum animus, urbis antiquae praedictae ruinas rimaretur...*

¹⁷ Johannes Lebellius: *De rebus Transilvanicis*. Vö. Seivert. I.: *Inscriptiones Monumentorum Romanorum in Dacia Mediterranea*. Vienna 1773. 6–7.

¹⁸ Russu, I.I.: *I.m.* 37–38.

¹⁹ Stephanus Taurinus Olomucensis: *Stauromachia. id est cruciatorum servile bellum (Servilis belli Pannonici libri V)* edidit Ladislaus Juhász. Bp. 1944. I–XXII. és 1–89.

1514. évi parasztfelkelést mondja el. A latin költő Lucanus *Pharsaliáját* utánozván, a hősköltevénynek nincs főhőse, és nem dicsóítja a fellázadt parasztok vezetőit, mégis a szájukba adott beszédek, különösen Dózsa ceglédi beszéde, jórészt a történelmi valóságot tükrözik. Taurinus 1518-ban a költeményt befejezte, de a hozzáírt *Index abcdarius Stauromachiae* csak a következő év februárjában, az *Epilogus* pedig márciusában készült el, ezért a hármat együtt 1519-ben adta ki Bécsben²⁰, abban az évben, amelyben fiatalon, 34 éves korában meghalt.

Az *Index* tíz dáciai feliratot tartalmaz. Feltehetően ezeket kapta Megyericseitől. Négy Sarmizegetusáról, egy Gyulafehérvárról, egy Kolozsvárról, egy Drobetáról, egy Zalatnáról, egy Abrudbányáról, az egyik lelőhelyét pedig nem jelölte meg. Ez Decebál kincsére vonatkozik (Z. 67).

Taurinus maga ugyan nem volt feliratgyűjtő, neve mégis hamar bekerült a tudományos körforgásba, valószínűleg azért, mert műve nyomtatásban jelent meg, és emiatt könnyen hozzáférhető volt. Amint megvallja, a feliratokat állításainak hiteléül közli – *ob maiorem fidem verbis nostris*.²¹

Mivel a humanizmus az antikvitás felidézését jelentette, az erdélyi humanisták előszeretettel foglalkoztak Dáciával, amely egyszerre történelmi, politikai és művelődési fogalomná vált. Ez a jelenség Taurinusnál is megfigyelhető, amikor az antik városok romjairól szólva antik jellegű szimbolikát, kifejezéseket használ. Röviden összefoglalja a római Dácia történetét, bemutatja Traianus két háborúját, Dácia feladását Aurelianus császár idején, a dunai híd építését, amiről egy feliratot (sajnos hamis) is idéz.²² Beszél Dácia gazdagságáról, a Strigy folyóról, és azt állítja, hogy Decebál nem messze székhelyétől – *haud procul a regia Decebali* (ő is, akárcsak a későbbi írók századokon át, azt hitte, hogy Várhely/Gredistye-Sarmizegetusa volt Decebál székhelye) –, a folyó medrébe rejtette el kincseit, amelyeket Traianus császár megtalált, és a lelőhelyen emlékművet állított.²³

Feliratokat gyűjtött a *szász Michael Sigler* (1535–1585) is. Kéziratos munkájának címe: *Commentarius de antiquitatibus Transilvaniae*. Feliratai főként Apulum, Torda és Zalatna területéről valók. Hivatkozik rá a Manutius-kódex, Ursinus és Gruterus. Kézirata azonban az idők folyamán elkallódott, ám fennmaradt egy másik kézírata, melynek címe: *Inscriptiones Romanae per M. Siglerum secret. reip. Cibiniensis*. Benne tíz feliratot közöl, találási helyük megjelölése nélkül.²⁴

Az XVI. században dáciai feliratok külföldi gyűjteményekben is felbukkannak. Az Ambrosianus-kódex például két apulumi feliratot közöl.²⁵

Gyakran éppen külföldiek gyűjtöttek erdélyi feliratokat. *Jacques Bongars* (Bongarsius, 1554–1612), aki IV. Henrik francia király követe volt a római szent birodalom császáranál, 1585-ben Erdélybe jött, és egy ideig mint követ Gyulafehérváron tartózkodott. Sok feliratot másolt le, többségüket Apulumból (30). Szebenből (2), Nagyenyedről (2). Tordáról (1). Célja

²⁰ Az *Epilogus*, Taurinus művének harmadik részén ez a dátum szerepel: *Albae Iuliae pridie Normarum Marti anno gratiae MDXIX*.

²¹ *Stauromachia* 58: *Nos ob maiorem fidem verbis nostris adhibendam epitaphum Ulpii Nervae Traiani superioribus annis in colonia Sarmis ex terrae visceribus erutum adscribere voluimus. Azután egy hamis feliratot idéz.*

²² Idem: 64–65: *Providentia aug / vere pontificis. virtus Romana / quid non dornet sub iugum ecce / rapitur et Danubius.*

²³ Idem: 64–65: *Decebalus autem supter vada Sargetiae annis haud procul a regia thesauros suos occultaverat, quos Traianus imperator victo Decebalo fataliter invenit. Piacuit subicere epitaphum hanc ob sortem ab Ulp. Traiana positum: Iovi inventori Diti patri Terrae matri / detectis Daciae thesaurs / Caesar Nerva Traianus / Aug. Sac. p.*

²⁴ Russu, I. I.: *I.m.* 38.

²⁵ *Corpus Inscriptionum Latinarum*. Berlin, 1863 (a továbbiakban CIL) III 126.

az volt – amint maga írja –, hogy felhívja a figyelmet a dáciai emlékekre, mert a helybeliek nem sokat törődnek velük. Mommsen több feliratát közli a Corpusban.²⁶

A szebeni városi hivatalnok *Georgius Reichersdorffer* a XVI. század közepén *Chorographia Transsylvaniae, quae Dacia olim appellata* (Viennae, Austriae 1559) című művében Taurinus alapján foglalkozik a római Dáciával, és néhány feliratot is közöl.²⁷

A nagy humanista, az antikvitás, a görög és latin nyelv Európa-hírű tudósa, *Scaliger* három feliratot közöl Gyulafehérvárról²⁸, *Carolus Clusius* pedig Megyericseitől vett át néhány feliratot, és néhányat maga másolt le Gyulafehérváron.²⁹

A külföldi munkák gyakran idézik a bécsi egyetemi tanárnak, orvosnak, I. Ferdinánd tanácsosának és udvari történészének, *Wolfgangus Lazius*nak (szül. 1514) a nevét. Lazius több történelmi művet írt, de számunkra a legfontosabb a *Descriptio Transsylvaniae*, Erdély leírása. Benne a római korra vonatkozólag főként Megyericsei és Taurinus műveit használta fel. Más műveiben is közölt erdélyi feliratokat, ezért idézik nemcsak kortársai, hanem a későbbi szerzők is Lazius Erdély történetének alapos ismerőjeként. Szamosközy is hivatkozik rá.

Lazius kortársa a nála valamivel idősebb, dalmát származású *Verancsics Antal* (1504–1573) püspök és érsek. Ő Bonfini művének folytatását tűzte ki céljául, és idővel gazdag forrásanyagot gyűjtött össze. Amikor Izabella és János Zsigmond szolgálatában állott, alaposan tanulmányozta Erdély, Moldva és Havasalföld történetét, melyet azután *De situ Transsylvaniae, Moldaviae et Transalpiniae* című művében dolgozott fel.³⁰ Amellett, hogy felhasználta Megyericsei gyűjteményét, maga is sok feliratot másolt le.³¹ A kor általános felfogását tükrözi az alábbi megjegyzése: „Erdélyben mindenütt lehet látni régi feliratokat, pénzek, városi építmények maradványait: az embereknek és a halhatatlan isteneknek, különösen Mercuriusnak, Apollónak és a Legnagyobb és a Legjobb Jupiternek szobrait – amelyekkel saját házat is felékesítettem –, a fogadalmi táblákról nem is beszélve.”³² Művében felsorolja azokat, akik Erdély ókorával foglalkoztak: Sylviust, Sabelliust és Volateranust³³; az ókori történetírók alapján összefoglalja a római kori Dácia történetét, és cáfolja Volateranusnak azt az állítását, hogy a Tibiscus Dácia közepén folyik.³⁴ Alaptalannak tartja az akkori általános nézetet, hogy a Valachus szó egyik római hadvezér, Flaccus nevéből származnék.³⁵ A római Sarmizegetusáról ő is azt állítja, hogy azonos Decebál fővárosával.³⁶

A francia tudós *Pierre Lescalopier* útinaplójában jegyezt le néhány erdélyi feliratot. Ő konstantinápolyi diplomáciai küldetéséből való hazatértében átutazott Havasalföldön és Erdélyen. Erdélyben 1574-ben rövid ideig a gyulafehérvári fejedelmi udvarban tartózkodott. Napló-

²⁶ Jacobus Bongarsius: *Rerum Hungaricarum scriptores vari historici, geographic*: Francofurti 1600. A 874–884. lapokon: *Appendix ad res Hungaricas, in quas Transylvaniae inscriptiones veteres nonnullae et annales exscripti de templis Leutschoviensi et Coronensi*.

²⁷ Russu, I.I.: *I.m.* 38–39.

²⁸ Idem: *ibidem*. 40.

²⁹ Idem: *ibidem*. 41.

³⁰ Verancsics, Antonius: *De situ Transsylvaniae, Moldaviae et Transalpiniae*. = *Monumenta Hungariae Historica. Scriptores*. II. Pest 1857. 119–155. (Kiadta Szalay László.)

³¹ Idem: *ibidem*. 122.

³² Idem: *ibidem*. 122.

³³ Idem: *ibidem*. 125.

³⁴ Idem: *ibidem*. 122.

³⁵ Idem: *ibidem*. 130.

³⁶ Idem: *ibidem*. 142.

jába 24 feliratot jegyzett be, amelyek Ulpia Traianáról, Zalatnáról, Gyulafehérvárról és Kolozsvárról származnak.³⁷

Szamosközy István munkássága

Az erdélyi antikvitás tanulmányozását nagyban előmozdította *Szamosközy István* (Stephanus Zamosius, 1565–1612). Dácia feliratairól, ókori történetéről és pénzeiről írt könyvét 1593-ban Páduában, öt év múlva pedig Frankfurtban adták ki.³⁸

A könyv jelentőségét az is mutatja, hogy ilyen rövid idő leforgása alatt két kiadást ért meg; második kiadását a hugenotta származású Wechel testvérek jelentették meg, akiknek frankfurti nyomdája a kor egyik legjelentősebb művelődési intézménye volt.³⁹

Szamosközy munkája nemcsak római feliratokat tartalmaz, hanem a római kori Erdély történetének első tudományosnak mondható feldolgozása, s ezért jelentősége az erdélyi ókor kutatásban alig túlozható.

Szamosközy feltehetően Kolozsváron született 1565 körül. Pártfogója, a befolyásos Sombori László jóvoltából előbb Heidelbergben (1587–1590), azután Kovacsóczi Farkas támogatásával Páduában tanult, korábbi patrónusának a fiával, Sombori Sándorral együtt.⁴⁰ Amint műveiből kiderül, megfordult Itália több nagyobb városában: Rómában, Nápolyban, Firenzében.

Visszatérve hazájába, a gyulafehérvári káptalan levéltárában dolgozott, s mint udvari történész írta meg korának harcait, küzdelmeit és sok viszontagsággal tele történetét. Számos értékes munkája közül az *Analecta lapidum* a legfontosabb, mert tovább folytatja azt az Erdélyben már gyökeret vert humanista hagyományt, amely a XV–XVI. század folyamán Erdély római kora iránt kialakult, s az első tudományos műnek tekinthetjük, mely az ókori szerzők, a feliratok, pénzek és a helyszíni megfigyelések alapján összefüggő, sok szempontból ma is helytálló összefoglalását adja a római kori Dácia történetének.

A 249 lapra terjedő latin nyelvű könyv a kor szokását követve bevezetőre és 12 fejezetre oszlik. A bevezetőből megtudjuk, hogy a szerző ismerte Taurinus és Lazius munkáit, Megyericseit azonban nem említi. Műve céljául azt tűzi ki, hogy ne hagyja a még legalább írásban meglevő régiségeket elveszni – *ne magis quae perierant perierint*.

Ezután tanulótársa, Sombori Sándor fejezi ki köszönetét támogatójuknak, Kovacsóczinak, majd az ugyancsak Itáliában tanuló Kornis György és Was Ferenc versben köszöntik a könyv

³⁷ Útinaplóját először T. Cleray adta ki 1921-ben. Újabb *Pierre Lescapier utazása Erdélyben [1574]* (Bp. 1982) címmel közreadta Benda Kálmán és Tardy Lajos. Gyulafehérvárról írva megállapítja, hogy ez a város Erdély fővárosa és hogy „a várban és azon kívül is sok római felirat található. Ezek megemlékeznek egy Decebál nevű dák királyról, akinek uralma alá tartozott a szóban forgó tartomány is, és akit Traianus győzött le” (72). Valachiáról pedig azt állapítja meg, hogy lakói Traianus leszármazottainak tekintik magukat (63).

Paul I. Cernavodeanu is írt róla: *Călătoria lui Pierre Lescapier în Țara Românească și Transilvania la 1574*. = Studii și materiale de istorie medie. 4/1960. 433–163.

³⁸ Szamosközy István: *Analecta lapidum vetustarum et nonnularum in Dacia antiquitatum*. Patavii 1593. Második kiadás: Francofurti ad Moenum, 1598.

³⁹ Ez a kiadó jelentette meg Szenczi Molnár Albert több művét, köztük latin–görög–magyar szótárát és Kálvin *Institutiójának* magyar fordítását. Szamosközy munkája Lazius mellékleteként jelent meg.

⁴⁰ Néhány könyvészeti adat: Bagyary Simon: *Adalékok Szamosközy István életrajzához*. = Századok (a továbbiakban Sz) 41/1907. 80–81; Vass Miklós: *Szamosközy István életéhez*. = Sz 53/1909. 146–150; Szamosközy István: *Erdély története*. Fordította Borzsák István és a jegyzeteket írta Sinkovics István. Bp. 1963; Crăciun, I.: *Cronicarul Szamosközy și însemnările lui privitoare la români*. Cluj 1928. 7–92. – Balázs Mihály, Monok István: *Analecta lapidum... Inscriptiones Romanae in lapidibus antiquis Albae Iuliae et circa locorum 1598*. Szeged 1992. bevezette Mihai Bărbulescu, Kovács András.

íróját, mert „az aranyban gazdag Dácia méltán hálás neked, amiért a romokból annyi értékes emléket napfényre hoztál”. A köszöntők azt kívánják, hogy a szép példát mások is kövessék, s amit a romboló idő méltatlanul a föld mélyébe rejt, tárják fel, hogy fénysugárként világítsa meg a múltat.

Az első fejezetben a szerző a feliratok értékéről elmélkedik, és költői szárnyalással azt fejtegeti, hogy a régi köemlékek valódi kincsesházak, keresztutakra épített szent csarnokok, jelzői a különböző irányoknak és dolgoknak, mert tanúságot tesznek a múlttól. Íme a régészet céljának költői meghatározása!

Ptolemaiosz és Plinius alapján bemutatja Dácia egykori lakóit (gétákat, szarmatákat, jazigokat), folyóit, és igyekszik megállapítani nevüknek eredetét. Ám a múlttól írva nem fedkezik meg a jelenről sem, és külön foglalkozik Erdély korabeli lakosaival, különösen a románokkal és a székelyekkel. Az előbbiekről azt állítja, hogy a római colonusok leszármazottai, és nyelvükben felismerhető a latin nyelv – *Latinus sermo in ea cognosci potest*.

„A régi latin – írja – négy, egymástól nagyon különböző dialektusra szakadt: az olaszra, franciára, spanyolra és a románra. Ezekben külön-külön a latin nyelv nyomai minden kétséget kizáróan kiviláglanak.”⁴¹

Ezután jó érzékkel igyekszik azonosítani a római városokat. Megállapítja, hogy a római Dácia fővárosa a mai „Várhely” (Gredistye) területén feküdt, mert Traianus, miután meghódította Dáciát, Decebál fővárosát saját nevére nevezte el, s ott coloniát alapított – *victo enim Decebalo rege primus Traianus illuc coloniam deduxit*.⁴² Ez lett Ulpia Traiana Metropolis Daciae. „A régi dicsőséget tanúsító romokon kívül – írja – ma már semmi sem maradt meg, a város is romba dőlt, és később sohasem építették újra.”⁴³

Kissé ironikusan kifejti, hogy tévedtek azok a tudósok, akik Ulpia Traianát Coronával, azaz Brassóval azonosították. Ezek a „skolasztikusok” olyan távol álltak az igazságtól, mint Corona Ulpia Traianától (*scholastici tam longe a vero sunt, quam Ulpia a Corona*).⁴⁴

Kik voltak azok a tudósok – merül fel a kérdés –, akik az egykori római fővárost Brassóval azonosították? Nyilván a XV–XVI. század humanistái, azok, akiket Verancsics meg is nevez: Aeneas Sylvius, Sabellius és Volateranus, de az erdélyi szász Honterus is.⁴⁵

A város nevének jelentését, etimológiai értelmét kutatva, a humanisták szokása szerint Szamosközy tudálékos magyarázatot ad: egyrészt görögből eredezteti, másrészt a dákok egyik állítólagos királyának, Sarmisnak a nevéből származtatja, sőt az erősséget, vitézséget jelentő *mezach* héber szóval is kapcsolatba hozza, s arra a következtetésre jut, hogy Sarmizegetusa jelentése „a fejedelmek erőssége” – *principum fors*. Az egykori főváros fekvését, romjait saját helyszíni szemléje alapján írja le, és pontosan jelzi az amfiteátrum helyét. Ő értékeli először tudományos szinten a város gazdasági jelentőségét.

Szamosközy nemcsak Ulpia Traianával, hanem más római várossal is foglalkozik. Így feljegyzései maradtak ránk Torda (bár a város római nevét nem tudta) ókori emlékeiről. Többek között leírja Torda egyik akkor még meglévő római kori kapuját.

„A város terjedelmes romjaiból – írja – még látható a kapu épülete, amely az északi részén emelkedik. A kapu egymásra helyezett négyszögű kőtömbökből épült, homlokzata félkörű

⁴¹ *Analecta*. 116.

⁴² *Idem*. 17/a.

⁴³ *Idem*. 17/a–b.

⁴⁴ *Idem*. 17/b.

⁴⁵ *Idem*. 17/b és Verancsics: *I.m.* 122.

boltozat, melynek két oldalán a falat az idők mostohasága elemészette. Romjait csak az óriási kövek tartják fenn, s ha nem támaszkodnának egymásra, úgy tünne, mintha össze akarnának omlani. Nemcsak a falat egykor befedő külső vakolat, hanem a kőtömböket összetartó belső mész is egészen mélyen kikopott és a hosszú idő miatt felőrlődött. Úgy látszik, hogy a kapu építménye inog és össze akar omlani. Ormán, hogy a boltívet egyensúlyban tartsa, kőtömb van elhelyezve, rajta ölnyi (45 cm) nagyságú szobor van kidomborítva. Ez vagy Jupitert, vagy Marsot, vagy Minervát ábrázolja – az idő zordsága miatt az istenség nem vehető ki, ám a pajzsot, amely itt látszik, a költők rendszerint ennek a három istenségnek tulajdonítják.⁴⁶

Feltehető, hogy a városvédő Minerva – Pallasz Athéné – szobráról lehet szó. Szamosközy leírását azért idéztük, mert az egykori Potaissa értékes maradványát mutatja be, az egyetlen római városkaput, amely a XVI. századig fennmaradt.

Kolozsvárt először Zeugmával azonosította, de egyik későbbi művében, a feliratok alapján, helyesen állapítja meg, hogy e város helyén valamikor a római Napoca feküdt.⁴⁷ Azonosítása az idők folyamán feledésbe merült, míg a múlt század második felében Torma Károly és Mommsen minden kétséget kizáróan megállapította, hogy a mai Kolozsvár elődje a római kori Napoca volt.

Szamosközy még a dák szavak etimológiai magyarázatát is megkísérli. Mivel tudja, hogy a *dava* falusi települést, falut jelentő dák szó. azért ebből származtatja – persze tévesen – Déva nevét, Vecel falu nevében pedig Decebál nevét vélte felismerni.

Felismerte a dáciai aranybányászat jelentőségét, és könyvében külön foglalkozott vele. A római utakról szólva helyesen állapította meg, hogy azok nyomai sok helyen fennmaradtak – *earum viarum vestigia nunc quoque multis in locis supersunt*.⁴⁸

A IX. fejezetben külön figyelmet szentel az úthálózatnak, és kimutatja, hogy az egyik út Ulpia Traianától Apulumon keresztül Salinae-ig haladt (Salinae-t tévesen Tordával azonosította), ahol két ágra szakadt, az egyik Kolozsvár és innen Pannonia felé, a másik Marosvásárhely irányába tért el.⁴⁹ Az Ulpia Traiana és az Apulum közötti útról megjegyzi, hogy a nép Traian útjának nevezi, „mert a köznép jól megőrzi a régiségeket”, s azért mondja „via Traianának” vagy „via Troianának”. A valóságban sem „via Traianáról”, sem „via Troianáról” nincs szó, hanem a „behavazott útról”, „drumul troienitről”. arról a román kifejezésről, amelyet Szamosközy nem értett meg.⁵⁰

Az *Analectában* összesen 61 feliratot közöl. Ezek közül Mommsen 38-at autentikusnak, 21-et pedig hamisnak ítélt. Nem célunk itt számba venni a helyes, az interpolált és a hamis feliratokat. Ezt a munkát mások tudományos alaposággal már elvégezték.⁵¹ Védni sem akarjuk a szerzőt, csak megjegyezzük, hogy a feliratok hamisítása, kiegészítése és az eredetiben nem szereplő szövegek betoldása, interpolálása a kor „betegsége” volt. csak kevés olyan gyűjtőt ismerünk, akit e ragály nem fertőzött volna meg.

Művének két utolsó fejezetét Szamosközy az ókori pénzek tárgyalásának szentelte, s külön foglalkozik a görög és a római érmekkel. Következésképpen őt tekinthetjük Erdély első nu-

⁴⁶ Szamosközy István *történeti maradványai*. Kiadta Szilágyi Sándor. IV. 277. = *Monumenta Hungariae Historica* XXX. *Scriptores*. III.

⁴⁷ *Analecta*. 6/b. és *Hebdomades*. Szamosközy István *történeti maradványai Scriptores*. III. 80–81; Russu, I.I.: *Istoricul Zamosius și informațiile sale despre Clujul antic*. = *ProblMuz* 1960.

⁴⁸ *Analecta*. 74/b–75/a.

⁴⁹ *Idem*. 78/b–79/a.

⁵⁰ *Idem*. 78; Daicovicu, C: *I.m.* 224–264.

⁵¹ Russu. I.I.: *Contribuția lui Zamosius la Epigrafia Daciei*. = *ActaMN* 3/1966. 437–450.

mizmatikusának. Talán a sokat vitatott Koson-aranyak kérdését is ő vetette fel először. Ismeretes, hogy az egykori dák várak helyén több *Koson* feliratú aranypénzt találtak, amelyeknek eredetét, kibocsátóját teljes biztonsággal nem sikerült megállapítani.⁵² Szamosközy Kósz szigetével hozza őket kapcsolatba, és azt állítja, hogy a felirat e sziget lakói – a kósziak pénzét jelzi.

A főváros, Sarmizegetusa nevének eredetével kapcsolatosan úgy véli, hogy ez a *Sarmis* és az *Aethusa* nevek összetételéből áll.⁵³ A Sarmis helynevet az első dák király nevéből származtatja. Ennek igazolására egy ezüst pénzérmét hoz fel, amelynek görög felirata: Σαρμις βασιλευς, vagyis „Sarmis király”, a hátlapján pedig nyilat tartó vaddisznót ábrázol.⁵⁴ Ő említi először ezt az enigmatikus érmét, amelyről később azt állították, hogy Tordán találták 1826-ban.⁵⁵

Szamosközynek a numizmatikában való jártasságát bizonyítja a kéziratban ránk maradt, Gyulafehérváron őrzött, mindeddig nem közölt numizmatikai tanulmánya.

Az elmondottak alapján megállapíthatjuk, hogy Szamosközy a hazai óorkutatás egyik legnagyobb képviselője, aki megismertette Erdély régmúltját az európai óorkutatókkal, műve pedig olyan ablakot nyitott ki, amelyből először lehetett összefüggő képet alkotni – tévedései ellenére – hazánk római ókoráról.

Külföldi kutatók feljegyzései és tanulmányai

Szamosközy után az Erdélyre vonatkozó óorkutatásban bizonyos hanyatlás mutatkozott. A hazai humanistákat főként a klasszikus ókor ihlette, és a görög meg latin szerzőket igyekeztek utánózni, a hazai romok és feliratok iránt viszont nem tanúsítottak különösebb érdeklődést. Ezt a lankadást bizonyos mértékben ellensúlyozták a hazánkban megforduló külföldiek feljegyzései.

Közülük is messze kimagaslik *Martin Opitz* (Martinus Opitius), akit 1622-ben Bethlen Gábor a Gyulafehérvári Akadémiára hívott meg tanárnak. Opitz 1597-ben született Brunlauban, tanulmányait Heidelbergben végezte, haladó gondolkodása miatt azonban 1620-ban kénytelen volt Hollandiába menekülni, s innen került Gyulafehérvárra, ahol egy évig tanított s közben feliratokat másolt ott és Zalatnán. Ekkor írta *Zlatna oder Gedichte von Ruhe des Gemüthes* című tanítókölteményét, melyben a táj szépségeit énekelte meg. A kapott vagy az általa másolt feliratokat elküldte tudós barátainak és a nyugati humanistáknak. Mommsen sokra értékelté pontosságát és megbízhatóságát.⁵⁶

Erdélyi tartózkodása után írta meg a régiségekkel foglalkozó művét, a *Dacia antiquát*. Sajnos kézírata megsemmisült, Opitz ugyanis Erdélyből Sziléziába (Liegnitzbe) ment, ahol 1625-ben II. Ferdinánd király személyesen koszorús költővé avatta. Később IV. Ulászló lengyel király udvari történésszé nevezte ki, s költői sikerei is szüntelenül gyarapodtak. Ókori mintára ódákat és tankölteményeket írt, és műfordításokat végzett. A kéziratban maradt *Dacia antiqua* azért lett a lángok martaléka, mert 1639-ben a költő pestisben meghalt, és minden ott

⁵² *Analecla*. 90–127.

⁵³ *Idem*. 25/a–25/b, 30/b.

⁵⁴ Wem. 31/a.

⁵⁵ Winkler, I.–Hopârteanu, A.: *Monede antice la Potaiissa*. Cluj, 1973. 15. 1836-ban F.V. Hene említi két aranyérmét Σαρμις felirattal, amelyek 1826-ban szántás közben kerültek felszínre. Hene úgy vélte, hogy középkori hamisítások, régiségkereskedők művei.

⁵⁶ Mommsen, Theodor: CIL III 157.

lévő holmiját elégették. A Zalatnáról írott költeménye 1646-ban Amszterdamban kiadott *Opera poetica. Das ist geistliche und weltliche poemata* című művében látott napvilágot.

A XVII. század harmincas éveiben *Fridericus Monavius* greiswaldi tanár (1592–1659) Erdélyben tartózkodott (1634–1636), és mintegy 40 feliratot másolt le vagy vett át Opitztól. Gyűjteménye ugyan elkallódott, de egyes feliratok közvetett úton eljutottak Mommsenhez.⁵⁷

M. Johannes Francisci két művet írt Erdély ókoráról. Az egyik, a *Memorabilia aliquot Transsylvaniae*, az erdélyi régiségeket tárgyalja, a másik, a *Dacia consularis* (Wittenbergae 1690), az ókori szerzők alapján mutatja be Dácia történetét. Ezt az utóbbit Conrad Samuel Schurzfleisch *Disputationes historica civilis* (Lipsiae 1699) című művébe is belefoglalta.

A XVII. századból még megemlíthetjük *Johannes Tröster*nek 1666-ban Nürnbergben kiadott, a régi és az új Dáciáról szóló könyvét⁵⁸, amelyben néhány római feliratot is közöl, és Antonius Possevinus alapján megemlékezik a sarmizegetusai romokról.⁵⁹

A XVIII. században az erdélyi ókorkutatás új lendületet vett. Ez megnyilvánult a római romok leírásában, a régiségek tanulmányozásában, egyes „szakterületek”, így az ókori bányászat részletesebb, a feliratok, az ókori szerzők és a helyszíni terepjárások alapján történő tanulmányozásában, a római városok azonosításában vagy a hibásan azonosított helynevek kijavításában. Ugyanakkor elmélyültebben tanulmányozták Ptolemaiosznak és Pliniusnak Dácia-ra vonatkozó adatait és az ún. Peutinger-táblát. Feltártak néhány római mozaikot, és a talált feliratokat szakszerűbben adták ki. A század folyamán tudós társaságok alakultak, amelyek napirendre tűzték a régi emlékek és leletek felkutatását és tanulmányozását. Ugyanakkor alaposabban és szélesebb körökben foglalkoztak az antikvitás irodalmi hagyományaival, nyelvészeti kérdésekkel és latin szótárak szerkesztésével. Tudományosan végzett régészeti ásatásokról ugyan még nem beszélhetünk, hiszen európai viszonylatban is csak Pompeji feltárására került sor, de ott is inkább a kincskeresés, mint a tudományos kutatás érvényesült. A munkában részt vettek a magyar, német és román kutatók, valamint az Erdélyben megfordult idegenek, főleg németek és olaszok.

Az utóbbiak közé tartozott a bolognai származású *Aloysius Ferdinand Marsigli*, aki nagy érdeklődést tanúsított a művelődés minden terméke iránt, és sokoldalú tehetségével ezt az érdeklődést ki is elégítette. 1686-ban részt vett Budavár felszabadításában. A karlováci béke (1699) után mint magas rangú osztrák katonatisztet őt bízták meg az új határ megállapításával; ilyen minőségében járt a Bánságban, Erdélyben, Olténiában és Havasalföldön, és tanulmányozott minden szemé elé került római maradványt. Nem elégedett meg azok felületes meg szemlélésével, hanem gyakran kutatóárokot ásott, vagyis elsőnek alkalmazta a régészet tudományos módszereit. Ezért nevezi őt az egyik Olaszországban élő román archeológus „az első romániai régésznek”.⁶⁰ Mint műszaki tiszt 1681 és 1704 között erődítményeket épített a szorosok elzárására. Drobetánál (Turnu Severin) tanulmányozta Traianus dunai hídjának romjait, melyet azután összevetett a Traianus oszlopán látható építménnyel, az ókori szerzők tudósításaival és a római érméken látható ábrázolásokkal. Annak ellenére, hogy a híd helyét

⁵⁷ Idem: *ibidem*. 157; Russu, I.I.: *Inscriptiile Daciei Romane* I. B. 1975. 43; Monavius, Fridericus: *Das alt und neues teutsche Dacia. Das ist: neue Beschreibung des Landes Siebenbürgen*. Nürnberg 1666.

⁵⁸ Tröster, Johannes: *Das alt und neue teutsche Dacia, das ist: neue Beschreibung des Landes Siebenbürgen*. Nürnberg 1666.

⁵⁹ Russu, I.I.: *IDR III/2*. B. 1980. 13.

⁶⁰ Adameşteanu, D.: *Il primo archeologo delta Romania Luigi Ferdinando Marsigli (1658–1730)*. = Estratto alla rivista „Roma”. Vö. Macrea, Mihail: *Cercetările privind epoca romană în Transilvania de la început până în zilele noastre*. = ActaMN 2/1963. 144.

pontosan megállapította, a későbbi kutatók Traianus hídját nem Turnu Severin, hanem Celei mellé helyezték.⁶¹

A Duna hídjára vonatkozó észrevételeit barátjához írott leveleiben fejtette ki.⁶²

Diplomáciai megbízatással lehajózott az Olt torkolatáig, s közben tanulmányozta a római maradványokat, nyomokat a folyó mindkét partján, vázlatokat készített, feliratokat másolt le, és felkutatta a római utakat. Onnan az Olt mentén haladva Töröcsvárra, majd Brassóba utazott.

Marsigli sokoldalú tevékenysége kiterjedt a kartográfiára, botanikára, néprajzra, észrevételeit írásba foglalta, hozzájuk rajzokat, vázlatokat készített. Ezeket először Hágában és Amszterdamban adták ki hat kötetben.⁶³ Régészeti vonatkozásokat főként a második kötetben találunk.

Erdélyből visszatérve részt vett a spanyol örökösödési háborúban, ekkor egy vár feladásáért kegyvesztett lett, és tábornoki rangjától is megfosztották. Óriási gyűjteményét még életében Bologna városának adományozta. A város a gyűjtemény részére külön palotát építtetett, s ezzel megvetette a bolognai akadémia alapját. Erdélyben régészeti, epigráfiai, néprajzi és botanikai feljegyzései mellett Marsigli lemásolta a katolikus ünnepeket tartalmazó rovásírásos naptárt is.

A XVIII. század elején, 1706-ban *Georgias Schochter* saját és mások gyűjtéséből egy feliratos gyűjteményt állított össze, amelynek címe *De antiquis Transsylvaniae rebus libri duo*. Az első könyv a géták és a dákok, a második a római Dácia történetével foglalkozik, a III. és IV. római számmal jelzett részek Erdély középkori történetét dolgozzák fel.

Marsigli után a hazai óorkutatás eredeti és jeles képviselője *Köleséri Sámuel* (1663–1732). Tanulmányait Leydenben végezte, ahol teológiát és orvostudományt tanult. Hazatérte után előbb Debrecenben, azután Szebenben telepedett le, és mint városi, majd tartományi orvos nagy hírnévre tett szert, és az erdélyi Gubernium (kormányzó tanács) tagja és titkára lett. A Rákóczi-féle szabadságharcban császárpárti volt. 1699-ben a bányáipar felügyelőjévé nevezték ki, hat évvel később pénzügyi inspektorrá. Mint a korai német felvilágosodás egyik erdélyi követője, jelentős irodalmi tevékenységet fejtett ki. Bányafelügyelőként kezdett foglalkozni az erdélyi római kori bányászat történetével, és 1717-ben Szebenben kiadta főművét, az *Auraria Romano–Dacicát*, amelyet III. Károly császárnak ajánlott. A könyv hat fejezetre oszlik. Az első a dáciai aranybányászat történetét foglalja össze, tehát szerves része az óorkutatásnak. A többi fejezet az arany feldolgozási módját, a bányászatra és általában a pénzverésre vonatkozó ismereteket és végül az arany eredetét, fajait, tulajdonságait, valamint gyógyászati felhasználását tárgyalja.

Az első fejezetben felvázolja Dácia földrajzi fekvését, természeti feltételeit, elmondja Traianus hódító hadjáratát, bemutatja Traianus oszlopát, tárgyalja a római aranybányászat szervezetét, Decebál kincsének megtalálását, kitér az arannyal és a gazdagsággal kapcsolatos történetekre. Foglalkozik az aranybányászat központjaival és azok helyzetével a rómaiak utódai, a hunok, magyarok, németek alatt.

A római kor bányászatát a feliratok alapján ismerteti; sajnos ezeket nem másolja pontosan, módosít rajtuk, „tudatosan változtat a szövegen”. Ezért jegyezte meg róla Mommsen, hogy

⁶¹ Tudor, D.: *Oltenia romană*. Ediția a H-a. B. 1958. 12–13. 55–56.

⁶² Lud. Ferd. Marsigli comitis epistola de ponte sub imperio Traiani supra Danubium exstructo ad reverendissimum et doctissimum patrem Bernardum de Montfauco.

⁶³ Marsigli, Aloysius Ferd. com.: *Danubius Pannonico-Mysiscus, observationibus geographicis, astronomicis, hydrographicis, historicis, physicis perlustratus et in sex tomos digestus ab Aloysio Ferd. com Marsigli*. Hagae Comitum et Amsterodami I. 1726. II. 1726.

„mint egy új Midasz, bármit érint, arannyá változik – *tanquam novus Mida quidquid attigit auraria fecit*.”⁶⁴

Seivert, aki sokra értékelte Köleséri munkáját. 1780-ban ismét kiadta Pozsonyban, s hozzá az ajánló sorokat Pray György írta.

A római feliratok megmentésére sok látszólagos jószándékot tanúsított az olasz *Giuseppe Ariosti*. Előkelő olasz nemes volt. és III. Károly szolgálatában 1722-ben a gyulaféhevári vár építését vezette. A földmunkálatok alkalmával számos római emlék, főként felirat került felszínre. Ariosti a feliratokat pontosan lemásolta, és elküldte azokat tudós honfitársának, a veronai Francesco Scipione Maffeinek. Maffei közbenjárására III. Károly (=VI. Károly német-római császár) engedélyt adott Ariostinak, hogy Jobb megőrzés végett” a feliratos köveket Bécsbe szállíttassa. 1723-ban a római feliratos kövekkel megrakott bárkák a Maroson, a Tiszán és a Dunán hajózva igyekeztek Bécs felé. Az egyik azonban Szeged közelében rakományával együtt a Tiszába süllyedt. A többiek eljutottak Bécsbe, ahol a feliratok többségét a Hofbibliothek (ma National Bibliothek) dísztermének falaiba illesztették be.⁶⁵ Az Erdélyben talált feliratokat Ariosti pontosan lemásolta három példányban; a saját példányát Bécsben, a Maffeiét Veronában, a harmadikat Velencében őrzik.⁶⁶

A bevezető előszó után a kézirat három részre oszlik. Az első a Bécsbe került feliratokat tartalmazza 47 lapon és ugyanannyi rajzzal, a lelőhely pontos feltüntetésével; a második a Tiszába süllyedt feliratokat, a harmadik az Erdélyben maradt vagy elveszett epigrafákat tartalmazza 52 lapon és ugyanannyi rajzzal.

Mommsen a gyűjteményt igen sokra értékelte, és dicsérte a másolatok pontosságát és megbízhatóságát. Csupán azok között a darabok között fordulnak elő hamis feliratok, amelyeket nem Ariosti másolt, hanem mások közvetítésével kerültek a gyűjteménybe.

A XVIII. század második negyedében Dácia már nem annyira politikai, mint inkább a római kort jelentő történelmi fogalom volt, és történetét a kutatók főként a görög és római auktorok alapján dolgozták fel, ugyanakkor ismertették régiségeit és feliratait. Közülük Franciscus Fasching, Samuel Timon és Huszti András emelkedik ki.

Franciscus Fasching 1725-ben Kolozsváron adta ki történelmi munkáját, amelynek címe: *Vetus Dacia, ex probatis scriptoribus depromta*. (Claudiopolis 1725, 93.). A feliratokat Szamosközy *Analectájából* vette át, az autentikusokat és a hamisakat egyaránt. Később, 1743-44-ben Fasching egy másik tanulmányt is megjelentetett, ugyancsak Kolozsváron. Ez volt a *Nova Dacia, ex probatis scriptoribus depromta*. (Claudiopolis, 1743, 168). Benne több római feliratot közöl.

Timon Sámuel (1675–1736) nagyszombati és kassai jezsuita tanár volt. Magyarország történetéről írott művében⁶⁷ a XV. fejezetet *De Dacia Romana sacra* címmel a római kori Dáciának szentelte. Ugyancsak külön fejezetben tárgyalta Dáciát a fenti könyvhöz írt kiegészítésében.⁶⁸

⁶⁴ CIL III 157.1.

⁶⁵ *Inscriptioni antiche trovate e raccolte tra la rovine delle quattro principali colonie Romane delta Transilvania del conte Giosepe Ariosti Nobile Bolognese, Ferrarese e Senese. Capitano d'Infanteria nel regimento Gaier. et parte di esse dal medesimo condotte in Vienna d'Austria per comando della sacra Caesarea Carol. Real Maesta di Carlo VI. Imperatore de Romani. L'anno MDCCXXIII.*

⁶⁶ Winkler, I.: *Die römischen Inschriftsteine der österreichischen Nationalbibliothek*. = *Biblos* (Österreichische Zeitschrift für Buch und Bibliothekswesen 20.) Wien 1971. 203–208.

⁶⁷ Timon, Samuel: *Imago antiquae Hungariae, representans terras, adventus, et res gestas gentis Hunniccae. Cassoviae 1733.*

⁶⁸ Timon, Samuel: *Additamentum ad imagines antiquae. et novae Hungariae. Tyrnaviae 1735.*

Ezeknél jelentősebb *Husztai András* (XVIII. század vége – 1765) 1735–36-ban latin nyelven írt munkája, amely Erdély történetét a legrégebb időktől 1685-ig tárgyalja.⁶⁹ Művét 1791-ben Dienes Sámuel fordította le és adta ki: *Ő- és új Dácia az az Erdélynek régi és mostani állapotjáról való História, a melyben elé adattatik ennek az országnak Régi és mostani lakóssainak eredete, nevedése és némelyeknek elenyészése, a' magyar királyok, vajdák és fejedelmek alatt való állapotjával egybe, mellyet mutató táblával megbővítvén a maga költéségén ki-adott Dienes Sámuel. Bétsben, 1791* címmel. A nyomtatásban megjelent műből a feliratok, melyeket Husztai részben másoktól vett át, részben ő maga másolt, kimaradtak.

Erdély története keretében a szerző felvázolja a dákok történetét, akiknek leszármazottait az erdélyi románokban ismeri fel, s úgy véli, hogy ezek különösen Hátszeg környékén megőrizték a szomatikus jellegzetességeket és az ősi viseletet.

Husztai korának kiváló tudósa volt. Enyeden, Kolozsváron és Odera-Frankfurtban végezte tanulmányait, ahol a teológiai és a jogi tudományokban képezte magát. 1733-ban a kolozsvári református kollégium tanárának nevezték ki, de kilenc év múlva munkakörének elhanyagolása miatt állásából felmentették. Ettől kezdve, annak ellenére, hogy nyomorban élt, jelentős tudományos tevékenységet fejtett ki. Jogi, történeti, egyháztörténeti tanulmányokat, könyveket írt latin vagy magyar nyelven. A magyarok eredetéről írva azt állította, hogy rokonaik a vogulok, osztjákok, cseremiszek, mordvinok és a finnek, vagyis felismerte a magyarok finnugor eredetét.

A század első felében a történészek figyelme Herkulesfürdő felé fordult. Herkulesfürdő *Ad aquas Herculi sacras* néven híres gyógyfürdő volt már a római korban. Idők folyamán azonban teljesen elpusztult, és csak a romjai maradtak meg. A törökök kiűzése után. 1734–1736-ban *Andreas Hamilton* osztrák tábornok III. Károly rendeletére a romok helyére új épületeket emeltetett. A munkálatok során számos római emlék, felirat, szobor, dombormű került felszínre. A leletekről egész irodalom keletkezett. Hamilton az olasz *Paschalis Caryophilus* (valódi nevén Carofalo) bízta meg a talált tárgyak feldolgozásával. Caryophilus a megbízatásnak eleget tett, és 1737-ben Bécsben könyvet adott ki a leletekről.⁷⁰

Művének megjelenése évében ismét kitört a török háború, ezalatt az újonnan emelt épületek elpusztultak. A fürdőt csak 1817-ben építették újra, amikor hivatalosan is Herkulesfürdőnek nevezték el. Régiségeiről egymás után több feldolgozás jelent meg. 1776-ban *Johannes Michael Stadler* könyvet adott ki az ősrégi római Herkulesfürdőről.⁷¹

⁶⁹ Husztai András: *Dacia Mediterranea. id est Transilvania vetus. A primis suis incunabulis, usque ad seculum post netivitatem Christi Domini nonum, historica deducta. Antiquitatibus Indicts-Scythis-Geticis Mustrata: Vetustissimis Romanorum monumentis incisis exornata. Omnique elegantiarum ad quamlibet historiae universalis partem necessarium apparatu adhibito. Studio et opera.* Ez a kézirat a Brukenthal Múzeum könyvtárában van. Feltehetően ennek alapján készült el az a kézirat, amelyet Dienes lefordított. Ennek címe: *Dacia Mediterranea id est: Transilvania vetus. Una cum suis originibus, variorum in earn gentium successiombus, migrationibus, mutatiombus, antiquitatum Romanorum monumentis sacris, sanctis, religiosus ex profanis magnificentiae Romani populi designandae gratia marmoribus insculptis, ac fideli nostro penicilio delineatis, consequentium denique gentium rebus bello praeclare gestis ac perenni memoria dignis usque ad ingressum in Daciam Mediterraneam Gyulae, unius e septem principibus ad vindicandam Pannoniam ex Sarmatia Asiatica egressis ducis Hungarorum, ordine decoro digesta, atque in lucem publicam orbi literario exposita, studio et labore. Anno Domini MDCCXLIII. Incepta die 1. Octobris Cibinii Transilvaniae it finita ibidem.* A kézirat végén: „Absolvimus A. 1744. die 28 Maji.”

⁷⁰ Caryophilus, Paschalis: *De thermis Herculanis nuper in Dacia detectis, dissertatio epistolaris.* Vindobonae 1737. Második kiadás: Mantuae 1739, harmadik: Trajecti ad Rhenum 1743.

⁷¹ Stadler, Johannes Michael: *Versuche über die uralten römischen Herculesbäder.* Wien 1776.

J. Dorner a Bánság topográfiájáról és természettörténetéről írott könyvében aránylag terjedelmes helyet szentelt Herkulesfürdőnek.⁷² A következő század elején. 1806-ban Jac. Ferdinand Miller írt kritikai tanulmányt róla.⁷³ Példájukat követte L.G. Schwarzott, Fodor András és mások.

A XVIII. század közepén az erdélyi értelmiségiek (történészek, orvosok, papok) érdeklődése ismét a római feliratok felé fordult. Laurentius Weidenfelder (1693–1755) monorai és nagydisznódi lutheránus pap 1744-ben összeállított kéziratában a „régii Dácia” történetét dolgozta fel „kritikai” szempontból,⁷⁴ főként a feliratok alapján. Egy másik művében, amely kéziratban maradt, Soterius munkájához fűzött kommentárokat, és megrajzolta a római kori Dácia térképét.⁷⁵

A gazdasági kérdésekkel, mezőgazdasági eszközök tökéletesítésével foglalkozó jezsuita páter, Fridvaldszky János (1730–1784) Gyulafehérváron és Kolozsváron tanárkodott. Az utóbbi helyen 1767-ben egy feliratgyűjteményt jelentetett meg, melyet Hadik Andrásnak ajánlott⁷⁶, de nem az ő, hanem Thoroczkay József neve alatt. Ugyanabban az évben adta ki alapvető művét, a *Mineralógiát*.⁷⁷ Mindkettőben több római feliratot közölt Bongarsius, Szamosközy, Köleséri és Ariosti alapján, néhányat pedig maga másolt le.

A század egyik legjelentősebb órkutatási alkotása Johannes Seivert felirattani kiadványa. J. Seivert (1735–1785) tanulmányait Szebenben és külföldön, Helmstädtben végezte; hazatérte után a szebeni szász gimnázium tanára lett, később szenterzsébeti pap és esperes. A szász művelődéstörténet jelentős képviselőjeként sok tanulmányt írt az erdélyi szász tudósokról és műveikről, Szeben múltjáról, az erdélyi szászok eredetéről, műveltségéről és nyelvéről. Az órkutatás szempontjából értékes műve a római kori Dácia feliratait közlő, Bécsben 1773-ban kiadott könyve.⁷⁸ Ez összesen 299 római feliratot tartalmaz, melyek közül nyolcat az *Appendix*-ben, a Függelékben közöl. Ilyen sok feliratot tartalmazó kiadvány korábban nem jelent meg. A feliratokat hét „sectió”-ba sorolja, s azokon belül fejezeteket különböztet meg. Az első „sectio” a császároknak, a második a főtisztviselőknek és hivatalnokoknak, a harmadik a kollégiumok vezetőségének (*procuratores, subprocuratores, decuriones aurariarum*), a negyedik a különböző testületek által a császárok tiszteletére állított feliratokat, valamint az aranyművesek, kereskedők, kézművesek, a légiók veteránusai, a városokban megtelepedett katonák inskripcióit tartalmazza, az ötödik a katonák (*duplicariusok, beneficiariusok, lovagok*), valamint a légiók, a hatodik a magánosok feliratait foglalja rendszerbe. A hetedik a bizonytalan szerzőjű, csonka, vagyis hiányos és a hamis epigrafákat tárgyalja. A *Függelék*

⁷² Dorner, Joseph: *Das Banat in topographisch-naturhistorischer Beziehung, mit besonderer Berücksichtigung der Herculesbäder nächst Mehadia und ihrer Umgebungen*. Pressburg 1830.

⁷³ Miller, Jacob Ferdinand: *Hercules Mehadensis animadversionibus criticis illustratus*. Pestini 1806.

⁷⁴ Weidenfelder, Laurentius: *Problema historico-criticum in Daciae veteris. et Romanae inscriptionem lapidarium M. Ulp. Nerva Trajani, olim nostrae provinciae domnitoris fere primi*. 1744.

⁷⁵ Weidenfelder, Laurentius: *Nocte Michaelis Montanae, seu specimen Soterianum historiae, et Antiquitatis ‘ΑΠΛΩΣ Romano-Daciae, ab imperatore Trajano usque ad Aurelianum imp. caes., ab interitu instar tabularum e naufragio vindicatum, et adnotamentis adauctam, studio*. 1744.

⁷⁶ Fridvaldszky, Joannes: *Inscriptiones Romano-Transilvanicae, honoribus comitis Andrae Hadik oblatae ab Josepho Thoroczkay de Thoroczkó*. Claudiopoli 1767. Thoroczkay József neve alatt jelent meg.

⁷⁷ Fridvaldszky, Joannes: *Mineralogia magni Principatus Transilvaniae, seu metalla, semi-metalla, sulphura, salia, lapides et aquae conscripta*. Claudiopoli 1767.

Az erdélyi római kori feliratokkal foglalkozó munkák gyakran hivatkoznak Fridvaldszkyra (Ackner, Müller, Seivert), és Mommsen is elismeréssel utal Fridvaldszky epigráfiai munkásságára (CIL III 158). Fridvaldszky életét és tudományos tevékenységét hazai viszonylatban Csetri Elek professzor dolgozta fel.

⁷⁸ Seivert, Joannes: *Inscriptiones monumentorum Romanorum in Dacia Mediterranea*. Viennae 1773.

nyolc felirata közül hat sírfelirat, egy I.O.M. Statornak emelt fogadalmi oltár, egyet pedig két városi tanácsos tiszteletére állítottak.

Seivert beosztása már nem felel meg a tudományos igényeknek, ennek ellenére a római felirattal alapos ismeretéről tanúskodik. Mindegyik felirat után fel van tüntetve a lelőhely, a szerzők neve, akik a feliratot korábban már közölték, egyes esetekben pedig utalást találunk a megfelelő római pénzérmékre. A magyarázatokból kiderül, hogy Seivert felhasználta elődei, így Megyericsei, Bongarsius, Lebellius, Szamosközy, Gruterus, Fridvaldszky, Timon, Reischersdorfer (akire igen gyakran hivatkozik), Huszti, Fasching, Opitz, Weidenfelder, Soterius, Bonfini és mások kéziratait vagy kiadott műveit. Jegyzetei jól tükrözik az erdélyi epigráfia történetét, ugyanakkor azt is elárulják, hogy Seivert maga kevés eredeti felirattal másolt, feltehetően azokat, amelyeknél a korábbi szerző vagy szerzők nincsenek feltüntetve. Buday Árpád azt írja, hogy Seivert a külföldi szerzőket egyáltalán nem ismerte.⁷⁹ Az a tény azonban, hogy Seivert idézi Gruterust és Reinesiumot, ellentmond ennek az állításnak. Mommsen Seivert művét sokra értékelte ugyan, de mivel forrásaiból sok interpolált és hamis szöveget vett át, bírálta is.⁸⁰

Sylvius Joseph Hohenhausen magas rangú osztrák katonatiszt volt, aki a XVIII. század végén bejárta Hátszeg és Hunyad vidékét: régészeti, felirattani megfigyeléseiről két tanulmányt írt. Az egyiket 1773-ban Bécsben adta ki,⁸¹ ez sok téves helyrajzi adatot és hamis felirattal tartalmaz. A másik kéziratban maradt ránk⁸², ezt viszont Mommsen hiányosságai ellenére sokra értékelte.⁸³

Úgy látszik, hogy a felszínre bukkanó régiségeket ebben az időben igyekeztek már ásatásokkal feltárni, de azok idejére és módjára nézve nincsenek adataink. Tudjuk viszont azt, hogy Sarmizegetusán a romok alól egy mozaikot szedtek ki, amelyet 1783-ban megmutattak az erdélyi látogatáson levő II. Józsefnek, és belőle egy lapot adományozott a megye vezetőségének.⁸⁴

A hazánkban megforduló nyugati utazók Mehádia. Herkulesfürdő és a bánsági régiségek iránt tanúsítottak élénk érdeklődést. Így *Franz Grisellini*, aki 1780-ban Bécsben kiadott könyvében a Bánság politikai kérdéseivel foglalkozik⁸⁵, és aránylag bő teret szentel a római régiségeknek és közöl néhány felirattal Herkulesfürdőről.

Egy másik olasz, *Domenico Sestini* 1780-ban Havasalföldön, Erdélyben és Magyarországon tett utazásai során főként Gyulafehérváron jegyzett le néhány felirattal, és azokat közölte utazási naplójában.⁸⁶

Az erdélyi történetírók műveikben szintén kitérnek hazájuk ókori történetére, és gyakran közölnek néhány felirattal is. Így például *Benkő József* (1740–1814) ref. lelkész, teológiai

⁷⁹ Buday Árpád: *Római felirattal*. Kolozsvár 1914. 16: „A külföldi gyűjteményeket, úgy látszik, egyáltalán nem ismerte.”

⁸⁰ Mommsen: CIL III 158. 1.

⁸¹ Hohenhausen, Sylvius Joseph: *Die Alterthümer Daciens in dem heutigen Siebenbürgen. Aus den Zeiten, als dieses schöne Land die Römer regierten*. Wien 1775. 148.

⁸² Hohenhausen, Sylvius Joseph: *Sammlung derer Trümmer Dacischer Alterthümer. Original-Entwurf*. Kézirat az ún. Codex Monacensisben. Ennek másik címe: *Iconographia*.

⁸³ Mommsen: CIL III 158. 1.

⁸⁴ Daicovicu, C: *I.m.* 227.

⁸⁵ Grisellini, Franz: *Versuch einer politischen und natürlichen Geschichte des Temeswarer Banats, in Briefen an Standenpersonen und Gelehrte*. Wien 1782. I–II.

⁸⁶ Sestini, Domenico: *Viaggio curioso-scientifico-antiquario per la Valachia. Transilvania e Ungheria fino a Vienna*. Firenze 1815.

tanár feliratot közölt Gyulafehérvárról, Nagyenyedről, Kolozsvárról, Szászvárosról és Segesvárról.⁸⁷

Franz Joseph Sulzer (XVIII. század eleje, Svájc – 1791, Pitești) a császári hadsereg kapitányként került Havasalföldre, ahol mint a filozófia és a jog tanárát bízták meg, hogy dolgozzon ki egy büntetőjogi törvénykönyvet. Egy ideig ezután Brassóban tartózkodott, majd bukaresti osztrák követnek nevezték ki. 1782-ben ismét felöltötte a katonaruhát, és Pitești mellett egy ütközetben halt meg. Bár nem volt képzett történész, a román fejedelemségekről írott könyve a maga korában igen népszerű volt.⁸⁸ Tanulmányt írt Traianus hídjáról is⁸⁹, de azt már nem tudta megállapítani, hogy az Turnu Severin mellett hidalta át a Dunát.

Joseph Eckhel (1737–1798) epigráfiával és numizmatikával foglalkozott. A bécsi múzeumban őrzött kéziratokból 11 feliratot másolt ki, tizet Gyulafehérvárról, egyet pedig Zalatnáról. Mint numizmatikus tanulmányozta a régi, főleg a római pénzkibocsátás elméleti alapjait, a pénzérmék anyagát, összetételét, súlyát és értékváltozásait.⁹⁰ Az Erdélyben talált római pénzekkel is foglalkozott.

A XVIII. század végén *Bartalis Antal* könyvet írt a római uralom kezdetéről és bukásáról Dáciában, amelyhez néhány, Gyulafehérvár romjaiból előkerült feliratot is csatolt, azok egy része azonban nem autentikus.⁹¹

Horea felkelése, a *Supplex Libellus Valachorum* előterjesztése és az Erdélyi Iskola kitartó tevékenysége következtében az óorkutatás érezhetően politikai színezetet kapott, és bizonyos tételek állításának vagy tagadásának eszköze lett. A római Dácia többé nem volt elvont, humanista fogalom, hanem politikai érv a jelen kérdéseinek tisztázására és megoldására.

Ez érezhető a gazdag történelmi munkásságot kifejtő, brassói származású *Joseph Karl Eder* (1760–1810) egyes írásain is. Előbb marosvásárhelyi, majd szebeni tanárként alaposan elmerült a történelmi kutatás elméletében, és szigorú bíráló alá vette a száz történelmi forrásokat, majd új szellemben foglalkozott Erdély történetével. Ugyanakkor nagy érdeklődést tanúsított a régi romok iránt, felkereste azokat, és megfigyeléseit írásba foglalta. A gredistyei dák várban tett látogatásáról és az ott látott, kőbe vésett betűkről Kemény Józsefnek írott leveleiben számolt be. Tanulmányt írt az ott talált aranypénzekről és romokról.⁹² Engellel és Sulzerrel együtt a román népet a Dunától délre fekvő területekről származtatta, és bírálta a *Supplex Libellus Valachorumot*.

Kortársa, *Johan Christian Engel* (1770–1814) pozsonyi és göttingai tanulmányai után fiatalon, 1791-ben az erdélyi kancellária titkára lett, de élete nagy részét a történelem kutatásának szentelte. Előszeretettel foglalkozott a délkelet-európai népek múltjával, eredetével, és öt

⁸⁷ Benkő, Josephus: *Transsilvania sive Magnus Transsilvaniae Principatus olim Dacia Mediterranea dictus. Pars prior sive generalis*. Vindobonae 1778. I–II. Kéziratban maradt fenn egy másik Erdély történetét tárgyaló műve, a *Transsilvania sive Magnus Transsilvaniae Principatus olim Dacia Mediterranea dictus, nunc multifariam ac strictim illustratus. Pars posterior sive specialis*. Ebben közli az alábbi feliratokat: 26. par. Gyulafehérvár: CIL III 1070, 1111; 40 par. Nagyenyed: CIL III 942, 943; 97 par. Kolozsvár: CIL III 1181, 1860; 137 par. Szászváros: CIL III 39, Szamosközy után, hamis; 283 par. Szeben: CIL III 1079; 2% par. Segesvár: CIL III 1359.

⁸⁸ Sulzer, Franz Joseph: *Geschichte des transalpinischen Daciens*. Wien 1887.

⁸⁹ Sulzer, Franz Joseph: *Ueber den wahren Standort der Trojanischen Brücke. (Eine topographische Berichtigung zu seinem gedruckten Werke: aus dessen hinterlassenen Handschriften gezogen, und mit Anmerkungen versehen von Andreas Thorwächter)*. = Siebenbürgische Quartalschrift. Hermannstadt 7/1801. 81–93.

⁹⁰ Eckhel, Josephus: *Doctrina nummorum veterum*. Vindobonae 1792–1798.

⁹¹ Bartalis, Antonius: *Ortus et occasus imperii Romanorum in Dacia Mediterranea; cui accedunt nonnullae de monumento quodam e rudibus coloniae Apulensis eruto opiniones*. Posonii 1787.

⁹² Eder, Josephus Carolus: *Antiquarische Erörterung neulich in Siebenbürgen gefundener Goldmünzen und Ruinen*. = Shedius, Zeitschrift von und für Ungarn. Pesth 4/1803. 113–118.

kötetben megírta Magyarország történetét. 1794-ben könyvet írt Traianus háborúiról és a románok eredetéről⁹³, ebben azt állítja, hogy a románok nem a római telepések leszármazottai, mert szerinte a román nép a Dunától délre alakult ki.

Szathmári Pap Mihály (1737–1812) szorgalmas éremgyűjtő, numizmata és epigráfus volt. Alaposan tanulmányozta a görög és római pénzeket, és több feliratot lemásolt. Munkája csak kéziratban maradt ránk.⁹⁴

Bővülő lehetőségek: múzeumok, egyesületek szervezése

Már a XVIII. század folyamán megkezdődött a köz- és magángyűjtemények, múzeumok létesítése. Közülük a legrégebb az enyedi református kollégium 1726-ban alapított régiség- és természettudományi gyűjteménye, a *Raritatum et Rerum Naturalium Museum*, amely alapja lett a későbbi városi múzeumnak.

Samuel Brukenthal (1721–1803), Erdély kormányzója, feleki kastélyában sok ókori leletet, római feliratot, domborművet, szobrot, érmét és egyéb tárgyat tartalmazó gyűjteményt létesített, amely az 1817-ben alapított szebeni Brukenthal Múzeum legértékesebb tárgyai közé tartozik.

A XVIII. század végén merült fel egy erdélyi magyar tudományos társaság megalapításának gondolata. Ez a gondolat vált valósággá, amikor 1793-ban *Aranka György* (1737–1817) javaslatára Marosvásárhelyen megalakult az *Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság*. A Társaság nyolc éven át működött, folyóiratot is adott ki (igaz, csak egyetlen száma jelent meg 1796-ban). A Nyelvmívelő Társaság napirendre tűzte az ókorkutatást is, latin auktorok, szótárak kiadását, foglalkozott az Abrudbányán talált „fakönyvvel”, azaz a viaszostáblákkal és sok más ókori témával, de természetesen fő feladatának a magyar nyelv és történelem művelését tartotta.⁹⁵

A XIX. század első fele európai viszonylatban az ókorkutatás fellendülési időszaka. Megkezdődött a görög és római települések, városok, katonai táborok régészeti feltárása. A Vezúv által elpusztított Pompeji és Herculaneum romjain rendszeres kutatások folytak. Napóleon hadjáratai felhívták a figyelmet az ókori Egyiptom csodás és nagyszerű műveltségére, és eredménnyel jártak a Közel-Keleten végzett asszír feltárások.

Hazai viszonylatban az egymás után megjelenő lapok és folyóiratok lehetőséget teremtettek a közlésre. *Benkő Ferenc* nagyenyedi tanár *Parnassusi Időtöltés* címmel Szebenben sorozatot adott ki (megjelent 1793–1800 között). *Döbrentei Gábor* szerkesztésében 1814-ben Kolozsváron megjelent az Erdélyi Múzeum: a kiadott tíz füzet mindenike tartalmazott ókortörténeti témákat is. Az 1827-ben először Hazai Híradó, később Erdélyi Híradó címmel megjelentetett folyóirat 22 év után, 1849-ben szűnt meg. Aránylag sok régészeti és felirattani cikket közölt a Brassai Sámuel szerkesztésében, ugyancsak Kolozsváron megjelenő Vasárnapi Újság (1834–1839). Szilágyi Ferenc *Múlt és Jelen* (1841–1848) című lapjának két „tudományosnak” érté-

⁹³ Engel, Johan Christianus: *Commentatio de expeditionibus Traiani ad Danubium, et origine Valachorum*. Vindobonae 1794.

⁹⁴ Szathmári Pap Mihály: *Inauris a mea vere Romana Tordae effossa. De annulo aureo Thordae invento. Annulus alter isque ferreus. Római feliratok. Nummus aureus a. 1797 Somlyóini inventus*. A kézirat ezeket és más régiségek leírását tartalmazza. Numizmatikai munkáiról I. Entz Géza: *Szathmári Pap Mihály mint éremgyűjtő*. Numizmatikai Közlöny (a továbbiakban NK) 50–51/1952. 48–57. 77; Winkler, I.: *Despre activitatea numismatică a lui Michael Pap Szathmári (1737–1812)*. = *Studii și cercetări numismatice* 3/1960. 433–447.

⁹⁵ Jancsó Elemér: *Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság iratai*. Akadémiai Kiadó, Bukarest 1955.

kelhető melléklete volt: a Hon és Külföld (1841–1848) és a Históriai Kedveskedő. Mindkettőben számos ókorral foglalkozó írás jelent meg.

A századok 1842 májusában Segesváron megalapították az erdélyi honismeret művelését szolgáló egyesületet – a *Verein für siebenbürgischen Landeskundét*, amely a következő évben tudományos időszaki kiadványt jelentetett meg: az *Archiv des Vereins für siebenbürgischen Landeskundét*. Ez változó formában és kiadási hellyel 1944-ig fennmaradt. Az első német nyelvű időszaki kiadvány azonban nem ez volt, hanem a *Siebenbürgische Quartal-Schrift* 1790 és 1801 között. Ennek folytatása a Johan Filtsch által Szebenben megjelentetett *Siebenbürgische Provinzial Blätter* (1805 és 1824 között).

1844-ben Anton Kurz Brassóban megalapította a *Magazin für Geschichte, Literatur und alle Denk- und Merkwürdigkeiten Siebenbürgenst* (1844–1847, 1852, 1859–1860). 1833-ban Joseph Benigni és Carl Neugeboren Szebenben kiadta a *Transsilvania* című folyóiratot, amely időnként változó alcímmel és melléklettel jelent meg. 1833-38 között *Periodische Zeitschrift für Landeskunde*, azután 1841–1861 között *Beiblatt zum siebenbürger Boten* és 1861 és 1863 között *Wochenschrift für siebenbürgische Landeskunde*. Literatur und Landeskunde.

Az erdélyi román ókorkutatás körébe tartozó cikkek, tanulmányok a XIX. század első felében és közepén megjelentetett időszaki kiadványokban és folyóiratokban láttak napvilágot. 1830-ban George Barițiu Brassóban kiadta a *Foaie pentru minte, inimă și literatură*-t. Timotei Cipariu 1847-ben a *harcos* politikai lapot, az *Organul luminareit*-et adta ki, s benne több ókori vonatkozású cikket közölt, 1861-ben pedig Balázsfalván jelentette meg új folyóiratát, az *Archivul pentru filologie și istorie*-t.

Az első hivatalos ásatások

A XIX. századi erdélyi ókorkutatás az egykori dák főváros, a Gredistyén fekvő Sarmizegetusa Regia helyén végzett, bizonyos mértékben hivatalos ásatásokkal kezdődött. Hogy itt fontos ókori maradványok voltak, arról már Heltai Gáspár is megemlékezik. „Nem messzi – írja – Szászvároshoz, ott is volt a hegyben egy szép város, melynek fundamentomi mind ugyan vagynak. Ennek is kerítési mind faragott kövekből voltanak.”⁹⁶ Nem kétséges, hogy a helyi lakosság ismerte az itteni romokat, bár azok eredete az idők folyamán teljesen beleveszett a múlt ködébe.

A hivatalos érdeklődés a romok iránt a XIX. század első éveiben mutatkozott meg. Ezt az egyre gyakrabban szállingózó, a mondák légkörébe burkolt hírek keltették fel, amelyek arról szóltak, hogy az utóbbi időben, vagyis a XVIII. század második felében nagy mennyiségű arany- és ezüstpénzt találtak. A hivatalos vizsgálat során azután kiderült, hogy először 1784-ben Koson- és Lüszimakhosz-aranypénzek kerültek felszínre. Szebenben a kincstári hivatal ennek nyomán régészeti ásatásokat kezdeményezett. A vizsgálat történetét és lefolyását, valamint az ásatásokat Ferenczi Sándor bibliográfiai utalásokkal. Jakó Zsigmond pedig az egykori hivatalos jelentések közlésével eléggé tisztázta, azért úgy véljük, nem szükséges velük bővebben foglalkoznunk.⁹⁷

⁹⁶ Szabó Károly: *Régi Magyar Könyvtár*. Bp. 1879. I. 118. sz. 7.

⁹⁷ Ferenczi, Al.: *Știri bibliografice asupra cercetărilor dacice din Munții Orăștiei*. = *Așezările dacice din Munții Orăștiei*. B. 1951. 67–110; Jakó, Sigismund: *Cercetări arheologice la cetatea Grădiștea Muncelului 1803–1804*. I. *Contribuții la istoria arheologiei din țara noastră*. = ActaMN 3/1964. 103–151. II. *Date privitoare la cercetările arheologice de la Grădiștea Muncelului în anul 1803*. = ActaMN 5/1968. 433–150. III. *Date privitoare la cercetările arheologice de la Grădiștea Muncelului în anii 1803–1804*. = ActaMN 9/1969. 587–603. IV. ugyanazzal a címmel. = ActaMN 10/1973. 615–640.

A kivizsgálás és az ásatás szellemi irányítója a vajdahunyadi királyi kamara, a fiscus ügyésze, Török Pál volt, az ásatásokat gyakorlatilag végrehajtó katonai egység parancsnoka Péchi Mihály, a megbízottak Bernard Aigler és Bodoki József bányafelügyelők voltak, 1805-ben pedig Pribila Ferenc és Bögözi Antal. Ferenczi az ásatást inkább kincskeresésnek minősíti, s úgy véli, hogy „akkor a kincskeresők sorába maga a fiscus is beállt”.⁹⁸ Jakó Zsigmond viszont rámutat arra, hogy a művelet nem tekinthető pusztán kincskeresésnek, mert, amint a jelentésekből kiderül, sok értékes tárgyat tártak fel, azokat pontosan leírták és lerajzolták, észrevételeiket pedig feljegyezték. Ekkor került felszínre például a sokat vitatott *Decebalus per Scorilo* felirat második fele, valamint azok a görög betűs kőtömbök, amelyeknek gondosan elkészített másolata hozzájárulhat a dák várakban levő, római kor előtti „feliratok” megfejtéséhez.⁹⁹

A munkálatokat végző hivatalos személyeknek egyébként sejtelmük sem volt arról, hogy nem római, hanem dák maradványokkal van dolguk. Maga Péchi tanulmányában a leleteket „római romoknak” mondja.¹⁰⁰

Az ásatásoknak történelmi jelentőségük van, mert velük Grădiştea Muncelului, azaz a dák Sarmizegetusa kilépett az ismeretlenség homályából, és a hazai történészek, Eder, Ackner, Fodor, Gooss, Müller stb. egyre gyakrabban keresték fel, rajzolták le a felszínen látható maradványokat, emlékeket, domborműveket¹⁰¹, ennek ellenére még sok időnek kellett eltelnie, míg a kutatók rájöttek arra, hogy nem római, hanem dák várakról van szó. Ugyanakkor a kutatás területileg is bővült, és a régészeti periegézisek a Szászvárosi-havasokban levő települések, várak fokozatos felfedezéséhez vezettek.

A XIX. század első fele és közepe: a kutatások kibővülése

A XVIII. század végén, a XIX. század elején a román tudományosság egyre határozottabban kapcsolódik bele az erdélyi ókorkutatásba. Első képviselője *Petru Maior* (1761–1821), aki marosvásárhelyi és balázsfalvi tanulmányai után Rómában és Bécsben tanult, hazatérése után balázsfalvi tanár, később régeni esperes lett. 1808-tól pedig a budai Egyetemi Nyomda cenzora. Ebben a minőségében fejt ki értékes tudományos munkásságát és adja ki 1812-ben a „dáciai románok kezdetére” vonatkozó történelmi munkáját.¹⁰² Művében a román nép „tisztá” latin eredete mellett száll síkra, és azt állítja, hogy a dákok a római hódítás következtében végleg kipusztultak. A továbbiakban kifejti, hogy a magyar honfoglalás idején a románok mint őslakók már Erdélyben éltek. Ezt az utóbbi tételt vonta azután kétségbe Eder, Sulzer és Engel.

Joseph Bedäus (1782–1858) szülővárosában. Szebenben történelmet, filozófiát és jogot tanult, fiatalon magas hivatalt töltött be, s így alkalma volt alaposan megismerni az országot. Főként a szászok történetével foglalkozott. Az 1848/49-es szabadságharc idején Havasalföldre menekült. A római leletek közül az 1822-ben Kolozsváron talált emlékeket dolgozta fel¹⁰³,

⁹⁸ Ferenczi, AI.: *l.m.* 68.

⁹⁹ Bodor, Andrei: *Blocurile cu litere greceşti din cetăţile dacice.* = *Lucrări ştiinţifice ale Institutului Pedagogic Oradea.* Crisia 1972. 27–35.

¹⁰⁰ Péchi Michael: *Bemerkungen über die unlängst vorgefundenen alten römischen Ruinen bei Gredistie.* = *Siebenbürgische Provinzialblätter,* Hermannstadt 1/1805. 249–252.

¹⁰¹ Lásd Ferenczi Sándor idézett tanulmányát.

¹⁰² Maior, Petru: *Istoria pentru începutul românilor în Dochia.* Buda 1812; második kiadás: Buda 1834; harmadik: Bp. 1883.

¹⁰³ Bedäus, Joseph: *Aus Siebenbürgen. I. Nachricht über die im Sommer 1822 in Clausenburg entdeckten Alterthümer.* = *Archiv für Geschichte, Statistik, Literatur und Kunst.* Wien 14/1823. 173–176.

továbbá az 1823-ban Várhelyen (Gredistye-Sarmizegetusa) felfedezett híres mozaikot¹⁰⁴ és más római régiségeket.¹⁰⁵

A felszínre került római emlékek feldolgozása mellett a XIX. század első felében többen összefoglaló tanulmányt írtak Dácia múltjáról. *Franz Kavier Hene* a várhelyi ásatások idején ismertette az ottani romokat¹⁰⁶; egyik tanulmányában a régebbi és újabb történeti források és adatok alapján foglalta össze Dácia történetét.¹⁰⁷ Tanulmányozta a várhelyi mozaikot, s ő is megállapította, hogy rajta Priamosz trójai király van ábrázolva, amint fia. Hektor holttestének kiadását kéri Akhilleusztól.

Sokat tett az ókor tanulmányozásáért *Kemény József* (1795–1855). Tanulmányait, amelyek elsősorban a XV–XVII. század politikai, társadalmi és kulturális történetét tárgyalják, magyar és német nyelven írta. Gerendi kastélyában római feliratos köveket, domborműveket, szobrokat, pénzeket és más emlékeket tartalmazó hatalmas gyűjteményt állított össze. Különösen pénzgyűjteménye volt egyedülálló.¹⁰⁸ Ókori vonatkozású tanulmányai kéziratban maradtak fenn. Feldolgozta a Seivert könyvének megjelenése után felszínre került feliratokat.¹⁰⁹ Egyik kézírata a római kolóniák köemlékeit tárgyalja¹¹⁰, de foglalkozott a tordai, mikházai római emlékekkel és pénzekkel s általában az erdélyi régiségekkel¹¹¹, Dácia ókori történetével és ismét az erdélyi régiségekkel.¹¹² Életrajzát Veress Endre írta meg: *Gróf Kemény József* (1795–1855).

Farkas Sándor bejárta a Felgyógy és Vulkán közötti területeket, és megfigyeléseit írásba foglalta.¹¹³ *Heinrich Francke* Dácia régiségeiről¹¹⁴ írt, és Traianus meg kortársai történetét dolgozta fel.¹¹⁵ *Hodor Károly* (1796–1881) hivatalnok, táblabíró és történész Doboka megyéről írt vaskos művében¹¹⁶ közöl több értékes és eredeti feliratot (mint például a romlottit), valamint több köemléket. Beszámol néhány kolozsvári római emlékről.¹¹⁷ *Ercsei József* gyakori kiszállásai alkalmával római emlékek után nyomozott.¹¹⁸ Riportszerű közleményeket írt Torda megyei „terepszemléjéről”.¹¹⁹ *Dionys Thalsen* gyulafehérvári táborigazgató pap sok római emléket és feliratot gyűjtött össze. Ezeknek egy részét rövidebb-hosszabb tanulmányokban

¹⁰⁴ Bedäus, Joseph: *Abbildung von zwei alten Mosaiken, welche im Jahre 1823 zu Várhely im Hunyader Comitate entdeckt worden.* Hermannstadt und Kronstadt 1825.

¹⁰⁵ Bedäus, Joseph: *Unterwalder Denkmäler aus vorgeschichtlicher und römischer Zeit.* Unterwald 1823. 35. sz.

¹⁰⁶ Hene, Franz Xavier: *Die Ruinen am Munscheller Gebirge in Grädischte.* Hermannstadt 1803.

¹⁰⁷ Hene, Franz Xavier: *Beyträge zur dacischen Geschichte.* Hermannstadt 1836.

¹⁰⁸ Winkler Judit: *Kemény József éremgyűjteménye és numizmatikai érdeklődése.* = NK 42–43/1964. 59–72, 111–112.

¹⁰⁹ Kemény József: *Inscriptiones monumentorum Romanorum in Transilvania post editas 1773° per Joannem Seivert similes inscriptiones, erutorum. Collectae, notisque historico-eriticis illustratae.*

¹¹⁰ Idem: *Monumenta lepidea coloniarum Romanorum in Dacia.*

¹¹¹ Idem: *Nummi veteres Thordae reperti; Römische Altherthümer in Mikháza in Siebenbürgen; Römische Altherthümer die zu Torda aufgefunden und durch mich angekauft wurden.*

¹¹² Idem: *Erdélyi régiségek; Római és másféle régiségeket tárgyaló jegyzetek, rajzok és lenyomatok.*

¹¹³ Farkas Sándor: *Egy utas sétája Felgyógyról Vulkánig.* = Nemzeti Társalkodó. Kolozsvár 1/1837. 1. sz. 3; 2. sz. 24–26; 3. sz. 40–42, 43; 4. sz. 56, 57–58.

¹¹⁴ Francke, Heinrich: *Alterthümer Dacien's.* Wismar 1836.

¹¹⁵ Idem: *Zur Geschichte Trajan's und seiner Zeitgenossen.* Leipzig 1840.

¹¹⁶ Hodor Károly: *Doboka vármegye természeti és polgári esmertetése.* Kolozsvár 1837.

¹¹⁷ Hodor: *Kolozsvár ismertetésére valami.* = Toldalék a Múlt és Jelenhez 1843. 62. sz. 249–250.

¹¹⁸ Ercsei József: *Római út-nyomozás a Bekecs körül.* = Nemzeti Társalkodó 52/1830. 409–412.

¹¹⁹ Ercsei: *Utazások nemes Torda vármegye alsó kerületének nevezetesebb járásaiban.* = Nemzeti Társalkodó 1837. I/19. 292–296; I/21. 324; I/22. 336–337, 340.

Archäologisches címmel közölte az erdélyi német lapokban.¹²⁰ Feldolgozta az ismert tordai szfinxet.¹²¹ Magyarul az Erdélyi Híradóban (1847. I. 247. sz. 208.) *Római régiségek* címmel jelentetett meg egy közleményt.

A neves német archeológus és epigráfus, *Wilhelm Henzen* (1816–1887), a római német régiségtani intézet titkára több tanulmányi írt az erdélyi római leletekről. Így foglalkozott a Domitianustól kiadott enyedi katonai elbocsátó levéllel, írt az erdélyi római régiségekről¹²², a Iupiter Tavianusnak szentelt áldozati oltárról és a galatak dáciai kollégiumáról¹²³, néhány vallási jellegű feliratról¹²⁴, a sarmizegetusai feliratokról¹²⁵, az erdélyi régiségekről¹²⁶ és a gredistye-sarmizegetusai ásatásokról.¹²⁷ Amint a címekből is kitűnik, tanulmányaihoz az anyagot J.F. Neugebauer küldte Rómába.

A román történészek közül *Nicolae Stoica de Hațeg* (1751–1833) tanító, pap, mehádiai esperes és tábori pap tankönyveket írt a román iskolák számára, fordításokat végzett és tanulmányokat írt a román nép múltjának néhány fontosabb momentumáról. Ókori vonatkozásban kiadta Herkules tetteit (1817), Curtius nyomán feldolgozta Nagy Sándor életét. *Cronica Banatului* című történelmi írásában több feliratot közöl Petnikről, Mehádiáról és Herkulesfürdőről. A Bánságról szóló krónikáját D. Mioc adta ki 1969-ben Bukarestben (Nicolae Stoica de Hațeg: *Cronica Banatului*) megfelelő bevezetéssel és magyarázatokkal.

Grigore Asachi, a neves román író *Dakia și Traian* címmel írt tanulmányt 1840-ben.

August Treboniu Laurian (1810–1881) filológus, történész, politikus és publicista, az Erdélyi Iskola egyik képviselője, tanulmányait Szebenben, Kolozsváron. Bécsben, Hannoverben és Göttingában végezte. 1845-ben Bukarestben kiadta a *Magazin istoric pentru Dacia* című történelmi folyóiratát. A szabadságharc idején Erdélyben tartózkodik mint a román forradalmi mozgalom egyik vezetője. Visszatérve Havasalföldre, élénk tevékenységet fejt ki a bukaresti egyetem, később pedig a Román Akadémia megalapítása ügyében. Az új egyetemen ő a latin tanszék első tanára. A románokról írott művében egységes képet igyekeznek adni az összromán-ságról.¹²⁸ A Duna vidékén talált római emlékeket *Istriana* címmel saját lapjában közölte.¹²⁹ Bécsben egy Dáciáról szóló tanulmányi adott ki.¹³⁰ Az ókori szerzők alapján elkészítette az ókori Dácia térképét.¹³¹

¹²⁰ Thalsen, Dyonis: *Achäologisches*. = Satellit des Siebenbürgen Wochenblattes 45/1844. 184; 23/1846. 103; 51/1846. 216; 58/1846. 242; 63/1846. 202–204; 18/1847. 82; 51/1847. 213–214; Transsilvania, Beiblatt zum Siebenbürger Boten 64/1845. 278–279; 83/1845. 354–355; 57/1847. 256; 15/1857. 60; Blätter für Geist, Gemüth und Vaterlandskunde 45/1864. 346–350.

¹²¹ Thalsen, Dyonis: *Sphinx bei Torda in Siebenbürgen ausgegeben*. = Blätter für Geist, Gemüth und Vaterlandskunde 45/1847. 41.

¹²² Henzen, Wilhelm: *Diploma militare di Domiziano di Enyed*. = Bulletino dell' Institute de Corrispondenza Archeologica, Roma 5/1847. 91.

¹²³ Idem: *Inscrizione latina di Giove Taviano*. = *Ibidem* 2/1848. 21–22.

¹²⁴ Idem: *Inscrizione latina sacra all'Adrastia* (Mikháza). = *Ibidem* 4/1848. 56.

¹²⁵ Idem: *Inscrizione latina di Sarmizegetusa, copiata dal sig. cav. Neugebauer*. = *Ibidem* 5/1848. 75–76.

¹²⁶ Idem: *Antichità della Transilvania*. = *Ibidem* 9/1848. 129–135; 10/1848. 152–156; 11/1848. 161–166; 12/1848. 177–189.

¹²⁷ Idem: *Scavi de Gerend [téves: Gredischte] nelle Transilvania intrapresi dal sig. cav. Neugebauer*. = *Ibidem* 3/1848. 33–34.

¹²⁸ Laurian, August Treboniu: *Istoria românilor*. Iași 1853. I–III.

¹²⁹ Idem: *Istriana sau descrierea anticităților dm pregiului Dunării, descoperite într-o călătorie din vara 1845*. = *Magazin Istoric pentru Dacia* [a továbbiakban MIDacia] 2/1844. 65–128.

¹³⁰ Idem: *Die Einleitung des alten Daciens*. = Sitzungsberichte der phil. hist. Classe der kaiserlicher Akademie der Wissenschaften, Wien 5/1850. 549–555.

¹³¹ Idem: *Tabula Daciae antiquae ad mentem veterum scriptorum delineata*. Bucuresci 1862.

Timotei Cipariu (1806–1887), a román művelődéstörténet egyik nagy képviselője, balázsfalvi tanár és igazgató, majd kanonok eredeti és önálló ókori kutatásokat nem végzett, de ismertette a felszínre került jelentősebb római emlékeket. 1847-ben kiadta az *Organul luminărei* harcos politikai lapot, amelyben több római vonatkozású tanulmányt közölt. *Antik irodalom* című cikkében bemutatta az enyedi katonai diplomát és a verespataki viaszostáblákat.¹³² Az *Organul luminărei*-ben több cikket közölt a római régiségekről.¹³³ A legtöbb ókortörténeti tanulmánya azonban a balázsfalvi görög katolikus főgimnázium évkönyvében jelent meg. Ebben adta ki az abrudbányai viaszostáblákról¹³⁴, a főgimnázium numizmatikai gyűjteményéről¹³⁵ írt dolgozatait.

1867-ben Balázsfalván új történelmi és nyelvészeti folyóiratot jelentetett meg *Archivu pentru filologie și istorie* címmel. Ennek lapjain ismét foglalkozik a viaszostáblákkal,¹³⁶ továbbá cikkeket közöl Traianus oszlopjáról, a katonai diplomákról¹³⁷ és a francia E. Desjardins erdélyi útjáról¹³⁸, valamint az ókori íróknak Dáciára vonatkozó feljegyzéseiről.¹³⁹

Az erdélyi ókortudatáshoz jelentős hozzájárulása volt *Johannes Ferdinand Neigebaurnak* (1783–1866), Poroszország bukaresti konzuljának és jogtanácsosának. Ő 1847-ben beutazta Erdélyt, és sok római régészeti emléket, feliratot, domborművet, pénzérmét tanulmányozott. Eredeti darabokról készült másolatai mellett felhasználta Kemény, Ackner, Rheinbold és Thalsen gyűjteményét. A feliratok és emlékek egy részét a római német régészeti intézet aligazgatójával, Henzennel közölte. Az 1848-as szabadságharc után az összegyűjtött anyagot hosszabb tanulmányban adta ki.¹⁴⁰ Bár munkáján meglátszik a szakszerűség hiánya – másolatai nem mindig pontosak, ugyanazt a darabot többször közli –, érdeme, hogy sok olyan felirati szöveget őrzött meg, amelyeknek eredetije azóta elpusztult. Könyvének végén Kemény Józseffel együtt gazdag felirattani és régészeti repertóriumot állított össze, az elsőt ebben a műfajban.¹⁴¹ Rövidebb tanulmányaiban írt a Duna vidéki római régiségekről, a két oroszlán között napot ábrázoló (salinae-i?) domborműről, a viaszostáblákról, a dáciai pénzeletekről stb.

Lugosi Fodor András (mh. 1859) dévai orvos a dák és a római régiségek szenvedélyes kutatója. Terepjárásai során felkereste a Szászvárosi-havasokban levő dák várakat és településeket, az egykori római főváros, Várhely romjait, s azokról jegyzeteket, „rajzolatokat” készített. Első „utazása” Hunyad megyén keresztül Mehádiára, illetve Herkulesfürdő felé irányult¹⁴², tapasztalatait természetesen írásba foglalta. Egy másik dolgozatában a Hunyad megyei te-

¹³² Cipariu, Timotei: *Literatura antică*. = *Organulu luminărei* I /1847. 3–4.

¹³³ Idem: *Anticitati*. = *Organulu luminărei* 20/1847. 100.

¹³⁴ Idem: *Ex tabulis ceratis ineditis novissime Abrudi in Transilvania erutis*. = *Annales gymnasii gr. catholici maioris Blasienis pro anno scholastico 1855*. Blasii 1855. 2. 14. Ugyancsak a viaszostáblákról írt: *Subscriptiones tabulae ceratae prius editae*. = *Ibidem* anno scholastico 1857. 2. 16.

¹³⁵ Idem: *Consignatio monetarum nummorumque gymnasii hujus, aliorumque*. = *Ibidem* ... anno scholastico 1857. 13–14.

¹³⁶ Idem: *Table cerate*. = *Archivu pentru filologie și istorie*, Blasiu 1867. 3/1867. 43–51; 4/1867. 72–77; 5/1867. 101–102; 6/1867. 116–117; 7/1867. 141–142; 8/1867. 158–159.

¹³⁷ Idem: *Diplome militare romane*. = *Archivu pentru filologie și istorie* 17/1868. 323–332. és 18/1868. 347–350.

¹³⁸ Idem: *Calatori'a archeologica de E. Desjardins*. = *Archivu pentru filologie și istorie* 19/1868. 367–373.

¹³⁹ Idem: *Scrietorii vechi de Daci'a*. = *Archivu pentru filologie și istorie* 23/1869. 448–452; 25/1869. 490–495; 27/1869. 524–528; 29/1869. 570–571; 39/1870. 765–770.

¹⁴⁰ Neigebauer, Johannes Ferdinand: *Dacien. Aus dem Ueberresten des klassischen Alterthums, mit besonderer Rücksicht auf Siebenbürgen. Topografisch zusammengestellt*. Kronstadt 1851.

¹⁴¹ *Literatur über die klassischen alterthümer Daciens*. Az előbbi mű függeléke: 301–310.

¹⁴² Fodor András: *Mehádia vagy Hercules fürdők. És utazás Hunyad-megyén keresztül a mehádiai fürdőkre, onnan Drenkovára; a mehádiai fürdők tulajdonságai s hasznos némely nevezetességeinek leírásával, s hozzáadásokkal kivonatban Schwarzott szerint*. Kolozsvár 1844.

repjársait írja meg.¹⁴³ Beszámolt a marosnémeti és veceli határon feltárt római régiségekről¹⁴⁴, tanulmányt írt a Hunyad megyében talált dák és római emlékekről.¹⁴⁵ Különböző címek alatt több magyar vagy német nyelven írott, az erdélyi régiségeket tárgyaló kézírata maradt ránk. A Kemény Józsefhez küldött leveleit Ferenczi Sándor adta ki.¹⁴⁶

A század első felének és közepének legtermékenyebb kutatója a segesvári *Johann Michael Ackner* (1782–1862) volt. Tanulmányait Segesváron, Wittenbergben és Göttingában végezte, hazatérte után a szebeni főgimnázium tanára lett, majd szenterzsébeti lelkész. Tagja volt több tudományos bizottságnak, a római régészeti intézetnek, a jénai császári akadémiának. Egy személyben volt író, költő, természettudós, de mindenekelőtt régész és epigráfus. Életéről, munkásságáról újabban Volker Wollmann adott ki értékes tanulmányi, amely műveiből szemelvényeket is közöl.¹⁴⁷

Mint természetkutató, tanulmányozta Erdély geológiáját, mineralógiáját és paleontológiáját. A római kor előtti időszakból feldolgozta a kő- és bronzkor számos leletét: a sófalvi baltákat, a nagyapoldi, totesdi aranyleleteket, a válaszüti baltát stb.¹⁴⁸ A római korból annyi régészeti emléket, leletet, feliratot közöl, hogy meg kell elégednünk közleményei címének felsorolásával a jegyzetekben.

Különös érdeklődéssel fordult Ulpia Traiana Sarmizegetusa, azaz Várhely romjai felé, és feltehetően ő volt az első, aki itt régészeti ásásokat végzett, mégpedig 1832 szeptemberében. Erre utal egyik érdekes tanulmánya.¹⁴⁹ Ő is feldolgozta a római kori emlékeket, feliratokat, érméket, de művét egy új fejezettel bővítette ki, amikor a római utakat is leírta.¹⁵⁰ Egyik tanulmányában a római régiségeket az erdélyi szász várakkal párosítja.¹⁵¹

Előszeretettel foglalkozott az antik numizmatikával, és arra a következtetésre jutott, hogy az ókori pénzek a történelem jelentős forrásai.¹⁵² Felfigyelt az abrudbányai viaszostáblákra is, amelyeket először összképben Johannes Ferdinandus Massmann Lipcsében kiadott „arany

¹⁴³ Fodor András: *Utazás nemes Hunyadmegyében régiségek kinyomozása végett.* = Hon és Külföld 87/1847. 346–348; 88/1847. 351–352; 89/1847. 355–356; 90/1847. 358–360; 91/1847. 362–364.

¹⁴⁴ Idem: *Gyűjteménye némely maros-németi és veczei határon kiasott római sir- és emlékköveknek, melyek jelenleg a maros-németi kertben felállítvák.* Kolozsvár 1844.

¹⁴⁵ Idem: *A Hunyadmegyében található dák és római régiségeket tárgyzó rajzos munkája.* - Magyar Akadémiai Értesítő 7/1847. 309.

¹⁴⁶ Ferenczi Sándor: *Lugosi dr. Fodor András levelei.* = HTRTE 1914. 18–59.

¹⁴⁷ Wollmann, Volker: *Johann Michael Ackner (1782–1882). Leben und Werk.* Cluj–Napoca 1982. 284.

¹⁴⁸ Ackner, Johann Michael: *Antichità della Transilvania. Necropoli antica nella Transilvania.* = Bulletino del' Instituto di Corrispondenza Archeologica, Roma 8/1850. 129–130; *Beitrag zur siebenbürgischer Archäologie.* = Blätter für Geist, Gemüth und Vaterlandskunde 1851. 116–119; *Auszug aus dem Tagebuche über neu entdeckte vaterländische, Archäologische Gegenstände des letztverflossenen Decenniums 1836–1845.* = Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde 4/1851. 18–25; *Archäologische Forschungen.* = Transsilvania. Beiblatt zum siebenbürger Boten 10/1858; *Decennial-Aufzeichnung der archäologischen in Siebenbürgen vom Jahre 1845–1855.* = Mittheilungen der k.k. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale. Wien 1/1856. 85–87, 93–103, 126–132, 153–158; *Neue Funde in Siebenbürgen.* = Ibidem 5/1860. 24–26.

¹⁴⁹ Ackner, Johann Michael: *Várhely in antiquarischer Hinsicht im Jahre 1832.* = Transsilvania periodischer Zeitschrift für Landeskunde 1/1833, 264–285; 2/1833. 222–285.

¹⁵⁰ Idem: *Abhandlungen über Monumente. Steinschriften. Münzen und Itinerarien aus der Römerzeit mit besonderer Hinsicht auf Dacien. Ein Beitrag zur Archäologie Siebenbürgens.* = Archiv des Vereine für Siebenbürgische Landeskunde 1/1845. 5–44.

¹⁵¹ Idem: *Die römischen Alterthümer und deutschen Burgen in Siebenbürgen.* Jahrbuch der k.k. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale 1/1856. 3–41.

¹⁵² Idem: *Die antiken Münzen, eine Quelle der älteren Geschichte Siebenbürgens.* = Archiv für die Kenntniss von Siebenbürgens Vorzeit und Gegenwart 1/1841. 69–96, 297–331.

könyvecskéje” ismertette.¹⁵³ Ackner egyik tanulmányában a Kr.u. 167-ben kiállított viaszostáblát ismerteti, és kitér, itt-ott bírálóan, Massmann könyvére.¹⁵⁴ Megjegyzéseket fűzött a densusi ún. Mars-templomhoz, ismertette az Erdélyben talált Mithrász-reliefet, és tanulmányozta a Peutinger-táblának Erdélyre vonatkozó részét, lefordította Henzennek a római-dáciai régiségekről írt tanulmányát.¹⁵⁵ Értékes tanulmányt írt a dáciai szabadjogú római városokról.¹⁵⁶

Elődei munkáját Ackner az epigráfia terén is folytatta. Utazásai, terepjárásai során lemásolta a talált római feliratokat, és 1865-ben munkatársával és barátjával, Friedrich Müllerrel Bécsben kiadta azokat.¹⁵⁷ A kiadók az előszóban megjegyzik, hogy a feliratok szövegét kritikailag megvizsgálták és ellenőrizték, pontosan feltüntették a lelőhelyet, a hiányzó részeket kiegészítették, és a szükséges utalásokat igyekeztek megadni. Ezt a szépen hangzó célkitűzést azonban távolról sem tudták megvalósítani, ugyanis a szöveget az eredeti feliraton nem tanulmányozták, ezért munkájuk inkább Seivert és Neigebaur alapján készült kompiláció. Mommsen rámutat a mű felületes voltára, és szigorúan bírálja (vö. CIL III 160).

Ackner széles körű tudományos kapcsolatokat alakított ki mind a hazai, mind a külföldi szakkutatókkal. Ezért Thalsen külön cikkben köszöntötte, amelyben megemlékezett a Neigebaurral fenntartott barátságáról és annak szebeni látogatásáról (1847). Nem kétséges, hogy Ackner korának egyik igen felkészült, lelkes és tehetséges historikusa, archeológusa és epigráfusa volt, és nagymértékben hozzájárult az erdélyi ókorkutatás európai szintre való emeléséhez.

Nem hagyhatjuk említés nélkül a zalatnai orvos. *Rheinbold Ignác* önzetlen régészkedését. *Monumenta Romana* címmel több mint 100 feliratot másolt le azzal a céllal, hogy azokat az alapítandó Erdélyi Múzeumnak ajándékozhasssa. Művét elküldte Mike Sándornak, és az ő gyűjteményével együtt került az Erdélyi Múzeum Kézirattárába.¹⁵⁸ Saját feljegyzése szerint 8 a kisleludai Teleki kúriáról, 39 Zalatra „hegyi városból”, 1 Petrosányból, 4 Partosról, 21 Gyulafehérvár alsóvárosából, 35 a püspöki rezidenciából és 17 a könyvtárból származott. Gyűjteménye összesen 123 feliratot tartalmaz. Mommsen erdélyi látogatásakor Mike Sándornál tanulmányozta Rheinbold kéziratát.

Johann Karl Schuller (1794–1865) szebeni, lipcsei és bécsi tanulmányai után a szebeni főgimnázium tanára és rektora lett. Nagyszámú történelmi és nyelvészeti tanulmányt írt, amelyek a szász művelődés múltjával, Erdély XVI. századi történetével foglalkoznak. A szabadságharc idején ő is Havasalföldre menekült, onnan Bécsbe ment, és 1850-ben visszatért Erdélybe. Tanulmányozta a román nyelv és nép eredetét.¹⁵⁹ Cikkét írt a Hérodotosz előtti és

¹⁵³ Massmann, Johannes Ferdinandus: *Libellus aureus, sive tabulae ceratae et antiquissimae et unicae Romanae in fodina auraria apud Abruđbanyam oppidulum Transssylvanum nuper repertae*. Lipsiae 1840.

¹⁵⁴ Ackner, J.M.: *J.F. Massmann über die wächsernen Tafeln von Abruđbánya*. = Transsilvania, Beiblatt zum Siebenbürger Boten 75/1841. 321–322.

¹⁵⁵ *Römisch-dacische Alterthümer*. = Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde, N.F. 4/1. 1859. 104–108. és 109–134. Az utóbbi Henzen tanulmányának német fordítása.

¹⁵⁶ Ackner, J.M.: *Die Colonien und militärischen Standlager der Römer in Dacien im heutigen Siebenbürgen*. = Jahrbuch der k.k. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale 2/1857. 65–100.

¹⁵⁷ Ackner, Johann Michael und Müller, Friedrich: *Die römischen Inschriften in Dacien*. Wien 1865.

¹⁵⁸ Rheinbold Ignác: *Monumenta haec Romana per me anno 1836 in facte loci delineata, nunc vero ad usum Musei Transilvanici noviter descripta in 125 figuris ad 14 tabulae ordinala sunt*.

¹⁵⁹ Schuller, Friedrich Wilhelm: *Epicrisis argumentorum pro latinitate linguae Valachicae seu Rumunae*. Cibinii 1831.

alatti Erdélyről¹⁶⁰, Martin Opitz gyulafehérvári tartózkodásáról és Acknerről. Kiadta az *Archiv für die Kenntniss von Siebenbürgen Vorzeit und Gegenwart*, melynek azonban csak egy kötete jelent meg 1840-ben.

A század első felében kiadott nagyszámú ókortörténeti tanulmány írói közül megemlíthjük *Ferdinand Zinz*t, aki a Sarmizegetusáról készült dolgozatát a medgyesi szász gimnázium évkönyvében jelentette meg.¹⁶¹ A szászsebesi származású *J.L. Neugeboren* (1806–1887) a szebeni Brukenthal Múzeum őre volt, és összeállította annak kalauzát.¹⁶²

A XIX. század második fele új korszakot jelentett az erdélyi ókortudomány történetében: fellendült az alkotó tudományos munka, és lassanként megteremtődtek az ehhez szükséges feltételek. A régészet a rendszeresen művelt, a közben megalapított kolozsvári tudományegyetemen pedig az előadott diszciplínák között szerepelt. Művelői nem elégedtek meg a terepjárással, hanem régészeti feltárásokra törekedtek. Az Alsóilolván, Gyulafehérváron, Sarmizegetusán és másutt végzett ásatások gazdag eredménnyel jártak.

Az epigráfia művelését előmozdította *Theodor Mommsen*nek 1867-ben tett erdélyi látogatása, majd a *Corpus Inscriptionum Latinarum* megjelenése.

A *Corpus Inscriptionum Latinarum* (rövidítve: CIL vagy CLL.) 15 kötetre oszlik. A hazai feliratokat a III. kötet tartalmazza, amelyet 1873-ban Berlinben adtak ki. Az első négy kötet pótkötetét 1893–1902-ben Th. Mommsen, O. Hirschfeld és A. Domaszewsky adta ki *Supplementum I–IV.* címmel.

A kutatómunka támogatására, a régiségek megőrzésére egyesületek alakultak, amelyek múzeumokat alapítottak, folyóiratokat, évkönyveket, értesítőket adtak ki. Így sok küzdelem és erőfeszítés után 1859-ben megalakult az Erdélyi Múzeum-Egyesület, amelynek érdemei a tudomány ápolásában elvülhetetlenek. A legmesszebbmenően támogatta Erdély ókori történetének tanulmányozását is, munkatársai között kiváló professzorok, kutatók voltak; olyan termékeny régészek és történészek művelték az ókor kutatását, mint Roska Márton, Buday Árpád, Kovács István, Ferenczi Sándor és mások. Két év múlva pedig megalakult az Asociația Transilvăneană pentru Literatură și Cultură Poporului Român (ASTRA). De múzeum létesült Gyulafehérváron, Déván, Temesváron, Sepsiszentgyörgyön és másutt. Ezeknek élén jól képzett tudós személyiségek álltak, akik mintegy irányt szabtak a kutatásnak. Ilyen volt Friedrich Müller, Carl Gooss, Torma Károly, Finály Henrik, Posta Béla, Milleker Bódog, László Ferenc stb.

A régészeti feltárások új problémákat vetettek fel: a kőkor és a fémkorszak kezdetének mélyültebb tanulmányozását. A római korban belül előtérbe került a hadtörténet, a *limesek* és a római katonai táborok kutatása, a város- és a vallástörténet. Megszülettek az első repertóriumok (Gooss, Torma), a kisebb dolgozatok mellett összefoglaló tanulmányok és monográfiák készültek, s általában az ókortudomány minden területén új perspektívák nyíltak. Ennek az új, kiteljesedő, termékeny tudományművelésnek alapjául az ismertett századok elért eredményei szolgáltak.

¹⁶⁰ Idem: *Siebenbürgen vor Herodot und dessen Zeitalter.* = Archiv für Kunde österreichischen Geschichts-Quellen. Wien 14/1855. 97–107.

¹⁶¹ Zinz, Ferdinand: *Die römische Colonie Sarmizegetusa.* Megjelent a medgyesi főgimnázium 1850. évi évkönyvében.

¹⁶² Neugeboren, J.L.: *Verzeichniss der Antiquitäten des Baron v. Brukenthalischen Museum zu Hermannstadt.* = Sitzungsberichte der phil. hist. Classe der k. Akademie der Wissenschaften. 6/1851. 285–293.

Tánczos Vilmos

„Deákok” (parasztkántorok) moldvai magyar falvakban*

A Moldvába települt magyarság vallásos életét a XVI. századtól a XX. század közepéig a nagymérvű paphiány jellemezte. A középkorban ugyanis – amíg a központosított magyar királyság a maga teljes erejében fennállt – a magyar királyok, illetve az ezek által kinevezett szeretvásári és árgyesi püspökök gondoskodtak a terület lakosságának pappal való ellátásáról.¹ A XVI. századtól azonban a magyar királyok nemcsak katonailag képtelenek megvédelmezni a moldvai magyarságot, az szellemi értelemben is magára marad. A zivataros történelmi idők és a reformáció térhódítása miatt kis híján elpusztul a csíksomlyói ferences kolostor is, amely a bakói leányegyházat már nem tudja fenntartani.² 1574-ig a bakói magyar ferencesek hatalmas terület lelki gondozását látták el, s ma a moldvai magyarság történetének egyik tragikus mozzanataként kell értékelnünk azt, hogy Csíksomlyónak ezután már sohasem sikerült a moldvai katolikus vallásos élet meghatározó tényezőjévé válnia. A magyar ferencesek helyett a XVII. század első felétől olasz, horvát, bosnyák papok érkeznek Moldvába, akik az 1622-ben felállított, római székhelyű Hitterjesztés Szent Kongregációja irányítása alatt állanak. A misszionáriusok általában rövid időre érkeznek, a magyar nyelvet nem igyekeznek megtanulni, idegennek érzik a primitívebb moldvai viszonyokat, s így a háborús pusztítások után számbelileg ismét gyarapodni kezdő moldvai magyarság nem érezheti sajátjának ezt az értelmiséget, mely ráadásul botránnyos viselkedésével is visszatetszést kelt a hívekben.

Róma három és fél évszázadon át – 1622-től 1895-ig – küldi Moldvába a maga misszionáriusait, akik képtelenek lelki kapcsolatot kialakítani a néppel. Ez a helyzet a XIX. század végi „modernebb” viszonyok közepette sem javul, amikor az 1877–78-ban függetlenül fiatal román állam, megalázónak tartva, hogy területén Rómából küldött misszionáriusok tevékenykednek, és a paphiány következtében beállt tarthatatlan helyzetnek is engedve, a nyolcvanas

* A tanulmányban említett Kárpátokon túli helységek a következők: (A román helynevek egy részénél előbb a mai, majd utána zárójelben az egykori nevet adjuk.)

Aknavásár – Târgu Ocna	Gutinázs – Gutinaș	Prála – Pralea
Árgyes – Argeș	Gyioszény – Gioseni	Ripa – Râpa Iepii
Bákó – Bacău	Halasfalva – Hălăucești	Szabófalva – Săbăoani (Săboian)
Bogdánfalva – Valea Seacă (Bogdana)	Husz – Huși	Szalanc – Slănic-Moldova (Băile Slănic)
Bohána – Bahna	Jászvásár – Iași	Szalancctorka – Gura-Slănic
Borzest – Borzești	Karaklő – Caraclău	Szászkút – Sascut
Csöbörösök – Ciburciu (Ciubărciu, oroszul: Kubierzi)	Ketris – Chetriș	Szeketura – Pădureni (Secătura)
Degettes – Păcurele	Kickófalva – Tețcani	Szeretvásár – Siret
Diószeg – Tuta	Kicsiszalanc – Tărăța	Szítás – Nicorești (Sitaș)
Dormán(falva) – Dărmănești	Klézse – Cleja	Szöllőhegy – Părgărești
Forrófalva – Faraoni	Kotnár – Cotnari (németül: Kotnar)	Tatros – Târgu Trotuș
Frumósza – Frumoasa	Kukujéc – Cucuieți	Újfalu – Satu-Nou (Szöllőhegy- Părgărești községben)
Fűrészfalva – Ferestrău–Oituz	Külsőrekecsin – Fundu Răcăciuni	Újfalu – Nicolae Bălcescu (Ferdinand, Bogdánfalva kirajzása Bakó mellett)
Gajcsána – Găiceana. (A katolikusok a Magyarfalu Arini/Unguri Falurészben.)	Lárga – Lărguța	Váliszáka – Valea Seacă
Gorzafalva – Oituz (Grozești)	Léziped – Lespezi	
	Lujzikalagor – Luizi Călugăra	
	Onyest – Onești	
	Pusztina – Pustiana	

¹ Benda Kálmán szerk., bev., jegyz.: *Moldvai csángó-magyar okmánytár*. 1467–1706. Bp. 1989.I. 41.

² Uo. 41–42.

évek első felében létrehozta a jászvásári és a bukaresti katolikus püspökségeket, papneveldeket, majd 1897-ben a halasfalvi minorita rendházat.³ Az újonnan létesített intézményeket a román nemzeti gondolat szolgálatába állítják: általuk igyekeznek visszaszorítani az anyanyelvű vallásosságot, s különös gonddal vigyáznak arra, hogy a papi hivatást vállaló moldvai magyar fiatalokat népük janicsárjaivá neveljék. A misszionáriusokat felváltó moldvai papok ugyanúgy képtelenek saját népük lelkének közelébe férközni, mint idegen elődeik. A helyzet tragikus voltát tetézi az is, hogy a Moldva területén működő papok száma egészen a XX. század első feléig megdöbbentően alacsony, olyannyira, hogy gyakran a legfontosabb szentségeket sem tudják kiszolgáltatni. Számátalan jelentős tudósít például felnőtt korban megkereszteltokról, szentségek nélkül elhunytakról, pap nélkül eltemetettekről, a hit alapismereteivel sem rendelkező fiatalokról stb. A *Codex Bandinus* szerint 1648-ban Moldva egész területén mindössze tíz katolikus pap volt⁴, s ez a helyzet később sem változott lényegesen, amikor az Amerika fele forduló Vatikán jezsuitái is letettek a keleti ortodox terület megtérítéséről. A missziók emiatt egyre szórványosabbá váltak, holott a moldvai katolikusok száma – főleg az Erdélyből érkező hullámok miatt – folyamatosan növekedett.

Ilyen körülmények között egészen természetes, hogy a népi vallásosság jelenségei minden korban igen hangsúlyozottan jelentkeztek. Egy-egy kisebb-nagyobb telep vagy falu, amely gyakran hónapokon, sőt éveken át nem látott papot, önálló vallásos életre rendezkedett be, a vallásgyakorlat sajátos formáit alakította ki.

A moldvai utazókat, a kezdeti feljegyzések szerzőitől kezdve mind a mai napig, mindig megdöbbentette az a nagyfokú vallásosság, amivel Moldvában találkozott: „E népet valóban istenfélőnek találtuk, amely a bűnnek, különösen a legsúlyosabbnak még az árnyékát is kerüli; az ünnepeket és a vasárnapokat a régi naptár szerint szentül megtartja, az egyházi böjtöket a kántorböjtökkel és az ünnepek vigíliáival együtt a legszigorúbban, csaknem kenyéren és vízen megtartja, hasonló szigorral böjtöl szerdánként, péntekenként és szombatokonként, a templomot minden vásár- és ünnepnapon kétszer felkeresi, és ott a »misere mei deus« zsolnárt magyar nyelven, más áhítatos magyar énekekkel együtt elénekli; ezenfelül mindennap kétszer páduai Szent Antal responsoriumát magyarul elvégzi, úgyszintén a Miatyánkot, Üdvözlégyet és Hísekegyet harmincszor ebéd előtt, utána pedig 15-ször elvégzik, a lorettói litániát pedig csaknem az ifjak is emlékezetből mondják és éneklük” – írja a Moldvába menekült Zöld Péter csíkszentléleki pap 1781-ben a Dnyeszter partján lakó csöböröcsökiekről, akik között 17 éve nem járt katolikus pap.⁵ Ilyen intenzitású, gazdag közösségi szertartásrenddel rendelkező vallásos élet elképzelhetetlen irányítók nélkül. Csakhogy egy ilyen szerepre az amúgy is ritkán jelen lévő, néptől idegen pap egyáltalán nem alkalmas, s így a nép szükségszerűen másban találja meg azt a személyt, aki a közösség vallásos életének irányítására vállalkozik.

Már a legelső misszionáriusi jelentések tudósítanak a *diaconus* jelenlétéről egy-egy faluban, akinek feladata az alapvető egyházi teendők elvégzése. Ezeket a félig iskolázott vagy sokszor teljesen iskolázatlan személyeket a moldvai magyarok *deáknak*, *gyeaknak*, *gyiaknak*, *dziaknak* nevezik. Feladatkörük mindig jóval tágabb volt, mint a hagyományos értelemben vett kántoroké, de hangsúlyoznunk kell, hogy tevékenységi területük az idők folyamán fokozatosan szűkült, hiszen a lassan mégiscsak növekvő számú papság igyekezett megnyirbálni az egyházi ügyekben járatlan, gyakran eretneknek tartott, babonás szertartásokat gyakorló s raa-

³ Domokos Pál Péter: *A moldvai magyarság*. 5. kiad. Bp. 1987. 132.

⁴ *Codex Bandinus* = Benda: *I. m.* 453.

⁵ Domokos: *I. m.* 97–98.

dásul magyarul éneklő-imádkozó deákok feladatkörét. Igen jellemző, hogy az 1648-ban Moldvában járó Bandinus érsek úgy találja, hogy egy András nevű szabófalvi deák (Szabojanensi Diako Ungaro Andrea) visszaél hatalmával, túllépi a szerepkörét: „... felszentelés nélkül plébánost ténykedéseket végez minden teketória nélkül, éppen úgy, mint valami pap: beteget gyóntat, áldoztat, jegyeseket megesket, a csecsemőket a szükség esetén kívül is megkereszteli, gyermekágyas asszonyokat avat, és temeti a halottakat, mindezt rút nyereség kedvéért, holott Bákóban vagy Kotnárbán egy napi út távolságra szükség esetén papot lehet találni.”⁶ A papi feladatok deákok általi végzése a XVII. században még egészen általános lehetett, hiszen több adat is emellett bizonyít. Petrus Deodatus szófiai püspöknek, Havasalföld és Moldva apostoli vikáriusának 1641-ből származó jelentéséből például a deák misevégzéséről értesülünk Husz városában: „Nincs papjuk, csak néha jön hozzájuk valaki Iasciból. A templomban magyarul éneklük a Glóriát, a Credót stb. és más vallásos énekeket, és akik ezeket éneklük, világiak, és ők diaeznak [deák] nevezik őket. Ezek szolgálatják nekik a misét, mint klerikusok, őrzik és gondoskodnak a templom dolgairól. Kötelesek a pappal menni, amikor a szentséget viszi, vagy a halottakat szenteli be, vagy bármilyen egyházi szertartást végez, és elkísérik őt a templomig stb.”⁷ A XVII–XVIII. századi jelentések mindegyike jelentősnek tartja megemlíteni, hogy a deák magyar ima és magyar ének kíséretében végzi a szertartásokat. Az anyanyelvűség miatt a nép igen erősen ragaszkodik a deákokhoz, akiket maga választ és maga tart el, úgyhogy a közösség támogatását a háta mögött tudva, a fent említett szabófalvi András deák még azt is megteheti, hogy ellenszegüljön az őt elmozdítani igyekvő Bandinus érseknek: embereket küld Szabófalva község birtokosaihoz, a jászvásári metropolitához, aki aztán a fejedelemtől bevádolja Bandinus érseket, úgyhogy ennek kihallgatáson kell a fejedelem előtt megjelennie.⁸ A moldvai fejedelmek tudatában vannak annak, hogy a katolikus magyar közösségeket irányító deákok megfelelő papi réteg hiányában igen fontos társadalmi funkciót töltenek be, s igyekeznek támogatni őket. Lupu vajda olasz udvari orvosa 1642-ben arról tájékoztatja a Szent Kongregációt, hogy a vajda „igen kegyes lélekkel viseltetik a katolikus hit iránt”, úgyhogy egyebek között azt is elrendelte, hogy a deákok és a templomokban szolgáló világiak adómentességben részesüljenek.⁹ Mikecs László a moldvai katolikusok Bandinus érsek általi összeírását elemző munkájában¹⁰ azt feltételezi, hogy a legtöbb helyen nem maga Bandinus, hanem a deákok tisztségviselő rétege végezte el a hívek, egyházi javak stb. összeírását az érsek számára, aki sok helyütt egyáltalán nem is járt.

A deákság intézményére vonatkozó XVII. és XVIII. századi adatok egyöntetűen azt bizonyítják, hogy a *diaconus*nak, *subdiaconus*nak nevezett deákok papi funkciót is elláttak és társadalmi megbecsülésnek örvendtek.¹¹ Ez a helyzet a XIX. századra azonban megváltozott, hiszen a papok számának növekedése és a korszellem változása miatt egyre tarthatatlanabb

⁶ Latin szövege Benda: *I. m.* 379., magyar fordítása Domokos: *I. m.* 385.

⁷ Latin szövege Benda: *I. m.* 204., magyar fordítása Domokos: *I. m.* 297.

⁸ Latin szövege Benda: *I. m.* 204., magyar fordítása Domokos: *I. m.* 297.

⁹ Benda: *I. m.* 241.

¹⁰ Mikecs László: *A moldvai katolikusok 1646–47. évi összeírása.* (Erdélyi Tudományos Füzetek, 171.) Kolozsvár 1944. 150.

¹¹ A deákság intézményéről Juhász Kálmán 1921-ben jelentetett meg egy adatgazdag, máig sokat idézett monográfiát: *A licentiatusi intézmény Magyarországon.* Bp. 1921. Ebben hivatkozásokat találunk a korábbi – nem túl gazdag – szakirodalomra, illetőleg a forrásokra is. A moldvai deákok működésével foglalkozott az 1987. nov. 10–11-én Szegeden rendezett Magyarországi értelmiség a XVI–XVII. században c. konferencia egyik előadása is (Tóth István György: *A diákok [licenciatusok] a moldvai csángó magyar művelődésben a XVII. században*), de megjelenéséről nincs tudomásom.

lett az az állapot, hogy fel nem szentelt világi személyek szentségeket szolgáltassanak ki, halottakat temessenek, szentmisét mondjanak stb. A XIX. század végén ilyesmire már egyáltalán nincs példa, de a régi gyakorlat maradványaként még ekkor is megesik, hogy elhunyt gyermekeket pap nélkül, csak a deák kíséretében temetnek el.¹²

A fentiek ismeretében egyáltalán nem tűnik túlzásnak az a kijelentés, hogy a moldvai magyar katolikusoknak a XVII–XVIII. század folyamán alig volt hivatalos vallásosságuk. Az egyházi ügyekben többé-kevésbé járatlan deák gyakran még a keresztelés szertartásrendjét sem ismerte. A deák tevékenységi körének későbbi beszűkülése nem eredményezi azt, hogy személye ne lett volna továbbra is ugyanolyan fontos és a közösség vallásgyakorlatát döntő módon meghatározó. Amilyen mértékben erősödött a központilag irányított hivatalos vallásosság, a deák személye éppen ezzel arányosan szorult háttérbe, de továbbra is megmaradt a hivatalostól élesen elkülönülő népi vallásosság központi tényezőjének. A XIX. század végére egyfajta egyensúlyi helyzet alakult ki a kétfajta vallásosság között, ami a jászvásári papnevelő intézet felállítása utáni korszakot is hosszú évtizedeken át jellemezte. A latinul miséző, románul prédikáló pap és a magyarul éneklő-imádkozó deák feladatköre körvonalazódott, s a vallás gyakorlásának egész Moldvában egységesnek mondható formája alakult ki. Az „egyensúly” azonban törekeny volt, hiszen a felsőbb egyház- és államvezetés folyamatosan azon munkálkodott, hogy háttérbe szorítsa, elcsökevényesítse a moldvai magyarok anyanyelvű népi vallásosságát. A XX. század derekára az anyanyelvűséget fenntartó „deák” léte is fölöslegessé, értelmetlenné vált, hiszen lassan megszűntek a magyar nyelv használatának nyilvános közösségi lehetőségei.

Jelen írásomban a kétfajta vallásosság említett „egyensúlyi” korszakának néhány jellemzőjéről, benne a deák szerepéről és jelentőségéről, majd az anyanyelvű népi vallásosság elsatnyulásáról és az utolsó moldvai deákok eltűnéséről kívánok szólni.

*

Domokos Pál Péter az 1929-es első moldvai útjáról beszámoló híradásában csaknem mindenütt magyar deákról és magyarul nem tudó papról tudósít.¹³ A kivételeket mindkét irányban gondosan regisztrálja. Ebben az időben a magyarul nem tudó gorzafalvi kántor éppúgy ritka kivételnek számít, mint a bogdánfalvi Neumann páter, aki negyven éven át hirdette az igét „a csángóság édes anyanyelvén”.¹⁴ A harmincas évek Moldvában járó magyar kutatói, utazói is a papságot tartják a románosítás legfőbb tényezőjének, a magyar deákok létét természetesnek tekintik. Pedig ekkor már elkezdődött a magyar deákok elbocsátása, románokkal való kicserélése, ill. a magyar nyelvű éneklés betiltása. Az 1940-es bécsi döntés moldvai visszahatásaként – egy-két szórványos helyzettől eltekintve – az utolsó magyar falvak templomaiban is elnémul a magyar szó. Hat évtized távlatából visszatekintve ma túlzás nélkül állíthatjuk, hogy a Domokos Pál Péter által 1929-ben és 1932-ben talált állapot, amikor még minden falunak magyar deákja volt, a későbbiekhez képest paradicsominak nevezhető az anyanyelvűség szempontjából. Ekkor ugyanis még csak a plébániákkal rendelkező falvakban volt románul prédikáló pap, aki igen ritkán jutott el a plébániához tartozó filiákba, amelyeknek többsége saját magyar deákkal rendelkezett. A gorzafalvi plébánosnak például Fűrészfalvára, Bohánába, Szitásba, Újfaluba, Szöllőhegyre, Gutinászra, Válsizákára. Prálára és Borzestre kellett eljut-

¹² Az Aknavásár melletti Szitásból vannak erre adataim.

¹³ Domokos: *I. m.* A könyv első kiadása Csíksomlyón jelent meg 1931-ben.

¹⁴ Domokos: *I. m.* 180. és 184–187.

nia, hogy a kisebb telepeket ne is említsük. A tatrosi plébános feladata volt, hogy Diószeg, Onyest, Aknavásár, Szalanc, Szalantorka, Karakló, Degettes és a román többségű falvakban élő magyar szórvány (Slobozia, Gura Văii, Brătıla, Brătești, Bărsănești, Viișoara stb.) lelki gondozását ellássa. A *treszurával* (hintóval) közlekedő pusztinai plébánosnak is tizenhét faluban kellett misét mondania, temetnie és keresztelnie. A nagyobb falvakban a pap minden negyedik-ötödik vasárnap mondott misét, a kisebb falvakat pedig csak karácsony, húsvét, valamint a templombúcsúk alkalmával és pünkösöd táján látogatta meg, hogy a közelgő ünnep előtt meggyóntassa a híveket. „Andris pap sok faluból vette el a vinitot, a jövevént [jövödelmet], treszurája volt. Hamarébb jó regvei mondott kicsi misét Kicsiszaloncra, azután Kukujécba, azután Frumószába ... De osztán kerekedtek ide popok, most vagyon több. De akkor nem vót masina [autó]! Hanem vót neki treszuracskája s egy gyermeke, embere [kocsisa]. S ment a treszurával.”¹⁵

Ezek után talán nem túlzás kijelenteni, hogy a falu vallásos életében nap mint nap jelen lévő, sokrétű feladatokkal rendelkező deáknak ugyanakkora vagy talán még nagyobb jelentősége volt a nép számára, mint a ritkán jelentkező papnak. Az idősebb adatközlők a falu régi deákjaira éppen úgy emlékeznek, mint az ott szolgált papokra. A szolgálatban megöregedett, tekintélynek és köztiszteletnek örvendő idős deákokat *öregdeáknak* nevezik, s még évtizedekkel haláluk után is ezen a néven emlékeznek rájuk.

A deák egyik kötelessége az volt, hogy a pap távollétében vasárnaponként – általában reggel és este fele – olvasót mondjon a híveknek. „Hajnalig az ágyból felköt, s ment, s a hajnali misét elmondta. Nem kellett neki pap. Olvasót mondott a világnak [a népnek]. S elment a világ! S este es vecsernyét. Magyarul.”¹⁶ Az istentiszteletnek ez a formája nem szorítkozott azonban kizárólag az olvasómondásra. A deák ismerte a katolikus szertartásrend összes litániáit, és legfőképpen az egyházi év különböző időszakainak megfelelő vallásos énekeket, melyeket a csíksomlyói Kájoni-féle *Cantionale Catholicism* 1805-ös III. kiadásából énekelt. Ezen a vasárnapi istentiszteleteken elhangzottak a legalapvetőbb katolikus imádságok is, melyeknek tanítására a deák nagy gondot fordított. Érdekesnek találom, hogy több egymástól távol eső moldvai faluban az idősebb adatközlők ugyanazokat az imádságokat mondják, ugyanabban az egymás utáni sorrendben és csaknem teljesen azonos szöveggel. A Tázló menti Pusztinában, Külsőrekecsinben és az Aknavásár környéki székelyes csángó falvak nagy részében (Szitás, Újfalu, Bohána, Diószeg) az imák sorrendje a következő: a *Miatyánk*, *Üdvözlégy*, *Hiszkegy* és *Dicsőség* után a gyónás előtt és után szokásos imák (a *Gyónom a mindenható Istennek* kezdetű, illetve a *Töredelmességnek* nevezett bűnbánó ima) következnek, ezután elmondják a *Tízparancsolatot*, majd az anyaszentegyház *Ötparancsolatát*, s végül a hét szentség, a hét főbűn, a négy égbekiáltó bűn és a négy utolsó dolog felsorolására is sor kerül. A kötött szöveg, a kötött sorrend arra utal, hogy ezen imák sztereotip végzése a moldvai templomokban valaha bevett gyakorlat volt. Az imádságokat általában otthon is végezték – sőt az idősebbek végzik ma is – annyi eltéréssel, hogy az imák sora gyakran egészült ki az archaikus imaszövegekkel, melyeket a többiek után, utoljára szoktak elmondani. A szövegeket a deák gyakran énekelte is, a *Miatyánk* énekelt változatára Pusztinában, a *Szívem első gondolatja* kezdetű reggeli imáéra pedig Lujzikalagorban bukkantam rá.¹⁷

¹⁵ Pusztina, Bartos Deák Katalin (szül. 1915).

¹⁶ Mint előbb.

¹⁷ Bővebben: Tánzos Vilmos: *Gyöngyökkel gyökerezélt*. Gyimesi és moldvai archaikus imádságok. Csíkszereda, 1995.

A vasárnapi istentiszteletnek nem volt teljesen kötött rendje, sok függött az imádkozást vezető deák egyéniségétől. Külsőrekecsinben például évtizedeken keresztül a monoton olvasómondás lehetett előtérben, mert az adatközlők többsége ezt tartja fontosnak hangsúlyozni: „Mondta az olvasót. Elmondott vaj tíz Üdvözlégy Máriát, énekelt el egy Mennyei szép koszorút. ... Hatvanezerig! Úgy es mondja: – Hatvanezerig dicsérünk, áldunk és felmagasztalunk tégedet, Boldogságos Szűzmária!”¹⁸

A pap nélküli istentiszteletnek ez a formája a negyvenes-ötvenes években végleg eltűnt Moldvából, azonban abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy korábban több kutató is jelen volt ilyen közös olvasómondáson, akik közül később többen leírták a tapasztalataikat. Igen szuggesztív például a nyelvész Csúry Bálint megkapó leírása a Debreceni Szemle egyik 1934-es számában: „A templom a csángók vasárnapi gyülekező helye. Felejthetetlen benyomást tett rám, amikor első alkalommal jelen voltam egy ilyen vasárnap délutáni tanításon és istentiszteleten. A csángó nők színes háziszőttés vagy hímzett viseletükben, a férfiak fehér, nyári vászonruhában, hímzett nyakú ingben, fekete szálakkal tarkázott piros csíkos övvel jelentek meg. Nők és férfiak külön csoportban ültek. Elöl az öregek, hátul a fiatalok. Közvetlenül a szószék és oltár körül a gyermekek. A deák, vagyis a kántor éppolyan ruházatban, mint a többi falusi férfiak, kiáll középre és tanít, imádkozik a csángók nyelvjárásán. Templomi tanítás és ima csángó nyelvjárásban! Ez az egyszerű, részint ódon, másrészt elszigeteltsége miatt újszerű, szokatlanná fejlődött magyar nyelv ennek a távoli, elfelejtett kis magyar néptörzseknek kicsiny templomában életem egyik legmeglepőbb élménye volt. [...] A deák vezeti az egész délutáni istentiszteletet. A litánia egyes mondatait éneklő hangon s a jellemző sz-ező csángó nyelvjárásban adja elő: Ó Jézusz, ó Jézusz, ó Jézusz! Légy irgalmasz! Légy kegyelmesz! A nép minden mondatot hangosan utána mond, valósággal utána kiált a deáknak. Elül a meggörnyedt, nyolcvan felé járó öreg csángók és csángó nők reszketeg hangjától, hátrább az ifjak harsogó, a nők s az oltár körüli gyermekek csengő kiáltásától valósággal megelevenedett, zúgott, visszhangzott a templom. A csángó a templomban valóban kiált az Istenhez.”¹⁹

A vasárnapi templomozás pontos, adatolt leírását adja Domokos Pál Péter is *A moldvai magyarságban* a Bogdánfalva melletti Lárgából: „Éppen vasárnap volt, amikor Zsitár János diák helyettessel Máriafalvára mentem. A »mise« a következőképpen folyt le: »Miatyánk«, »Üdvözlégy«, »Hiszekegy«, az Isten tíz-, az Anyaszentegyház ötparancsa, a hét főbűn, a négy utolsó dolog, és végül az égbekiáltó bűnöket mondotta fennhangon a diák. Utána ugyanazon dallamra, mint nálunk, énekelték a »Máriát dicsérni« kezdetű éneket. Az éneklés módja ez volt: a diák egyedül könyvből, a férfiakkal egyetemben és egyszerre énekelt: »Máriát dicsérni, hívek jöjjetek«. Rövid szünet után az asszonyok, a leányok és a gyermekek könyv nélkül ugyanezt. Ilyen módon énekelték végig az egészet, mely módszerből könnyű látni, hogy miképpen tanulhatták meg és tudják az éneket. Leszögeztem azt is, hogy az énekből nem egy verset, hanem az összes versszakokat énekelték. Ének után a diák a fájdalmas olvasót mondotta el, melynek végén az »Irgalmasságnak anyja« című imádságot teljes szöveggel könyv nélkül imádkozta el. Ezután az »Úr Angyalá«-t mondták el, s úgy távoztak a templomból.”²⁰

Mindkét idézett szövegrész említi a deák előénekesi szerepét, ami a templomi ájtatoskodásokon, temetések alkalmával, búcsújárásokon stb. egyaránt érvényesült. Az előénekesi szerep-

¹⁸ Külsőrekecsin, özv. Szarka Ferencné (kb. 80 éves).

¹⁹ Idézi Mikecs László: *Csángók*. Bp. 1941. 412. Reprint kiadása Bp. 1989.

²⁰ Domokos: *I. m.* 205.

re, a verssorok, versszakok megismétlésére a mai adatközlők is emlékeznek: „El kellett mondja a gyiák, s el kellett mondja a népség. Mind csak azt az egy strófát. Úgy tót ki a mise!”²¹

Domokos Pál Péter lárjai leírása szerint a deák a férfiakkal együtt énekel, de arra is van adatunk, hogy a jó hangú fiatalokból csoportot gyűjtött maga köré, akik az éneklésben segítettek: „A diák mellett hárman vótunk. Fiatalok. Én vocsával [hanggal] elkezdtem, s osztán a mások segítettek. De mikor férjhez mentem, úgy akart hogy megverjen a kántor. Nem enged férhez, hogy legyek az ő keze alatt a templomba. [...] A misének vége vót, s odaki tánc vót. A mások futtak ki táncolni, de nekem a hajamot megfogta, s vissza. S akkor ojant rittyentett egy levelvel [könyvvel] rijám, hogy azt gondoltam, hogy minden hegyen búcsú van! A levelfilek [a könyv lapjai] kiszakadtak, ojant húzott a fejemre. – Há mi? Há jó a fileden a tanolás? Vissza! La loc! [Vissza a helyedre!] – Úgy jöttem vissza, mind egy bárán.”²²

Csűry leírásában szó esik arról, hogy a deák prédikált is. Prédikációjának általában inkább a hit ismereteinek tanítása volt a célja, esetleg moralizálás. Domokos Pál Péter a deák szájából elhangzó prédikációt sem a lárjai „mise” szertartásrendjének leírásában, sem máshol nem említi, így joggal feltételezhetjük, hogy a templomozás eme mozzanata fakultatív jellegű volt. A deáknak ellenben minden faluban kötelessége volt a vasárnap esti vecsernyék előtt vagy után a falu gyermekeit a hit alapigazságaira és a legfontosabb imádságokra megtanítani. Ezt többnyire ugyancsak magyarul végezték, felhasználva a hivatalos iskolai használatból kivont, 1866-ban Iasi-ban kiadott kétnyelvű katekizmust²³ és különféle magyarországi kiadványokat. Előfordult, hogy a vallástant az iskolában is a deák tanította²⁴, de itt az 1893-as román népoktatási törvény érvénybe lépése után már csak románul lehetett tanítani.²⁵

A vasárnapi istentiszteleteken természetesen román imák és énekek is elhangzottak. Egyes papok már ekkor nehezményezték a magyar éneklést, s akadt közöttük olyan is, aki megtiltotta a deáknak, hogy magyarul szóljon a hívekhez. A helyzet falvanként, plébániánként változott, de idő múltával a kétnyelvűség mindinkább a román nyelv javára tolódott el, míg végül Moldva minden templomából teljesen kiszorult a magyar szó.

A deák feladata volt az is, hogy elsőáldozásra, bérmlásra és az esküvői szertartásra előkészítse a fiatalokat. Az elsőáldozásra való előkészítés a húsvét előtti nagyböjtben kezdődött, a májusi vecsernyék előtti felkészítőkkal folytatódott, és június derekán, Szent Antalkor fejeződött be. Gyakran megesett az is, hogy az elsőáldozás ünnepére maga a deák látta el ruhával, cipővel a nincstelen családok gyermekeit. „Vót, amelyiknek nem vót mit felvegyen. Nem vót szíjja ... nem vót... Valamit kellett akasztani a nyakába! Fel kellett öltöztetni mindegyiket arra a napra.”²⁶ Igen komolyan vették az esküvőre való előkészülést is. A deák által felkészített fiataloknak a pap előtt kellett vizsgázniuk a katekizmusból és egyéb ismeretekből, aki csak akkor adta össze őket, ha tudásukat kielégítőnek találta. De megesett az is, hogy maga a deák volt az, aki „nem fogatott kezet”, illetőleg „elaminálta” [elhalasztotta] a kézfogót: „Tanyította őket sok üdeig. S ha nem tudták megmondani, még elaminálták, meddig még tanolták. Még vissza kellett menjen más kerülőbe ... Még tanolták ... még mentek vissza ...”²⁷

²¹ L. 18. jegyz.

²² Újfalú, özv. Gál Jánosné Bernád Anica (1909–1994)

²³ Domokos: *I. m.* 129–132.

²⁴ Uo. 178. Onyestről említ ilyen esetet.

²⁵ Uo. 132.

²⁶ Gál András (1917) volt szőlőhegyi kántor közlése.

²⁷ L. 18. jegyz.

Bogdánfalvaról és Diószegről van adatom arra, hogy a deák volt az, aki a lakodalom alkalmával a vőlegényt és a menyasszonyt elbúcsúztatta.²⁸

Általában a deák vezette a falu népét a csíksomlyói pünkösdi búcsúra vagy a szomszédos katolikus falvak templombúcsúira, bár az utóbbi esetben a zárandoklat általában nem szervezett formában, hanem kisebb-nagyobb spontánul szerveződő csoportokban történt és történik ma is. A búcsúvezető személye azonban nem szükségszerűen esett egybe a deákéval: Pusztinának, Lujzikalagornak vagy az Aknavásár környéki székelyes csángó falvaknak az utóbbi évtizedekben külön búcsúvezetőjük volt, akik ismerték a régi magyar deákok búcsús énekeit.²⁹ A két feladatkör szétválása az utóbbi évtizedekben azért ment végbe, mert a mai deákok nem ismerték már a magyar egyházi énekeket, pedig a moldvai csángók idősebbjei még a nyolcvanas évek elején is igényelték a magyar nyelvű éneket, imát, keresztúti ájtatosságot stb. a csíksomlyói búcsún.

A deák egyik legfontosabb feladatköre a halottas szokásokhoz kapcsolódott. A temetés előtt két, esetleg három este virrasztottak a halottnál. A virrasztóban az imádkozást és éneklést a deák irányította: „Feljött minden este a halotthoz imádkozni. Három este, s egy este háromszor szakasztotta meg. Mondta el egy verset [egy ízben, egyszer], akkor meg megpihent, s akkor meg kezdte újból a másik verset (másodszer, második rendben).”³⁰ Általában nem háromszor, hanem csak kétszer virrasztanak, de a virrasztás mindenütt kötelező: „Estendig [este] zoltáródzott a diák. Nem egész éjjen. A neki adósságja [kötelessége] vót, hogy el kellett énekelni a zoltárját. Ha elénekelte a zoltárját, a hótt mindjárt megvátozta a színyit.”³¹

A virrasztás utolsó estéjén a deák elbúcsúztatta a halottat. Egy lézpedi asszony így emlékezik vissza a halottbúcsúztató szövegére, amit dallammal énekel a deák: „Drága népjeim, maradjatok, / mer én magam földbe adom. / Csontjaim eszehullnak, tölletek elbúcsúzom. / Drága asszonyom, / drága fiaim, / drága szomszédjaim, / nagyon bocsúdzom tölletek. / Földbe mentem, / földbe hulltam, / eszehulltam, / töllem elmaradtatok. / Minden testvéreim, csókolak, / mer útba indultam.”³² A virrasztóban a Kájoni-féle *Cantionale Catholicum* énekei voltak általánosak, de ki kell emelnünk, hogy a ma még lejegyezhető szövegek és dallamok igen nagyfokú keveredést mutatnak. Leggyakrabban az *Ó, életünk végórája*, az *Ó, édes megváltóm*, az *Úristen, nagy a te irgalmasságod* bizonyos versszakait, az *Ó, szomorú siralmas szó*, a *Seregeknek szent istene* kezdetű énekeket énekelhették, ugyanis ezeket az adatközlők még ma is ismerik, sőt bizonyos falvakban (Pusztina, Lészped, Klézse, az Aknavásár környéki székelyes csángók, Külsőrekecsin stb.) énekelik is. Az énekek rendje falvanként változott: számon tartották azt, hogy melyik énekkel búcsúztatnak a virrasztóban, melyik énekkel „indítsák ki az ajtón, amikor viszik”, mit énekelnek útközben a temető felé, illetve a temetőkapunál, a nyitott sírnál stb. Érdekes, hogy a halotti énekek egy-egy sora a siratóénekek szövegébe is bekerült. Egyik újfalusi adatközlőm, amikor a halotti énekekről kérdeztem, az énekek kezdősorai után siratóba váltott át, úgy, hogy egy-két kötött szövegű sor után rögtönzött. Így az *Ó, életünk végórája* kezdetű énekről azt nyilatkozta, hogy ezzel indítják utolsó útjára a halottat, a *Jöjj el*,

²⁸ Bogdánfalván utoljára Andor János (1914) mondott magyar nyelvű lakodalmi búcsúztatókat, de ma már ezt nem gyakorolja. Diószegen az évtizedekkel ezelőtt meghalt Lengyel János „öregdeák” élő családtagjai ismerik a búcsúztatók szövegét.

²⁹ A pusztinai búcsúsokat Kis József (meghalt a 80-as évek elején), a lujzikalagoriakat Csemik János (1912–1991) és Fikó Mihály (1923), az Aknavásár környékieket Jancsi Ilona (1921) vezették.

³⁰ Szitás, Pántya Imre Katalin (1926)

³¹ L. 18. jegyz.

³² Lészped, Sipos Katalin (1924)

jöjj el, én Krisztusom és az Ó, halál, ó, halál kezdetűekről, hogy ezekkel kísérték az úton, a *Hull a föld a koporsóra* kezdősorú siratóról (!) pedig, hogy ezt a temetőben énekeltek.

A virrasztóban és a temetésen az éneklésnek több formája is használatos volt. Volt úgy, hogy a deák által énekelt egy-két sort a tömeg megismételte, híven a deák előbb említett előénekesi szerepéhez, de a leggyakoribb az volt, hogy a deák megkezdett egy éneket, amit a tömeg vele együtt énekelt. „A kántor megkezdte, s akkor a népség, meljikek vótak, eccerre. Mindegyik, meljik eccer csak akart. Akkorára zúgott, hogy meghallta itt körül minden! Az egész! Akkorán zúgott, hogy nem hallott semmit. De most nem. Most es énekelnek, de csak románul. Ha halott van es, románul viszik. Ha zsoltároznak es, csak románul.”³³ A virrasztókban, temetéseken egyéni siratás is volt, amiben a deáknak nem volt szerepe.

A temetés végén mindig *asztalt tettek*, azaz tort rendeztek. Itt a deáknak ugyancsak kiemelt szerepe volt, hiszen ő irányította a halottért való imádkozást s az étkezés végén az éneklést: „Mikor a népek leültek az asztalhoz, asztalt csináltak oda, s addig nem ett a nép, a deák hamarabb elmondta a fájdolmot. S osztán mikor a nép kött fel, akkor még imádkozott, s akkor még énekelt es. A végin.”³⁴ Pusztinában a temetés után negyven nappal ismét „asztalt tettek”, ahol a deáknak hasonló szerepe lehetett, mint a temetés után. Ma, amikor magyarul éneklő deák már nincs a faluban, László Istvánné Laczkó Katalint (szül. 1931) szokták hívni, aki írástudatlan asszony, de ismer néhány halotti éneket. Az *Ó, életünk végórája*, az *A szomorú siralmas szó*, és *Ó, te rettenetes keserű halál* kezdetűeket szokta énekelni – virrasztókban is ugyanezeket éneklé –, majd így ajánlják fel, kórusban az imádságot és az énekeket: „Adj, Uram, örök nyugodalmat a szolgáltnak. Mihálynak [a halott nevét mondják], hogy az, ele nyészhetetlen való világosság fényeskedjék neki, nyugodjék békességbe, az Úrnak szentséges szenevibe. Dicsőség az Atyának, a Fiúnak, a Szentlélek Istennek nevébe, ámmen. Isten fizesse!”³⁵ László Katalin a ma is ismert halotti énekeket a falu „öregdeákjától”, az 1940-ben elhunyt Bartos Józseftől és annak fiától, Bartos Deák Jánostól tanulta. „Én es csak tanoltam, amennyit hallottam a deáktól, amikor fiatalabb vótam, s magyarul végzette a deák. Én írást nem tudok, s ha tudnék, hát nem ennyit tudnék. Így es a faluba senki nem tud annyit, mind én. Senki!”³⁶

Mint látjuk, a moldvai deákok révén az egész moldvai katolikus magyarság anyanyelvi kultúrájára döntő hatással volt a Csíksomlyón kiadott Kájoni-féle *Cantionale Catholicum*. A Kájoni-énekeskönyv 1805-ös III. kiadása, ill. a IV. kiadásnak tekinthető 1806-os utánnomás³⁷ mellékletként a kántorok ceremóniáskönyvét is tartalmazza. A *Cantionale Catholicum* minden moldvai magyar deák kezében ott volt, sőt egy-egy faluban több példánya is akadt. (Domokos Pál Péter Ketrisből 4, Onyestből és Szeketurából 3–3, Újfaluból, Forrófalvából, Pusztinából, Gyioszényből és Kickófalváról 1–1 példányát említi³⁸.) Nem tévedünk, ha azt állítjuk, hogy a „nagy Kancionál” a deákok egyedüli kézikönyve volt. „Hát level [könyv] nem vót erősz szok. Meljik kántor vót, egy iljen Kancionálval, sz még egyvel, sz aval viége vót. Há moszt szincs erősz szok!”³⁹

³³ L. 22. jegyz.

³⁴ Szitás, Jancsi Péterné harangozóné

³⁵ Pusztina, torban jegyeztem le 1991. nov. 23-án.

³⁶ Pusztina, özv. László Istvánné, szül. 1931

³⁷ A két kiadást a szakirodalom még ma is – hibásan – egyazon III. kiadásként emlegeti. Nem különbözteti meg Domokos sem: *I. m.* A IV. 1806-os kiadás létezéséről először Veress Endre tesz említést, l. Veress, Andrei: *Bibliografia româno-ungară*. București, 1931. II. 936.

³⁸ Domokos: *I. m. Moldvai útjaim* c. fejezetében.

³⁹ Bogdánfalva, Andor János (1914)

A Cationale mellett elvétve előforduló ima- és énekeskönyvek között említhetjük a *Rózsáskert* és *Mennyei Szép Koszorú* néven ismert, több kiadást megért múlt századi imakönyveket, Veress Ernő *Erdélyi imádságoskönyvét* (ugyancsak több kiadása jelent meg), valamint a Csíksomlyói Kalauz 1924-es és 1930-as kiadását. A Tárkányi–Zsasskovszky-féle, 1900-ban Egerben kiadott katolikus énektárral tudtommal egyedül a Tatrosron szolgáló Gál Antal „öregdeák” (megh. 1944) rendelkezett; könyveit két deák fia örökölte.

A deák alkalmazását illetően a moldvai magyar falvak még a század első felében is autonómiával rendelkeztek, ami egy korábbi, tágabb értelemben is érvényes autonómia maradványának tekinthető. (Gondoljunk arra, hogy a XVII–XIX. században a falvak saját nevükben intéztek levelet a pápához vagy a Hitterjesztés Szent Kongregációjához⁴⁰.) Az önállóságnak ez a formája hasonló a székely faluközösségek önrendelkezéséhez, noha a szabályozottságot, a függőségi viszonyokat, a jogokat és kötelességeket Moldvában nem rögzítették falutörvények. Ha papjuk, misszionáriusuk nem is volt, minden falu igyekezett jó hangú magyar deákra szert tenni, akit maga alkalmazott és maga fizetett. A Szekeura egyik kápolnájában harmóniumon játszó Domokos Pál Pétert is deáknak akarják ottfogni: „Játszottam rajta, s játékom annyira megtetszett a velem lévőknek, hogy diáknak hívtak meg, vagy legalább arra kértek, hogy küldjek nekik egy magyar diákot.”⁴¹ Bartos József pusztinai „öregdeák” (megh. 1940) leánya így emlékezik édesapja hazakerülésére: „Vót neki egy mosuja [nagybátyja], mind csak odaki Szentgyörgyön. S elvitte s kitanyított. S ojan deákot csinált belőle, hogy! S osztán hazahozták ide Pusztinába. Elmentek az emberek. Me itt vót deák, de nem szerették, me nem vót jó hangja. Hazahozták ide, s osztán innen elvitték Grozestire. Magyar község. Elvitték az emberek. Dormánba es vót. Osztá, hogy elöregedett, azt mondta neki az én márnának az édesapja: – Többet ne vándorolj, hanem jertek haza! Gyermekek van, idegenyek vattok ott, jertek haza, s itt én adok heljet, csinálj lakást, s állj meg itthon! – Igen, de csinált a falu osztán! A világ. Házát csináltak, hazahozták s beléttették, s osztán mű itten születünk. S neki ez vót a lakása. Me neki ez a meszeriája [mestersége] vót. Ez vót neki a kenyere.”⁴² A falu népe által épített „deáklakásokat” később, amikor pap került a faluba, sok helyütt parókiákká alakították át, s gyakran megesett, hogy a magyar deákot azért tették ki a deáklakásból, mert az érkező papnak vagy a magyar deákot felváltó román kántornak lakást kellett biztosítani.

A deák akkor sem felelhetett meg feladatának, ha nem ismerte hívei anyanyelvét. Ilyen esetről tudósít Csúry Bálint: „Eddig még magyar nyelvű volt a kántoruk, vagy amint ők nevezik, a *gvák* vagy *deák*, kinek megtartásába vagy elbocsátásába nekik is van befolyásuk. Hallottam esetet, hogy a deákot a nép elbocsátotta állásából, mert nem tudott magyarul.”⁴³ A magyarul nem tudó deák elbocsátására az 1923-ban felállított halasfalvi kántorképző megalakulása után⁴⁴ egyre ritkábban kerülhetett sor. mert az új intézmény végzettségi a moldvai magyar falvakban papi segédlettel lassan felváltották a magyarul tudó parasztkántorokat.

A deák fizetsége legtöbb faluban egy véka *puj* (kukorica) és 15 vagy 25 lej volt családonként egy esztendőre, amit rendszerint a téli házszenelések alkalmával gyűjtöttek össze. Ezenkívül a deákok használták a falu egyházi birtokait, a „templom főggyét”. aminek fejében szállással és étkezéssel kellett ellátni a filiába érkező papot. A nagyobb egyházi ünnepek, búcsúk, bérmlás stb. előtt esedékes kalákagyóntatások, missziók alkalmával egyszerre több

⁴⁰ Benda: *I. m.* 39.

⁴¹ Domokos: *I. m.* 218.

⁴² Mint 15. jegyz.

⁴³ Idézi Mikecs: *I. m.* 261.

⁴⁴ Domokos: *I. m.* 253.

papot is ki kellett szolgálniuk. „Hogyha nem vót, mind nálunk, parókia, akkor a deák tartotta a fődet, de mikor jöttek a papok vaj enni. vaj hálni, akkor nálunk ettek, nálunk háltak. Ott a templom körül dógoztuk meg, s az a mejénk vót. Fizették az esztátnak [az államnak] az impóziót [adót]. Még két-három pap es jött el húsvetba, mikor az egész népet kellett gyónatni, vaj első pénteken ott aludt má csütörtökön nálunk, ameddig végzett. Máskor került úgy es, hogy jöttek ejen prédikátorok, s azok mind csak ott ültek vaj három napig. Vaj mikor bér-málás vót, s több papok jöttek, akkor ott aludtak. Azoknak mind édesanyám adott enni. Arról nem vót szó, hogy fizessenek, vaj valamit adjanak. Soha nem hoztak semmit. Há nem mehetett egy pap egy más szomszédhoz! Mikor egy pap, mikor kettő. Me messze vót, hogy Gorzafalvából mendennap jöjjön.”⁴⁵ „Nem lehetett tejeslaskával elejibe állni!”⁴⁶

A deák jövedelme kiegészült a különféle egyéb szolgáltatásokért (például temetés, halotta-kért végzett misék stb.) járó díjakkal, de volt eset, hogy a deák megélhetése így sem volt biztosított. A deákok által Moldva-szerre gyakorolt, igen elterjedt foglalkozás az asztalosság volt.

A deáknak járó bér meg nem adása esetén a deák megtagadhatta az illető családnak járó szolgáltatásokat: „Mikor én férhez mentem, há nem oda kellett vót adjuk mind a kukoricánkat a pallásról? Nem akart a tesvéremmel kezét fogatni a deák! S nem fogatott! Azt monta: – Tísszer jertek be, s akkor se fogatok! – Nem akarta, met nem adtuk vót meg a bérít. Jaj, a nyavaja törje ki diákok, papot, mindent!”⁴⁷

A deákság mestersége általában családon belül öröklődött. A deák népes családjában a gyerekek nemcsak édesapjuk tehetségét (hallását, hangját, intelligenciáját stb.) öröklték, hanem *leveleit* (könyveit) és *füzéreit* (füzeteit) is. Édesapjukkal együtt jelen voltak a vallás közösségi gyakorlásának minden színterén, úgyhogy felnőve, akár iskoláztatás nélkül is, kész deákoknak számítottak. Az utolsó magyarul éneklő deákok gyerekei többnyire román kántoriskolát, esetleg teológiát végeztek, de voltak olyanok is, akiknek nem sikerült semmiféle képesítést szerezniük. Akárhogy is alakult a sorsuk, az örökség birtokában még sokáig jelen voltak a virrasztókban, a temetéseken, a búcsújárásokon. Mára sajnos már ez a nemzedék is kihalófélben van, s a múlt század derekáig visszavezethető nagy deák „dinasztiák” nyomtalanul eltűnnek. Az utolsó leszármazottakkal együtt kultúrájuk is. ez az archaikus voltában egyedülálló népi kultúra, sirba száll. Nem érdektelen néhány ilyen, a deákság mesterségét nemzedékeken át gyakorló családot név szerint is megemlíteni.

A pusztinai Bartos József (1864?–1940) 1902-től haláláig szolgált a pusztinaiakat; azelőtt két másik moldvai faluban, Dormánfalván és Gorzafalván tevékenykedett. Idősebb fiútestvére, Bartos Péter Szalanc és Szalancorka kántora volt. egyszerre szolgált a két faluban. Öccsük, Bartos István Frumószán szolgált, gyermektelenül halt el. Mindhármukat Erdélyben taníttatták, de szüleikről mindössze annyit tudunk, hogy volt egy sepsiszentgyörgyi rokonuk, aki a gyerekek taníttatását intézte. Bartos József pusztinai „öregdeákot” a harmincas évek közepén kitétték az állásából, mert nem tudott románul, és a deáklakást is el kellett hagynia. „A nyelvet a parfényes [parfumös, azaz úri, kényeskedő] papok elveszik”, mondogatta korábban, és a jóslat be is következett: „Akkor eljött Andris pap, s édesapámat kivette [kivetette, kidobta] a deákságból. Nem engedte a magyart! Me ő addig magyarul énekelt, s magyarul felelt a papnak ... Ő még szógált lenne, de nem engedték. Még jó vót a hangja.”⁴⁸ Az „öregdeák”

⁴⁵ Gál József (1896–1970) újfalusi deák lányának. Gál Máriának (1934) közlése.

⁴⁶ Szöllőhegy, Gál András deák (1917)

⁴⁷ Mint 30. jegyz.

⁴⁸ A Bartos József pusztinai „öregdeák”-ra vonatkozó közlések élő leszármazottaitól származnak. Legtöbbet lányától (l. 15. jegyz.) és egyik unokájától, Esztán Pétertől (kb. 65 éves) tudtam meg.

„megbószta magát”, s 1940 őszén belehalt a bánatba. Fiát, Bartos Deák Jánost az említett Andris pap már csak az egészen jelentéktelen Ripában (Rîpa Iepii) engedte kántorkodni, ahol a lakosság etnikailag vegyes volt. Még az édesapja könyveit is elvette tőle. Az „öregdeák” fia a nyolcvanas évek derekán halt meg, s kihalt vele a pusztinai Bartosok „deákdinasztiája”.⁴⁹ Megható jelenség, hogy a faluban több kazetta is őrzi az öregdeák fiának *zsoltározását, azaz a Cationale Catholicum* halotti énekeinek némelyikét (*Ó, életünk végőrája..., Ó, te rettenetes keserű halál..., az Úristen, nagy a te irgalmasságod... néhány sora stb*), s hogy volt olyan haláleset, amikor a torban vagy a virrasztóban feltették az asztalra a kazettás magnót, hogy magyar „zsoltárral” búcsúztassák el a megboldogultat, mert a jelenlevők közül már senki sem ismerte ezeket az énekeket. „Apóm [nagyapám] meg van halval rég, de vót neki egy fia, Deák János. Osztánd ő végzett magyarul még attól errefelé es, de nekünk le van fogval kászétán, mikor ő az apó énekjével zsoltárodzik a halottnál. Van úgy, hogy a halottnál most es veszik elé, s teszik a kászétát fel. S így deák apóm még most es zsoltárodzik!”

Az Aknavásár melletti Tatroszon szolgáló Gál Antal (1860–1944) és három deák fia ugyancsak egy egész vidék szellemi kultúrájára hatással volt. Gál Antal a háromszéki Bélafalván született 1860-ban, s az otthon maradt bélafalvi, kurtapataki, esztelneki rokonokat még ma is számon tartják. Bécsben, majd Csíksomlyón tanult, ahonnan nem tisztázott okok folytán került a moldvai Szászkuóra, majd 1892-ben Tatrosra, ahol élete végéig szolgált. Tatros ősi moldvai parókia volt, amelyhez sok filia tartozott. A „talján provinciális” hagyta magyarul működni a románul nem tudó deákot, úgyhogy a harmincas évek elejéig, később is anyanyelvén énekelhetett. Élete vége felé tanult meg románul, s a legnehezebb időkben sem bocsátották el. 1944-ben halt meg, 53 évi tatrosi szolgálat után. Leszármazottai szerint csak a halála előtti vasárnapon hiányzott a templomból. Tizenkét gyermeke közül három deáknak nevelte, de egyikük, Péter, fiatalon elhunyt. Egy másik fia, Gál József (1896–1970) Újfaluban szolgált, ahol csak a hetvenes évek végén létesítettek parókiát – a falu Gorzafalva filiája volt, s így a templomban csaknem haláláig énekelhette, románokkal vegyesen, édesapja magyar énekeit. Újfaluban még ma is van olyan virrasztó, ahol magyarul búcsúztatják a halottat. „Lehet, hogy ez a pap elvette tőlle a leveleket [könyveket], de ő azután es szógált még magyarul. Szóval nem egészen a misét, de imádkozott magyarul, vaj énekelt magyarul. S amikor a halottakhoz ment el zsoltárra, akkor es úgy szógált. Vaj amikor a halottat eltemették, akkor énekelt egy magyar éneket. Me az öreg népek, az öregasszonyok mind a magyar éneket szerették. A zsoltáron mind úgy szógált magyarul. András bácsi még most es szokta, neki megvan a levele [könyve].”⁵⁰

Gál Antal „öregdeák” legkisebb fia, az 1917-ben született Gál András Szöllőhegyen és Szitáson szolgált 1985-ben történt nyugdíjazásáig. A deákságot Focșani-ban tanulta egy idős papnál (a bátyja, József ugyanígy tanult Bakóban), s a kántori vizsgákat Iași-ban tette le, de természetesen ismerte édesapja imádságait és énekeit. Igen nehéz, zaklatásokkal terhes élete során, saját szavait idézve, „ötvennégy pappal” volt dolga, akiket mind kiszolgált, de az ötvenötödikkal, aki nemrég a deáklakásból kitéte, megkülönbözött, s ma templomba is Aknavásárra vagy Szitásba jár. A környék leghíresebb deákja volt. halottak mellé zsoltározni a távolabbi csángó falvakba is elhívták.

⁴⁹ Bartos Józsefről *A moldvai magyarságban* Domokos Pál Péter is megemlékezik. Domokos: *I.m.* 227–228.

⁵⁰ A Gál Antal családjára vonatkozó közlések fiától. Gál András (1917) szöllőhegyi deáktól és unokájától (Gál József deák lányától), Gál Máriától (1934) származnak.

A moldvai „deákdinasztiák” mindenikét igen nehéz lenne felsorolni. Mindenképpen meg kell még említenem azonban a külsőrekecsini Benkéket és a gyioszényi, ugyancsak Háromszékről Moldvába származott Bakákat⁵¹, hiszen a kommunizmus idején egy-egy deák mindkét családból mártírhalált halt. A külsőrekecsini Benke Antalt, amikor szülőfaluja népe 1949-ben fellázadt a kommunizmus ellen, a lázadást elfojtó karhatalom meggyilkolta. Benke Antal fiát, Benke Ferencet (szül. 1923) „öregdeáknak” nevezik a faluban. Ő 1984-ig szolgált, de az utolsó évtizedekben már csak románul énekelhetett. Ma már a halottnál is románul „zsoltároznak”, fiai a jászvásári teológián tanulnak. A gyioszényi Baka András a Dunacsatornánál szerzett betegségébe halt bele a hatvanas évek elején, két évvel szabadulása után. Továbbá említést kell tennünk az 1872-ben Kézdiálmáson született, majd a század első felében Onyesten tevékenykedő Bertalan Sándorról és három fiáról, valamint a gajcsánai Polgár családról, akik Domokos Pál Péterrel tartottak szorosabb kapcsolatot.⁵²

Ilyen deákcsalád sarja volt a forrófalvi születésű klézsei plébános, Petrás Ince János is (1812–1886), akit a moldvai csángó néprajz egyik legelső tudatos gyűjtőjeként tartunk számon. Egyik öséről Zöld Péter 1781-es már említett jelentése tudósít, mely szerint a forrófalvi templomban megőrizték Petrás Mihály forrófalvi kántor 1671-ből származó naplóját.⁵³ Petrás Ince apja, nagyapja ugyancsak deák volt. műveltségükről a következő vallomásból értesülünk: „Atyámat nevezik Petrás Ferencnek, ki Forrófalva szentegyházának 45 éves kántora; a latin, a magyar, olasz és oláh nyelveket beszéli és írja. [...] Atyám élő nyelven beszéli, hogy nagyatyám is előtte azon helyen az említett egyházi hivatalt több évekig folytatta, s szépapámnak mint írástudónak hagyományából tudja, hogy több mint száz évek előtt származott ide elődünk Baranya vármegyéből” – írja Petrás Ince János 1842-ben.⁵⁴

Mint látjuk, igen gyakran előfordul, hogy a deákokat adó családok valamelyik őse a Székelyföldről származik, vagy legalábbis ott szerzi kántori képesítését. Domokos Pál Péter ugyancsak háromszékinek említi még Jancsó Lajos kickófalvi deákot is.⁵⁵ A jelenség egyrészt azzal magyarázható, hogy a XIX. században és azelőtt Moldva területén nem működött katolikus kántorképző, másrészt meg azzal, hogy a magyar éneket, magyar imát igénylő moldvai csángó faluközösségek szívesen alkalmaztak olyan deákot, aki Magyarországon szerzett képesítést. A múlt század dereka előtti időkből sajnos kevés adattal rendelkezünk arra vonatkozóan, hogy hol tanultak a Moldvában tevékenykedő deákok. A felső-háromszéki Esztelneken működő ferences iskolában például már a XVII. század végétől felbukkannak moldvai diákok, de azt, hogy ezek hazatértek-e, nem tudjuk.⁵⁶

Igen nehéz megállapítani azt az időpontot, amikor a moldvai magyar deákok elbocsátása, románokkal való helyettesítése elkezdődött. A folyamat kezdete összefügg a román nacionalizmus ébredésével, és minden bizonnyal a XIX. század elejére tehető. A jelenségről már Jerney János is tudósít, aki a múlt század negyvenes éveiben számolt be keleti útjairól: „Bakóban, úgy Szeret-vidéki több magyar helységeken, hol a kántorok eddigelő csupán magyarul dicsőítették a Mindenhatót, oláhval fölváltani rendeltetett az isteni tisztelet. Némelly helyeken, mint Huszban, Kalugyerban és Szabófalván, a kántorok által a gyermekek írás- és

⁵¹ Utóbbiakról Domokos Pál Péter is tudósított: *I. m.* 230. Vö. még Faragó József: *Baka András legendameséiből.* = Barna Gábor szerk.: *Vallásos népelet a Kárpát-medencében.* Népismereti tanulmányok és közlések. Bp. 1995. 44–63.

⁵² Domokos: *I. m.* 176, 236–237.

⁵³ Uo. 99, 112. és 546.

⁵⁴ Uo. 212

⁵⁵ Uo. 250.

⁵⁶ Benda: *I. m.* 40.

olvasásra oktattattak. Legutóbbi erős rendelet következtében egyedül oláh nyelvre szorították a tanítás.”⁵⁷

A Jerneyéhez hasonló szórványos jelzések a deákok feladatkörének korlátozásáról, az anyanyelvűség háttérbe szorításáról már előfordulnak a XIX. században, de a moldvai deákok zöme még a huszadik század első évtizedeiben is magyar volt, és magyar nyelven szolgálva töltötték be az imént felvázolt feladatköröket: vezették a vasárnapi istentiszteleteket, tanították a gyerekeket, énekeltek és imádkoztak a virrasztókban, a temetéseken, a halotti torokban, irányították a búcsújárásokat stb. E helyzet radikális megváltoztatására a harmincas évek első felében került sor. A románul nem tudó deákokat ekkor a legtöbb helyen elbocsátották, s azokat, akik ismerték az állam nyelvét, arra kötelezték, hogy csak románul szolgáljanak. Jellemző, hogy a híres-neves pusztinai Bartos József „öregdeákat” felváltó új román kántort a falu „pityókas deáknak” csúfolta, mert nem volt megelégedve a képességeivel. Forrófalván nemcsak Róka Márton deákot, hanem még a harangozót is elbocsátják, mert nem tudják a szolgálatukat „új módon” végezni.⁵⁸ Hasonló sorsra jut Bertalan Sándor onyesti öregdeák is, s a tatrosi Gál Antalnak sok deáktársával együtt csak azért kegyelmeznek meg, mert ismeri a román énekeket, imákat is. Ilyen körülmények között a „tiszteletek” a harmincas években már jobbra kétnyelvűek, vagy kizárólag románul zajlanak. Egy-két faluban – például Bogdánfalvában⁵⁹ – továbbra is magyarul folyik minden, de az 1940-es bécsi döntést követő szigorú magyarellenés rendelkezések itt is megszüntetik a magyar templomi szertartásokat. Olyan eset is előfordul, hogy a magyar deák mellé egy román is helyeznek, s felváltva szolgáltak a templomban addig, amíg a fiatal, magyarul nem tudó kántor beletanult a mesterségbe. Az újfalusi Gál József deák például így tanította be a falu ma is szolgáló deákját, aki sohasem szólalt meg magyarul.⁶⁰ Igen jellemző a pusztinai Bartos Deák János esete, akit népes szülőfalujában nem, de a kis lélekszámú, nyelvileg és vallásilag vegyes Ripában engednek szolgálni.

A deákság intézményének felszámolásában a második stádiumot jelenti az a helyzet, amikor egy-egy közösség potenciális deákjai – csakúgy, mint a már valaha szolgált, de kített deákok – polgári foglalkozás után néznek, noha még bizonyos helyzetekben szükség van rájuk. „Dógozott a szondáknál, a petróliumnál. Ha kellett valakinek két deák. oláh diák es. magyar diák es, akkor elhítták Jánost es. S osztá, hogy János meghót hát. nem vót senkinek pretenciája [igénye] a magyar beszédre.”⁶¹ A bogdánfalvi Andor János (szül. 1914) a hetvenes évek elején rövid ideig, amúgy mellesleg Lárgában szolgált. Ő egy életen át énekeit imádkozott a virrasztókban, mondta a lakodalmi búcsúztatókat, irányította a csíksomlyói, cacicai, máriaradnai búcsújárásokat, de alapfoglalkozása vasutas volt.

Az elesőkevényesedés következő, a teljes megszűnés előtti stádiumát jelenti az az állapot, amikor a faluközösség egy-egy tagja, akit legfeljebb nagyobb vallásossága, ima- és énekismertete, zenei hallása stb. emel ki a többiek közül, vállalja magára egy-két olyan feladat elvégzését, amire még mindig igény mutatkozik. Mint láttuk, ezek a funkciók lassan csak a halottas szokások körére és a búcsúvezetésre korlátozódnak. Pusztinában a virrasztóban és a torban való magyar éneklést és imádkozást az írástudatlan László Katalin (szül. 1931) végzi⁶², Szi-

⁵⁷ Idézi Mikecs: *I. m.* 211.

⁵⁸ Domokos: *I. m.* 207. és 553.

⁵⁹ Mint 39. jegyz.

⁶⁰ Mint 45. jegyz.

⁶¹ Mint 15. jegyz.

⁶² E tanulmány megírása után jutott tudomásomra, hogy újabban László Józsefné Kis Erzsébetet (1935) is gyakran hívják, aki igen gazdag magyar nyelvű énekkönyvtárral rendelkezik.

tásban és Újfaluban pedig Jancsi Ilonára (szül. 1921) hárul ez a szerep. Sajnos, ma már alig van Moldvában egy-két olyan falu, ahol a magyar nyelvű ének és ima a virrasztóban vagy a torban megmaradt. Ugyanígy a szitási Jancsi Ilonán kívül ma már nincs egyetlen aktív moldvai búcsúvezető sem, aki az általa vezetett csoporttal Csíksomlyón vagy Cacicán magyarul énekelne vagy végezné a keresztutat. A hajdan igen sokoldalú deáki szerepkör eme két utolsó mozzanata is eltűnően van tehát. A moldvai magyarság körében a hivatalos vallásosság nyelve átterjedt a népi vallásosságra is, mely utóbbinak gyakorlása most már – csaknem mindenhol és minden alkalommal – akkor is románul folyik, amikor a hivatalos egyház egyetlen képviselője sincs jelen. A nyelv a közösségi használat megszűntével teljesen passzív válik, kizárólag a konyhanyelv szintjére degradálódik, majd a családi használatból is eltűnik. Ezt az utolsó-utolsó előtti állapotot alább néhány példával próbálom meg érzékeltetni.

A pusztinai halottas szokásokat ismertető tanulmányában Virt István egy helyen ezt írja: „A kántor (deák) csak románul mondja az imádságot, ezért az utóbbi években nem is tartóztatják sokáig, hanem távozása után magyar imádságokat jól ismerő asszonyok vezetésével imádkoznak a virrasztók. Néhány éve halt meg az a kántor, aki magyarul vezette a virrasztást, de halála után itt is megszűnt a magyar szó.”⁶³ A román deák távozása után végzett imádkozást vezető írástudatlan László Katalint (szül. 1931) a falusfelei „deáknak” nevezik: „Ingemet mondanak deáknak, me aszondják, hogy én magyarul végzem, s azt jobban szeretik. Ma aszondta egy asszon, mejik utánnam járt: – Deák es van, de kendhez kűdtek, s én kendhez jöttem!” A temetés utáni negyvenedik napon tartott torba a deákot egyes családoknál nem is szokták elhívni: „Ő csak a misére elmejen reggel, s aval mejen haza. Egy-egy helyre, ahol románul szeretik, oda elhíjják, de ahol magyarul szeretik, oda elhínek engem. Mikor halott van, akkor őt híjják mindenübe, de így amikor a házakhoz tesznek, akkor ingemet hínek.”⁶⁴ A magyar nyelv nyilvános használatának eltűnése előtti állapotot a közösség tagjainak megszokott viszonyulása jellemzi: vannak, akik igénylik még a magyar éneket, imádságot, mások kifejezetten ellenzik ennek nyilvános használatát. 1991. november 23-án Pusztinában jelen voltam egy olyan torban, amelyen a magyar ima felhangzásakor két asszony felugrott az asztal mellől, majd tiltakozásképpen kiszaladt a szobából, és csak akkor jött vissza, amikor az elénekelt magyar ének (*A szomorú siralmas szó...*) felajánlása is elhangzott. Az ilyen megnyilvánulások természetesen a magyar szó elnémulását ösztönzik.

Lujzikalagorban Csernik János (1912–1991) és Fikó Mihály (szül. 1923) léptek az egykori magyar deákok örökébe, de feladatuk már igen szűkre szabott volt, hiszen csak a búcsújárásokra és a virrasztókra szorítkozott. „Itt nálunk a faluba Kocsángó János vót a diák. Meg van halval rég, még a verekedés [világháború] előtt. Ő magyar diák vót. De osztán felszármozták a románt, s osztán többet nem vót magyarul. Elébb vót Antal pap, de osztán jött ez a plébános Pál, s ő megtiltotta. Kocsángó Jánosnak vótak könyvei, ezek itt mind csak tőle valók, ne! Megöregedett, meghalt, s a könyveit vették el, még ez es, még az es. Én tölle tanoltam, s még mástól es. Vótam Magyarországra, s még vótam a háborúba. Még ott es kapaszkoztam, hogy tudjak valamit. S mentünk Jánosval [ti. Csernik Jánossal] a bócsúra, mentünk halotthoz imádkozni. S ott este énekeltük. Vótunk a *Kancionál* könyvvel. Elébb vót, de utóbb nem vót szabad ott. Mondták, hogy nem lehet, s akkor mü es mondtuk, hogy nem lehet. [...] Pünkösdkor jó regvei Somoljón [Csíksomlyón] szoktuk fogni [menni] ki a hedre az olva-

⁶³ Virt István: *Egy moldvai magyar község (Pusztina) halottas szokásai*. = Fejős Zoltán–Küllös Imola szerk.: *Vallásosság és népi kultúra a határainkon túl*. Bp., 1990. 132–145.

⁶⁴ Mint 36. jegyz.

sóval, s amiután bekerültünk a rózsafüzértől, fogtuk a keresztutat. Még nem tetszett a könyű, jó regvei mentünk. János vette a kántorét, az éneket közbe, s én tartottam a pap heljit. Én mondtam a papét, s mikor felkerekedtünk a kereszttől, mondták az éneket egyetembe. A többiek es.”⁶⁵ Lujzikalagorban a gyermekek már nem vagy csak alig tudnak magyarul, a magyar nyelv közösségi használatára semmilyen alkalommal nem kerül sor.

A bogdánfalvi Andor János így emlékezik a magyar deákok románokkal való kicserélésére, majd a szerepkör teljes eltűnésére: „Legelőbb vót Neumann pap. Sz vót mind csak egy Német Káruj nevű. Sz ók ketten vótak. Magyarul. Elé 40-ig a templomba románul nem vót, de 40-be má tiltották. Adtak levelet [írásbeli parancsot] egy papnak, hogy tiltott magyarul. Turku nevű diák vót még a verekedész [világháború] idején. Ó még azután isz mondott magyarul, de osztán tiltották, nem vót szabad. Sz osztá ijeggetődtek! Csak ott vót szabad a halottnál még iénekelni magyarul. Sz osztá mentem annyi halotthoz, hogy! Sz búcsúztatni lakadalomba. Víttek ingemet, hogy elbúcsúztassam magyarul. Sz a halotthoz isz szokot hittak. Ott mondtuk a rózsafüzért vagy a szentkeresztútját magyarul, sz még az iénekeket isz magyarul. Az ember szobájába nem vót mit csináljanak. Házánál. Ott szabadott, de künn tovafelé nem vót szabad.”⁶⁶

Néhány Aknavásár környéki székelyes csángó faluban a virrasztóban még ma is magyarul imádkoznak, de a temetéseken már itt is tilos magyarul énekelni. Kivételes esetnek számít, ha öngyilkosról van szó, akit pap nélkül temetnek el: „Egy olyan ember, amelyik akassza magát, érti-e, felakassza ... úgy véletlen halál ... felakassza vagy megéti [megmérgezi] magát, tudom es én, meljikke nem mejen pap, nem csinál misét, osztá akkor megengedi, hogy a fehérnépek így énekeljenek. S mü akkor énekeljük magyarul *Hull a föld a koporsóra ... s ezeket.*”⁶⁷

A deáki szerepkör leszűkülése a deákok által képviselt kultúra hanyatlásával jár együtt. A múlt század és a századelő képzett deákjai, akik nemcsak a *Cantionale Catholicumot*, hanem hellyel-közzel a Magyarországon használatos többi egyházi könyveket is ismerték, sok esetben nyelveket beszéltek stb., a század első felében lassan eltűntek, s mint láttuk, helyüket gyakran írástudatlan vagy írni-olvasni alig tudó egyszerű falusi emberek vették át, hogy bizonyos funkciókat a magyar deákok eltávolítása után is betöltsenek. A hanyatlás jele az is, hogy ezekben a funkciókban, melyek korábban jellegzetes férfiszerepek voltak, sok helyen nőket találunk. A magyar deákok kultúrájának hanyatlása, a közösségi nyelvhasználat teljes megszűnése hozzájárult a nyelvi romláshoz, ami a magyarságtudat gyengülésével is párosult. A XX. században a központosított államhatalommal szemben igen meggyengült, sőt gyakorlatilag megszűnt a moldvai faluközösségek autonómiája, ami korábban sem volt a székely falvakéhoz mérhető. Az első világháború után már nincs arra példa, hogy a falu visszakövetelte volna az eltávolított magyar deákokot. A deákok ekkor már nem a falu, hanem az egyház alkalmazza, s a szolgálatban megöregedett, románul szolgáló kántoroknak már nyugdíjat is folyósítanak.

Az államhatóságok és az egyházi vezetés különös gondot fordított a magyar betű, különösenképpen a deákok alapvető kézikönyvéül szolgáló *Cantionale Catholicum* üldözésére és elpusztítására. 1924-ben Halasfalván felállították az ottani minoriták Serefica nevű nyomdáját, ahol román imádságoskönyveket és a magyar énekek románra fordított változatait nyomtatták a *Cantionale Catholicum* kiszorítására.⁶⁸ A moldvai magyar falvakat elárasztották nemcsak a román nyelvű ima- és énekeskönyvekkel, katekizmusokkal, hanem egyéb propagandakiadvá-

⁶⁵ Lujzikalagor, Fikó Mihály (1923)

⁶⁶ Mint 39. jegyz.

⁶⁷ Szitás, Jancsi Ilona (1921)

⁶⁸ Mikecs: *I. m.* 213. és Domokos: *I. m.* 253.

nyokkal is. Ezzel párhuzamosan pedig összegyűjtötték és megsemmisítették a magyar imakönyveket. „Apámnak vótak könyvei, levelei. Vótak, de elvette Andris pap. Elégette. Vót neki *Kancionálja*, ki az apja a deákságnak. Me azt adták neki odaki [értsd: Erdélyben, ahol tanulta a deákságot]. Elvette tőlle. Dă-mi mă Ioane, că o duc la Bacău, și o tipăresc! [Add ide nekem, János, hogy vigyem be Bákóba és nyomtassam ki!] Add ide nekem a könyvet, hogy én vigyem be Bakóba a lăboratorhoz [laboratórium, itt: nyomda], s vetessem le a magyar énekeket romonyestre [románul]! Odaadta neki János, de nem adta vissza ma es!”⁶⁹ „Még a könyveket es mind elgyűtötte az az Andris pap! Tudja-e maga? Nincsenek meg a könyvei. Mind elszedték tőlle a papok. Sohult [sehol] sincs a faluba magyar könyü, csak ezek a bábák [öregasszonyok], akik vagyunk, mondjuk az olvasót. De a templomba olá Hul mondják.”⁷⁰

A negyvenes-ötvenes évek fordulóján több moldvai magyar faluban is felcsillant az anyanyelv ápolásának lehetősége: a Magyar Népi Szövetség kommunistái sok helyen magyar iskolákat alapítottak, de ezek – sajnos – tisztavirág életűeknek bizonyultak. A Népi Szövetség aktivistái felhasználták a korábban állásukat veszített vagy a hivatásos módon kántori tevékenységet sohasem is végző deákokat, akik hiteles világi értelmiségieknek számítottak. Több faluban a deák a Magyar Népi Szövetség helyi elnöke is volt. Csakhogy ezek a deákok hamar felismerték, hogy az iskolákat alapító magyar kommunisták „törik a templomot”, s hogy egy időben az „Istennek és az ördögnek” szolgálni nem lehet: „1954-be kijártam Marosvásárhelyre. Míkor megvót a magyar gyűlés. Me a Magyar Népi Szövetségnek elneke vótam. Osztán még kimentem Kolozsvárra, de Gheorgheniba [Gyergyószentmiklósr] nem még mentem el. S ez vót a baj, ezétt kaptam felmentést”⁷¹ – emlékezik Gál András szőlőhegyi deák, aki 1985-ig volt szolgálatban. A kommunisták kezdetben igyekeztek azt a látszatot kelteni, hogy nem üldözik a vallásos megnyilvánulásokat: 1948-ban például fizették a csíksomlyói búcsúra zarándoklók útiköltségének felét, feltételül azt szabva meg, hogy ezek a búcsúsok lépjenek be a Népi Szövetségbe. „Elébb fel kell íródjál az erdeghez, sz osztán mensz az Isztenhez” – értelmezi a visszás helyzetet a bogdánfalvi Andor János búcsúvezető és egy személyben népi szövetségi elnök. Ebben az ellentmondásos helyzetben a templomokból korábban kitiltott magyar nyelv tekintélyének növekedésére nem kerülhetett sor, s a vallással való szembenállásuk miatt a Magyar Népi Szövetség politikája is eleve kudarcra ítéltetett. „Oszta mikor jöttek a komonisztok a Magyar Szövetségvei, há akkor mondták, hogy szabad a templomba magyarul isz, de nem még adták írval, hogy né, szabad. Ién mandtam, hogy mié nem adtak a papnak, hogy iénekeljen magyarul, a kántor tud magyarul isz. Mondják meg! De arra nem ügyeltek! Tanárokat küldtek vót, de az isz nem ment szokáig. Két esztendőt vót, de belémaradott. Ién elfuttam hazunnét, me láttam, hogy nem arravaló többet. Sz jól tettem, hogy elmentem, me moszt kapok nyugdíba piénzt.”⁷²

A magyar nyelvű népi vallásosság felszámolása Moldvában csak része – ám kétségkívül egyik legfontosabb tényezője! – volt az itteni magyarság erőszakos asszimilálásának. Sajnos a még magyarul beszélő lakosság nagy része, néhány falu idősebb nemzedékeitől eltekintve, már nem is igényli a magyar nyelven gyakorolt vallásosságot, s így – társadalmi igény híján – a moldvai magyar deákok archaikus kultúrája végképp a múlté lesz.

⁶⁹ Mint 15. jegyz.

⁷⁰ Mint előbb.

⁷¹ Mint 46. jegyz.

⁷² Mint 39. jegyz.

Keszeg Vilmos

A romániai magyar folklórkutatás öt évtizede (1944–1994)*

Nehéz feladattal áll szemben az, aki egy tudományág eredményeit szándékszik mérlegre tenni. Abban a helyzetben találja magát, hogy nincs olyan mérleg, amelyen a mérés elvégezhető lenne. S ennek több, tudományelméleti szempontból körülírható oka van.

A világ, a valóság – s ezt a tudományok története meggyőzően bizonyítja – nem abszolút módon tárgya a kutatásnak. A világ a rá reflektáló emberi értelem számára csak olyan mértékben és formában létezik, s ennek következtében csak olyan mértékben és formában válhat a kutatás tárgyává, amennyiben és ahogyan előzetes „felfedezések” hozzáférhetővé teszik. A kutatás tárgya tehát valójában nem más, mint a valóságról előzetesen kialakított kognitív kép. E kép pedig a kutatási szándék, attitűd, etika, a kutatási stratégia, metodológia (adatgyűjtési, megfigyelési eljárás), a rálátás perspektívája, a kutatási hipotézis, a tapasztalatot közvetítő szimbolikus rendszer (nyelv, modell) miatt minden esetben szubjektív.

A tudomány tehát, a létezés és a világ egyik interpretációs rendszereként, koronként változó módon és mértékben a realitások szférájának részévé válik, elfödi, helyettesíti, „torzítja” az általa visszatükrözött valóságot. S így az emberi értelem egyre közvetettebb viszonyba kerül a tudomány kutatási tárgyát képező elemi valósággal.

Minden kutatási eszmény a valóság más dimenzióját célozza meg, s ezen „totalitást” sajátos logikai és terminológiai hálóval födi le. A kutatási részeredmények ebben a hermetikus körben rendelkeznek igazságértékkel.

A valóság visszatükrözésének „tökéletlensége” viszont szükségessé teszi a folytonos paradigmaváltást, a hipotézisek, meggyőződések és a terminológia (ön)korrekcióját, a „leplezetlen” valósághoz való visszatérést. Az új tudományos alapállás távlatából az előzetes kutatási eredmények ártékelődnek; vagy megőrzik, vagy elveszítik relevanciájukat.¹

Az elmondottakból következik, hogy kutatási eszmény, finalitás nélkül a kutatás értelme kérdőjeleződik meg. S továbbá az is, hogy a szintézis hiányában a kutatási eredmények nem rendelkeznek érvényességi közeggel.

Az alábbi kutatástörténeti áttekintésben a romániai magyar folklorisztika öt évtizedének törekvéseit veszem számba. Kénytelen vagyok vállalni az „elfogultság”, a „részhajlás” ódiumát, válogatási és értékelési szempontjaimat ugyanis az ötödik évtized végének kutatási eszményei alapján alakítottam ki. Az összefoglalás tulajdonképpen azokra az eredményekre kívánja felhívni a figyelmet, amelyek egy új kutatási távlatban is hasznosíthatók, illetve azokat a határokat jelzi, amelyek keretében a tudomány újrafogalmazhatja saját céljait és stratégiáját.

Az összefoglalás tehát nem a romániai magyar népi kultúráról nyújt képet. Ezért az eredmények közül kimarad a külföldi kutatók által elvégzett munka, hazai szerzők külföldi publikációira viszont igyekszem reflektálni.

A múlt század közepén a nemzeti kultúra paraszti ágát felfedező lázas gyűjtések után kialakuló tudomány kimerevítette az első terepelményeket. Az akkor leszűrt kulturális és

* Előadásként elhangzott Kolozsváron 1994. november 19-én az Erdélyi Múzeum-Egyesület Bölcsészeti-, Nyelv- és Történettudományi, valamint a Jog-, Közgazdaság- és Társadalomtudományi Szakosztályának közös tudományos ülészekán, majd ugyancsak Kolozsváron 1995. április 22-én a Kriza János Néprajzi Társaság megalakulásának ötödik évfordulóján rendezett tudományos ülészekon.

¹ E kérdéssel kapcsolatban I. Niedermüller Péter: *Paradigmák és esélyek, avagy a kulturális antropológia lehetőségei Kelet-Európában*. Replica 13–14. sz. 102, valamint hivatkozásai.

kutatási modell kerek évszázadon keresztül, napjainkig hatóan konzerválódott. S habár a kutatás állandóan közvetlen kapcsolatban állt a kutatott kultúrát termelő és használó emberi közeggel, az átörökített modell behatárolta a kutatás tárgyát.

I. Mielőtt a romániai magyar folklórkutatás eredményeit vennők számba, szükséges áttekintenünk azt az intézményi keretet, amely a kutatást aktivizálta, finalitását, stratégiáját, tudományos bázisát meghatározta.

A kolozsvári egyetemen néprajzoktatás 1898 óta folyik, noha a történelmi és politikai konjunktúrák közben évtizedekre lehetetlenné tették a folytonosság biztosítását. Ettől az évtől kezdte meg Herrmann Antal egyetemi magántanári munkáját a kolozsvári egyetemen. Előadásait olyan későbbi neves néprajzkutatók hallgatták, mint Györffy István, Viski Károly, Szendrey Zsigmond, Solymossy Sándor. Herrmann Antal és a tanszék Szegedre távoztával (1919) a néprajzoktatás megszűnt a kolozsvári egyetemen, s csupán 1940-ben éledt újjá. 1940–41 között Viski Károly, majd 1943–48 között Gunda Béla dolgozott kinevezett tanárként a kolozsvári egyetemen. Ez időben tanított itt K. Kovács László is. 1941–1954 között Kós Károly és Nagy Jenő oktatott néprajzot, Faragó József és Antal Árpád pedig népköltészetet.² A tanszék kiadványaként jelent meg 1943–1947 között az *Erdélyi Néprajzi Tanulmányok* sorozata.

Ezután a néprajzos képzés hosszú időn keresztül szünetelt. 1990-ig a bölcsészkar diákjai magyar népköltészet (előadó Mitruly Miklós) és általános etnológia (Péntek János) kurzust hallgattak. Ugyanitt lehetséges volt néprajzból államvizsgai és tanári fokozati dolgozatot készíteni.

1990-től a kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem bölcsészkarának Magyar Filológia Tanszékén (jelenleg Magyar Nyelv és Kultúra Tanszék) Péntek János tanszékvezető újraindította a néprajzos képzést. Azóta évente 10–13 új diák veszi fel B szakként e szakot, s hallgat folklór, etnográfia, etnológia kurzust. Az oktatást a tanszék tanárai (1990-től Pozsony Ferenc és Keszeg Vilmos, 1991-től Gazda Klára, 1993-tól Tánczos Vilmos, 1994-től Kőnczei Csilla), valamint hazai és külföldi kutatók és vendégtanárok végzik. A diákok egyéni és kollektív kutatási programokban vesznek részt. A nagyon súlyos szakemberhiány megoldásában e képzés szerepe óriási.

A korábbi helyzetnek tulajdoníthatóan ugyanis a szakember-réteget a kiapadás veszélye fenyegette. Egy 1984-es lexikon szerint Romániában az idő tájt 58 (magyar) személy foglalkozott néprajzkutatással. Ám közülük mindössze öt (Faragó József, Kós Károly, Molnár István, Nagy Olga, Szegő Júlia) rendelkezett néprajzos képesítéssel.³ Zömük más szakok, főleg a bölcsészkar és a zenetudományi, valamint képzőművészeti kar elvégzése után vállalkozott a néprajzkutatásra.

A romániai magyar folklórkutatás jelentős intézménye az 1949-ben alapított Folklór Intézet, amely kezdetben a Művelődésügyi Minisztérium, 1964-től a Románia Szocialista Köztársaság Akadémiája, 1969-től a Társadalmi és Politikai Tudományok Akadémiája, 1975-től pedig a Kolozsvári Babeş–Bolyai Egyetem keretében működött. Az évtizedek során olyan szakemberek munkájához biztosított feltételeket, mint Szegő Júlia, Jagamas János, Faragó József, Nagy Olga, Almási István, Vöő Gabriella, Demény István Pál.⁴

² L. *Magyar Néprajzi Lexikon*, IV. Bp. 1981. 6–7. *néprajz az egyetemeken* címszó.

³ *Néprajzosok kislexikona*. Az Igaz Szó Évkönyve 1984. 150–167.

⁴ Az intézet történetével, munkaprogramjával és eredményeivel kapcsolatos összefoglalás: Faragó József: *A mai romániai magyar folklórgyűjtés vázlata*. Népismereti Dolgozatok (ezután ND) 1980. 14–25.

A néprajzkutatás műhelyeként értékelhetjük a fentiekén kívül a múzeumokat. Mind tárgykészletük, mind időszakos kiadványaik forrásértékkel bírnak.

A néprajzkutatás történetében sajnálatos módon nincs nyoma annak az egyetemisták számára szervezett, kb. 1979–82 közötti előadásorozatnak, amely a Korunk néprajzköröként működött. Irányítója Péntek János és Nagy Olga volt. Az előadók közül Péntek János, Salamon Anikó, Faragó József, Vasas Samu, Egyed Ákos, Imreh István nevét említem. Habár a kör tagjai két munkacsoportba szerveződtek, a terepmunka nem finalizálódott közös közleményben. Valójában azonban a kör tagjaiból, akik Péntek János etnológia kurzusának hallgatói is voltak, vált ki az a kutatógeneráció, amely 1990-ben többek között a Kriza János Néprajzi Társaságot kezdeményezte, alapította (Pozsony Ferenc, Zakariás Erzsébet, Kőnczei Csilla, Virág Magdolna, Zsigmond Győző, Tánczos Vilmos, Keszeg Vilmos).

A Kriza János Néprajzi Társaság 1990 tavaszán szerveződött. Népes (100-on felüli) tagsága magába foglalja a romániai magyar (önkéntes és hivatásos) néprajzosok zömét. Szakmai rendezvényei (évente 2–5 konferencia, évente meghirdetett pályázat), publikációi (*Évkönyv*, *Értesítő*) különböző szakterületen dolgozó, különböző meggyőződésű kutatók munkáját hangolja egybe.⁵

Továbbá említést követel néhány olyan nem szakosodott intézmény, amely a népi kultúrával való foglalkozást állandóan napirenden tartotta. A megyei művelődési tanácsok mellett működő Népi Alkotások Házaiban elsősorban tömegmozgalmak szervezését tartották céljuknak, de egyúttal népi alkotók irányítására, néprajzi gyűjtések szervezésére, tájékoztatók, szakközlemények megjelentetésére is kiterjedt a figyelmük. A mass-media (könyvkiadás⁶, sajtó⁷, rádió) szintén jelentős mértékű „ráhangolást” végzett. A fesztivál típusú rendezvények népszerűsítése, a folklórról való beszélésben kimerülő könyvrecenziók rejtett szándéka a hagyományokkal szembeni pozitív magatartás kialakítása volt. A tudományosság szempontjait leginkább a Kós Károly és Faragó József által szerkesztett, a Kriterion Könyvkiadó által megjelentetett, betiltott, majd 1995-ben újraindult Népismereti Dolgozatok öt kötete érvényesítette. A szinkretikusan összefonódó célokat a kötet szerkesztői 1980-ban a következőképpen fogalmazták meg: „A sorozat [...] máris érdemesen szolgálta néprajzi tájékozódásunkat és önismeretünket, s anyagával gazdagította azt az alapot, amelyre a nagyobb lélegzetű elemző tanulmányok, majd pedig egy gazdag összkép: néprajzi összefoglalásunk épülhet. A kibontakozó körkép további árnyalásának és kiegészítésének biztosítéka az ND-ben feldolgozásaikkal jelentkező munkatársak egyre szélesebb köre. Az ő további nevelésüket, fejlődésüket szolgálja a kötetek rendszeres megjelenésével biztosított közlési lehetőség, az évről évre megújuló szellemi találkozás, tudományos tapasztalatcsere, egymás buzdítása és a közös önképzés e megvalósult formája.”⁸

⁵ Megalakulásával, rendezvényeivel kapcsolatban I. *A Kriza János Néprajzi Társaság Értesítője* c. kiadványait és a Romániai Magyar Irodalmi Lexikon III. kötetének címszavát (Buk. 1994. 288–289).

⁶ Kriterion Könyvkiadó szerepe az alább közlendő bibliográfiából egyértelműen kiviláglik. Jelentősége a kötetek megjelentetésén túl is nagy. Valójában ösztönözte, szervezte is a néprajzkutatási, belső és külső munkatársai a kiadványok szakszerűsítését biztosították.

⁷ A Művelődés megalakulásától kezdve a folklórkutatás legelkötelezettebb sajtóorgánuma volt. De profiljából eredő szelekció alapján a Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények (NyIrK), a Korunk, az Utunk, A Hét, a Falvak Dolgozó Népe és minden megyei lap közölt különböző finalitással és igényességgel megírt cikkeket. Ezek egy részének bibliográfiáját az ND közölte. Itt még a lapok évkönyveinek néprajzi tematikájú számaira emlékeztetnénk: Korunk Évkönyv 1982, Utunk Évkönyv 1980, Az Igaz Szó Évkönyve 1984.

⁸ ND 1980. 5–6.

Az 50-es évektől állandóan napirenden volt a gyűjtési felhívások, néprajzi gyűjtőpályázatok kiírása. Némelyik pályázatra archívumba, múzeumba, kötetbe került tetemes mennyiségű anyag is érkezett.⁹

Elégtelen lett volna a néprajzkutatás említett intézményi hálózata¹⁰, s ez sorvasztotta el a tudományágat? – ez csupán részben igaz. Hiszen épp ezeknek az éveknek a tudományos termése bizonyította, hogy „egyszemélyes” intézmények, az intézményen kívüli kutatás is tud időálló eredményt felmutatni. Ezt a helyzetet jellemezte Jakó Zsigmond egyik számvetésében a következőképpen: „az egyes diszciplínák intézményes keretek nélkül, pusztán művelőik személyében élnek és fejlődnek tovább”.¹¹

Egy tudományág teljesítményét pusztán a tudományos igényeknek való megfelelése alapján érdemes mérlegelni. Ez esetben mégis szükségesnek tartok felemlíteni néhány olyan körülményt, amely az elmúlt évtizedek romániai magyar néprajzkutatását nem menti ugyan fel hiányosságai, tévedései alól, ám értelmezheti ezek okát.

1. A néprajzos képzés nagy kihagyásai lehetetlenné tették a néprajzkutatásnak kizárólagosan tudományos célokat követő, valóban tudományos szintű művelését.

2. Ezt az állapotot súlyosbította a szakmai, tudományos élet elsorvadása, elprovinciálizálódása. Az információáramlás esetlegessége, a szakirodalomtól, a szakmai rendezvényektől való elszigeteltség önmagukra utalta a kutatókat, s a kutatás igényes visszacsatolás nélkül hozta meg eredményeit.¹²

3. A néprajzkutatás nem definiálta újra kutatási tárgyát, s ennek következtében eredményei nem fedték a kulturális valóságot. A tudományos terminusok egyre szikkadtabb kulturális terepre vonatkoztak, s az így végzett munkában két összefonódó, taszító tendencia működött. Az egyik a folklór válságát hirdelve görcsös terepjárára ösztönzött, a másik pedig – annak folytatásaként – túlértékelte, túlereklámozta a feltárt kulturális reliktumokat. Az eluralkodó módszertelenség miatt a kutatás folklórtények szelektív feltárására vállalkozott.¹³

4. A tudományos kutatás melletti kulturális gyakorlatban olykor a tudományt is kompromittáló indíttatások uralkodtak el. A szocialista kultúra és művelődés meghirdetett eszménye kísérletet tett a hagyományos kultúra integrálására. Ez a törekvés a hagyomány- és identitásörzés hamis illúzióját sugallva hamisította meg a paraszti kultúra értékszerkezetét. Ezzel szemben, a totalitárius rendszer intoleráns nemzetiségi politikája elleni reakcióképpen, a hagyományápolás a nemzetiségi identitás kifejezésének és őrzésének egyik formájává vált.

Az ilyenképpen manipulált helyzetben nemzeti és nemzetiségi „ügyé” vált a népi kultúra. Mindössze néhány rövid, korabeli szövegrészletet idézek ennek szemléltetésére: „a folklór révén őrizzük meg, ápoljuk és fejezzük ki nemzetiségünket” (1980). „És ezért indokolt, hogy romániai magyar folklórkutatásunk gondját-baját nemcsak a folkloristák ügyének, még csak

⁹ Ezzel kapcsolatban I. Faragó József: *I.m.*; Szabó Zsolt: *Irányított néprajzi gyűjtő-versenyek általános iskolás tanulókkal*. ND 1976. 73–84.

¹⁰ Vö. S. Lackovics Emőke: *A romániai magyar néprajzi kutatások (1982–1988)* = Petercsák Tivadar szerk.: *A határainkon kívüli magyar néprajzi kutatások*. II. Bp. 1989. 79–112. E tanulmányban olvasható: „A kutatások mögött az esetek többségében nincsenek támogató intézmények, sőt kimondhatjuk azt a tényt, hogy Romániában (Erdélyben) ma nincs intézményes, szervezett magyar néprajzi kutatás. [...] A magyar néprajzi kutatás nem rendelkezik önálló intézményekkel, és egyáltalán nincs szakember-utánpótlása” (84).

¹¹ Jakó Zsigmond: *Nyersmérleg félúton*. Korunk XXXVIII(1978). 10. sz. 656.

¹² Az önkéntes gyűjtők „jobbára saját elképzelésük szerint dolgoznak” – írta Lackovics Emőke (*I.m.* 85.).

¹³ Az 1980-as években ezeket az állapotokat tették szóvá több alkalommal is a Kommunikációs Antropológia Munkacsoport (ezután KAM) tagjai, olykor a néprajz tudomány voltát, létjogosultságát is megkérdőjelezve. A támadás azonban nem eredményezett a tudományt előrelendítő vitát.

nem is kizárólag tudományos szakmai feladatnak, hanem nemzetiségi s ezen át országos közügynek tekintjük” (1980). „Időnek kellett eltelnie, míg az egykori parasztközösségből levált kulturális formakincs egy új, szélesebb társadalmi közösség, az osztálytalan szocialista nemzetté vagy nemzetiséggé alakulás együtt járó elemévé válhatott. A folyamat korántsem záródott még le, s nem is végződhetik másként, mint a néprajzi divat átcsapásával a szocialista tömegkultúra tudatos fejlesztésébe” (1978). „Korunk műszaki-tudományos forradalmának sodrában, a gépek és automaták világában élő embert ama szándéka és törekvései közepette, hogy a gyökerekre, a szülőföldre, az emberi és nemzeti közösségre találjon, a néphagyományok föltárása, a múlt értékeinek földézése, a mindig általános-közös, de ugyanakkor sajátos-egyedi népi alkotások fölmutatása jelentősen elősegíti” (1980).

II. A folklórkutatás legfontosabb feladatának az adatfeltárást tekintette, ezért látványos eredmények ezen a területen születtek.

Míthogy a kutatói gyakorlat a folklórkutatás kezdetén kialakított kultúraszerkezet modelljét vette alapul, figyelme nem a folklór egészére, csupán bizonyos műfajokra irányult.

A leggazdagabban adatolt folklórműfaj a népmese. A könyvkiadás jóvoltából a gyűjtések nagy része napvilágot is látott¹⁴, vagy egy mesemondó repertoárja, vagy egy falu vagy tájegység mesekészletéből készült válogatás formájában. A mese, egyéb műfajok mellett, néhány falu és tájegység folklórmonográfiájában is helyet kapott.¹⁵ Szórványosan sor került korábbi gyűjtések újrakiadására is.¹⁶

A szövegfeltárás erőfeszítéseit lassúbb lépésekben követte a műfaj tudományos feldolgozása, értelmezése. Néhány kutatási szempont következetes érvényesítése a magyar folklorisztika szintjén is figyelemre méltó. Míthogy a magyar nyelvterületen a klasszikus parasztmese Erdélyben szinte napjainkig konzerválódott, a hazai kutatások nagy érdeme a műfaj szociológiai vizsgálata. A magyar mesekutatásban az Ortutay Gyula által kezdeményezett egyéniségkutatás (1940) módszerét több hazai gyűjtő is érvényesítette.¹⁷ Ily módon olyan kérdésekben látunk tisztábbban, mint a mese hagyományozódása, variálódása, az egyéni meserepertoár nagysága és szerkezete, a hagyomány és a mesélő életformájának, világképének, személyes élményeinek, beszédstílusának, valamint a mesemondó és a beszédhelyzet, továbbá a hagyomány–mesemondó–közönség viszonya. A világkép, az

¹⁴ Nagy Olga: *Előbb a tánc, azután a lakoma*. Mezőségi népmesék. Buk. 1953; *A három táltos varjú*. Mezőségi népmesék. Buk. 1958; *Lüderc sógor*. Erdélyi magyar népmesék. Buk. 1969; *A nap húga meg a pakulár*. Maros menti, kalotaszegi és mezőségi népmesék. Kvár 1973; *Széki népmesék*. Buk. 1976; *Zöldmezőszárnya*. Marosszentkirályi cigány népmesék. Bp. 1978; *A szegény ember táltos tehene*. Mérai népmesék. Kvár 1976; *Cifra János meséi*. ÚMNGy. XXV. Bp. 1991. Ráduly János: *A vizitünder leánya*. Kis-Küküllő menti népmesék. Kvár 1978; *Tündérszép Mosolygó Ilona*. Kibédi népmesék. Buk. 1980; *Az álomfejtő fiú*. Kis-Küküllő menti népmesék. Kvár 1985; *Villám Palkó*. Kis-Küküllő menti népmesék. Buk. 1989; *Táltos Marika*. Korond 1993; *Szép Magdolna*. Kvár 1994. Faragó József–Balla Tamás: *Fehér Virág és Fehér Virágszál*. Magyardecsei népmesék. Buk. 1970. Fábrián Imre: *Világszép asszony*. Koczás Sándor meséi. Buk. 1984; *Zöldike királyfi*. Népmesék. Kvár. 1989. Szabó Judit: *Rózsa királyfi*. Berekméri Sándor geryeszegi meséi. Buk. 1977. Sipos Bella: *Nagyerejű János*. Hétfalusi csángó népmesék. Buk. [1949]. Duka János: *Elsüllyedt kincs*. Buk. 1993. Seres András: *Kicsi Péter, Nagy Péter*. Tréfas mesék, adomák és anekdoták. Kvár 1992. A mesével kapcsolatban l. még Nagy Olga: *Barangolásaim varázslatos tájban*. Cigány barátaim között. Székelyudvarhely 1994.

¹⁵ Kónsza Samu: *Háromszéki magyar népköltészet*. Mvhely 1957. Almási István–Olosz Katalin: *Magyargyerőmonostori népköltészet*. Buk. 1969. Horváth István: *Magyarózdai toronyaljja*. Írói falurajz. Kvár 1971, Bp. 1980. Seres András: *Barcasági magyar népköltészet és népszokások*. Sajtó alá rendezte Keszeg Vilmos. Buk. 1984.

¹⁶ Faragó József: *Farkas-barkas*. Magyar népmesék. Buk. 1953; *A szegény ember vására*. Székely népmesék. Buk. 1955. Olosz Katalin: *A kecskés ember*. Udvarhelyszéki népmesék. Kolumbán István gyűjteményéből. Buk. 1972. L. továbbá a Ion Creangă Könyvkiadó *Nagyapó mesefája* című sorozatát.

¹⁷ Faragó József: *Kurcsi Mínya havasi mesemondó*. Buk. 1969; Nagy Olga–Vöő Gabriella: *A mesemondó Jakab István*. Buk. 1977. Fábrián Imre: *l.m.* 1984. Szabó Judit: *l.m.* 1977.

életforma, a kulturális változás adaptálódásra kényszerítette a műfajt. Ezzel magyarázható, hogy a mitikumot, a fantasztikumot lassan háttérbe szorította a racionalitás, a mese a felnőttek folklórából lesüllyedt a gyermekfolklórába. Felnőttek körében mindössze kivételes helyzetben (a férfiak havasi favágása esetén¹⁸, valamint az akkulturáción átment cigányság körében¹⁹) őrizte meg korábbi funkcióit.

Nemzetközi érdeklődésre tarthat számot Nagy Olga mesekutatói pályája. A *Hősök, csalóké, ördögök* című esszéje (Buk. 1974) a mesehősök jellemének változásával szemlélteti a műfaj metamorfózisát, a mese funkciójának változását. *A táltos törvénye. Népmese és esztétikum* (Buk. 1978) a műfaj esztétikai eljárásainak (szimbólum, sztereotípiák, struktúra, stílus, humor, fantázia) kimerítésére tett kísérletet. *A Táltos és Pegazus* (Bp. 1993) a műfajelméleti konvenciók, előítéletek fölé emelkedik. Szemléletes példák sorával bizonyítja, hogy a tudomány által műfajnak nevezett szövegszerkesztési klisék nyitottak mind műfaj-, mind tematikai kontextusuk felé.

A ballada műfaja évtizedeken keresztül szintén homlokterében állt a folklórkutatásnak. A kiadványok egész sora²⁰ bizonyította, hogy a feudalizmus kori műfaj napjainkig megőrződött.

A műfaj kutatásában jelentős teljesítményként könyvelhetjük el a ballada szociológiai vizsgálatának megalapozását. Ráduly János és Faragó József tanulmánya²¹ vizsgálta először az élő ballada átöröklődésének, generációk, nemek szerinti popularitásának szabályszerűségeit. E szempontok érvényesítése hagyománnyá vált a további kutatásban. Ráduly (1975, 1979) és Pozsony (1984) egyaránt adatolta a ballada funkcióváltásnak tulajdonítható fennmaradását. A cigány etnikum, akkulturációja miatt, elsajátította a magyar paraszti kultúrát, s a balladák – tragikus hangulatuknak tulajdoníthatóan – alkalomhoz kötődtek, a halottvirrasztó szertartásának alkalmi szövegeivé váltak.

Demény István Pál két tanulmánya²² figyelmet követel módszertani következetessége és eredménye révén. Az egyik Kerekes Izsák balladájának hősepikai elemeit, a másik pedig Molnár Anna balladájának archaikus motívumait tárja fel. E tanulmányok jelentős adalékokat szolgáltatnak a feudalizmus korában meghonosodott műfajba beépült honfoglalás előtti motívumokhoz.

Faragó József kötetbe foglalta egy szorgos kutatói pályája eredményeit. A *Balladák földjén* tanulmányai négy tömbbe csoportosulnak: a balladagyűjtés története, ritka és új balladatípusok, a balladakészlet módosulása, balladatémák vándorlása. A filológiai pontosság, a tudományos oknyomozás révén e tanulmányok a műfajnak és kutatásának történetét

¹⁸ Faragó József: *I.m.* 1969. Nagy Olga–Vöő Gabriella: *I.m.* 1977.

¹⁹ Nagy Olga: *Archaikus világkép és mese-hagyományozás*. Déri Múzeum 1974. évi Évkönyve. Debrecen 1975. 619–644.

²⁰ Faragó József–Jagamas János: *Moldvai csángó népdalok és népballadák*. Buk. 1954. Kallós Zoltán: *Balladák könyve*. Élő hazai magyar népballadák. Buk. 1971; *Új guzsalyam mellett*. Buk. 1973. Albert Ernő–Faragó József: *Háromszéki népballadák*. Buk. 1973. Ráduly János: *Kibédi népballadák*. Buk. 1975; *Elindultam hosszú útra*. A kibédi Majlát Józsefné Ötvös Sára népballadáit. Buk. 1979. Bura László: *Szatmári népballadák*. Buk. 1978. Pozsony Ferenc: *Álomvíz martján*. Feketeügy vidéki magyar népballadák. Buk. 1984. Egyéb műfajokat is tartalmazó szöveggyűjtemények: Konsza Samu: *I.m.* 1957. Seres András: *I.m.* 1984. Népszerűsítő kiadványok: Faragó József: *Diófának három ága*. Székely népballadák. Buk. 1956; *Gyönyörű Bán Kata*. Régi magyar népballadák. Kvár 1973; *Virágok vetélkedése*. Régi magyar népballadák. Buk. 1986.

²¹ Faragó József–Ráduly János: *A népballadák egy romániai magyar falu köztudatában*. Ethn. LXXX(1969). 504–513.

²² Demény István Pál: *Kerekes Izsák*. Összehasonlító-tipológiai tanulmány. Buk. 1980; *A Szent László-legenda és Molnár Anna balladája*. Erdélyi Tudományos Füzetek 212. Kvár 1992.

dokumentálják. Két tanulmányt külön érdemes említeni. Az egyik²³ a ballada utóéletéről tudósít. A helyi balladák műfaji keretet, balladai sztereotípiákat alkalmazva lokális eseményeket verselnek meg. A tragikum, a szöveg kiérleletlensége miatt ezek a balladák a műfaj elenyészését jelzik. Pedig, s ezt a *Virágok vetélkedése* című antológia előszava bizonyítja, a műfaj esztétikai-poétikai, formai karaktereket dolgozott ki és alkalmazott.²⁴

A balladakutatás sajnálatos adósságaként kell elkönyvelnünk a romániai magyar népballadák típuskatalógusát.

Látványos eredmény a prózai epika műfaji metamorfózisának megragadása. A folklórkutatás kezdetén tetten ért. kiszűrt epikai műfajrendszer másfél évszázadon keresztül behatárolta és szelektívvé tette az epika gyűjtését, vizsgálatát. Ezért a prózai műfajok közül mindössze a mese, a monda, a proverbium és a találós részesült figyelemben.

A monda periferikusan adatolt műfaj. Mindössze népköltési monográfiákban tűnt fel, alig néhány típus, változat formájában.²⁵ A szórványos szövegek közlésén túl azonban egyáltalán nem történt előrelépés a műfaj vizsgálatában.

Hasonló a helyzet a proverbiumok és találósok terén. Habár a proverbiumok a mindennapi kommunikációnak máig nélkülözhetetlen kliséi, néhány szórványos közlésen²⁶ és egy monumentális korpuszon²⁷ kívül a kutatásban alig van felmutatható eredmény. Mindössze kutatási kísérletként említhetjük Vöő Gabriellának a műfaj specifikumával, a közmondás logikai struktúrájával és funkciójával kapcsolatos megjegyzéseit²⁸, valamint Vöő István román-magyar, magyar-román proverbiumegyeztetéseit.²⁹

A találósok műfaját két korpusz és néhány apróbb szövegek közlés képviseli.³⁰ Ráduly János gyűjteményének előszava a már említett műfajszociológiai módszer alkalmazásával jellemzi a találós pragmatikai vonatkozásait.

A tréfás folklórműfajok örvendetes módon néhány év leforgása alatt a figyelem középpontjába kerültek. Vöő Gabriella monografikus tanulmánya igényes módszerességgel elemzi a komikum szemiotikai, strukturális és referenciális eszközeit, a tréfás népi elbeszélések műfaji kérdéseit.³¹ Ugyancsak a szerző nevéhez fűződik a magyar tréfakatalógus elkészítése a Magyar Népmesekatalógus 7/A köteteként (Bp. 1986). Ugyanitt konstatálni kell még Kriza János gyűjtőtársa, Tiboldi István (1793–1880) kéziratot hagyatékának kiadását, Duka János székelyekről szóló anekdotagyűjteményét, Imreh Lajosnak egy székely tréfamester repertoárját tartalmazó gyűjtését, Nagy Olga két kötetnyi tréfaközlését. Zsigmond Győző politikai vicegyűjteményének részleges megjelentetését.³²

²³ Faragó József: *Háromszéki helyi balladák = Balladák földjén*. Válogatott tanulmányok, cikkek. Buk. 1977. 372–388.

²⁴ Faragó József: *Régi magyar népballadák: I.m.* 1986. 5–72.

²⁵ Seres András: *I.m.* 1984. Salamon Anikó: *Gyimesi csángó mondák, ráolvasások, imák*. Sajtó alá rendezte és jegyzetekkel ellátta Mohay Tamás. Bp. 1987.

²⁶ Konsza Samu: *I.m.* 1957. Kovács Ferenc: *Iratosi kertek alatt*. Kisiratosi népköltészet. Kvár 1958. Almási István–Olosz Katalin: *I.m.* 1969. Seres András: *I.m.* 1984.

²⁷ Vöő Gabriella: *Igaz ember igazat szól*. Közmondások a romániai magyar folklórból. Buk. 1989.

²⁸ Uő: *I.m.* 1989. 5–38.

²⁹ Vöő István: *Dicționar de proverbe român-maghiar*. Buc. 1978; és *Dicționar de proverbe maghiar-român*. Buc. 1984.

³⁰ Ráduly János: *Hold elejti. Nap felkapja*. Kibédi találós kérdések. Buk. 1990. Fábíán Imre: *Bihari találós mesék, találós kérdések, mesetalányok*. Nvárad 1994.

³¹ Vöő Gabriella: *Tréfás népi elbeszélések*. Buk. 1981. 9–180.

³² Tiboldi István: *Adomák és tanítómesék*. Kriza János kéziratot hagyatékából. Tiboldi István gyűjtése. Sajtó alá rendezte Mészáros József. Buk. 1988. Duka János: *Kilenc kéve hány kalangya? Anekdoták a székelyekről*. Buk. 1983.

A folklór műfajrendszeréről a kutatási gyakorlatban alkalmazott hagyományos képet Nagy Olgának sikerült megingatnia. Néhány tanulmánya, majd egy kötetnyi szövegközlése³³ meggyőzően bizonyította, hogy a hagyományos folklórtémák és formai-esztétikai kód helyét jelentős mértékben átvette a személyes, aktuális élményanyag és a mindennapi közlési gyakorlat kevésbé konvencionizált stílusa. A mesék, mondák helyett a mesélők saját maguk vagy környezetük életéből vett, igaznak tételezett történeteket érlelnek előadhatóvá és forgalmaznak.

Ezzel egy időben jelennek meg a népi írásbeliség sajnos későn felfedezett műfajának termékei, a naplók és népi önéletírások.³⁴ Sajnálatos módon azonban sem az igaztörténet, sem az élettörténet elemzésére a kötetek előszavában megfogalmazott reflexiókon túl nem történt kísérlet. Pedig e műfajok kikezdi a folklórnak a szóbeliségen, anonimitáson és kollektív jellegén alapuló definícióját.

Figyelemre méltó erőfeszítés történt a népdalok feltárása terén. Jelentős mennyiségű szöveg s valamivel kevesebb dallam kiadásra is került, folklór-³⁵, illetve népdalmonográfiában.³⁶ A kutatás elsődlegesen a személyi és kollektív repertoár nagyságát, összetételét, dallam és szöveg viszonyát, stílusát, a népdaléneklés alkalmait vizsgálta. A konkrét anyagra vonatkozó megjegyzéseken túl azonban műfajelméleti kérdések alig vetődtek fel. Itt elsősorban Jagamas János munkásságára hivatkozhatunk.³⁷

Az utóbbi években terelődött a figyelem a gyermekfolklórra. Faragó József és Fábíán Imre nagy mennyiségű mondókat tett közzé Bihar vidékéről.³⁸ Gazda Klára gyermekfolklórmonográfiája³⁹ a gyermekélet állomásait, meghatározottságait vette számba, majd pedig egy közösség gyermekfolklórnak rendszerét rekonstruálta. Figyelemre méltó a szerzőnek az életforma és kultúra kölcsönhatásának feltárására tett kísérlete. A hagyományokba való belenevelődést biztosító népi intézmény működését vizsgálja Vasas Samu egyik nemrég megjelent tanulmánya.⁴⁰ E kötetek két meglepő tanulsággal szolgáltak. A gyermekfolklór gazdagsága, a felnőtteknek a gyermekkultúra iránti felelőssége döntően kihat az egyén kulturális érzékenységére. Gyermekkorban a kultúra használata által alakul ki a világkép, a

Imreh Lajos: *Sáska sógor*. Imreh Lajos tréfás történetei. Buk. 1985. Nagy Olga: *Paraszt dekameron*. Bp. 1977; *Újabb paraszt dekameron*. A szerelemről és a házasságról. Bp. 1983. Zsigmond Győző: *Zsarnoki viccek*. Fénykor = *Húsvéti ajándék* (RMSZ-zsebkönyvek). Buk. 1990. 159–183.

³³ Nagy Olga: *Mesék és „igaz történetek” Széken*. (Szempontok egy erdélyi magyar falu népi prózarepertoárjának vizsgálatához.) Népi Kultúra – Népi Társadalom (ezután NK–NT) VIII(1975). 303–307; *Élménybeszélések a népi prózában*. Művelődés (ezután Műv.) XXVIII(1976) 4 sz. 24–26; *Asszonyok könyve*. Népi elbeszélések. Bp. 1988.

³⁴ Tamási Gáspár: *Vadon nőit gyöngyvirág*. Emlékezés. Buk. 1970. Győri Klára: *Kiszáradt az én örömem zöld fája*. Emlékezés. Buk. 1975. Salamon Anikó: *Igy teltek hónapok, évek*. Öt életrajz. Buk. 1979. Kocsis Rózsi: *Megszépült szegénység*. Vallomás a gyermekkorról. Buk. 1988. Pillich László–Vetési László: *Leírtam életem...* Népi önéletírások. Buk. 1987. Csibi Istvánná Siklódi Márika: *Pontot, vesszőt nem ismerék*. Debrecen 1985. Zsigmond Erzsébet: *Sírató*. Kvár. 1995.

³⁵ Kónya Samu: *I.m.* 1957. Kovács Ferenc: *I.m.* 1958. Faragó József–Jagamas János: *I.m.* 1954. Almási István–Olosz Katalin: *I.m.* 1969. Kallós Zoltán: *I.m.* 1973. Népszerűsítő kiadvány: Olosz Katalin: *Ha folyóvíz volnék*. Magyar népi lírai antológia. Kvár 1982.

³⁶ Jagamas János–Faragó József: *Romániai magyar népdalok*. Buk. 1974. Almási István: *Tavaszi szél vezet árszt*. 230 magyar népdal. Buk. 1982. Jagamas János: *A népzene mikrokozmoszában*. Buk. 1984. Szegő Júlia: *Ismeretlen moldvai nótafák*. Csángó falvak énekközlőinek szöveg- és dallamkincse. Bp. 1988. Albert Ernő: *Édesanyám sok szép szava*. Ádám Joákimné Kurkó Julianna énekei. Buk. 1989. Kallós Zoltán–Martin György: *Tegnap a Gyimesben jártam*. Gyimes-völgyi lírai dalok. Bp. 1989. Almási István: *Szilágysági magyar népzene*. Buk. 1979.

³⁷ Jagamas János: *I.m.* 1984.

³⁸ Faragó József–Fábíán Imre: *Bihari gyermekmondókák*. Buk. 1982.

³⁹ Gazda Klára: *Gyermekvilág Eszteleken*. Néprajzi monográfia. Buk. 1980.

⁴⁰ Vasas Samu: *A kalotaszegi gyermekek*. A személyiségfejlődés népi hagyományai Kalotaszegen. [H.n.] 1993.

világban és a társadalomban való orientációt biztosító értékrendszer, valamint a világhoz való tartozás tudata, az identitástudat. Vasas Samu példái azt bizonyítják, hogy a népi értékrend eltorzulása (az anyagi javak felhalmozására való beállítódás) az etnopedagógiai gyakorlatra is károsan hat. A másik lényeges következtetés, hogy a gyermekfolklór már maga is strukturált, mind tematikai, mind funkciószervezete alkalmassá teszi a teljes világ leképezését a gyermek értelmi képességeinek szintjén.

A néptáncvizsgálat hosszú időn keresztül külsődleges, főleg szociológiai szempontokat alkalmazott (táncalkalmak, korosztályos táncai, zene és tánc, viselet és tánc). Mindössze néhány évtizede történtek szórványos próbálkozások a tánc tipologizálására, főleg Martin György kezdeményezésére.⁴¹ Említést érdemel Könczei Csillának a táncnyelv szemiotikai és szintaktikai elemzésével kapcsolatos kísérletezése.⁴² A szokásvizsgálat a romániai magyar folklórkutatás hagyományos témája.⁴³ Habár a hitelességre való törekvés a leírásban számtalan használható adatot halmozott fel (népi terminológia, szokáselemek, szokásfunkciók, szerepek), a kutatás a pozitívista leíró, valamint a szelektív szemléletet alig tudta túlhaladni. Egyrészt csupán bizonyos, főleg ünnepnapra rítusokat (agrárítusok, életfordulók, naptári szokások) tartott elemzésre méltónak, a szokás fogalmának egy beszűkített meghatározását alkalmazva. A mindennapok szokásainak mellőzése homályban hagyta az életmód, a mentalitás azon kontextusát, amelyben ezek a szokások relevanciát nyernek. Továbbá pedig a leírás alapján történő szokásmodell-állítás a szokáselemeket megfosztotta a kultúrában betöltött szimbolikus jelentésüktől, az értékek tengelyén elfoglalt helyüktől. Ennek következtében a szokásokról szerzett ismeretek nem tudnak magyarázatot adni a kultúra vagy legalább egy részrendszer működésére, a cselekvések motivációjára, finalitására, technológiájára. Ebbe az irányba mutat előre néhány utóbbi elemzés (Balázs Lajos⁴⁴, Barabás László⁴⁵, Pozsony Ferenc⁴⁶ kéziratosa vagy lapokban közölt munkái).

Az utóbbi évekig figyelmen kívül maradt a népi közösségek laikus vallásos gyakorlatának vizsgálata. Habár az eredmények egyelőre szórványosak, néhány kutatási program ígéretesnek minősíthető. Elsősorban Tánczos Vilmos archaikus imagyűjtésére, laikus vallásos közösségek

⁴¹ Kallós Zoltán–Martin György: *A gyimesi csángók táncélete és táncai*. Tánc tudományi Tanulmányok. 1969–1970. 195–254. Martin György: *Legényes, verbunk, lassú magyar*. (Szempontok az erdélyi férfítáncok összehasonlító kutatásához.) NK–NT VII(1973). 251–290. és IX(1977). 357–389. Seres András: *I.m.* 1984

⁴² Könczei Csilla: *Ötletek a tánc textológiai elemzéséhez*. Korunk. Új sorozat IV(1993). 8. sz. 47–55.

⁴³ Makkai Endre–Nagy Ödön: *Adatok téli néphagyományaink ismeretéhez*. Kvár 1939. Bp. 1993. Faragó József: *Betlehemezők és kántálók Pusztaamaráson*. Kvár 1947. Gazda József: *Így tudom, így mondom*. A régi falu emlékezete. Buk 1980. Nagy Jenő: *Néprajzi és nyelvjárási tanulmányok*. Buk 1984. Seres András: *I.m.* 1984. Vasas Samu–Salamon Anikó: *Kalotaszegi ünnepek*. Bp. 1986. Virág Magdolna: *Temetés a Tövisháton*. Haldoklóhoz, halotthoz és temetőhöz kapcsolódó szokások és hiedelmek három szilágysági faluban. Debrecen 1994. Balázs Lajos: *Az én első tisztességes napom*. Párválasztás és lakodalom Csíkszentdomokoson. Buk. 1994.

⁴⁴ Balázs Lajos: *Szent János-napi angvalozás Csíkszentdomokoson*. Néprajzi Látóhatár (ezután NL) II(1993). 1–2. sz. 1–27.

⁴⁵ Barabás László: *Tavaszi határkerülés a Nyárádmentén és a Kis-Küküllő felső völgyében*. ND 1980. 203–216; *Hesspávázás és királynézás a Sóvidéken*. Uo. 1981. 160–169; *Kalendáris szokások Siklódon*. NL II(1993). 1–2. sz. 28–47.

⁴⁶ Pozsony Ferenc: *Zártkörű asszony mulatságok Erdélyben*. Műv. XLIII(1991). 11–12. sz. 52–55; *Csorgóújítás és esővárászlás a sónai szászoknál = A Duna menti népek hagyományos műveltsége*. Bp. 1991. 451–458; *Tavaszi esővárászlás a háromszéki Szörcsén = Kultúra és tradíció*. I. Miskolc 1992. 189–204; *Egy gyimesvölgyi köszöntővers szövegelemzése*. Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve I. Kvár 1992. 248–264; *Hűsvéti határkerülés Felső-Háromszéken és történeti előzményei Erdélyben = Néprajzi Tanulmányok Ikvai Nándor Emlékére* II. Studia Comitatus 24. Szentendre 1994. 399–406.

és „specialisták” működésével kapcsolatos kutatásaira⁴⁷, valamint Pozsony Ferenc és Balázs Lajos hagyományos szakrális szokáselemzésére gondolunk.

Ugyancsak a szárványos jelzés szintjén maradt meg a mágia és a hiedelemrendszer vizsgálata. Salamon Anikó ráolvasásszövegeket és hiedelemmondákat gyűjtött össze⁴⁸, hiedelemmondák jelentek meg folklór-monográfiákban is.⁴⁹ Átfogó hiedelemgyűjtések viszont a romániai magyar nyelvterületen külföldi kutatók részéről zajlottak.⁵⁰ Magam jelenleg végzek hiedelemkutatást a Mezőségen.⁵¹ Az említett munkák azonban tudományos finalitást nem tűztek maguk elé. Így sem a hiedelmek funkciói, sem a hiedelemrendszer szerkezete, módosulása, táji, társadalmi differenciálódása nem tisztázódott.

Öröndetes módon felduzzadt azon kutatások száma, amelyek a népi társadalom szerveződésére, tagolódására, önszabályozására reflektálnak. Ráduly János kibédi lakosok szolgárossal kapcsolatos emlékeit rögzítette⁵², anélkül azonban, hogy a hasonló kutatásban hasznosítható elméleti következtetéseket levonta volna. Nagy Olga két esszében vizsgálta meg a népi mentalitás (erkölcsi, jogi tudat) működését és laikus intézményeit.⁵³ Következtetése, hogy a mentalitás, az értékrend változó, dinamikus entitás, a közösség önszabályozási igénye hívja életre, működteti és változtatja. Hasonló kérdéskörben mozog Hajdú Zoltán tanulmánya, a kaláka intézményének funkcióit és működését vizsgálva.⁵⁴ És végül két interdiszciplináris munkát kell megemlítenünk a társadalom-néprajz köréből. Gergely Piroska a kalotaszegi ragadványnevek strukturalista és funkcionalista elemzésével szemlélteti a csoport- és személyi identifikáció egyik mechanizmusát⁵⁵, Lőrinczi Réka a társadalmi kapcsolatokat és azok alakulását vizsgálja a rokonsági terminológia alapján.⁵⁶

Szárványosan születtek műfajmonográfiák a népi kultúra más területeiről is. Elsősorban Péntek János és Szabó Attila etnobotanikai kutatásait kell említenünk. A szigorú módszerességgel finalizált tanulmányok ember és növényvilág kapcsolatát, a népi tudás növényekkel kapcsolatos szféráját mutatják be.⁵⁷ A népi gyógyászat kutatása korai

⁴⁷ Tánzos Vilmos: *A csíksomlyói kegyhely története*. Európai Idő. Sepsiszentgyörgy 1990; „Gyöngyökkel gyökerezétl. „ Archaikus imák Csikmenaságról = *A Duna menti népek hagyományos műveltsége*. Bp. 1991. 719–726; „Gyöngyökkel gyökerezétl.” Archaikus népi imádságok. Műv. XI.III(1991). 2–3. sz. 49–51; *Adatok a csíksomlyói kegyhely búcsújáró hagyományainak ismeretéhez = Népi vallásosság a Kárpát-medencében I.* Veszprém 1991. 217–242. *A moldvai csángók pünkösdi hajnali keresztútjárása a Kis-Somlyó hegyen* = Asztalos Ildikó szerk.: *Hazajöttünk...* Kvár 1992. 40–18; *Egyház, vallás – népi kultúra*. Korunk harmadik folyam IV(1993). 8. sz. 9–22.

⁴⁸ Salamon Anikó: *I.m.* 1987.

⁴⁹ Horváth István: *I.m.* 1971/1980. Seres András: *I.m.* 1984.

⁵⁰ Bosnyák Sándor: *A bukovinai magyarok hitvilága I.* Folklór Archivum 6. Bp. 1977; *A moldvai magyarok hitvilága*. Uo. 12. sz. 1980; *A gyimesvölgyi magyarok hitvilága*. Uo. 14. sz. 1982. 65–154. Hoppál Mihály: *Széki hiedelemtörténetek*. Uo. 5. sz. 1976. 63–92.

⁵¹ Keszeg Vilmos: *A hiedelemtudás szerkezete*. Erdélyi Múzeum LIII(1991). 122–144; *A kincs hiedelemköre a Mezőségen*. A Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve I. Kvár 1992. 199–218; *A cseberbenzés. Egy mezőiségi hiedelem eredete és szemantikája*. BL I(1992). 1–2. sz. 70–80; *Egy hiedelemkör sorsa. A garabonciás egy mezőiségi falu hiedelemkészletében* = Liszka József szerk.: *Néprajzi Tanulmányok 14.* Komarno 1993; *A mitikus lényekkel kapcsolatos terminológia klasszifikációs elvei*. Műv. XLVI(1994). 1. sz. 28–30.

⁵² Ráduly János: *Mikor a szolgának telik esztendeje*. A kibédi gazdai szolgák életéből. Buk. 1987.

⁵³ Nagy Olga: *A törvény szorításában*. Paraszti értékrend és magatartásformák. Bp. 1989: *Világá futó szavak*. Havadi beszélgetések. Bp. 1990.

⁵⁴ Hajdú-Farkas Zoltán: *Csiki kaláka*. Csíkszereda 1993.

⁵⁵ B. Gergely Piroska: *A kalotaszegi magyar ragadványnevek rendszere*. Buk. 1977.

⁵⁶ J. Lőrinczi Réka: *A magyar rokonsági elnevezések rendszerének változásai*. Buk. 1980.

⁵⁷ Péntek János: *Ezerjófű*. Etnobotanikai mutató. Buk. 1976. Péntek János–Szabó Attila: *Ember és növényvilág*. (Kalotaszegi növényzete és népi növényismerete.) Buk. 1985.

előzményekkel rendelkezik. Vajkai Aurél 1943-ban megjelent munkája⁵⁸ azonban hosszú időn keresztül folytatás nélkül maradt. Néhány rövidebb közlésen kívül⁵⁹ Vasas Samu jelentette meg kalotaszegi gyűjtését⁶⁰, a kötet adatközlő jellege miatt azonban nem jelent előrelépést a tudományos kutatásban.

III. Az elmondottakból egyértelműen következik, hogy a romániai magyar néprajzkutatás elsődleges gondja az adatfeltárás volt. Mindössze szórányosan, a Analizálás igénye nélkül kerültek előtérbe olyan kutatási témák, mint a népi kultúra táji tagolódása, csoportspecifikus jegyei⁶¹, a néprajzkutatás metodológiája⁶², a folklórkutatás története⁶³, műfajelméleti, folklórsztétikai kérdések. (E megjegyzés távolról sem kívánja azt sugallni, hogy a romániai magyar folklórkutatásnak önálló kutatási célokat kellene követnie, azaz függetlenednie kellene a magyarországi tudományos élettől. Mint ahogyan az általában vett magyar folklórkutatáshoz való tartozása sem mentesíti a tudományelméleti kérdésekkel való foglalkozás alól.)

A fenti számbavétel következtetéseit az alábbiakban látom megfogalmazhatónak:

1. A romániai magyar néprajzkutatás, állandó és következetes tudományos intézmény hiánya miatt, valamint a kutatást végző személyek szakmai felkészültségének teljes/részleges hiányából, meggyőződéseik és szándékaik szubjektív voltából kifolyólag nem tudott túllépni elvi következtelenségein. Természetesen egy tudománytól nem lehet/nem szabad megkövetelni szemléletbeli és módszertani kánonokat. Azzal azonban számolni kell, hogy a kutatás csupán akkor vívja ki maga számára a tudomány státusát, ha a tudomány elméleti premisszáihoz igazodik. Azaz ha a kutatástörténeti előzmények eredményeihez, módszertanához, terminológiájához, a kutatás tárgyára és finalítására vonatkozó konvenciókhoz tudatosan (azokat követve vagy korrigálva, kiegészítve) viszonyul. Egy következetes tudományos alapállás távlatából határozottan kiválnak a hazai magyar néprajztudomány erői és fogyatékosságai.

a) A köztudatban a néprajzkutatás deklarált vagy hallgatólagosan elfogadott célja a nemzetiségi kultúra elemeinek, értékeinek „mentése”, „ápolása”, megismertetése. Ez az affektív magatartás tudományon kívüli szempontokat, gondolkodási mechanizmusokat, szubjektív szelekciót ránt be a tudomány körébe.⁶⁴ Ennek következtében a tudomány érdeklődése kimerül bizonyos folklórtények regisztrálásában, a róluk való beszélésben, nem tudja magát függetleníteni kutatási tárgyától, s ezért megállapításokat sem tud tenni vele kapcsolatban.

b) A szakmai és szakmán kívüli köztudatban a *nép* terminus jelentésköre kizárólagosan a parasztságra, a *folklór* a parasztság kultúrájára szűkül. Valójában azonban ezek az entitások a *nép* és a *folklór* történeti megnyilvánulásai. Ha e fogalmakat beszűkítetten értelmezzük, a kutatás tárgyát főként a paraszti kultúra működése idején regisztrált kisszámú történeti adat,

⁵⁸ Vajkai Aurél: *Népi orvoslás a Borsavölgyében*. Kvár 1943.

⁵⁹ Miklóssy V. Vilmos: *Csiki népi sebtapasok*. ND 1980. 60–63. Keszeg Vilmos: *A mezőségi Detrehemtelep népi gyógyászata*. Uo. 1981. 97–117.

⁶⁰ Vasas Samu: *Népi gyógyászat*. Kalotaszegi gyűjtés. Buk. 1985.

⁶¹ Kós Károly: *Magyar néprajzi tájak hazánk területén*. Műv. IX(1957). 2. sz. 32–34.

⁶² Különböző módszerek népszerűsítésére vállalkozott az 1979-es Korunk Évkönyv, valamint a Korunk 1993. évi 8-as száma.

⁶³ E témakörbe sorolható Antal Árpád-Faragó József–Szabó T. Attila: *Kriza János*. Kvár 1971, valamint Faragó József: *Balladák földjén*. Válogatott tanulmányok, cikkek. Buk. 1977; itt kell említeni olyan korábbi munkák újrakiadását, mint Kriza János: *Vadrózsák*. Buk. 1975. Melius Péter: *Herbárium*. Buk. 1978.

⁶⁴ E szempont vádként hangozott el a néprajzkutatással szemben. A vitaindítót l. Műv. XLI(1992). 8. sz. 16.

valamint a mai falusi kulturális gyakorlatban megőrződött, többnyire funkciót cserélt vagy veszített kulturális tény képezi.

A hagyományos fogalomértelmezés és kutatási gyakorlat kizárólagossága miatt alig van tudomásunk a nem paraszti, de népi (nemesi, értelmiségi, iskolai, vallásos, városi stb.) kultúra szerkezetéről és működéséről, a folklór és nem-folklór jellegű kultúra kapcsolatáról.⁶⁵

Az utóbbi évek nemzetközi irodalmában az említett fogalmak átértelmezése történt, s így a folklór kutatási területe is „költözött”. A *nép* kategóriája levetette konkrét osztálymeghatározottságát, s egészen távan a nem hivatalos, nem intézmények által szervezett csoportot jelenti.⁶⁶ Így minősül *népnek* egy iskolai osztály, mikor egy diák viccmondását hallgatja és leereagálja, mikor tanáraitól igaztörténeteket forgalmaz, s maga egy tanári kar is, mikor a pletyka legfrissebb híreit receptálja és feldolgozza.

A folklór az a kultúra vagy a kultúrának azon része, amelyet nem hivatalos intézmények termelnek és forgalmaznak. Elvben tehát valamely *nép*, közösség teljes kultúrája lehet folklór. E kultúra a közösség minden igényét kielégíti, s ezért ellenkultúrának tételeződik. Napjainkban azonban aligha képzelhető el olyan közösség, amely csupán folklór típusú kultúrát használ. Életében mind a folklór, mind a hivatalos kultúra szerepet játszik. A folklór egyre inkább kiszorul a hivatalos kultúra által nem szabályozott területekre.

c) A *folklór* hagyományos definíciójának egyeduralmából következően a romániai magyar néprajz a népi kultúrát sajátos szelekció alapján tette kutatás tárgyává. Azok a kritériumok, amelyek alapján ez a szelekció működött, a következők: *ősi* (szemben a közismert maival), *paraszti*, *falusi* (szemben a városival, hivatalossal), *esztétikus* (szemben az esztétikai minőséget alig tartalmazóval), *ünnepi*, *látványos* (szemben a mindennapival), *szóbeli* (szemben az írásbelivel, a rögzítéssel), *szöveg- és műfajközpontú* (szemben a mindennapi kommunikáció lazább műfaji normákhoz alkalmazkodó beszéd szokásaival), *nemzeti* (szemben az etnikai sajátosságokkal nem rendelkezővel).

A tudomány és kutatási tárgya között egy szelektív, konvencionális viszony merevedett meg. A múlt században függetlenedett és intézményesedett tudományág a korabeli eszmények, minták, módszerek és célok függvényében máig érvényesen behatárolta kutatási tárgyát és finalitását. A tudományos prekonceptió merev alkalmazása konzervatív erőként hatott. Sajátos célok alapján a népköltészetnek csak bizonyos eljárással létrehozott és forgalmazott alkotásai kerültek az érdeklődés homlokterébe.

Ezzel magyarázható, hogy a néprajzkutatás nagymértékben elveszítette kapcsolatát az élő népi kultúrával, s a róla kialakított kép torzító értelmiségi hipotézis. Itt újra utalok arra a sajnálatos tényre, hogy a folklórkutatók főleg a múlt századi műfajstruktúrát kérték számon a mai folklórtól, s ezzel egyidejűleg kizárják a kutatás köréből az olyan funkcionális kulturális megnyilatkozásokat, mint a pletyka, az igaztörténet, a feliratok, szerencsejátékok, halotti nekrológ stb.⁶⁷ Illetve az ideáltipikus folklórrealizációk alapján a hagyományok állandóságának illúziójában ringatóztak, s a „normának” ellentmondó kulturális tények

⁶⁵ A hagyományos folklórkutatásból való kitérés szándékként említem a KAM tanulmánykötetét: Bíró Zoltán–Gagyi József–Péntek János: *Néphagyományok új környezetben*. Tanulmányok a folklorizmus köréből. Buk. 1987.

⁶⁶ L. például Cocchiara, G.: *Az európai folklór története*. Bp. 1962. Niedermüller Péter: *A mindennapok folklórja avagy a folklór mindennapjai* = uő. szerk: *Folklór és mindennapi élet*. Válogatott tanulmányok. Folklór, Társadalom, Művészet 7. Bp. 1981. 192–219. Cocchiara szerint „tévedés a folklór anyagát a civilizált népek úgynevezett *vulgusára*, a köznépre korlátozni. A nép fogalma nem kizárólag szociológiai természetű. [...] A nép bizonyos életszemléletnek a kifejezése” (13–15).

⁶⁷ E kérdéssel kapcsolatban I. még Nagy Olga: *Előítéletek, tudományos „babonák” az erdélyi néprajzkutatásban*. NL II(1993). 220–229.

figyelmen kívül hagyásával elvetették a folklór változásának, alakulásának regisztrálási, elemzési lehetőségét.

Az utóbbi években az egyetemi képzésben alkalmazott szemléletváltás remélhetőleg hamarosan új kutatási témákat fog felvetni. Már az eddigiekben is jelentek meg olyan közlések, amelyek survival-elemek vadászása helyett kulturális jelenkutatásra vállalkoznak. E kutatások az esztétikum-vizsgálat mellett a funkció-elemzésre is hangsúlyt fektetnek.

2. A tudományos képzés és módszertani folyóirat hiányából eredően a romániai magyar néprajzkutatásban az adatfeltárásban többnyire ki is oltódik a kutatói ambíció. Valójában azonban az adatok értelmezésével kellene kezdődnie az igazi tudománynak. Ezért áll különösen nagy feladat előtt a romániai magyar folklorisztika. Sajnos, a feltárt, közzétett adatok egy része a gyűjtés megbízhatatlansága, hiányos volta miatt használhatatlannak fog bizonyulni.

Habár a felsorolt munkákban fel-feltűnnek a kutatás hasznosítható módszerei (szemiotika, kommunikációelmélet, strukturalizmus, beszédteória-elmélet, történeti-összehasonlító módszer), következetes és eredményes hasznosításukat alig néhány szerző tudta elvégezni.

3. A romániai magyar néprajzkutatás a tudományos finalitás hiányával jellemezhető.

a) Nem készült el és nem készül folyamatosan a romániai magyar néprajzkutatás bibliográfiája. Ennek hiányában a tudományos „memória” esetlegesen működik. A közlemények szakszerűségét a szerkesztői közeg sem várja el. Az építkezés, a haladás helyett a néprajzzal foglalkozó irodalom egy helyben topog.

b) A kutatás alig vállalkozik/vállalkozhat a partikularitásoktól való elszakadásra. Márpedig tudományként csupán akkor kezelhető, ha kijelentései általános érvényűek, megalapozottak. E helyzet okát a szakirodalomtól való távolmaradásban, valamint a tudomány feladatának megfogalmazatlanságában látom.

c) Néhány évtizeddel ezelőtt többször is megfogalmazódott a romániai népi kultúrát bemutató szintézis elkészítésének igénye. A népművészeti tanulmány sorozat e szándék megvalósítására tett kísérlet. A szövegközlések és adatfeltáró közlemények a majdani szintézisre hivatkozva igazolták önértéküket és a kutatási cél hiányát.

A szintézis eszméje azonban a kutatásban történt generációváltással együtt lekerült a napirendről. A következő nemzedéktől, minthogy más kutatási eszmény jegyében indul, aligha várható el az előző kutatói nemzedék eredményeinek összefoglalása. A jelenleg szerveződő tudomány a társadalomtudományok között is helyet keres magának, s a folklórkutatást az esztétikum-vizsgálat helyett/mellett a társadalom, a világkép, az értékrend, a kommunikáció szerveződési és működési módja érdekli.

MŰHELY

Orbán László

Adatok a brassói magyar színelőadások történetéhez.
1852-től 1871-ig

1939-ben *Magyar irodalomtörténet* címmel a Minerva emlékkönyvet jelentetett meg Kristóf György hatvanadik születésnapjára Jancsó Elemér, Nagy Géza, Pellion Ervin, Reischel Artúr, Sántha Alajos és Szabó T. Attila szerkesztésében. A professzor születésnapját tanítványai – amint a kötet bevezetőjében írják – „közügynek érezték”, s elhatározták, hogy munkaközösségbe tömörülnek „szaktudományuk rendszeres és állandó művelése végett”. A szándék első jele volt az említett emlékkönyv, amelyben a kolozsvári I. Ferdinand Egyetem 23 magyar szakos végzettjének jelent meg egy-egy tanulmánya irodalom- és művészettörténeti, nyelvészeti és esztétikai tárgykörből.

A szerzők között volt Orbán László (ma a székelyudvarhelyi tanítóképző nyugalmazott tanára) *Adalékok a brassói magyar színészet történetéhez 1848-ig* c. tanulmányával. A Honterus Gimnázium 29 kötetből álló színlapgyűjteményének magyar vonatkozású anyagát feldolgozó tanulmánynak akkor csak az első része jelent meg. Az 1852–1871 közötti két évtizedet átfogó második rész most lát napvilágot.

E korszak brassói magyar színészetével azóta sem foglalkozott senki, az Orbán László által kutatott források pedig ma hozzáférhetetlenek. Tényközlései tehát forrásértékűek, ami – az egykori, Kristóf-emlékkönyvbéli első részhez hasonló, ma sokban meghaladottnak tekinthető feldolgozási módszer ellenére – indokolja közlését.

A tanulmányon a szerkesztőség csak apróbb javításokat végzett, főképp a bibliográfiát és a hivatkozásokat igazította az Erdélyi Múzeum gyakorlatához s a repertóriumot egyszerűsítette.

Szerk.

„Brassóban a magyar színjátszás viszonylag elég korán kezdődött s tiszteletreméltó sikereket ért el. Nemcsak a magyarság, de a románság és szászság is szívesen fogadta és támogatta. Ez a magyarázata annak, hogy viszonzásul több, magát nemzetinek nevező magyar társulat német és román nyelvű előadásokat is tartott, sőt hogy Román Dalszínház is jött létre, jórészt magyar színészekből.”¹ E sorokkal zárul a brassói magyar színészet történetének 1817–1848 közötti első szakaszáról írott tanulmányom, amelynek teljes közlésére akkor terjedelmi okok miatt nem volt lehetőség. Indokolt tehát, hogy e sorokat idézve indítsam – több mint fél évszázad után nyilvánosság elé bocsátva – az 1848-as forradalmat követő két évtized brassói magyar színjátszásának történeti áttekintését.

1852-ben a Pósa Mihály igazgatása alatt álló Magyar Színész Társulat járt Brassóban. Tagjai: Barna, Barnáné, Pósa, Dobozi. Doboziné, Pósné. Lóra. Gyöngyösi, Dézsi, Pataki, Lukácsi, Döméné, Harányiné, Jakab, D. Nina. ifj. Dézsi, Izis. Műkedvelő, B. Mari, és B. Kati.

A Társulat május 23-án kezdte meg előadásait a *Don Caesar de Bazan és Maritana, az utcai szép énekesnő* c. ötfelvonásos drámával. Ezt a brassói Satellit is jelzi 1852 május 22-i számában: „A magyar opera és színjátszó társulat Pósa igazgató úr vezetése alatt Brassóba érkezett. Előadásait vasárnap, május 23-án kezdi meg *Don Caesar de Bazan* 5 felvonásos francia drámával”.² A lap még egyszer ír a társulatról, éspedig e híradás után pontosan egy

¹ *Magyar irodalomtörténet 1939*. Emlékkönyv Kristóf György hatvanadik születésnapjára. K-vár 1939. 203.

² Satellit des Siebenbürger Wochenblattes. Kronstadt 1852. 40.sz.

hónap múlva, június 22-én: a társulat „szeptemberig játszik nálunk háromszor hetenként, azután Előpatakra megy. Nagy kedvtelésnek örvend”.³

A műsort legtöbbször mindhárom nyelven közölték. Érdekes, hogy a június 3-i előadást egy Hátszeg-vidéki román egyes-tánc fejezte be.

Különös módon felkelti érdeklődésünket az 1852 július 24-iki színlap, miszerint e napon Bács Károly igazgatása alatt a Magyar Színész Társulat Czakó Zsigmond *Végrendelet* című drámáját adta elő. Tagok: Bács, Bácsné, Benedek, Gyöngyösi, Döméné, Harányiné, Berta, Dézsi, Molnár György, Dombi, Cseh, Sós, Jakab, Szatmári. Műkedvelő és Gál.

A társulat augusztus 9-én tartotta utolsó előadását. Bár előbb Pósa igazgatása alatt állóként említik, mégis egyazon társulatról van szó. Erre következtethetünk a társulat nevéből és a tagok névsorából, mely mindkét igazgató alatt nagyjából azonos. Valószínű tehát, hogy közben igazgatócsere történt, és kisebb mértékben a társulatot is átszervezték.

1853-ban a kolozsvári Dalszintársulat tartott előadásokat Brassóban. A társulat igazgatója Kaczvinszky János volt, tagjai a forrásaink szerint: Szerdahelyi Nelli, Follinus, Szilágyi, Stöger Béla, Farkas Jozefa, Vasadi József, Sz.Mócsi, Nagy. Szűcs József, Follinusné, Molnár György, Almási István, Lendvay Márton, Bokor, Szabó Mimi, Vadász, Nagyné, Kaczvinszky, Kacsó, Szerdahelyi Kálmán, Németiné, Németi Róza, Bertényiné, Králik, Nagy Lujza, B.Berta, Laczi, Hoványi, V.József. Bertényi B., Chován, K.Laci, K.János, K.Máli, Műkedvelő, Uhrlich Honorius, Uhrlich Heléna. Uhrlichné. Futó Lujza, F.Pepi, Kaczi, Műkedvelő, Jakab, Kaczvinszky Málka. Döméné. Tábornok Gabriella (a kolozsvári Dalszínház első énekesnője) és Bács Károly díszletfestő.

A társulat Brassóba jövetelét, megérkezését és szereplését a *Kronstädter Zeitung* és a *Satellit* is figyelte. Az előbbi lap 1853. június 27-én kelt számában jelzi, hogy a kolozsvári opera-, dráma-, népszínmű- és némajátékos társulat Kaczvinszky igazgató vezetésével július 3-án kezdte meg előadásait, s tizenkét előadást tart Brassóban.⁴

A *Satellit* 1853. július 2-án⁵ viszont azt írja, hogy a társulat 9-én érkezik. Majd később azt közli, hogy Kaczvinszky igazgató megérkezett, s társulata vasárnap a *Lammermoori Luciái* adja elő.⁶ Ezt követi az *Ernani*, *Belisario*, *A kunok*, *Hunyadi László*, *Norma* és a *Sevillai borbély*. 1853. augusztus 6-án örömmel számol be a magyar színészek két nappal korábbi első előadásáról (*Lammermoori Lucia*)⁷, mely telt házat vonzott, és Kaczvinszky, Follinus, Stöger, Vasadi, Szerdahelyiné és Farkasné tűntek ki benne.

A színlapokból biztosan megállapíthatjuk az első előadás idejét. Eszerint az első előadás valóban augusztus 4-én volt, a fent említett darabbal. Ez a tény világosan kiténik az augusztus 7-i színlapból, miszerint a *Csikós* a társulat harmadik föllépése volt. Ez a színlap megdönti azt az érvet, hogy a társulat már júliusban itt lett volna.⁸

Különben Ferenczi Zoltán monográfiájában is olvashatjuk, hogy „Kaczvinszky 1853. július 23-ig maradt Kolozsváron...”, továbbá, hogy „Kaczvinszky nyárára Brassóba ment s október 22-én *Normával* kezdte meg Kolozsvárt a téli időszakot”.⁹

³ *Satellit* 1852. 49.sz.

⁴ *Kronstädter Zeitung* 1853. 51 .sz.

⁵ *Satellit* 1853. 52–53. sz.

⁶ *Satellit* 1853. július 26. 60. sz.

⁷ *Satellit* 1853. 63. sz.

⁸ Vö. *Kronstädter Zeitung* 1853. június 27. (51. sz.), *Satellit* 1853. július 2 (52—53. sz.).

⁹ Ferenczi Zoltán: *A kolozsvári színészet és színház története*. K-vár 1897. 414.

A társulat tehát augusztus 4-én tartotta első előadását s október 2-án az utolsót. Búcsúelőadásra Erkel Ferenc három legkiválóbb operájának egyikét, a *Hunyadi Lászlót* adták nagy sikerrel. A siker bizonyítéka a darab megismétlése, egymás utáni kétszeri bemutatása. Ez a híres opera méltán vonzotta Brassó magyarságát. Különben a műsor többnyire eredeti magyar színdarabokból (*Csikós, Két pisztoly, Szökött katona, Peleskei nótárius* stb.) és operákból állott. Színlapjaik német és román nyelven is közölték a műsort.

A Satellit arról is beszámolt, hogy az addig előadott operák nagy sikert arattak. Kaczvinszky társulata nagy elismerést vívott ki, előadásai kedveltek és látogatottak voltak. Még a közeli Háromszék is megjelent az előadásokon. „Tegnap *Béla futását* adták, miközben virágcsokrok és koszorúk hullottak a színpadra. A közönség el volt ragadtatva.”¹⁰

1854-ben Follinus János dalszintársulata szerepelt Brassóban. Műsorukat román és német nyelven is közölték. Előadásait május 28-án kezdték, és július 15-én fejezték be. A társulat Brassóba jövetelét a Satellit jelenti. 1854. május 27-én azt írja, hogy „a magyar opera és színjátszó társulat, mely az előbbi nyáron olyan nagy tetszéssel játszott, újból megkezdte előadásait. Most Follinus J. igazgatása alatt áll és új erővel gazdagodott. Follinusné a gyógyulás útján van s így újra felléphet a közönség öröme.”¹¹

A társulat június 17-én a *Sevillai borbélyt* adta elő Táborszky Gabriella vendégföldről.¹²

A Satellit ezt is bejelenti, sőt az előadásokat is figyelemmel kíséri és tárgyilagosan bírálja. Ugyanígy a *Kronstädter Zeitung* is¹³, amelyben azt olvassuk, hogy a szintársulat óriási tetszéssel játszott. Különösen Szerdahelyi Nellit emeli ki. Bejelenti továbbá, hogy június 24-én a társulat Kaczvinszky jutalomjátékaként *Don Pasqualét* adja.

A színlapok alapján megállapíthatjuk, hogy a műsorról mind a Satellit, mind a *Kronstädter Zeitung* pontos adatokat közöl. A meleg hangú kritika méltó elismerés volt a magyar színészek munkája iránt.

A társulat *Színházi Emlékkönyvet* is nyomtatott Gött János nyomdájában. Ezt Berei József ságó állította össze. E szerint a társulat személyzete a következő: Follinus János igazgató, Almási István, Berei József ságó, Bokor József, Nagy József, Hován Sándor, Kaczvinszky János, Kovács Béni ügyelő, Lukátsy Sándor, Mezei Vilmos, Rónai Gyula, Szabó Mózes, Szilágyi B., Bertényiné (Júlia), Bertényiné (Berta), Döméné (Rozi), Follinusné (Antónia), Kaczvinszky (Eszter), Nagyné (Albertina), Rónainé (Lilla), Rolicsek (Anna), Szabóné (Karolina), Szerdahelyi Nelli és Táborszky Gabriella. Gyermekszereplők: Farkas Lujza, Kaczvinszky János és Máli. Karmester Veixler Ferdinánd, fodrász Pásztori József, raktárnok Égeni Elek, pénztárnok Valterné, színlaposztó Danóz János, jegyszédő Kacsóné Sára, Szolga Kacsó László.

Follinusék távozása után Brassóban évekig nem járt magyar szintársulat.

1859-ben Havi Mihály társulata érkezett Brassóba. Havi szeged-szabadkai igazgató volt. A kolozsvári színházat 1858. február 6-án vette bérbe (1858. virágvasárnaptól 1861. virágvasárnapig). Az ő társulatáról írja Ferenczi: „Júl. 2-ika után Havi csakugyan Szebenbe ment, hol az opera nagy sikereket aratott; augusztus 14-ike után Brassóban hasonló sikerrel játszott s okt. 30-ra tért vissza Kolozsvárra.”¹⁴

¹⁰ Satellit 1853. augusztus 16. (66. sz.)

¹¹ Satellit 1853. 43. sz.

¹² Satellit 1854. június 16. (50. sz.)

¹³ *Kronstädter Zeitung* 1854. június 23. (52. sz.)

¹⁴ Ferenczi: *I.m.* 423.

A társulat tagjainak névsorát szintén Ferenczinél olvashatjuk. Ez 1859–60-ban: Albisi László, Alajos János, Baráti Sándor (opera), Barta Elek, Bodorfi Henrik (opera), Ferdinánd Gusztáv, Felix Mike, Follinus János (opera), Gerecs János, Gyulai Ferenc, Gócs Ede, Jakab István, Káldy Gyula (karmester), Komáromi Lajos, Marczell Géza (opera). Ottó Károly, Paulay Ede, Pauli Richárd (opera), Pataki Gábor, Sámuel János, Simonyi Károly, Szilasy József, Szűcs Lajos, Szabó Mócsi, Tar Csatár, Tóthfalusi József, Turcsányi Imre, Vadász József, Weiler Ferdinánd (első hegedűs), Alajosné (Eliza), Baranyiné (Mária), Bodorfiné (Etelka), Cser Júlia, Friedrichné Amália. Follinusné, Ferenczi Izabella (opera), Lángh Berta és Mari, Mayer Lujza, Majosházy Klára, Pataki Róza, Polákovicsné (Júlia), Schafhüttel Minka, Schinek Jozefa (opera), Szabó Eszter, Turcsányiné; összesen 30 férfi, 20 nő s 6 gyermek.¹⁵

Ez tehát a teljes névsor 1860-ban, de kérdés, hogy Brassóba a társulat teljes létszámmal jött-e, vagy csak egy csoporttal. Ezt a körülményt csak a színlapok alapján állapíthatnánk meg, de sajnos a színlapok vagy elvesztek, vagy senki sem gyűjtötte e becses emlékeket. Nagy szerencse, hogy a *Kronstädter Zeitung* figyelemmel kísérte a társulat előadásait. Az 1859-iki műsort s a tagok névsorát innen próbáltam összeállítani. A lap tudósításai a „Kronstädter Theater” című rovatban jelentek meg *Kh...* aláírással, azaz betűjelzéssel.

A társulat Havi M. igazgatása alatt állott. A *Kronstädter Zeitung* Magyar Opera és Színjátszó Társulatnak nevezi.¹⁶ Az első előadás augusztus 21-én volt. *A szökött katonát* adták. A szereplők közül a kritikus Follinusnét (Julcsa), Bokort (Miska), Alajosnét (Korpádiné), Komáromyt (Gergely), Paulait (Monti gr.) és Barthát (Lajos) emeli ki.¹⁷

A lap tovább is folytatja tudósításait. Röviden beszámol az előadott darabokról és közli a különböző szerepeket alakító színészek és színésznők nevét. Fentiek alapján állítottam össze az előadott darabok időrendi mutatóját és a Brassóban szereplő színésznők és színészek névsorát.

Ezek szerint az 1859-ben Brassóban szereplő társulatban játszott: Follinus, Follinusné, Alajosné, Bokor, Komáromi, Paulay, Barta, Bodorfi, Singer, Singer kisasszony, Káldy (karnagy), Jakab, Friedrichné, Gerecs, Jánosiné, Gyulai, Szentkúti, Tóthfalusi, Felix, Sch. Minka kisasszony, Vadász, Ferenczyné, Gócs, Havi Lajos (Havi M. fia). Jánosi. Polákovics és Ferenczy Erzsébet.

Azt, hogy a társulat tagjainak fenti névsora teljes-e, nem tudhatjuk. Valószínű, hogy nem, mert amint említettem, a *Kronstädter Zeitung* a különböző szerepeket alakító művészek neveit kiemeli ugyan, de nem közli és nem is közölhette minden szerep alakítóját. A fenti névsor tehát csak a kiválóbb tagok névsora.

A *Kronstädter Zeitung* tudósításai közül ránk nézve a legfontosabb az, amely a Bánk bán 1859. szeptember 10-i bemutatásáról számol be Brassóban. Bánkot Paulay, Gertrudot Jánosiné, Melindát Follinusné játszotta. Felix Ottó szerepében lépett föl. Gyulai Biberachot, Komáromi Petur bánt alakította. Az előadáson – a krónikás szerint – nézők kevesen voltak, de a társulat nagy igyekezettel és harmonikus összjátékával megérdemelt sikert aratott.¹⁸

Pontosan nem tudhatjuk, hogy meddig maradtak Brassóban és mikor távoztak. A *Kronstädter Zeitung* úgy értesült, hogy október 20-ig maradnak. Aztán 1860 húsvétjára Bukarestbe készülnek, s előtte három hétig itt játszanak. A tudósítás időpontjában a társulat a

¹⁵ Uo. 424.

¹⁶ *Kronstädter Zeitung* 1859. augusztus 12. (127. sz.)

¹⁷ *Kronstädter Zeitung* 1859. augusztus 22. (133. sz.)

¹⁸ *Kronstädter Zeitung* 1859. szeptember 12. (145. sz.)

Nordsternre (Északi csillag) készül.¹⁹ Ezzel a *Kronstädter Zeitung* közlései befejeződtek. Azt, hogy a társulat valóban itt maradt-e október 20-ig, vagy az *Északi csillag* bemutatásával távozott a városból, nem tudjuk.

1860-ban szintén a *Kronstädter Zeitung* tájékoztat színészetünk sorsáról. Eszerint a Follinus és Havi igazgatása alatt álló Kolozsvári Magyar Opera Társulat augusztus 25-én kezdi meg előadásait.²⁰ Csak azokat a tagokat sorolhatjuk fel, akiket a lap rövid színházi beszámolóiban megemlít: Pauli, Szerdahelyi Kornélia, Marceuil, Ormai, Káldy (karnagy), Komáromi, Pajor Nina, Dálnoky Róza, Tar, Albisiné, Albisi, Almási, Pataki Róza, Palatkai, Balázs, Follinus, Follinusné.

Különben a kolozsvári társulat 1860–61. évi teljes névsora Ferenczinél olvasható: Albisi László, Almási István, Bartha Elek, Boér János, Bokor József (operai buffó), Beczkói János, Ferdinánd Ignác, Jakab István, Káldy Gyula (karmester), Komáromi Lajos, Marczell Géza (basszista), Molnár József, Morvai József, Mocsári György, Nagy József, Ormay Ferenc (bariton), Pauli Richárd (tenor), Palatkai Gábor, Rajz János, S. Szegedi István, Szűcs Lajos, Tar Csátár, Újfalusy Sándor, Vadász József, Albisiné (Karolina), Baranyiné (Nina), Boérné (Zsófia), Bokorné (Ágnes), Egedi Mari (opera), Follinusné, Kaiser Ernestné (opera), Kovácsné (Teréz), Léngli Mari. Pajor Anna (opera), Pap Paulina, Szerdahelyi Nelli (opera), Szirmai Otília, Tóthné (Mária), Tarné (Eszter). Turcsányiné, Újfalusyné (Júlia). Összesen 24 férfi, 17 nő, 5 gyermek és kb. 20 mellékszereplő.²¹

Sajnos, itt megint nem tudhatjuk, hogy a társulat minden tagja szerepelt-e Brassóban vagy csak a *Kronstädter Zeitung* által említett fenti tagjai.

A búcsúelőadás szeptember 10-én volt.²² Ekkor az *Ernaniban* Egedy Mária bécsi színésznő is fellépett. Ezután a társulat Szebenbe távozott.²³ Brassói szereplésükről Ferenczinél csak ennyit olvashatunk: „A társulat Bukarestből hazavergődvén. Follinus igazgatása alatt Brassóban, N.-Szébenben töltötte a nyarat, jó eredménnyel: az opera most az egyszer felsegítette a társulatot.”²⁴

Az ezután következő évekből – mintegy fél évtizeden át – csak levéltári adatok állnak rendelkezésünkre a brassói magyar színházzal kapcsolatban, s ezek is csupán a különböző társulatok vendégjáték-kísérleteit, kezdeményezéseit bizonyítják; a helyi sajtóban majd csak 1865-ben bukkanunk újra magyar vonatkozású színházi krónikákra.

1864-ben Hubay Gusztáv készül Brassóba drámai- és népszínmű-társulatával. A főkormányszéktől nyert 13 972 sz. engedély kíséretében 1864. február 18-án adta be kérését Brassó főbírájának, Fridrich Fabriciusnak. Húsvét másodnapjától 1864. október 16-ig kér játszási engedélyt. Ezt meg is kapta május 1-től szeptember 1-ig, azzal a feltétellel, hogy a Guberniumtól engedélyt kér.²⁵

Hubay 1864. május 5-én kelt kérvényéből megállapítható, hogy színi engedélylevelét, mely április 27-én lejárt, újból meg kellett újítania a főkormányszéknél. Ezt az újabb engedélyt mostani kérvényéhez csatolva, újra kérte a tanácsot: „engedné meg, hogy előadásait

¹⁹ *Kronstädter Zeitung* 1859. október 5. (158. sz.)

²⁰ *Kronstädter Zeitung* 1860. augusztus 22. (131. sz.)

²¹ Ferenczi: *I.m.* 427.

²² *Kronstädter Zeitung* 1860. szeptember 10. (142. sz.)

²³ *Kronstädter Zeitung* 1860. szeptember 12. (143. sz.)

²⁴ Ferenczi: *I.m.* 426.

²⁵ Brassó város levéltára. A Városi Tanács felelete 1747/1864. sz.

megkezdhesse, annál is inkább, mert társulata megérkezett s f. hó 7-én előadást akar rendezni”.²⁶

A Kronstädter Zeitung 1864. június 4-én azt írja, hogy a magyar színtársulat, mely május 8-ika óta játszik, nagy látogatottságnak örvend („...erfreut sich eines aussergewöhnlich zahlreichen Besuches”²⁷); kiváló erőkből áll és bármelyik színpadnak díszje lehetne.

A társulat tehát május 8. előtt érkezett Brassóba s június 4-én még a városban tartózkodott.

Ez évből még egy adat van a kezünkben. E szerint²⁸ Hubay a Kolostor utcai római katolikus templom kertjében egy „arénát” akart építtetni, s erre kérvényt adott be a tanácshoz. Előadásait – ígéri – úgy fogja rendezni, hogy ebből semmi veszély (tűzvész) ne származzék.

Hubay jól szervezett társulata előadásaival bizonyára meghódította a magyar közönséget. Valószínű, hogy Brassóban is nagy sikereket aratott, mert arénaépítési terve csak ilyen körülmények között születhetett meg. Bátran következtethetünk arra, hogy a társulat a kapott engedélyt az utolsó napig felhasználta, hogy előadásokat tarthasson. Így tehát nem is távozatott hamarább, mint szeptember 1-én.

1865-ben szintén Hubay társulata jött Brassóba. Hogy mikor jöttek és melyik volt az első darab, amelyet előadtak, nem tudjuk. Ez évben is a Kronstädter Zeitung közlései tájékoztatnak a brassói magyar színészetről.

Az első előadásokról nincsenek közelebbi adataink. Pedig a Kronstädter Zeitung 1865. április 21-i számában azt olvassuk, hogy „Hubay G. már három előadást tartott nagy sikerrel. Az előadásokon a környékeliek is részt vettek, sőt az idegen nemzetiségűek is megjelentek”.²⁹ Majd két héttel később, május 5-én ezt írja: „Eddig is élvezetet nyújtottak a színházi előadások, s így reméljük, hogy a második bérlet is sikert hoz. A tavasz még elég hűvös, s így a közönség nem mehet kirándulni”. Ezután közli a második bérlet műsorát. „Reméljük – írja tovább a lap –, hogy a szereposztás szerencsés lesz és a közönség körében meglepedést fog kiváltani. Az első bérlet jövedelme az utazás költségeit fedezi, s ezért kívánjuk, hogy a második bérlet hasznot hozzon.”³⁰ Sajnos, a Kronstädter Zeitungban több tudósítás nincs. Pedig 1864-ben és 1865-ben a legjobb társulatok egyike játszott Brassóban, amely a német és román nyelvű közönség tetszését is megnyerte.

1867-ben Fehérváry Antal, a kolozsvári színház akkori bérlője és igazgatója jött Brassóba. 1866. augusztus 13-án kapta meg a kolozsvári színházat három évre, s ugyanakkor háromévi színjátszói engedélyt is egész Erdélyre. A társulat tagjai 1866–67-re Ferenczi Zoltán szerint: Albisi László, Balla Béla, Barkó Lajos, Baróthi Gábor, Beczkói János, Bercsényi Béla, Bokodi Antal, Dráguss Károly, Fehérváry Antal, Fekete Ignác, Gyulai Ferenc, Gócs Ede (karn), Heksch János, Hevesi János, Jakab István (súgó), Kápolnai János, Kovács József és Kálmán, Körözi Lajos, Langer Viktor (karn.), Leövey József, Nagy György (súgó), Filippovics István, Szép József, Szigligeti József, Szigeti Gábor, Timár János, Török Károly, Udvarhelyi Dezső, Újházi Ede, Újhegyi János, Ürményi Lajos, Vasvári Kovács József, Zádor Zoltán; Albisi Anna, Barkóné (Eszter), Bercsényiné (Emese), Beczkóiné (Paulina), Bokodiné (Janka), Dániel Tinka, Drágussné (Lujza), Endreffy Irén, Erdélyi Otília, Fehérváryné (Anna), Fikker Emma, Fürediné (Emma), Gildai Ernesztin, Gombos Zsuzsa, Gyöngyösi Etelka, Horváth Gizella, Kecskésné (Mária), Kovácsné (Albertina), Kovácsics Linka, Kovács Mari, Leövei Viktória

²⁶ Uo. A Városi Tanácshoz beadott kérvény 4196/1864. sz.

²⁷ Kronstädter Zeitung 1864. 88. sz.

²⁸ Brassó város levéltára. A Városi Tanácshoz beadott kérvény száma: 5945/1864.

²⁹ Kronstädter Zeitung 1865. április 21. (62. sz.)

³⁰ Kronstädter Zeitung 1865. május 5. (70. sz.)

(táncosnő), Nagyné (Huber Ida), Pifkó Lina. Róth Erzs (táncosnő), Szépné (Mátray Laura), Széphegyi Teréz, Ürményiné (Júlia), Vári Emma. Weisz Johanna (táncosnő), tehát 34 férfi és 29 nő.³¹

„Az időszak végén – írja Ferenczi – Balla, Bercsényi, Bokodi, Dráguss, Heksch, Kovács Kálmán, Bercsényiné, Langer, Filippovics, Újhegyi, Udvarhelyi, Szigligeti, Vasvári Kovács, Bokodiné, Drágussné, Fikker Emma, Fürediné, Gildai Ernesztin, Endreffy Irén, Horváth Gizella, Kovács Mari, Kecskésné, Leővei Viktória, Pifkó Lina, Széphegyi Teréz elmentek. Új tagok: Barkó Károly, Fekete Ignác. Gazdag Ambrus, Kantay József, Odry Lehel, Prielle Péter, Szigeti Imre, Szentkúti Mihály, Szombati Vilmos, Albiné, Fóti Erzs, Gerecsné (Melles Linka), Kantay Teréz, Miskovics Irma, Szentkútiné (Lilla).”³² A társulat Brassóban a fent említett új tagokkal szerepelt. Szereplésükről Ferenczi ezt írja: „Fehérvár 1867 nyarát a választmány ajánlatával Brassóban és Sepsiszentgyörgyön töltötte, közepes sikerrel...”³³

Ebben az évben jelenik meg az első román nyelvű tudósítás, mely a brassói magyar színészetéről szól. A helyi román lap, a Gazeta Transilvaniei ad rövidebb beszámolót Fehérvár társulatáról és az előadott darabokról. A társulat Brassóba jövetelét és előadásait folyamatosan a Kronstädter Zeitung figyeli. 1867-ben már rendkívül részletesen számol be a magyar színelőadásokról. A magyar játékszín történetét így főleg a Kronstädter Zeitung közlései alapján állítottam össze.

A társulat június 2-án, vasárnap kezdte meg előadásait. Közel 70 tagot számlált³⁴, tehát a teljes kolozsvári létszámmal szerepelt.

Az előadások vasárnap kezdődtek a *Tíz lány férfi nélkül* (Zehn Mädchen und kein Mann) c. (Souppé) operettel. Utána Kotzebuetól: *Fipsz szabó* (bohózat) következett: ebben Timárt, Prielle, Kantayt és Gerecsnét emeli ki a lap. Hétfőn Tóth Kálmán *Dobó Katicáját* adták, szerdán Bellini *Éji vándorát* (*Die Nachtwandlerin*). Ez volt az első opera, amely telt házat vonzott. A kritikus Gerecsnét és Odryt emeli ki. Weisz Johannát, Kantay Terézt és Gócs karnagyot is dicséri. Csütörtökön a *Dalos Pista* következett, szombaton a *Márta vagy a richmondi vásár* telt házat vonzott. Ebben Gerecsné, Weisz Johanna, Odry és Gazdag tűntek ki. Vasárnap a *Duanan és fia utazása* c. operett került műsorra Gerecsné. Timár, Prielle, Zádor, Albisi, Szombati stb. szereplésével. A *Dobó Katica* előadásán a lap szerint kevesen voltak. Igaz, hogy a városban kevés magyar van, de azok sem pártolják a színészetet, akik tehetnék. Mít várjunk az idegenektől? A cikk elején a következőket olvassuk: „Mi brassóiak csodálkozva vettük a hírt, hogy a kolozsvári társulat idejött. Merész vállalkozás egy ilyen városban, hol kevés magyar van s ahol színház sincsen.”³⁵

A cikkíró nevének csak kezdetűit (A.E.) ismerjük.

A Kronstädter Zeitung cikkei hasonlóképpen folytatódnak. A cikkíró felsorolja az előadott darabokat, közli a különböző szerepeket alakító színészek és színésznők nevét. Kritikát is ad róluk. Sajnos, a darabok előadási idejét nem mindig közli. S az előadott daraboknak is elfeledkezik olykor a szerzőjéről.

A tudósításokból megállapítható, hogy a társulat Brassóban a Ferenczi Zoltán által felsorolt új tagokkal szerepelt. Fekete Ignác és Miskovits kisasszony, úgy látszik, később érkeztek. Érkezésüket és első fellépésüket (*Norma*, június 22.) a Kronstädter Zeitung külön

³¹ Ferenczi: *I.m.* 440.

³² Uo. 441.

³³ Uo.

³⁴ Kronstädter Zeitung 1867. június 7. (90. sz.)

³⁵ Kronstädter Zeitung 1867. június 14. (93. sz.)

bejelenti: „Az operakedvelők tudtára adjuk, hogy Miskovits kisasszony első drámai énekesnő és Fekete első hőstenor már megérkeztek.”³⁶ Közben a társulat egy része Előpatakra ment³⁷; a Kronstädter Zeitung az előpataki vendégszereplést pár napra teszi.³⁸

Amint a műsorból látható, a *Peleskei nótáriust* és a *Bánk bánt* is adták. Bővebbet nem tudunk. A brassói német lap közlései főleg az operaelőadásokra vonatkoznak, mert valószínű, hogy a szászóság inkább az operákat látogatta.

Azt, hogy a társulat meddig maradt itt, nem állapíthatjuk meg pontosan. A Kronstädter Zeitung utolsó tudósítása szerint a két utolsó hét során a darabok: *Márta*, *Norma*, *Troubadour*, *Linda*.³⁹ Valószínű, hogy ezeket az operákat elő is adták, mert a társulat augusztus 30-án még Brassóban volt, erről a Gazeta Transilvaniei értesíti olvasóit.⁴⁰ A „Teatru în Braşiovu” c. rovat szerint augusztus 30-án Pichler Bódog Károly karmester jutalomjátékaként a *Faustot* adták. Utolsó előadásaik időrendjét biztos adatok hiányában nem közölhetjük, így távozásuk idejét sem tudjuk. Valószínű, hogy szeptember elején távoztak.

A brassói magyar színelőadások műsorrendje (1852–1871)

A Kristóf-émlékkönyvben annak idején közöltem a brassói magyar színelőadások műsorrendjét 1822-től 1848-ig. Fő forrásom akkor a brassói evangélikus egyház levéltárában 1937–38-ban átnézett s az 1795–1853. évekre vonatkozó színlapgyűjtemény: *Kronstadter Theaterzetten von 1795 bis 1853*, gesammelt von senator Carl Mysz (Trausch Gyűjtemény) volt. A mostani műsorrend összeállításánál szintén használtam ezt az anyagot, de azt továbbmenően ki kellett egészítenem a helyi sajtó (főleg a Kronstädter Zeitung, a Satellit és a Gazeta Transilvaniei) színtudósításaival, műsorközléseivel, színikronikáival.

A bemutatott darabok címét és műfaji megjelölését forrásaim alapján, az azokban szereplő formában közlöm. A szerzők, fordítók, zeneszerzők nevét szintén. Ott, ahol forrásom nem adja meg ez utóbbi adatokat, kiegészítésül felhasználtam Ferenczi Zoltán könyvéből (*A kolozsvári színészet és színház története*. Kolozsvár, 1897) Az eléadott színdarabok jegyzéke c. táblázatban található adatokat.

Amennyiben az egyes előadott művek adatai (műfaj, szerző, fordító, zeneszerző) különböző időpontokban bemutatott darabok esetében nem változtak, csak a mű címét és a szerző (zeneszerző) nevét adom meg; illetve esetenként az eltérő adatokat is.

A jegyzetekben feltüntetem adataim forrásait (az egykorú lapszámokat, amennyiben a bemutatott darabokra vonatkozó adatok onnan származnak).

O.L

1852

- május 23. *Don Cesar de Bazan és Maritana, az utcai szép énekesnő*. Dráma 5 felvonásban. Írta Dumanoir és Dennery. Ford. Egressy és Csepregi
- május 24. *A szökőév 366-ik napja vagy A nők szabadalma*. Vígjáték 3 felvonásban. Írta Buckstone. Ford. Csepregi Lajos

³⁶ Kronstädter Zeitung 1867. június 21. (97. sz.)

³⁷ Gazeta Transilvaniei 1867. július 24/12. (54. sz.)

³⁸ Kronstädter Zeitung. 1867. július 12. (102. sz.)

³⁹ Kronstädter Zeitung 1867. augusztus 24. (134. sz.)

⁴⁰ Gazeta Transilvaniei 1867. július 24/12. (54. sz.)

- május 25. *Csikós*. Népszínmű 3 színben. Írta Szigligeti Ede. Zenéjét szerezte Szerdahelyi József
- május 27. *Robin orvos vagy Garrick színész első szerelme*. Vigjáték 2 felvonásban. Írta Julius Premeray. Ford. Egressy Béni
A molnárok vagy Éjjeli találkozás a létrán. Némajáték 1 színben
- május 31. *Két pisztoly*. Népszínmű 3 színben. Írta Szigligeti Ede
- június 3. *A magát megcsalt grófi hölgy és a rászédett köztitűz vagy A három vőlegény és két menyasszony*⁴¹. Vigjáték 4 felvonásban. Albini után. Ford. Balogh István
- június 5. *Moor Károly vagy A haramiák*. Dráma 5 felvonásban. Írta Schiller Frigyes. Ford. Bartsai László
- június 6. *Szökött katona*. Népszínmű 3 színben. Írta Szigligeti Ede
- június 8. *Deborah*. Dráma 4 felvonásban. Írta Morenthal. Ford. Somolky
- június 9. *Ördög naplója*. Vigjáték 3 felvonásban. Írta Arago és Vermont. Ford. Egressy Béni. Zenéjét szerezte Szerdahelyi József
- június 11. *Evangélium és családi élet*. Dráma 5 felvonásban. Írta Emil Suvestre és Burgeois. Ford. Egressy B. és Csepregi
- június 12. *Gróf Zrínyi Miklós vagy Szigetvár ostroma a török által*. Dráma 5 felvonásban. Írta Körner Tivadar. Ford. Petriehevich Horváth Dániel
- június 20. *Sobri Jóska halála és a jóslat vagy Három végnap egy eltévedt életből*. Néprajz 3 színben. Írta Somolky⁴²
- június 21. *Bál előtt és bál után*. Vigjáték 3 felvonásban. Írta Degré Alajos
- június 26. *Londoni koldusok és az árva fiú*. Dráma 5 felvonásban. Írta Dinaux és Lemoine. Ford. Egressy Béni
- június 27. *A pesti árvíz*. Népszínmű 3 felvonásban. Írta Szigligeti Ede
- július 3. *Próféta*. Dráma 5 felvonásban. Az opera szövegéből magyarra tette Tóth Ferenc. Molnár György jutalomjátéka
- július 24. *Végrendelet*. Dráma 5 felvonásban. Írta Czakó Zsigmond⁴³
- július 28. *Marcia vagy Az ezred lánya*. Vigjáték 3 felvonásban. (Szerdahelyi József)
- július 31. *Rózsa vagy Hős Toldi első szerelme*. Vigjáték 3 felvonásban. Írta Szigligeti Ede
- augusztus 1. *Jegygyűri vagy A szentgáli vadászat*. Népszínmű 3 színben. Írta Szigeti József
- augusztus 5. *Diénes vagy A királyi ebéd és a pártütők halála*. Nézőjáték 5 felvonásban. Írta Szigligeti Ede
- augusztus 7. *Szapáry Péter vagy Budavár visszavétele*. Dráma 5 felvonásban. Írta Birch-Pfeiffer Karolina
- augusztus 8. *Lumpaci vagabundus vagy Három jó madár*. Énekes játék 4 felvonásban. Írta Nestroy. Ford. Telepi. Zenéjét szerezte Müller Adolf
- augusztus 9. *A szerecsenlázadás*. Dráma 4 felvonásban. Írta Sue Ödön. Ford. Gálmán. Molnár György jutalomjátéka

1853

- augusztus 4. *Lammermoori Lucia*. Opera 3 felvonásban. Írta Cammarano Salvator. Ford. Egressy Béni. Zenéjét szerezte Donizetti
- augusztus 6. *Ernani*. Opera 4 felvonásban. Írta Piave. Ford. Egressy Béni. Zenéjét szerezte Verdi
- augusztus 7. *Csikós*. (Szigligeti Ede)
- augusztus 9. *Linda*. Opera 3 felvonásban. Írta Cammarano. Ford. Egressy Béni. Zenéjét szerezte Donizetti

⁴¹ A játékot végzi egyes Hátszeg-vidéki román tánc Portik Sándor által.

⁴² A színlap szerint „erkölcsi néprajz vígsággal és énekkel 3 szakaszban”.

⁴³ Ettől kezdve a társulat Magyar Színész Társulat néven szerepel, s Bács Károly igazgatása alatt működik.

- augusztus 10. *Egy tündérrege.* Vigjáték 3 felvonásban. Írta Brunsvinch és Leuven. Ford. S.F.
- augusztus 11. *A koldusnő.* Dráma 5 felvonásban. Írta Anicet, Burgois és Masson. Ford. Csepregi
- augusztus 13. *Norma.* Opera 2 felvonásban. Írta Romani. Szövegét ford. Szerdahelyi József. Zenéjét szerezte Bellini
- augusztus 14. *Mátyás diák.* Színmű dalokkal 3 színben. Írta Balogh István. Zenéjét szerezte Egressy Béni
- augusztus 15. *Béla futása.* Opera 2 felvonásban. Írta Kótsi. Zenéjét szerezte Ruzicska. Follinusné jutalomjátéka
- augusztus 16. *Lammermoori Lucia.* (Donizetti)
- augusztus 18. *Marcsa vagy Az ezred lánya.* Énekes vigjáték 2 felvonásban. (Szerdahelyi József) I. Ferenc József születésnapjára
- augusztus 20. *A kunok.* Opera 4 felvonásban. Írta Hegyaljai. Zenéjét szerezte Császár György. Szerdahelyi Nelli jutalomjátéka
- augusztus 21. *Két pisztoly.* Népszínmű 3 felvonásban. (Szigligeti Ede)
- augusztus 22. *Ermani.* (Verdi)
- augusztus 23. *Az élet színpalai.* Vigjáték 5 felvonásban. Írta Dumanoire és Clairville. Ford. Bulyovszkyné⁴⁴
- augusztus 25. *A haramiák.* Szomorújáték 5 felvonásban. Írta Schiller. Ford. Dr. Schedel Ferenc
- augusztus 27. *Márta vagy A richmondi vásár.* Opera 4 felvonásban. Írta Friedrich W. Ford. Szerdahelyi J. Zenéjét szerezte Flotow
- augusztus 28. *Zrínyi vagy Szigetvár ostroma.* Szomorújáték 5 felvonásban. Írta Kömer Tivadar. Ford. Szemere Pál. Molnár György jutalomjátéka
- augusztus 30. *Maria di Rohan.* Opera 3 felvonásban. Írta Cammarano Salvator. Ford. Szerdahelyi József. Zenéjét szerezte Donizetti
- augusztus 31. *A legjobb az egyenes út.* Vigjáték 1 felvonásban. Írta Kotzebue. Ford. Fekete Soma
Utána:
A szerelmes újonc vagy A megcsalatott őrmester. Nézőjáték 1 felvonásban. Ulrich Honorius táncmester fellépte
- szepember 1. *A kunok.* Opera 4 felvonásban. Írta Hegyaljai. Zenéjét szerezte Kaiser György
- szepember 3. *Belisario.* Opera 3 felvonásban. Írta Cammarano Salvator. Ford. Gyergyai Ferenc. Zenéjét szerezte Donizetti. Stöger Béla jutalomjátéka
- szepember 4. *Szökött katona.* (Szigligeti Ede). Zenéjét szerezte Szerdahelyi. Szűcs Zsigmond jutalomjátéka
- szepember 5. *Márta.* Vigopera 4 felvonásban (Flotow)
- szepember 6. *Hóra tánc.* Ulrich Heléna műkedvelő és Ulrich által
Utána:
Én voltam vagy Az irigykedő szomszédasszony. Vitézi játék 1 felvonásban. Írta Huth H. Ford. Telepi György
Utána:
A víg kedvű molnár vagy Mint kell öreg asszonyokat fiatalra festeni. Némajáték 1 felvonásban. Írta Ulrich Honorius. Ulrich H. táncmester jutalomjátéka
- szepember 8. *Tékozló.* Tragédia 3 felvonásban. Írta Raimund Ferdinand. Ford. Jakab István. Zenéjét szerezte Kreutzer Konrád
- szepember 10. *Sevillai borbély.* Opera 2 felvonásban. Ford. Szerdahelyi József. Zenéjét szerezte Rossini. Szerdahelyi Kálmán jutalomjátéka
- szepember 11. *Peleskei nótárius.* Énekes bohózat 4 felvonásban. Írta Gaál József. Lendvai Márton jutalomjátéka

⁴⁴ Játék közben román magántánc.

- szeptember 12. *A jól őrzött kislány*. Vigjáték 2 felvonásban. Írta Labiche és Marc Michel. Ford. Csepregi
- szeptember 13. *Lammermoori Lucia*. (Donizetti) Tábornszky Gabriella első fölépte
- szeptember 14. *Bányarém*. Népszínmű 3 felvonásban. Írta Vahot Imre. Zenéjét szerezte Szerdahelyi József
- szeptember 15. *Sevillai borbély* (Rossini). Kacsvinszky János jutalomjátéka
- szeptember 17. *Bűvös vadász*. Opera 4 felvonásban. Írta Kind Fr. Ford. Szerdahelyi József. Zenéjét szerezte Weber Károly Mária. Vasadi József jutalomjátéka
- szeptember 18. *Enczerdorfi postalegény*. Énekes bohózat 3 felvonásban. Zenéjét szerezte G.S. Riotte. Almási István jutalomjátéka
- szeptember 20. *Báljé*. Opera 5 felvonásban. Írta Seribe. Ford. Szerdahelyi József. Zenéjét szerezte D.F.E. Auber. Ifj. Balogh István jutalomjátéka
- szeptember 21. *Egy szekrény rejtelve*. Népszínmű 3 felvonásban. Írta Szigligeti E. Zenéjét szerezte Egressy B.
- szeptember 22. *Márta* (Flotow). Tábornszky Gabriella 3. fölépte
- szeptember 24. *Norma* (Bellini). Szerdahelyi Nelli javára. Tábornszky Gabriella 4. fölépte
- szeptember 25. *Bűvös vadász* (Weber K.M.). Vadász József jutalomjátéka
- szeptember 26. *Tamás bátya kunyhója*. Dráma 6 felvonásban. Írta Dumanoir és D'Emmeri. Ford. Ország Antal⁴⁵
- szeptember 27. *Márta* (Flotow)⁴⁶
- szeptember 28. *A jól őrzött lány*. Vigjáték 1 felvonásban. (Labiche és Marc Michel)
Utána:
*Egyveleg*⁴⁷. Két szakaszban
- szeptember 29. *Belisario* (Donizetti)
- október 1. *Hunyadi László*. Opera 4 felvonásban. Írta Egressy Béni. Zenéjét szerezte Erkel Ferenc
- október 2. *Hunyadi László* (Erkel Ferenc)

1854

- május 28. *Viola vagy az alföldi haramia*. Népszínmű 5 felvonásban. Írta Szigeti József
- május 30. *Lammermoori Lucia* (Donizetti)
- május 31. *Saint-Tropezi úrnő*. Dráma 5 felvonásban. Írta Anicet es Bourgeois. Ford. Szilágyi
- június 1. *Két Foscari* (Verdi)
- június 3. *A kunok* (Kaiser György)
- június 5. *Mikulás*. Népszínmű 4 felvonásban. Írta Benkő. Zenéjét szerezte Sárközy
- június 6. *Csikós* (Szigligeti Ede)
- június 8. *Maria di Rohan* (Donizetti)
- június 10. *Ernani* (Verdi)
- június 12. *Nagy egyveleg*⁴⁸

⁴⁵ A plakáton: „Egy újonnan építendő kaszánya javára”.

⁴⁶ A plakáton: „A városi szegények javára”.

⁴⁷ Első szakasz: 1. *Kidőlt a fa mandulástól*. Egressy B. után, az egész személyzet által

2. *Életünk vidám és független*. Az egész személyzet által

3. *Lüczó[!] vadásza*. Énekelve az egész személyzet által

Második szakasz: 1. Magán magyar tánc. Králik által

2. Kettős dal a *Kunokból* énekelve. Tábornszky Gabriella és Kacsvinszky által

⁴⁸ Három szakaszban. I. 1. *Romeo és Júlia* operából ária. Énekli Rolitsek Anna

2. *Legszebb szemek* (Heine). Zene Stigellilót. Énekli Follinus

3. *Don Pasquale*-ből. Dal. Éneklők: Mezei és Kacsvinszky

II. *Angolul*. Vigjáték 2 felvonásban

III. Vocal-négyesek:

a) *Lüczow vadásza*

	Utána:
	<i>Angolul</i> : Vigjáték 2 felvonásban. Írta Groner. Fordította Somolky
június 13.	<i>Zsidó</i> . Színmű 4 színben. Írta Szigligeti Ede. Zenéjét szerezte Erkel Ferenc
június 16.	<i>Márta vagy A richmondi vásár</i> (Flotow)
június 17.	<i>Sevillai borbély</i> (Rossini). Tábornszky Gabriella első föllépte
június 18.	<i>A cigány</i> . Népszínmű 3 felvonásban. Írta Szigligeti Ede. Zenéjét szerezte Dopler F.
június 19.	<i>Hunyadi László</i> (Erkel Ferenc)
június 21.	<i>Pénz és becsület</i> . Dráma 5 színben. Írta Ponsard
június 22.	<i>Rigoletto</i> . Opera 4 felvonásban. Zenéjét szerezte Verdi
június 24.	<i>Don Pasquale</i> . Opera 3 felvonásban. Ford. Egressy Béni. Zenéjét szerezte Donizetti. Kaczvinszky János javára
június 25.	<i>Politikus csizmadia</i> . Énekes bohózat 3 felvonásban. Írta Balog I.
június 26.	<i>Két Foscari</i> . Opera 3 felvonásban. Írta Piave. Ford. Egressy Béni. Zenéjét szerezte Verdi ⁴⁹ . Mezei Vilmos jutalomjátéka
június 29.	<i>Fra Diavolo vagy A terracinai fogadó</i> . Opera 3 felvonásban. Írta Seribe. Ford. Szerdahelyi J. Zenéjét szerezte Auber D.F.
július 1.	<i>Norma</i> (Bellini).
július 2.	<i>Lárfári vagy A két bűvös borbély</i> . Népszínmű 4 felvonásban. Írta Szigligeti Ede. Zenéjét szerezte Dopier K.
július 6.	<i>Prófeta</i> . Opera 5 felvonásban. Írta Seribe. Ford. Egressy és Szerdahelyi. Zenéjét szerezte Meyerbeer
július 7.	<i>Nagy hangverseny</i> ⁵⁰
július 9.	<i>Prófeta</i> (Seribe)
július 11.	<i>Márta</i> (Flotow)
július 15.	<i>Hunyadi László</i> (Erkel Ferenc). Follinus J. igazgató jutalomjátéka ⁵¹

1859⁵²

augusztus 21.	<i>Szökött katona</i> . Színmű 4 felvonásban (Szigligeti Ede)
augusztus 23.	<i>Lammermoori Lucia</i> (Donizetti)
augusztus 24.	<i>Bíbor és gyász</i> . Dráma 5 felvonásban. Írta Hegedüs Lajos
augusztus 25.	<i>Huszárcsíny</i> . Vigjáték 3 felvonásban (1809-ből). Írta Vahot
augusztus 27.	<i>Márta</i> (Flotow)
augusztus 28.	<i>A vén bakancsos és fia, a huszár</i> . Népszínmű 3 felvonásban. Írta Szigeti József

b) *Élet és dal*c) *Kidőlt a fa mandulástul*

⁴⁹ Lásd a *Satellit* 1854. jún. 24-i (53. sz.) tudósítását.

⁵⁰ Petri Mária második s utolsó hangversenye 4 szakaszban:

- I. 1. Nyitány a *Prometheushoz*. Beethoventől
2. Ária az *Ermani* c. operából Verditől. Énekli Petri M.
- II. *Tiszaháti libácska*. Vigjáték 1 felvonásban. Bayard után Bulyovszkyné
- III. 1. Magándal a *Sevillai borbélyból*. Rossinitől. Énekli Petri M.
2. Nyitány a *Márta* c. operából (Flotow)
3. Írlandi népdal: „Arcrózsa” a *Mártából*. Énekli Petri M.
- IV. 1. Nyitány a *Költő és pór* c. drámához Suppétől
2. Scene és ária a *Nabukodonozor* c. operából Verditől. Énekli Petri M.

⁵¹ Ekkor jelenik meg a *Színházi Emlékkönyv*, melyet a haza lelkes fiai és leányainak tisztelettel ajánl Berei József, dalszínész-társ. sűgője. 1854. Brassóban, Gött János nyomdájában.

⁵² Az 1859. évben előadott darabok táblázatát a *Kronstädter Zeitung* következő számainak közlései alapján állítottam össze: 1859/127, 132, 133, 134, 136, 137, 139, 141, 142, 145, 147, 148, 150, 152, 156, 158.

Ugyancsak a *Kronstädter Zeitung* közli okt. 5-i (158.) számában, hogy a társulat október 20-ig marad Brassóban. Havi 1860 húsvétján Bukarestbe megy; most a *Nordsternre* készülnek.

- augusztus 29. *Hunyadi László*. Történelmi opera 4 felvonásban (Erkel Ferenc)
 augusztus 30. *Fenn az erna, nincsen kas*. Vigjáték 3 felvonásban. Írta Szigligeti Ede
 augusztus 31. *Nabukodonozor*. Tragikus opera 4 felvonásban. Ford. Egressy B. Zenéjét szerezte Verdi
- szeptember 1. *Essex gróf*. Színjáték 5 felvonásban. Írta Dr. H. Laube. Ford. Szigligeti
 szeptember 3. *Ilka és a huszártoborzó*. Komikus opera. Zenéjét szerezte Dopler
 szeptember 4. *Bányarém* (Vahot Imre)
 szeptember 10. *Bánk bán*. Dráma 5 felvonásban. Írta Katona József
 szeptember 12. *Kunok*. Opera 3 felvonásban. Írta Kirchlehner. Zenéjét szerezte Császár György
 szeptember 14. *Csikós* (Szigligeti Ede)
 szeptember 15. *Ernani* (Verdi)
 szeptember 17. *Ördög Róbert*. Opera 4 felvonásban. Írta Scribe. Ford. Szerdahelyi József. Zenéjét szerezte Meyerbeer
 szeptember 18. *Peleskei nótárius*. (Gaál József). Bohózat 4 felvonásban. Zenéjét szerezte Them K.
 szeptember 20. *Cigány* (Szigligeti Ede) Jánosi és Polákovics részére
 október 3. *A zsidónő*. Opera 5 felvonásban. Írta Scribe. Ford. Jakab I. Zenéjét szerezte Halévy J.F. Ferenczy Erzsébet jutalomjátéka
 október 4. *Terschak koncertje*
 Angolul. *Vigjáték 2 felvonásban*. Írta Gröner. Ford. Somolky
Északi csillag. írta Scribe. Ford. Havi M. Zenéjét szerezte Meyerbeer

1860⁵³

- augusztus 25. *Lammermoori Lucia* (Donizetti)
 augusztus 26. *A csizmadia mint kísértet*. Népszínmű 3 felvonásban. Írta Szigeti J.
 augusztus 28. *Ernani* (Verdi)
 augusztus 30. *Parlagi Jancsi*. Vigjáték 4 felvonásban. Írta Holbein. Átdolgozta Kovacsóczy M.
 szeptember 1. *Troubadour*. Opera 4 felvonásban. Írta Cammarano. Zenéjét szerezte Verdi
 szeptember 2. *Peleskei nótárius* (Gaál József)
 szeptember 4. *Brankovics György*
 szeptember 6. *Sevillai borbély*. Beaumarchais után írta Sterbini. Ford. Szerdahelyi József. Zenéjét szerezte Rossini
 szeptember 8. *Csikós* (Szigligeti Ede)
 szeptember 9. *A szökött katona*. Színmű 4 felvonásban (Szigligeti Ede)
 szeptember 10. *Ernani* (Verdi). Egedy Mária bécsi színésznő felléptével

1865

- május 6. *Csikós* (Szigligeti Ede) Örsi Gusztáv jutalomjátéka
 május 7. *Szapáry Péter és Budavár visszavétele* (Birch-Pfeiffer Karolina)
 május 8. *Házasság rokkantja*
 május 9. *Könyves Kálmán*
 május 11. *Robin orvos vagy Garrick szerelme*. Vigjáték 1 felvonásban (Premeray)
 május 13. *Vak Béla*
 május 14. *Jegygyűri*. Népopera 3 felvonásban. Írta Szigeti J.
 május 16. *Szeleburdi*
 május 17. *Vid*. Dráma 4 felvonásban. Írta Szigligeti Ede
 május 18. *Charlotte kapitány*. Vigjáték 2 felvonásban. Írta Bayard és Dumanoir után Csepregi és Egressy Béni

⁵³ A műsorrend forrásai a Kronstädter Zeitung 1860/131. 132. 133. 134. 136. 138. 140. 142. 143. számai.

- május 20. *Béla futása.* Énekes dráma 2 felvonásban. Kotzebue után írta Csery Péter. Zenéjét szerezte Ruzitska J.
- május 21. *Peleskei nótárius* (Gaál József)⁵⁴

1867⁵⁵

- június 2. *Tíz lány férfi nélkül.* Operett. Írta Souppé
Fipisz szabó. Bohózat. Írta Kotzebue
- június 3. *Dobó Katka.* Írta Tóth Kálmán
- június 5. *Éji vándor.* Opera 3 felvonásban. Ford. dr. Filep Sámuel. Zenéjét szerezte Bellini
- június 6. *Dalos Pista.* Népszínmű 3 felvonásban. Írta Szigligeti. Zenéjét szerezte Doppler
- június 8. *Márta vagy A richmondi vásár* (Flotow)
- június 9. *Duanan és fia utazása.* Operett 3 felvonásban. Írta Sirandin és Monteaux.
Ford. Tornay Pál. Zenéjét szerezte Offenbach
- június⁵⁶ *Kunok.* Opera 3 felvonásban. Írta Kirchlehner. Zenéjét szerezte Császár György
- június 15. *Linda.* Opera 3 felvonásban. Írta Rossi G. Ford. Egressy Béni. Zenéjét szerezte Donizetti. Gerencsémé javára
- június 21. *Duanan* (Offenbach)
- június 22. *Norma* (Bellini). Miskovits kisasszony első drámai énekesnő és Fekete hőstenor közreműködésével
- június *A csizmadia mint kísértet.* Népszínmű 3 felvonásban. Írta Szigeti J. és Bognár I.
- június *Herkules úr*
- június *Dajka.* Operett 1 felvonásban. Zenéjét szerezte Offenbach
- június *Borgia Lucretia.* Opera 3 felvonásban. Írta Romani F. Ford. Jakab I. Zenéjét szerezte Donizetti. Ordy javára
- június *Szapáry Péter* (Birch-Pfeiffer Karolina)
- július *Fehér Othello.* Bohózat 1 felvonásban. Írta Bulyovszkyné Szilágyi L.
- július *Jókedvű legény.* Operett
- július *Troubadour.* Ford. Nádaskay Fajos. Zenéjét szerezte Verdi
- július *Bányavém* (Vahot Imre). Zenéjét szerezte Szerdahelyi József
- július *Sevillai borbély* (Rossini)
- július *Tell Vilmos.* Opera 5 felvonásban. Schiller után írta Jony E. és Bis. Ford. Nádaskay Lajos. Zenéjét szerezte Rossini
- július 6. *Lammermoori Lucia* (Donizetti)
- július 7. *A vén bakancsos és fia, a huszár* (Szigeti József)
- július 8. *Tíz leány és egy férfi.* Opera I felvonásban. Írta Treumann – Lalabár E. Zenéjét szerezte Suppé F. Albisi J. javára

⁵⁴ Forrás a Kronstädter Zeitung 1865/62. és 70. száma.

⁵⁵ Az 1866-os év brassói színházi eseményeire vonatkozólag egyetlen adatunk a Városi Levéltárban 10879. sz. alatt iktatott kérése Szilágyi Bélának, aki Marosvásárhelyről kér engedélyt színelőadások tartására húsvétól szeptemberig. Nincs adatunk arra nézve, hogy megkapta-e az engedélyt, s arra sem, hogy társulata játszott volna ebben az időben.

1867. február 2-án Fehérváry Antal, a kolozsvári társulat igazgatója kér engedélyt színelőadások tartására március 15-től szeptember végéig. A Városi Tanács kérését 1695/1867. szám alatt jóváhagyta: eszerint május 15-től szeptember végéig tarthat előadásokat.

Szathmári Károly Udvarhelyről benyújtott és 4177. sz. alatt a Városi Tanács irattárában iktatott kérésében június hónapban 12 előadásra folyamodik engedélyért, valamint szeptember 15-től virágvasárnapig. Nincs adatunk arra, hogy kaptak-e engedélyt és hogy játszottak volna ebben az időszakban.

Az 1867. év magyar színházi repertoárját a Kronstädter Zeitung 1867/90, 93, 97, 101, 102, 104, 105, 107, 109, 114, 117, 120, 122, 125, 126, 134. számaiból állítottam össze. A júl. 8-i (107.) számban ezt olvassuk: „Kedden Kantay T. javára *Mannschaft am Bord* adatik.” Ugyanitt: „Csütörtökön, júl. 11-én Albisi Anna javára *II. Rákóczi Ferenc fogsága* adatik.”

⁵⁶ Itt és alább, ahol az előadás napja hiányzik, forrásainkból nem derült ki a pontos dátum.

július 9.	<i>Ember a fedélzeten.</i> Kantay Teréz javára
július 11.	<i>II. Rákóczi Ferenc fogsága.</i> Dráma 5 felvonásban. Írta Szigligeti Ede. Albisi Anna javára
július 13.	<i>Az éji vándor</i>
július 14.	<i>Ernani</i> (Verdi)
július 16.	<i>Rigoletto.</i> Opera 4 felvonásban. Victor Hugo után írta Piave. Ford. Nádaskay Lajos. Zenéjét szerezte Verdi. Fekete javára
július	<i>Peleskei nótárius</i> (Gaál József)
július	<i>Nabukodonozor.</i> Opera 4 felvonásban. Írta Solera Themistocles. Ford. Egressy Béni. Zenéjét szerezte Verdi
július	„ <i>Sarolta meghalt</i> ”
július	<i>Cancan a törvényszék előtt.</i> Operett 3 felvonásban. Írta Rajkai F. István. Zenéjét szerezte Jakobi J.
július	<i>A Notre Dame-i toronyőr.</i> Dráma 6 felvonásban. Írta Birch-Pfeiffer K. Ford. Komlóssy F. és Fánccsy Lajos
július 27.	<i>A portiei néma.</i> Opera 5 felvonásban. Írta Seribe. Ford. Szilágyi Pál. Zenéjét szerezte Auber D.F.
augusztus 1.	<i>Bánk bán</i> (Katona József). Fehérváryné javára
augusztus	<i>Cigány</i> (Szigligeti Ede)
augusztus 10.	<i>Márta</i> (Flotow)
augusztus	<i>Norma</i> (Bellini)
augusztus	<i>Troubadour</i> (Verdi)
augusztus	<i>Linda</i> (Donizetti)
augusztus 30.	<i>Faust.</i> Opera 4 felvonásban. Goethe után írta Barbier és Carré. Ford. Ormai Ferenc. Zenéjét szerezte Gounod Ch. Pichler Bódog Károly karmester javára

1871⁵⁷

július 13.	<i>Ármány és szerelem.</i> Tragédia 5 felvonásban. Írta Schiller Fr. Ford. Szenvey J.
július 15.	<i>Ördög naplója.</i> (Arago és Vermont) ⁵⁸

⁵⁷ Az 1868–1870-es évekre vonatkozó brassói magyar színházi vonatkozású adataink ismét csak szórványosak: Barna Bálint Sepsiszentgyörgyről 1868. jún. 9-én nyújt be kérvényt (száma 4455) játszási engedélyért augusztus 15-től kezdődően, két hónapra. Az engedélyt augusztus végéig kapták meg. Műsorukról nem találtam adatokat.

1869-ben Nagy Mihály Kézdivásárhelyről nyújt be kérést április 10-én (száma 2664). s kér játszási engedélyt két hónapra. Valószínűleg megkapta, de hogy élt-e vele, nem tudjuk. Adatunk nincs rá.

Ugyancsak 1869. május 1-i keltezéssel Györfly Antal Székelyudvarhelyről ad be kérést (száma 3401). Ugyancsak tőle 1870. márc. 16-i keltezéssel is van bent egy újabb kérés (2620. szám alatt) az év április, május vagy június hónapra. Nem tudjuk, mi volt a válasz ezekre a kérvényekre.

1870. május 10-én Hubai Gusztáv kér színjátszási engedélyt (száma 4455), az év május 22-től július 31-ig tartó időszakra. Az engedélyt megkapta. Műsorrendjét nem ismerjük.

Egy 1870. december 24-én kelt (12159. sz.) kérvényre válaszként Györfly Antal kap játszási engedélyt az 1871. április 10-től június 10-ig tartó időszakra. Műsorukat nem ismerjük.

⁵⁸ A Brassóban megjelenő Gazeta Transilvaniei 1871. július 15/3-i (52.) számában megjelent tudósítás szerint: „A Nagy Mihály igazgatása alatt álló magyar társulat múlt csütörtökön adta elő az *Ármány és szerelem* c. darabot. Lendvay Márton tapsvihart aratott. Ma, szombaton az *Ördög naplója* c. darabot adják. Három darabot adnak elő, és várják a közönség szíves támogatását.”

Vita Zsigmond

A nagyenyedi időszaki sajtó áttekintése a kezdetektől napjainkig

A nagyenyedi időszaki sajtó előzményei a XVIII. század legvégére nyúlnak vissza. 1791-ben alakította meg ugyanis a Bethlen Kollegium ifjúsága a Nagyenyedi Magyar Társaságot, amely a következő évben már zsebkönyvet adott ki *Próba* címmel. A benne megjelent írások közül a Molière-fordításokat kell kiemelniük, amelyek méltán érdemelték ki az utókor elismerését is. Ennek a zsebkönyvnek azonban a korabeli politikai viszonyok miatt nem lehetett folytatása, akkoriban ugyanis még az iskolai színjátszást is betiltotta a hatalom.

Jó pár évtizednek kellett eltelnie, míg ezt a zsebkönyvet újabb követhette, a *Virágosár* 1835–1837-ben, amelyet Vizi István szerkesztett és adott ki, s amelyben kezdetben idősebb költők (pl. id. Zeyk János) is szerepeltek. 1837-ben a zsebkönyvet a Gáspár János alapította Tudós Társaság tagjai, az akkori végzős diákok – álnéven közölt – írásai töltötték meg; közülük később Gáspár János, Mentovich Ferenc. Salamon József, Sükei Károly és Czako Zsigmond vált ismertté.

Néhány évvel később, még mindig az időszaki sajtó előzményeként, egy másfajta nyomdatermék jelentkezik Enyeden: a Bethlen Kollégium félévi vizsgai jelentései, amelyekben „a felsőbb tudományokat hallgató ifjak s az alsóbb osztályokban tanuló növendékek” névsorát is közölte az iskola előljárósága. Ezeknek a jelentéseknek a sora az 1848-as forradalmi események és az utánuk következő elnyomatás miatt félbeszakadt, s a Kollégium majd csak 1868-ban indítja meg *Értesítőit*, amelyeket már évenként adnak ki, s amelyekben az egyes iskolai évek történetén kívül a század végétől kezdve tudományos szempontból értékes szétfoglaló értekezések is jelennek meg a tanároktól (Bodrogi János, Szilády Zoltán, Veress Gábor, Dóczy Ferenc, Ágai László, Járai István, Jékely Lajos, Fejes Áron, Csaplár Aladár tollából). Ezekon kívül az Értesítőkből figyelmet érdemelnek a rektori évnvtő beszédek, az évfordulókra írott megemlékezések, az elhunyt tanárok nekrológiai és a tanulmányi jelentések – mind megannyi bizonyosága a Bethlen Kollégium élénk szellemi életének, mind megannyi dokumentuma a Kollégium történetének.

Az első világháború kitörése után a tudományos közlemények kimaradtak az *Értesítőkből*; azok – különösen majd a két világháború közötti kisebbségi körülmények között – már csak az iskolai életre vonatkozó adatokat tartalmazzák.

Az időszaki nyomdatermékek között kell számon tartanunk a naptárakat is, amelyek közül az első a *Közhasznú (és közcélú) Nagyenyedi Naptár* volt. Ezt Lőcsei (Spielenberg) Lajos indította meg 1861-ben, s a 70-es években is ő volt a szerkesztője, kiadója pedig Wokál János könyvtáros. A naptárt akkoriban még Stein János kolozsvári könyvműhelyében nyomták. Az 1890-es években ifj. Címer József lett a Naptár kiadója, s a Nagyenyedi Könyvnyomda és Papíráruhá Rt. vette át a kiadását. Ötvenhetedik évfolyama 1918-ban még megjelent, további megjelenéséről azonban – a kisebbségi élet körülményei között – nincs adatunk.

A műfaj hagyományaihoz híven ebben a naptárban is sok értékes várostörténeti és ismeretterjesztő közlemény jelent meg: így az 1861-es Naptárban a város rövid története, leírás az 1819-i és az 1860. július 17-i nagy árvizekről, amikor az Enyedi-patak az egész Porondot és a bal partján épült, alacsonyabban fekvő városrészt elöntötte. A Naptár gazdasági tanácsokat is adott – az *Erdélyi Gazda* közleményei alapján –, foglalkozott gyümölcsészettel, ipari kérdésekkel. Innen tudjuk, hogy 1881-ben Gyümölcsészeti Egylet alakult Nagyenyeden, amely már a következő esztendőben hozzákezdett a gyümölcsnemesítéshez, faiskolát létesített a megyeháza nagy kertjében, és éveken át szállította Pestre, sőt Bécsbe is a pónyik-, batul- és algyógyi almát. 1881-ben állami bronzérmét is nyertek Budapesten. A faiskolát később is

fenntartották, választékát újabb fajtákkal gyarapították, s hatása Enyed környékén kívül kiterjedt Erdély távolabbi vidékeire is. Ugyancsak a *Közhasznú Nagyenyedi Naptár*ból tudjuk, hogy a város iparosodására 1890-től kezdve a fegyintézet lakatosműhelye is hatással volt; hogy 1900 után papírárugyár létesült a városban, amelyben gyógyszerészeti papírdobozokat készítettek, miáltal szerény keretek között ugyan, de munkaalkalmat biztosítottak a nőknek és az ifjúságnak is.

A Naptárban irodalmi anyag is volt: itt jelent meg Kőváry László történelmi elbeszélése, a *Két fűzfa* vagy Szabó Dezső testvérének. Szabó Jenőnek a versei.

A szó igazi értelmében vett „időszaki sajtótermékek” – az előbb említett Értesítőkkal és Naptárakkal párhuzamosan – eléggé későn jelentkeztek Enyed szellemi életében. Az első lap 1876-ban indul itt: az *Egyházi és Iskolai Szemle* volt, amelyet dr. Bartók György szerkesztett nyolc évfolyamon át, egészen 1883-ig. Rendszeresen, negyedév i melléklettel hetenként jelent meg, a Bethlen Kollégium anyagi kérdéseivel, egyházi, pedagógiai problémákkal sokat foglalkozott. Munkatársai jórészt az akkor még Enyeden működő református teológia tanárai sorából kerültek ki: Berde Sándor, Hegedüs Lajos, Keresztes József, Kovács Ödön, Lőte Lajos, Szabó Sámuel, Székely Ferenc.

Egy évvel később, 1877. március 3-án indul Enyed első politikai és társadalmi kérdésekkel foglalkozó hetilapja, a Schreiber József szerkesztette *Alsó-Fehérmegyei Lapok*. Fejléce szerint „hetenként kétszer” jelent meg, de csak rövid ideig, mert már április 25-én megszűnt. Úgy látszik, nem tudott kellő társadalmi érdeklődést ébreszteni.

A közönség elvárásainak sokkal inkább meg tudott felelni az öt évvel később útjára bocsátott *Közérdek*, amely 1882-től egészen 1918 őszéig hetenkénti rendszerességgel volt jelen Enyed életében. A „vegyes tartalmú hetilap” kitartó megjelenését bizonyára az is lehetővé tette, hogy az egykori Alsó-Fehér vármegye székhelyén, kormánypárti lapként jelent meg, 1892-től a világháborúig egyenesen hetenként kétszer. Dr. Boros Gábor szerkesztette, szerkesztőbizottságában jelen volt a város akkori vezető értelmisége: dr. Magyarai Károly, Makkai Domokos, Szilágyi Farkas, Szilágyi Gyula, Török Bertalan, Váró Ferenc, majd dr. Farnos Dezső, dr. Szabó Ferenc és dr. Müller Jenő. Enyed egyik legtekintélyesebb ügyvédje.

Aki a *Közérdek* régi évfolyamait ma lapozza, annak figyelmét főleg a lap kulturális hírei, tudósításai ragadják meg, mert azok Enyed fejlett művelődési életéről tanúskodnak. A vendég szereplő szintársulatok mellett – amint a lapból megtudjuk – a Műkedvelő Társulat is rendezett előadásokat; a Nagyenyedi Daloskör hangversenyein Beethoven, Meyerbeer, Wagner és más klasszikusok darabjait adták elő Borsai Samu, majd Veress Gábor vezényletével. Az enyedi közönség a korszak legnagyobb művészeit ünnepelhetett. Sokáig emlékezetes maradt a város művészetkedvelő közönsége számára Reményi Ede 1891. április 22-i hangversenye, amelyen a nagy művész Liszt, Chopin, Schubert műveit, valamint az általa átírt magyar népdalokat játszotta, és úgy fellelkesítette a közönséget, hogy az ifjúság este fáklásmenettel ünnepelte. 1892. augusztus 6-án – tudjuk meg egy másik cikkből – „a legnagyobb magyar tragika”. Jászai Mari aratott addig példátlan sikert az enyedi színpadon Victor Hugo *Angelójában*, majd másnap, 7-én az *Elektrában*. Erről az alakításról azt írja a lap: „Az nem művészet volt többé, hanem élet, reális, borzadályra ingerlő élet, amelynek láttára elfeledtük, hogy csak festett világot látunk” (1892. aug. 10.).

Az 1890-es években – amint ugyancsak a *Közérdekből* megtudjuk – egy vidéki szintársulat Shakespeare-tragédiákat. Katona József *Bánk bánját*, sőt *Az ember tragédiáját* is előadta a városban, igaz, változó sikerrel.

A hangversenyek az 1910-es években is folytatódtak, az Iparos Önképzőkörben vagy a vármegyeháza dísztermében. 1917 decemberében Liszt- és Puccini-dalok hangzottak el itt, s Tosca nagyáriája.

A századfordulón Enyeden a tudományos életben is emlékezetre méltó kezdeményezések történtek: 1890-ben dr. Magyar Károly és dr. Winkler Albert felhívása nyomán megalakult az Alsó-Fehér megyei Orvos-, Gyógyszerészegylet, amely abban az évben, majd 1894-ben és 1897-ben *Évkönyvet* adott ki, ebben az egylet szakülésein elhangzott előadások, szakdolgozatok jelentek meg. A tudományos munka színvonalát az Egyesület által átvett dr. Váradai Sámuel-féle szakkönyvtár biztosította.

Hozzájárult a helyi tudományos élet fellendítéséhez az is, hogy 1906-ban a Bethlen Kollégiumban Fogarasi Albert elnökletével elkezdődtek a szabadlíceumi előadások, amelyek a tudományok eredményei mellett különböző időszerű kérdéseket vittek a nagyközönség elé. Ezek az előadások, amelyekről rendszeresen hírt adott a *Közérdek*, 1922-ben, a hatalomváltás után felújultak; színhelyük ekkor az Iparos Önképzőkör volt.

Cikkek jelentek meg a Kollégium egykori diákjáról, Körösi Csorna Sándorról is, akinek 1904-ben a város szobrot akart állítani, s erre gyűjtést is indítottak. Egy későbbi lapszámban, 1911-ben jellemző epigrammát olvashattak az egykori enyediek a nagy magyar tudósról; az epigramma így végződik:

*Megy Csorna, küzd, nyomorogva kutat, használ a tudásnak,
Sír tetemét befogadta s véle keble nagy álmát.*

Két évvel később pedig, 1913-ban, a Bethlen Kollégium dísztermében felavatják Holló Barnabásnak Schoeft Ágoston rajza alapján készült, bronzba öntött mellszobrát, a Magyar Tudományos Akadémia budapesti székházának előcsarnokában felállított szobor másolatát – erről a kiemelkedő eseményről szintén tudomást szerezhettek a *Közérdek* egykori olvasói.

A lap a világháború idején is megjelent; akkoriban közölte benne Kovács Jenő honvédfőhadnagy *Levelek a harctérről* c. sorozatát (1915. 3, 7, 8. szám). A levelek szerzője – a későbbi Szentimrei Jenő, a két világháború közötti erdélyi irodalom jeles prózaírója és publicistája – egyik levelében a fogságba esett orosz katonáról ír, egyikükről, aki sebesülten „még nagyobb ápolásban részesül [magyar] bajtársánál [...], hiszen ő is csak ember”. E szavak az egyszerű katonák véleményét fejezik ki, azokét, akik fegyverrel a kézben is meg tudtak maradni embernek.

A *Közérdek* mellett egynéhány éven át – a század eleji politikai harcokból érthetően - egy másik lapja is volt Enyednek: az *Alsófehér*, „az Alsófehér vármegyei egyesült ellenzék hivatalos lapja”. Ennek főszerkesztője gróf Teleki Árvéd volt. A lap a politikai küzdelmekben a 48-as alapra helyezkedett, és széles körű munkatársi gárdát szervezett. Az enyedi közönség ennek a lapnak a hasábjain találkozott a tízes évek első felében Ady Endre költészetével; itt közölte első írásait Berde J. Mária, s itt jelentkezett – még Jékely Lajos néven – Áprily Lajos is.

Ezek voltak 1919-ig Nagyenyed legfontosabb, általános érdekű időszaki kiadványai. 1919-ben új helyzetben indult újra az enyedi magyar sajtó is. Az első próbálkozások után (1919 január-februárjában) Szabó András szerkesztésében 1922-ben indult útjára az *Enyedi Újság*, amely 1930-ig jelent meg. Megszűnése után, 1931-től adja ki ugyancsak Szabó András az *Enyedi Hírlapot*, ez a bécsi döntéskor szűnik meg. A két világháború közötti korszak két fontos romániai magyar gazdasági szaklapja lel otthonra Nagyenyeden: a Hangya Szövetkezet központi lapja, a *Szövetkezés* (1925–1940) és az *Erdélyi Gazda*, az Erdélyi Magyar Gazdasági Egyesület hivatalos lapja (1941–1945).

A második világháború után több mint 45 éven át Nagyenyednek nincs magyar nyelvű lapja. Rajon-székhellyé süllyeszti, s a magyar szellemi élet csak a Bethlen Kollégium kisugárzásában van jelen a városban. Az 1989. decemberi változással újra történnek kísérletek helyi magyar nyelvű lap indítására: 1990-ben rövid ideig itt jelenik meg az *Egymásért* (a Fehér megyei RMDSZ lapja), majd az *Enyedi Hírlap* (1991. március–május), amely a tordai *Aranyosvidékkel* egyesülve. *Szülőföld* címmel lát napvilágot Csávossy György és Györfi Dénes szerkesztésében. Ezenkívül xeroxon sokszorosított lapot ad ki a nagyenyedi és felenyedi református gyülekezet (Enyedi Sion címmel), a nagyenyedi Ifjúsági Keresztyén Egyesület (*Enyedi Ifjúság* címmel).

Ezek után soroljuk fel betűrendben az általunk ismert XIX. és XX. századi magyar nyelvű enyedi időszaki sajtótermékek adatait:

Alsófehér. Az Alsó-Fehér vármegyei egyesült ellenzék hivatalos lapja (1905–1918). Megjelenik hetenként kétszer. Főszerk. gr. Teleki Árvéd. Fel. szerk. dr. Asztalos Kálmán.

Alsó-Fehérmegyei Lapok. Társadalmi, közgazdasági és ismeretterjesztő közlöny (1877. március 3. – április 25.). Fel. szerk. Schreiber Gusztáv.

Alsó-Fehérvármegye Hivatalos Lapja. (1903–1916). Szerk. Cirner Ákos. Joksman Ödön, Zalányi Géza, Nagy Pál, Horváth József. Megjelenik minden csütörtökön. [Feltehetőleg 1914-ig megjelent, de 1911 utáni számaikat nem láttam]

Egymásért. A Fehér megyei RMDSZ lapja (1990).

Egyházi és Iskolai Szemle (1876. jún. 7. – 1883. dec. 31.). Megjelenik havonta. Szerk. Bartók György.

Enyedi Hírlap. I. Politikai, társadalmi és gazdasági lap (1931. jan. 23. – 1940. aug. 18.). Fel. szerk. Szabó András. Segédszerk. és kiadóhivatali megbízott Papp G. György. Főmunkatárs Fövényessy Bertalan. [1937. aug. 29-től *Hírlap* címmel jelent meg: 1938–39-ben alcíme *Gazeta Aiudului.*]

II. Nagyenyed–Torda (1991. márc. 8. – 1991. máj. 18.). [Előzménye az *Egymásért*; a tordai *Aranyosvidékkel* egyesülve *Szülőföld* címmel jelenik meg.]

Enyedi Ifjúság. A nagyenyedi IKE havilapja. (1993–). Szerk. Szász Csaba, Szakács Ferenc.

Enyedi Újság. Politikai és társadalmi lap (1919. jan. 5. – febr. 16.; 1922. jan. 15. – 1930. dec. 28.; 1935. febr. 10. – dec. 29.). Fel. szerk. Szabó András; 1935-ben Papp G. György. Kiadótulajdonos Keresztes N. Imre. Főmunkatárs Fövényessy Bertalan.

Enyedi Sion. A nagyenyedi és felenyedi református gyülekezet havi értesítője (1991. okt. 31. –). Szerk. Pásztori Kupán István és Lőrincz Zoltán.

Erdélyi Gazda. Az EMGE hivatalos lapja (70. évf. 1941–1945. 3. sz.). Főszerk. gr. Teleki Ádám; az 1942. 10. számtól dr. Nagy Endre. Fel. szerk. dr. Nagy Endre. Szerk. Kacsó Sándor.

Erdélyi Hírlap (1903). Főszerk. dr. Asztalos Kálmán. Főmunkatársak Fogarasi Albert és dr. Farnos Dezső.

Közérdek. Vegyes tartalmú hetilap (1882–1918). Szerkeszti Boros Gábor (1882); Szilágyi Farkas (1883–1906); fel. szerk. (1907-től) Müller Jenő; főmunkatárs dr. Szász Pál, Magyary

Károly, Török Bertalan. Kiadó (1882–1896) Wokál János, 1897 után a Nagyenyedi Könyvnyomda és Papíráruhá Rt. [A lap az 1918. 47. számmal szűnik meg]

Magyar Dalárdák Lapja. Ének és zenei folyóirat (1923. ápr. 15.). Szerk. és kiad. Fövényessy Bertalan.

Református Egyházi Élet. Az aiud–nagyenyedi református egyházközség gyülekezeti lapja (1934. aug. 13. – 1942.) Megjelenik július és augusztus kivételével havonta. Fel. szerk. Kováts Pál. Fel. kiadó Joós Lajos.

Szivárvány (1919). Szerk. Vadadi Albert. Kolozsvári szerk. Nagy Sándor.

Szövetkezés. A Hangya Szövetkezetek hivatalos lapja (1925. júl. 5. – 1943. aug. 15.). Megjelenik minden vasárnap. Fel. szerk. Szent-Iványi Árpád (1932-ig); Fekete György (1932-től). Főmunkatárs Ürmösi József. Főszerkesztő (1932-től) Gazda Kálmán. Kiadja a Hangya Szövetkezeti Szövetség. Fel. szerk. Fekete György (1945. 1–18. sz.). [Elődje 1919–1925 között az *Erdélyi Gazda* mellékleteként megjelenő *Hangya*, 1932 után *Kisgazda*, *Családi Kör*, *Gyermekeknek* c. rovatokkal. Az 1946. 17. számtól az 1949. 8. számig, megszűnéséig, Marosvásárhelyen jelenik meg mint „a Kaláka Erdélyi Népi Szövetkezetek Központja Tagszervezeteinek hivatalos lapja]

Szülőföld. Társadalmi és művelődési fórum (1991. máj –). Szerk. Csávossy György és Györfi Dénes. [Lásd még: *Enyedi Hírlap*. II.]

Vasárnapi Iskolai Vezetők Lapja (1939. szept. – 1940. jún.) Megjelenik július és augusztus kivételével havonta. Szerk. Juhász Albert. Főmunkatárs Mózes András.

Vezetők Lapja. Vasárnapi iskolai és bibliaköri vezetők számára (1931. jan. – 1934.). [1933-ig *Az Út* melléklete.] Szerk. Imre Lajos. [1934-től az *Én Kicsinyeim* melléklete. Szerk. Juhász Albert és Mózes András]

A felsorolt lapok s a már említett *Közhasznú Nagyenyedi Naptár* (1861–1918) mellett számon kell tartanunk az 1941–1944 között Enyeden kiadott könyvnaptárakat (*Diáknaptár*, *Hangya-Naptár*, *Gazda Naptár*, *Református Naptár*) is, amelyek a szokásos naptári tudnivalók és a jellegükből következő írások mellett szépirodalmi anyagot is közöltek.

Említést érdemelnek még *Az Alsófehérvármegyei Gazdasági Egyesület Évkönyvei* (1898–1901) és *Alsó-Fehér Vármegye Alispánjának Közigazgatási Jelentései* (1898–1914).

Buzás Pál

A kalotaszegi Buzás családközösség

Alulírottat – mint a Buzás családközösség egyik zenész tagját – egyre inkább foglalkoztatja az a kérdés, hogy honnan származunk, milyen családi összetevők lehetnek a puttonyunkban, egyszóval: kik vagyunk mi. Buzások? Zilahy Lajos írja egyik novellájában: „Öreg emberek fölemelik a karjukat: édes fiam. én is jussak eszedbe.”

Az érzelmi szálakon túl azért is tartom elemzésre alkalmasnak e közösséget, mert bár egyes tájegységeken igen elterjedt, összességében távolról sem oly nagy megterheltségű, mint például a Kis(s), Nagy, Kovács, Pap(p). Szabó családnév esetében tapasztalható. A felsorolt öt név általánosan elterjedt, majd minden magyarlakta vidéken ismeretes, így tanulmányozása a szövevényesség, áttételesség miatt rendkívül bonyolult, nehezen áttekinthető.

Krónika

Legjobb tudomásom szerint Erdélyben a Buzás családnévnek két csomópontja létezik: a kalotaszegi és a székelyföldi (csíki) ág. A más helységeken élő Buzások e két nagy központ kirajzásából erednek. A továbbiakban a kalotaszegi ágat vizsgálom, melynek központja Bánffyhunyard, hatósugara pedig a „tiszteletbeli kalotaszegi” Kolozsvárig terjed, itt-ott benyúlik Szilágy megyébe is. Krónikámat megpróbálom oly módon előre vinni, hogy közben családközösségünket nehogy kiszakítsam a nagyobb közegből – Kalotaszegből –, melynek szerves része.

Az őserdegésből felködlik, kirajzolódik egy adat, nem is a legrégebbi: 1493-ban a bánffyhunyadi református egyházközség feljegyzéseiben a helység mintegy 140 felnőtt lakosának nevei között ott szerepel a Buzás is.¹

A vezetéknev legkorábbi felbukkanása azonban jelenlegi ismereteink szerint a XV. század közepére tehető. A példákat a kolozsmonostori konvent jegyzőkönyveiből merítettem. Az első kötetben, egy 1453-as jegyzőkönyvben a kolozsvári és kolozsmonostori szőlősgazdák sorában feltűnik Bwzas László, egy 1469-es kimutatásban pedig Bwzas Tamás neve. Mindkettő kolozsvári lakos és bordézmát fizet a kolozsmonostori apátnak. Több kolozsmonostori Buzás nevű lakos szerepel a közölt jegyzőkönyvanyag II. kötetében: az 1506. szeptember 27-i jegyzőkönyv Bwzas Tamást, az 1526. október 19-i Buzas Jakabné Katalint és fiát, Pétert, az 1530. május 20-i Buzas Mártont, az 1555 február 8-i Bwzas Ambrust említi. Figyelmet érdemel az 1555. június 24-i jegyzőkönyv: ebből kitűnik, hogy az. apátság épületében tartott bírói széken jelen volt – Colosvar-i János frater Colosmonstra-i apát, Máté pap Egeres-i oltárigazgató, János pap Bogártelke-i és Antal pap Colosmonstra-i plébános, valamint Kallyany Pál bíró társaságában – Bwzas Jakab esküdt és Bwzas Imre esküdtpolgár is.²

Szinte folytatásként hatnak az időben a következő adatok a gyalui vártartomány urbáriumaiban. Ezek közt a Kalotaszeg határvidékének számító Kajántó és Bánffyhunyard urbáriumaiban találunk családnév-feljegyzéseket. Kajántón: 1579-ben Buzas Mihály („Neotelen leginy hazaua”); 1579–81-ben Bwzas Balint („Kajantaj zegin nep zama”); 1590-ben Buzas Andras, Buzas Balint, Buzas Lazlo, Buzas Thamas, Buzas Mihaly;

¹ *Kalotaszegi Magyar Református Naptár 1937.* 112. Összeállította Bokor Márton. (Ezután: *KMRN.*)

² *A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei.* Kivonatokban közzéteszi és a bevezető tanulmányt írta Jakó Zsigmond. Bp. 1990. II. 868.

Bánffyhunyadon: 1642-ben Buzas Marton („Ennek az utolsó felesége utolsó fia Andrást az Eööröksegebeol ki itilték mivel az Annija idegen volt”) és 1670-ben Buzas Janos.³

Két XVIII. századi adat következik: az első a már említett református naptárban beszél a bánffyhunyadi templomról, annak történetéről. A nyugati hajó mennyezetén az alábbi felirat olvasható: „Anno Doni 1705. [...] Építette Ez Menyezetet B-Hunyad Várossa Nagy Inségi között: Nem erővel, Sem hatalommal. Hanem Jehovának Lelke által. Zach. 4:6 v. Buzás Márton Bíróságában.”⁴

A második adatot Szabó T. Attila szolgáltatja Bánffyhunyadról 1786-ból „...az Also Nagy Uttza-i Ifjabb Buzás Márton”-ról.⁵

Jankó János, a múlt századvég legendás néprajzosa 1890–91-ben két alkalommal is a helyszínen tanulmányozta Kalotaszeget. A tájegység szempontjából alapvető művének *Családi ethnographia* című fejezetében a parasztcsaládok elterjedési viszonyait kutatta. Családnév-kimutatásaiban jól kivehető a Buzás család nagy létszáma. Összesítései szerint sok fontos idevaló családnév több helységben is ismeretes, de a Buzás Kalotaszeg falvai közül egyikben sem fordul elő. Ezzel szemben kizárólag Bánffyhunyadon 55 családdal a vezető nevek közé sorolható, rögtön a Kovácsok (58 család) után következik. További sorrend, csak Bánffyhunyadon: Kudor (52), Bokor (50). Bálint (41), Betlendi (36), Böndi (35). Csöregi (33) stb. Ezek közül – a Buzás mellett – a Bokor, Bellendi, Böndi, Csöregi is csak Bánffyhunyadon ismeretes, ezért elsősorban ez a névcsoport a megtestesítője a legjellegzetesebb hunyadi törzslakosságnak.

Jankó kitér a nevek eredetére is. Mint írja, az a névcsoport, amibe a Buzás is beletartozik, „oly neveket foglal magába, melyek az emberi foglalkozások köréből merítvék, s vagy magát a mesterséget, hivatalt, tisztséget, vagy az ezekkel járó valamely eszközt, tárgyat jelölik”. Az ősi lakosság meghatározásában három feltevésből indul ki: 1) az ugyanazon nevű családok rokonok, 2) a nagyobb parasztcsaládok régebbiek. 3) ahol egy család zöme él, az a terület a család ősi fészket képezi.⁶ Ha ezeket a tételeket a Buzásokra vonatkoztatjuk, akkor kiderül, hogy a családnak a legrégebbi kalotaszegi törzslakosság között van a helye.

Témám következő láncszeme egy ellenvélemény a Kalotaszeg című „Bánffyhunyad és vidéke közművelődési, közgazdasági és társadalmi érdekeit képviselő hetilap”-ban. Czuczka János kalotaszentkirályi igazgató-tanító *Nyílt kérelem* című cikkének egyik mondatában ez áll: „Bánffyhunyadon pl. a Buzás és Bokor család magyarországi származás” – ám nem indokolja meg ezt az állítást.⁷

Nagy Jenő jelzi, hogy 1937-es magyarvalkói néprajzi gyűjtőútja alkalmával talált helybeli Buzást, Buzás Márton (Keví)t. E ragadványnév magyarázata: „Keví Márci (Buzás Márton). Kevély testtartása miatt kapta nevét; ez feleségére is átszármazott, leányukat Keví Katának hívták. Ennek férjére is átragadt a név: Kálmán Ferenc helyett Keví Ferencnek és az unokát is Keví Katának hívják.”⁸

B. Gergely Piroska a kalotaszegi magyar családnéveknek az 1960–65-ös évekre érvényes statisztikai adatait és saját kutatásait ismerteti. Megerősíti a Buzás családnévnek a kalotaszegi Felszegről való ősi eredetét. *A kalotaszegi családnévek jelentéstani rendszere* című fejezetben

³ *A gyalui vártartomány urbáriumai*. Bevezetéssel ellátva közléteszi Jakó Zsigmond. Kvár 1944. 445.

⁴ *KMRN*. 117.

⁵ *Kalotaszeg helynevei*. I. Adattár. Bevezetéssel és jegyzetekkel közléteszi Szabó T. Attila. Kvár 1942. 19.

⁶ Jankó János: *Kalotaszeg magyar népe*. Néprajzi tanulmány. Bp. 1892. 107, 117, 118–119.

⁷ Czuczka János: *Nyílt kérelem*. Kalotaszeg I(1890). 113.

⁸ Nagy Jenő: *Néprajzi és nyelvjárási tanulmányok*. Buk. 1984. 135.

kifejti, hogy egyes családnév-típusoknál névadási indítékként többféle lehetőség kockáztatható meg. Egyik példája éppen a Buzás családnév, „amelynek jelentéstartalma [...] több feltételezést enged meg. Hogyan soroljuk [...] megnyugtató módon például a foglalkozás tárgyára utaló [...] búzával kereskedő [...] nevek közé, amikor ugyanolyan joggal gondolhatnánk arra is, hogy [...] a Buzás búzaföld birtoklására is vonatkozhatott”. Rendszerezésében a c) csoport (*Köznévi alapszavú családnevek*) 7) alcsoportjába (a növényvilág szavai) sorolja.⁹

Végül tekintsünk bele a nemrég megjelent *Régi magyar családnevek szótárába*. Az e témában számos eddigi fontos kiadványt magába olvasztó, terjedelmes munka minden magyarul lakta területről – így Kalotaszegről is – közöl adatokat. A *Szótár* szerint a Buzás név a termesztett növények nevéből vált családnévvé, búzaórló, búzaáruló, lisztáros foglalkozásra utal (bár más magyarázat is elképzelhető). „A családnév magyar eredetét [...] magyar köznévi vagy magyar tulajdonnévi: személynévi vagy helynévi előzmény kimutatásával lehet bizonyítani. A köznévi előzményt a nyelvtörténeti, az etimológiai szótárak, a tájszótárak és részben az értelmező szótárak segítségével lehet igazolni.” A búza, szűcs török eredetű, „a belőlük alkotott családnevek azonban magyar névadás eredményei”.¹⁰ A Buzás közeli rokona az egyrészt szintén a termesztett növények nevéből kialakult Búza családnévnél, viszont a Búzaitól és a Buzásitól elkülönül, mivel e kettőnek helynév a gyökere. Álljon itt pár példa arról, hogy a századok folyamán nevünk írása milyen alakváltozásokon ment át: Bwzas, Bwzyas, Bwzaas, Buzas, Busas, Buszas, Buzás, Búzas, Búzás. A *Szótár* adatait egyben kitekintésnek is szántam, mivel ezeknek egy része túllépi Kalotaszeg határait.

Összefoglalásként elfogadható Jankó János azon tétele, miszerint „azonos nevű családok között távolabbi vagy közelebbi rokonság áll, ha azt az illető családok nem is tudják vagy vallják, és hogy ezek valamikor egy közös törzsből származtak le”.¹¹ Ezt a tételt a Buzásokra vonatkoztatva beszélhetünk családközösségről. Tekintettel a közösség ősi kalotaszegi eredetére, folytonosságára és magas családszámára, nyilvánvalóan beépül, belefolyik a nagyobb közösség, Kalotaszeg mindennapi életébe, munkájába, művelődésébe, befolyásolván azt, de befolyásoltatván is általa.

Népáramlás

Mint egy lassan fodrozó állóvíz, a kisváros csendes, megszokott hétköznapi életmódját folytatta-pergette a Buzás családközösség is. Alig-alig akad olyan terjedelmes foglalatú gyülekezet, mely annyira egy tömbben – édes egyetértésben – lakott volna, mint a bánffyhunyadi Buzások. Arányait – a már említett Jankó János tanulmánya mellett – a múlt századi iskolai évkönyvek is bizonyítják, melyek tanúságtétele szerint ritkán volt olyan hunyadi fiú- vagy leányosztály, ahol legalább egy, de olykor több Buzás nevű tanuló is ne csiszolta volna tudását. Mindez körülbelül az 1900-as évek küszöbéig, részben az I. világháborúig volt érvényes.

Nos, századunkban a Buzások háza táján az említett helyi oltalmazó vonzóerő megszűnni látszik: helyébe lép a fokozatos elszállingózás. Tudjuk, hogy bár Bánffyhunyadi Kalotaszeg „fővárosa”, tulajdonképpen mégis kisváros. Kevés intézménye, vállalata, gyára van, ezért

⁹ B. Gergely Piroska: *A kalotaszegi magyar családnevek rendszertani és funkcionális vizsgálata*. (Nyelvtudományi Értekezések, 108.) Bp. 1981. 57, 74.

¹⁰ Kázmár Miklós: *Régi magyar családnevek szótára*. XIV–XVII. század. Bp. 1993. 6–7, 196.

¹¹ Jankó János: *I.m.* 118–119.

csekély azon szerencsések száma, akik – az ősfoglalkozások (földművelés-állattartás, kereskedelem) művelése mellett szülővárosukban munkahelyhez jutnak. Legutóbb nagy érvágás volt az 1966-os területi és közigazgatási átszervezés is, miáltal a város megszűnt rajonközpont lenni: több intézményét elveszti, és ezzel együtt sok-sok család – a Buzások is – a jobb megélhetésért elindulnak a nagyvilágba szerencsét próbálni. Van, aki a közelebbi városokban (Kolozsvár, Zilah) telepszik le, mások átkacsintanak az anyaországba, de jut belőlük hírmondónak Amerikába is. Ugyanez vonatkozik a tovább tanulni szándékozókra, az egyetemet végzettekre is, kiknek nagy többsége rendre más helységben telepszik le. Eközben az ősfészkekben maradt törzslakosság egyre apad, lassan elfogyó irányt mutat, a lemorzsolódás veszedelme fenyegeti. Jelenleg a helyi egyházi anyakönyv szerint (1991–92) a városban 28 Buzás nevű család él összesen 61 családtaggal, ebből 14 „teljes” család (47 személy), 14 pedig családtröredék (14 személy).

De akad egy derék Buzás, aki a vázolt tovagyűrűző népáramlással szemben külön úton jár: bár nem marad otthon, de vándorútját egy kis kalotaszegi falu, Magyargyerőmonostor felé veszi. Név szerint Buzás Ferenc, aki a múlt század végén itt letelepszik, családot alapít, s ezáltal Magyargyerőmonostort is bekapcsolja a családközösség érdekszférájába. Kövessük nyomon nagy vonalakban e több kalotaszegi falvat behálózó család kibontakozását, életének alakulását, nehézségeit, majd felfejlődését, előrelépését.

Így hát a fentebb vázolt folyamatot megindító ősapa, B. Ferenc, aki megteremtette a bánffyhunyadi Buzás-dinasztia magyargyerőmonostori oldalágát, megérkezik új lakóhelyére, és megkezdi földművelő életmódját. Házasságából egy leány, Erzsi születik, aki felcseperedvén, beáll szolgálóleánynak Budapesten. Ottani tartózkodásának élő következményét hazahozza, ezért a kis (Buzás) András apa nélkül, a nagyszülők gondos irányítása mellett nevelkedik, miközben édesanyja továbbra is a fővárosban él, utóbb ugyanott férjhez megy.

András földész (1905–1968) Magyarvalkóról hoz magának feleséget, és hat gyermeke közül öt megéri a felnőtt kort. Szaporasága nagyban hozzájárul a család terebélyesedéséhez, egyben példamutató a következő nemzedék számára is. A gyermekek általában négy osztályt végeznek és szakmát tanulnak, vagy ők is a földet művelik. Sajátságos, hogy mind az öten más faluból, nem Magyargyerőmonostorról választanak maguknak élettársat. Az egyetlen leány, Erzsi, Bábonyba megy férjhez, két gyermeket szül. A két idősebb fivér – András (Besó) és István – apja példáját követve Magyarvalkóról hoz asszonyi, a korban következő legény Magyarbikalra, felesége lakhelyére költözik, míg a legkisebb fiú, Márton Ketesdről nősül.

Megközelítjük a jelen időt, amikor is a legnagyobbik fiú, Buzás András két leánya, Rózsika és Erzsébet Magyarlónán, illetve Kolozsváron van férjnél. István és Márton családjával továbbra is Magyargyerőmonostoron él. István egyetlen fia – szintén István – érettségizett, már ő is kétgyermekes családapa. Márton leszármazottai időrendben: Enikő, Attila, Csaba és Melinda; közülük Attila a kereső ember, Kolozsváron a kenyérgyárban dolgozik, ugyanakkor Enikő már önálló családot mondhat magáénak.

Külön kell szólanunk a Bikalra költözött, fiatalon elhalt kőműves, de rakodómunkásként is dolgozó Buzás Ferencről (1938–1975). Az ő családjában súlyos tragédiák történnek. Mégis sikerül kiemelkednie a hullámvölgyből, és négy gyermeke: Ferenc, Ibolya, Angéla és Árpád szakiskolát végez, illetve érettségizik, közben cselekvően részt vesz a bikali műkedvelői mozgalomban. Angéla utóbb Bánffyhunyadra költözik.

Az előbbieken röviden körvonalazott kalotaszegi népáramlási folyamatból kiderül, hogy megszűnt tájegységünkön a csak Bánffyhunyadon lakó Buzás nevűek „egyeduralma”, hiszen több faluban is hasonló nevű társunkra bukkanhatunk. Ez a jelenség átrajzolja a közösségről

alkotott eddigi képünket, bekapcsolván megfigyeltünk hunyadi családunkba a falvakon élő Buzásokat is, színesíti benyomásainkat. És megerősít abban a hitünkben, hogy elvándorolva is lehet Kalotaszegen maradni. (Sinkóné Kalló Katalin és Ferencz Miklós néhai magyarbikali református lelkész szíves írásbeli közlése.)

Oktatás

A kalotaszegi népoktatás megindulására a XV. század közepétől vannak adatközlések.¹² Ezek az első szárnypróbálgatások tájegységünk iskolahálózatának a kiépülésében örökségünk szerves részei, s ezeket a századok folyamán mindmáig a Kalotaszegen működő oktatók igyekeztek előrelendíteni. Az 1870-es években nagy fordulat áll be a bánffyhunyadi oktatásban: az eddigi három (ref., kat., izr.) felekezeti iskola helyett – helyi kérésre – bevezetik az egységes állami iskolai tanítást. Ennek érdekében a református egyház az akkori Al utcában egy jókora telket bocsát a Közoktatási Minisztérium rendelkezésére. Az erről szóló szerződés megkötésénél Buzás Márton református presbiter is jelen van mint az új iskolarendszer támogatója.

Tehát megalakult az állami népiskola, melyhez felső iskolát is illesztettek. A felső fiúiskola idővel polgári fiúiskolává válik. Beindítottak egy úgynevezett ismétlő iskolát is, ami később gazdasági iskolává alakult – ide a 12–15 éves „öreg” tanulók iratkozhattak. Az iskolának volt gyermekjátékkészítő tanműhelye, hozzátartozott az utóbb keletkezett iparos- és kereskedőtanonc-iskola és a kisedővő. Ez az iskolarendszer nagy létszámú párhuzamos fiú- és leányosztályokat igényelt; a magasabb osztályok felé haladva a létszám fokozatosan csökken.

Mindezeket az adatokat a hunyadi népiskola nyomtatott, hivatalos évkönyveiből merítettem. Lehetőségem nyílt ezeknek a – hol *Kimutatásnak*, hol *Értesítésnek*, *Értesítőnek* nevezett – könyvecskéknek a tanulmányozására. A vizsgált időszak 1876-tól 1918-ig terjed; ekkor Gagyi Samu (1880-ig), Pál Károly (1884-ig), majd hosszabban Koleszár Lajos (1918-ig) látta el az igazgatói teendőket.

Kukkantsunk bele a 42 esztendő népoktatását felölelő évkönyvekbe. A rendelkezésünkre álló osztálytáblázatokat vizsgálva szembeötlik, hogy először a fiú-, majd a leányosztályokat közli; én is ezt a sorrendet követem. Az iparos- és kereskedőtanonc-iskola, a gyermekjátékkészítő tanműhely, valamint a kisedővő táblázatait nem hozták nyilvánosságra, ezért ezek tanulmányozásától eltekintek. Viszont figyelembe veszem az elemi, felső (polgári) és ismétlő iskolai fiú és leányosztályokat. A kiinduló 1876–77-es tanév beiratkozott iskolásainak száma 462, innen kisebb-nagyobb kacskaringókkal bár, de fokozatosan nő a létszám az 1907–1908-as tanévig. Az elkövetkező években már nem éri el a csúcsev számát, a világháború éveiben kissé csökken.

Összesítve a fentebb felsorolt iskolafajtákat, a Buzás gyerekek létszáma az 1876–1877-es tanévben 27 tanuló. A további mozgási-fejlődési forma nem mindenben követi a tanulói összlétszám menetét. Ugyanis kezdeti ingadozás, apadás után az 1885–90 közti években tetőz (30–32), a századfordulóhoz közeledve aláhanyatlak (16–17), 1910-ig újra emelkedő irányú (30–31), majd megint lefelé száll a görbe (20), tehát a vizsgált időszakban viszonylag egyforma, kétcsúcsos szerkezetet sejtet. Ezen belül a Buzás fiúk és leányok aránya csapongóan

¹² Bővebben Sebestyén Kálmán: *A Kolozs-Kalotai (Kalotaszegi) Református Egyházmegye iskolatörténeti adattára a XV. századtól 1900-ig*. Bp. 1993.

változó. Pl. a tanév-csúcsnak tekintett 32-es létszám 20 (fiú): 12 (leány). 18:14 és 17:15-ös arányban is megoszlik. Egy tanévben mindkét nemből külön-külön 20 tanuló a felső határ (1885–86-ban fiú, 1878–79-ben leány), míg az alsó szint a fiúknál 7 (1877–78-ban), a leányoknál csupán 3 tanuló (1897–98-ban és 1898–99-ben). Általában több a Buzás nevű fiú iskolás. Az elemi osztályok létszáma igen magas, egyes esetekben 85 gyermek is zsibong az I. osztályban, majd fokozatosan csökken, a felsőbb osztályokban gyakorta egyszámjegyűvé válik. Éppen ezért érdekes, hogy a Buzás-létszám pontosan egy magasabb tagozaton, az 1887–88-as tanévben a polgári fiúiskola I. osztályában éri el a tetőpontot (egy osztályban 7 tanuló). A leányoknál több iskolai évben is előfordul az osztályonkénti 6 névjelenlét (1877–78, 1878–79).

Ha megfigyeljük vezetőknévünk évkönyvbeli írását, azt tapasztalhatjuk, hogy két alakban használják: Buzás és Buzás változatban; nem sikerült felfedeznem valamilyenfajta rendszert a két forma alkalmazásában.

Következzen a Buzások által használt hagyományos keresztnevek tagolása. A szokásos fiúnév következetesen Márton, István, Ferenc, János és András. Gyakoriság szempontjából Márton vezet; például az 1885–86-os tanévben a különböző osztályokban egyszerre hét azonos Buzás Márton nevű tanuló hallgatja az előadásokat. Sőt az 1883–84-es iskolai évben egy tanteremben, az elemi fiúiskola II. osztályában három hasonló nevű B.M. gyarapodik tudásban. Megközelíti a Mártont az István név általános hagyománya, ami hat iskolással tetőz az 1901–02-es tanévben, valamint három jelenléttel az elemi III. osztályában 1893–94-ben. Megközelítőleg azonos, de az előbbi két névvel kisebb létszámú iskolást vonultat fel a közkeletű Ferenc (pl. három az 1906–07-es tanévben az I. osztályban), János (kettő az elemi I. osztályban 1904–05-ben) és András (kettő a gazdasági ismétlő iskola I. osztályában 1903–04-ben). Az 1879–80-as esztendő két-két Ferencet, Jánost és Mártont talál az elemi I. osztályában, az 1887–88-as tanév polgári I. osztályában pedig két-két István, János és Márton tanul egy Ferenc társaságában. Kivételek is adódnak – föltehetőleg a sok fiúgyermekes szülők lehetnek keresztnevéadási gondban –, amikor már majdnem kimerítették a hagyomány adta lehetőségeket. Ilyen esetben fordulhat a figyelmük a szokásos névéadáستól eltérő keresztnevekre. Az 1878–79-es évben megjelenik az első fecske: Lajos. Tanulmányi előmenetele végigkövethető az 1885–86-os felső iskolai végzésig. Sőt később mint kereső ember: díjnok, könyveket ajándékoz az iskolának a szegényebb sorsú tanulók megsegítésére. Az első Pál 1884-ben kezdi meg iskolai tanulmányait, és 1892-ben abszolválja a polgárit. Feltehetőleg a fia lehet – 23 év távlatából – az 1907–15 között a tanintézetbe járó második Pál. Az 1890-es beiratkozásánál feltűnik egy újabb kivétel: Sándor. Elvégzi az első három elemi, majd eltűnik és újból felbukkan a polgári III. osztályában. A köztes időt valószínűleg egy más város iskolapadjában töltötte. Az 1912-ben beiskolázott Gyula és az 1915-ben a polgáriban megjelenő Jenő (ő is más városban végezhetette az elemi osztályokat) tanulmányi előmenetelének a befejezése már kifut az 1918-ig tartó vizsgálódási keretünkből.

A Buzás leányok hagyományos keresztneve a Kata, Erzsi, Ilona, Anna, Zsófi. Elgondolkoztató, hogy az Annát, Ilonát általában „komolyan”, míg a Katát, Erzsit, Zsófit becéző alakban használják. Mindössze az Erzsi név kivételzett: egyszer (1888–89) Erzsóknak is becézik, 1911-től pedig – csak a felső iskolában – az Erzsébet névalakot foganatosítják. Sorozatos előfordulásban Kata kívánczik az élre. Az 1888–89-es tanévet emlitem, amikor is nem kevesebb, mint kilenc Buzás Kata futkosott a hunyadi iskolaudvaron. Szép teljesítményt tükröz az 1885–86-os tanév is: ekkor három kis Kata az elemi I. osztályban, még három kissé nagyobb Kata az elemi IV. osztályban figyelt a tanítók magyarázatára. Szorosan felzárkózik a Kata mellé az Erzsi nevű leányáradat, például az 1905–06-os csúcs évében nyolc egyező nevű

növendékekkel, akik közül négy az elemi I. osztályba járt. Az Ilonát is a gyakori keresztnév között kell említenünk: mintaszerű előfordulása három egyforma nevű leánnyal az 1890–91-es esztendőben az elemi II. osztályában. Nem tekinthető kivételnek az Anna és a Zsófi sem, bár előfordulásuk az előbbiekéhez képest jóval szűkebb keretek között mozog. Népesebb Buzás-leányosztályokról is tudósíthatok: mindjárt vizsgálódási időszakunk első évében, az 1876–77-es esztendőben az elemi II. osztályában két-két Anna és Kata, valamint egy-egy Erzszi és Ilona szülei fizették ki a tanköteles gyermekekre kirótt 25 kr. beiratkozási és 2 frt. tandíjat. Egyetlen kivételes névadást találtam: az 1884–85-ös esztendőben iskolába vitték Buzás Rózát, aki a II. elemi ismételte, eljutott az elemi legmagasabb osztályáig, ahonnan kimaradt.

A Buzások tanulmányi előmenetelének a megítélése nehézségekbe ütközik, mert az évkönyv érdemjegyei összesítésben szerepelnek: ezeket egyénekre lebontani lehetetlen. Esetleg a dicséretekből, jutalmakból vonhatunk le egy-két apróbb következtetést. Ráadásul a jutalmazást is csak 1885-ben, rendszeresen 1888-tól tüntetik fel; 1914-től háborús kiadások miatt csak szóbeli dicséretben részesülnek a tanulók. Figyelembe véve az elmondottakat, a Buzás csemeték 88 alkalommal nyert dicsérete méltón képviseli a családközösséget. Ilyen szempontból, hét-hét díjazással az 1888–89-es és az 1913–14-es tanév bizonyult kitűnőnek. Állítsunk emléket a többszörösen jutalmazottaknak: bizonyára ők a jó tanulók. Buzás Márton (elemi IV. osztály) 1888-ban jó magaviseletéért, szorgalmáért, a tanulásban tett előmenetelért jutalomban részesül: úgyszintén a következő négy évben is. a polgári I–IV. osztályának elvégzése során. Buzás János 1904-ben iratkozik az iskolába, a négy elemi mindegyikét dicsérettel zárja. Utána előmenetele kissé megtorpan, de a polgári III–IV. osztályában nevét újra említik a fogalmazási versenyen elért kiváló eredményért (*Leírás a tavaszról, A remény és emlékezet*). Mi több. az 1848-as törvények szentesítésének emlékére rendezett ünnepélyen Jánosi G. *Ne féltsétek a magyart!* c. költeményét szavalja. Kicsit hasonló tanulási ívet zár a „második” Buzás Pál is: a jutalmakban gazdag elemi osztályok (1907–11) után a polgári I. osztályában lendülete kissé alábbhagyott, de később kárpótolja magát. A szorgalmas tanulásáért elért jutalom mellett a fogalmazási versenyen is kitüntetik (*Magyar hősök a török harcokban*), Zilahy Lajos színpadi mesejátékában (*A rongyos katona*) is fellép. Buzás Zsófi a legkövetkezetesebb: 1891-től, I. elemis korától minden tanesztendő végén jutalmat kapott, sőt a felső leányiskola I. osztályában valósággal tarolta a dicséreteket: hármat kapott: tanulásért, szépírásiért és kézimunkáért. Sajnos, tanulmányait Hunyadon nem fejezte be, az utolsó évről nincsenek adatok, de tekintve eddigi jó eredményeit, feltételezzük, hogy a szülők folytatólagosan átírták egy „híres” városi iskolába. Buzás Kata (1910) minden elemi tanév végén színikitűnő, a felsőbb osztályok végén pedig tiszta jeles tanuló volt; az I. világháború utolsó évében végzett. A jutalmazottak jegyzékét folytathatnám...

A gyakori egy osztálybeli azonos nevének megkülönböztetésére a tanuló házszámát használták. Hála ennek a szokásnak, egyes esetekben a házszámból kikövetkeztethető az iskolába járó Buzás testvérek száma is. A nagyszámú példa közül bemutatom a több gyermekes családokból való testvéreket (kor szerint): az 1870-es évek második felében a 152-es ház iskolát látogató Buzás testvérei: Kata, Erzszi és Márton; az 1885–90-es évek elején az 57-es ház gyermeklakói: Buzás Kata, Ilona és István; a századforduló után a 277-es ház iskolába iratkozott testvérei sorrendben: Buzás István, Kata, Erzszi és Ferenc.

Kalotaszegi oktatásügyünk egyik üde, megnyerő színfoltja az 1952 februárjában napvilágot látott bánffyhunyadi Magyar Elemi Iskola tanulóinak a lapja: *Az iskola tükre*, amit Morvay Pál magyartanár irányított. A beköszöntő cikket (*Néhány szó lapunk címéhez*) a VII. B osztályos Buzás Pál írja. Ugyanő ír *Csengettek* címmel a lap negyedik számában. Az első és

harmadik számban *A szerkesztők postája* rovatban értesítik többek közt Buzás Ferencet (IV.B), hogy versét megkapták, közölni is fogják. A 3. számban beszámolót olvashatunk a IV.A osztály munkájáról, aláíró: Buzás Judit és társai, ugyanebben a lapszámban Buzás Judit egy rajzot is közöl arról, hogy a tanulók szeretettel olvassák az iskola lapját.

Előjárók

A bánffyhungyadi Általános Iskolában tanított Buzás Ferencné Dézsi Anna (Fikuc) tanárnő. Miután a kolozsvári Bolyai Tudományegyetemen elvégezte a földrajz szakot (1959), kisebb kitérők után (Meregyó, Jegenye) 1962-ben kerül vissza tanárként szülővárosába és oktatja a földrajzot. Tevékenyen bekapcsolódik az iskola és a város életébe. Osztályfőnökséget vállal, majd igazgatónak nevezik ki, emellett megszervezi és vezeti az iskola tanulóinak vakációs kirándulásait (Kalotaszeg nevezetességei, tangerpart, Székelyföld stb.). Fontos megbízatást kap a tanügy részéről: tagja lesz a városi végrehajtó bizottságnak. Buzás tanárnő nagy lelkesedéssel, hozzáértéssel dolgozott és tanított korai haláláig (1985). Leánya, Reményi Sándorné Buzás Judit folytatja édesanyja munkáját: matematikatanárnő Kolozsváron.

Kalotaszeg idősebb és fiatalabb sarjai egyaránt emlékezhetnek a nemrég elhunyt dr. Buzás Lajosra (1907–1986), a rokonszenves „doktor úrra”, amint akatáskájával kimért léptekkel igyekszik a bánffyhungyadi ügyvédi munkaközösség irodájába.

Igen tanulságossá válhat családfájának a vizsgálata, mivel összetettségében bepillantást nyújt az illető kor tájegységek közti keveredésébe: Buzás-ágon tősgyökeres kalotaszegi–bánffyhungyadi (tatár beütéssel?).¹³ Dédnagyanyja szilágysági, családneve is Szilágyi; az 1800-as évek elején jöhetett Bánffyhungyadra. Anyai ágon a kiindulópont Bécs: az állam a XIX. század közepén a sokgyermekes osztrák Bruckner családot áttelepíti Erdélybe, Gyergyószentmiklóásra, állást biztosít a családfőnek. Az elmagyarosodott Bruckner Antal (anyai nagyapa) házasságot köt a székely Enyedi Zsófiával. Idővel a leszármazottak áttelepülnek más helységebe, és kapcsolatba kerülnek a fent említett Buzás családdal.

Még árnyaltabbá válik a kép, ha a Buzás ügyvéd leszármazottait vesszük szemügyre, ugyanis felesége, szül. Sárdi Mária az eddigiekhez hozzáadott egy újabb rész székely, valamint örmény eredetet.

Visszatérve Buzás Lajos pályájára: az érettségi vizsgája után (1924), tekintettel arra, hogy szülei nem tudták fedezni a továbbtanulási költségeket, pár évre megszakítja tanulmányait, dolgozik. A tandíj összegyűjtése után beiratkozik a kolozsvári egyetem jogtudományi karára, és 1932-ben sikerrel teszi le az ügyvédi doktorátust. Visszajön Bánffyhungyadra, ahol először ügyvédbojtárként dolgozik, később önálló irodát nyit. A II. világháború után a megalakult ügyvédi munkaközösség felelősévé nevezik ki. A rajon-rendszer megszűnése maga után vonja az ügyvédi munkaközösség felszámolását is (1966). Zilahra ingázik. Nyugdíjazása (1969) után is tevékenykedik: a bánffyhungyadi városi bíraskodási bizottságba hívják meg.

Ügyvédi munkássága Bánffyhungyadhoz és környékéhez kapcsolódik. Többször próbálták elcsalni innen: sikertelenül. Pedig nehézségekkel küszködött: gyermekei az egyetemen nem

¹³ „Egy szóhagyomány azt állítja, hogy az egész szorosabb értelemben vett kalotaszegi magyarság tatár maradék. Ugyanis miután a talárok Bathu-Chan vezérük alatt 1241. évben. IV. Béla idejében a régi Magyarországra berontottak s ott mindent elpusztítván, midőn egy évi dúlásuk után az országból kitararodtak, egy elkalandozott csapatuk a fősereghez nem csatlakozhatván, iderekedt, akik a magyarságtól üldözöbe vétetvén, e félreeső s őserdőkkel borított – s így biztos menedéket nyújtó – helyre menekültek, hol megtelepedvén, lassanként üldözőiknek vallását, nyelvüket elsajátítva, velük egybe olvadtak.” *KMRN*. 110.

kaphattak ösztöndíjat, mivel abban az időben az ügyvéd osztályellenségnek számított. Sőt egy ideig kuláklistára került azzal az indoklással, hogy az örökölt családi ház mögött kert is van.

A nehézségek ellenére becsületesen végezte a munkáját, intézte a kalotaszegi emberek egyes-bajos dolgait. Széles, átfogó jogi tudásával, okos érvelésével bizalmat tudott ébreszteni mindazokban, akiknek az ügyét képviselte. Munkásságának emlékét sokezer ügyirat őrzi.

Buzás Ferenc (Kokolos) 1941-ben született Bánffyhunyon. Bevallottan sokat köszönhet nagyszüleinek, akik felküzdötték magukat a szegény sorsból, az utódokra hagyván szorgos munkájuk gyümölcsét.

Az elemi és középiskolai osztályokat szülővárosában végzi. Részt vesz abban a sikeres aláírásgyűjtési mozgalomban (1954), amelyben a helybeli magyar nemzetiségűek kéri a hatóságoktól a liceumban külön magyar osztály megindítását. Tanulmányait a bukaresti villamosági technikumban folytatja. Ennek elvégzése után hazatér, tanult szakmájában: rádió-televíziós műszaki karbantartói, utóbb villanszerelői beosztásban dolgozik. Mindkét fia főiskolát végzett, illetve végez.

Munkája mellett Buzás Ferenc figyelme a közélet felé fordul. Az 1992-es helyhatósági választások alkalmával az RMDSZ javaslata alapján a Megyei Tanács tagjává választják. Utóbb az RMDSZ Bánffyhunyon városi és a csatolt körzetek 1993. június 13-i tisztújító gyűlésén elnökké nyilvánítták. Megjegyzendő, hogy a várost 17 körzetre osztják, míg a csatolt körzetek központjaihoz (Kalotaszentkirály, Magyargyerőmonostor, Körösfő, Kapus) több falu tartozik. A városban kb. 1700, a csatolt körzetekben kb. 4500 RMDSZ-tagot tartanak nyilván.

Az elnöki teendők szerteágazóak, a sok torzsalkodás ellenére az eredmények is megmutatkoznak. A jellegzetes kalotaszegi tevékenységekörből kiemelendő az újból meghonosított, hagyományos Részeg-tetői népdal- és gyermekjáték-vetélkedő; folyamatosan működik a női kórus és a Kalotaszeg c. havi lap, mely 1995. januárban az 50. számmal jubilál. A hunyadi RMDSZ-székház is jelentős események színhelye volt: ünnepélyes keretek közt emlékeztek meg az 1848-as magyar szabadságharcról, és megtartották a kalotaszegi varrottas mintairó-rajzoló asszonyok második összejövetelét. Folyamatban van az RMDSZ városi művelődési központjának kialakítása. Ebben a székházban főleg az ifjúság számára óhajtanak nyelvtanfolyamokat szervezni, fafaragó és fazekasműhelyt berendezni, táncházat és különböző rendezvényeket tartani.

Folytatólag hadd utaljak családunk egyes tagjainak Kalotaszeg ismert és tiszteletben álló személyiségeivel való kapcsolatára. Ravasz László püspök *Emlékezéseim* című könyvében írja, hogy gyermekkorában egy időszakát a Buzás portán töltötte: „Karon ülő lehettem, mikor átköltöztünk az iskola térszomszédságába, a Buzás János házába. Régi, hunyadi módon épült családi telek lehetett: hosszában két szembeépített ház, közbül közös udvarral. [...] Kis kertünk, baromfiudvarunk és az orgonabokrok árnyékalja volt a mi birodalmunk. [...] A Buzás-féle lakás emlékeibe szövődik bele a karácsonyi élmény. [...] A szentestén [...] jártak a betlehemesek: pásztorok, angyalok. Mária, József. [...] Szűz Máriának ütközött a bajusza, de azért sírt szép rendesen és törkölypálinka szagot lehelt. Mégis az egészhet körülvette, átította a keresztyén néphit páratlan költészete.”¹⁴

Kós Károly személyes és családja jogi ügyeit a fentebb említett dr. Buzás Lajossal intéztette. Ez okból Hunyadon jártában gyakran beült az ügyvédi irodába, és jókedvűen mesélt. Az itt közölt levélrészlet irodalmi értéke nyilvánvaló: a hivatalos ügyek mellett Kós Károly említést tesz színdarabjának budapesti bemutatójáról is:

¹⁴ Ravasz László: *Emlékezéseim*. Bp. 1992. 21, 22, 23.

KOS KÁROLY
Sztána (Kolozs-vm.)

Kedves Lajos!

Amint látod, Rutkón is, mint az addig is írtam, az új
ut hűven, rendszeresen éltek, valamint az új
felhatalmasít, alább.

Egyre inkább jötték el a 60. - p. - t. sz. sz.
hogy ami Rutkón felmérés, kért, az a cím, mely
megszámla mint az új a Vesz telen.

De lenne Rutkón utasom Gyula; a Rutkón főtér
Egy cím, mert a bemutatás, - fene nagy dolog
nt. Hozzájárul a Rutkón; - 20-át az új
Sis Rutkón dultok Rutkón, de Rutkón
vagy: hogy Rutkón a Rutkón. Mint a cím
vissza - megváltás. Vagy egyéni egyéni
vagy Rutkón a Rutkón.

Írnod egyéni, mint Rutkón a Rutkón
vissza, de Rutkón a Rutkón, hogy Rutkón,
mert Rutkón a Rutkón Rutkón a Rutkón.

Itt Rutkón a Rutkón a Rutkón

Rutkón

Kris Rutkón

Rutkón 1942. VIII. 12

Kedves Lajos!

[...] Holnap különben utazom Bpestre: a darabom főpróbáit kell látnom, mert a bemutató – fenenagy ünnepi Szt. István-napi díszelőadás keretében – 20-án este lesz. Egy kicsit drukkolok természetesen, de inkább kíváncsi vagyok: hogy nézhet ki a darab színpadon. Mert én erősen véreztem a megszületésénél. Vajon egészséges gyermek lesz-é, vagy valami ostoba torzszülött. [...]

barátsággal Kós Károly

Sztána 942. VIII. 12.

Népművészet, művelődés

A családközösség kalotaszegi jelenlétét, munkásságát szeretném bizonyítani néhány kiragadott mozzanattal. Gyarmathy Zsigánét, Kalotaszeg nagyasszonyát parafrázálva, az alábbi rész alcíme akár az is lehetne, hogy „Tarka képek a Buzások életéből”.

Az ősi alapfoglalkozás, a földművelés-állattartás mellett a kézműves mesterségek, a háziipar – mely sokszor egy családon belül öröklődik – előlép eredményes második, sokszor fő kereseti forrásá.

A kalotaszegi fafaragásnak régi hagyományai vannak. Mint Sebestyén Kálmán kimutatja, már a XVII-XVIII. században „jó faragók” dolgoztak Damoson, Bánffyhunyadon, Körösfőn, Kiskapuson, Magyarbikaion. Az ország első, hároméves faragó szakiskolája, az ún. „gyermekjátékkészítő tanműhely” Gyarmathy Zsigmond védnökségével 1879-ben indult meg Bánffyhunyadon, ahova évenként 10 ösztöndíjas tanulót vettek fel.¹⁵ A szakiskola első, iratok által bizonyított tanulói között szerepel Buzás János is, akinek későbbi pályafutásáról sajnos nem találtam adatot.

Buzás Mártonné (Bopa) Zsófi bujkekészítő alakját Faragó József eleveníti fel. Az akkor 68 éves Zsófi néni évtizedeken át 48 leányi tanított ki a mesterségre. A szerző a Zsófi néni elmondása alapján ismerteti a bánffyhunyadi bujka készítését.¹⁶ Szintén ennek a híres bujkekészítőnek állít emléket Morvay Pál¹⁷ és Vasas Samu.¹⁸

A népi írásos hímzéskultúra egyik bánffyhunyadi továbbfolytatója, művelője Buzás Mártonné Borbély Anna, a kivarrandó mintákat a vászonra rajzoló ismert „íróasszony”, aki 1979-ben 58 éves volt. Tudományát, a varrottasok iránti szeretetét édesanyjától, Buzás Katától örökölte. Az íróasszony egyben Sinkó Kalló Katalin kalotaszegi hímzsminta-gyűjteményének adatközlője.¹⁹

Végh Olivérnek a kalotaszegi fazekasságról szóló könyve többek közt az ismert Nagy utcai fazekasról: Buzás Márton Parciról (1871–1926) tudósít. Főleg kályhacsempéket készített, valószínűleg apja is fazekas volt. Az ő munkájának vélhető több fennmaradt szép kályhacsempe.²⁰

¹⁵ Sebestyén Kálmán: *A kalotaszegi fafaragás története*. Korunk Évkönyv 1979. Romániai magyar népművészet. Kvár 1978. 227–235. és *A Kalotaszegi Háziipari Szövetkezet*. Élet és Tudomány Kalendárium 1990. 179–184.

¹⁶ Faragó József–Nagy Jenő–Vámszer Géza: *Kalotaszegi magyar népviselet* (1949 1950). Buk. 1977. 123–145. *A bánffyhunyadi bujka*.

¹⁷ Morvay Pál. *Aki varrógéppel „pingálta” a tulipánokat*. Igazság XL(1979. május 31.). 127. sz. 2.

¹⁸ Vasas Samu: *Az utolsó kalotaszegi bujkekészítő*. Művelődés XXXIII(1979). 9. sz. 35.

¹⁹ Kalló Katalin: *A kalotaszegi nagyírásos*. Buk. 1980.

²⁰ Végh Olivér. *A kalotaszegi fazekasság*. Buk. 1977. 23–24.

További Buzás családnevű adatközlőket találunk Péntek János²¹, Vasas Samu²², valamint Vasas Samu–Salamon Anikó kötetében.²³

Időben visszabarangolunk valahova messzire, ahol a népdalok, „dúdok” keletkezettek. A Buzás név bevonul a népköltészetbe is. Érdekes, hogy mindhárom példánk szövege ún. párosító. Bartók szerint „a párosító vagy »kidanoló« dalok szövegei olyan leányt és legényt neveznek meg, akiről a falu tudja vagy sejt, hogy szerelmi viszonyban vannak egymással”.²⁴ Az első két példánk dallama különböző, viszont a szöveg első versszaka azonos:

*Király Erzsók vetett ágya
Magosra van vetve,
Buzás Pisti kis kalapját
Rajta felejtette.*²⁵

Harmadik példánkat a közelmúlt híres kalotaszegi nótafája, a sárvásári Ambrus Sándorné Márton Kata (Morzsa) negyvennyolc éves korában. 1949-ben dúdolta. A gazdag szövegezésű mű, szabadabb előadású párosító ének első versszaka itt következik:

*Zúg az erdő, zúg a mező,
Vajon ki zúgatja?
Talán bizony Buzás Pisti
A lovát itatja.*²⁶

A tájjellegű művelődés múlt századi hagyományai közé tartozik az 1866-ban alakult bánffyhunyadi Kalotaszegi Kaszinó, alapszabálya szerint a „becsületes magaviseletű s művelt férfiak egyesülése”. A szórakozóhely jelentős közművelődési célt is szolgált, ugyanis itt tartották az EMKE-köri, valamint a különféle más gyűléseket és előadásokat. A kaszinó épületében könyvtár és olvasóterem is működött. Az 1899. esztendőben Buzás János foglalja el a könyvtárosi állást, aki a korabeli jelzések szerint a nap bármely órájában a kaszinói tagok rendelkezésére állt. Pár év múlva, 1904-ben az EMKE segítségével szerveződik és tevékenykedik a férfi daloskör, melynek pénzbeli vagyónát Buzás Ferenc kezeli.

„Kós Károly örökségének gondozását állandó feladatunknak tekintjük – nyilatkozta Vasas Samu, a *Varju nemzetség* színpadra alkalmazója és rendezője. A család drámát a bánffyhunyadi Kós Károly Művelődési Kör vitte színre, 1990. június 3-án volt a bemutató. A szereposztásból kitűnik, hogy négy Buzás nevű műkedvelő is játszik a darabban: Buzásné Fekete Mária, Buzás András, Buzás Pál és Buzás Zoltán.

A családközösség kalotaszegi jelenléte a hunyadi temetőben zárul. Megindultan olvastam az alábbi sírfeliratot:

*Itt alussza síri álmát,
Híven megfutva pályáját
Legidősebb Buzás János,
Szilágyi Rózsival páros.
Letétiék az élet terhét,
Elnyerték az Ur kegyelmét.*

²¹ Péntek János: *A kalotaszegi népi hímzés és szókincse*. Buk 1979.

²² Vasas Samu: *Népi gyógyászat*. Kalotaszegi gyűjtés. Buk 1985.

²³ Vasas Samu–Salamon Anikó: *Kalotaszegi ünnepek*. Bp. 1986.

²⁴ Bartók Béla: *A magyar népdal*. Bp. 1924. XIV.

²⁵ *Párosítók*. Sajtó alá rendezte Kerényi György. (A Magyar Népzene Tára, IV. szerkesztette Bartók Béla és Kodály Zoltán.) Bp. 1959. 167: 185. sz. Körösfő, Jagamas János gyűjtése 1949-ben és 1958. 227. sz. Körösfő, Bartók Béla gyűjtése 1908-ban.

²⁶ *Romániai magyar népdalok*. Közzéteszi Jagamas János és Faragó József. Buk 1974. 85. és 380:73. sz. Jagamas János gyűjtése 1949-ben.

És hajtsunk fejet az I. világháború bánffyhungyadi illetőségű elesettjei, hősi halottai, köztük Buzás András (1890–1920), Buzás András (1891–1915), Buzás András (1894–1917), Buzás István (1888–1914), Buzás Márton (1879–1916) és Buzás Márton (1893–1914) előtt.²⁷

Nos, a puttonyomat kiürítettem, de újra szükségesnek tartom hangsúlyozni a dolgozatom elején közöltek, miszerint Buzás családközösségünk Kalotaszeg népességének szerves része, hiszen az eredetileg más nevű anyáink, nagyanyáink, összes női ágon felmenő őseink rendre beleilleszkedtek családunkba, míg a Buzás leányok élete feleségként a többi kalotaszegi családba torkollott.

A fentebb elmondottak mellett kitekintőként szívesen olvasnánk mind a székelyföldi testvérközösségről, mind az országhatárunkon túli Buzásokról. Idevágó, figyelemkeltő jelzésként hivatkozom a csíktaplocai kántor, igazgató-tanító Buzás Jánosnak a székely ifjúság számára összeállított egyházi énekeskönyvére²⁸ és dr. Buzás László budapesti egyetemi tanár román nyelvre is lefordított munkájára.²⁹ Ily módon kialakíthatnánk egy tágabb értelemben vett Buzás családközösséget.

²⁷ A 83 bánffyhungyadi hősi halott névsorát l. *KMRN*, 114.

²⁸ Buzás János: *A székely ifjúság egyházi énekeskönyve*. Rom. kath. elemi iskolák és az ifjúsági egyesületek számára. Miercurea-Ciuc 1936.

²⁹ Buzás László: *A csoportmunka*. Bp. 1974.

SZEMLE

Ungarische Drucke und Hungarica 1480–1720.

Katalog der Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel. Bearbeitet von S. Katalin Németh.

(Magyar és magyar vonatkozású nyomtatványok 1480–1720. A wolfenbütteli Herzog August Könyvtár katalógusa. Összeállította Németh S. Katalin.) München–New York – London–Paris 1993. 1. LV+287 lap; 2. 324 lap; 3. 306 lap

1. A régi magyar és magyar vonatkozású irodalom könyvésze 1993-ban rendkívül fontos kiadvánnyal gyarapodott: a nemzetközi dokumentáció szakértőjeként ismert – és elismert – K.G. Saur kiadóvállalatnál igényes kivitelezésben megjelent a világhírű wolfenbütteli könyvtár nyomtatott hungarikumainak katalógusa. A Németország Niedersachsen (Alsó-Szászország) tartományában fekvő kisváros könyvtára az alapító August braunschweig-lüneburgi herceg (1579–1666) és utódai több évszázadra terjedő könyvgyűjtő szenvedélyének köszönheti kivételes helyzetét. A névadó főúr halála idején a könyvtár 40 000 kötetben 135 000 művet őrzött már, s ez a szám máig 450 000 fölé emelkedett. Eredményesen gyarapították a könyvtár állományát kiváló igazgatói is, közöttük két szellemi óriás: G.W. Leibniz, aki hannoveri udvari tanácsosi pozíciója mellett 1691-től 1716-ban bekövetkezett haláláig a könyvtár vezetői munkakörét is ellátta, s évente több hónapot töltött ott, és G.E. Lessing, aki 1770-ben költözött oda, s vezette a könyvtárat 1781-ig, élete végéig.

Az épen maradt hatalmas gyűjtemény körül a 20. században, főként a második világháború után, kutatási célokot szolgáló intézmények, társaságok s folyóiratok létesültek. A 23 tudományos munkatárson kívül évente több száz – nagyrészt ösztöndíjas – kutató tevékenykedik a könyvtárban, amely tulajdonképpen a Wolfenbüttler Arbeitskreis für Bibliotheksgeschichte, a Wolfenbüttler Arbeitskreis für Renaissanceforschung, valamint a Deutsche Gesellschaft für die Erforschung des 18. Jahrhunderts székhelye is. Az itt szerkesztett kiadványok közül megemlítem a *Wolfenbüttler Beiträge*, *Wolfenbüttler Abhandlungen zur Renaissanceforschung* és a *Studien zum achtzehnten Jahrhundert* c. monográfiasorozatokat és a *Wolfenbüttler Renaissance-Mitteilungen*, a *Wolfenbüttler Barock-Nachrichten* s a *Das Achtzehnte Jahrhundert* c. folyóiratokat – mindezt a teljesség igénye nélkül. Szemináriumok, kiállítások és más tudományos és kulturális rendezvények a könyvtár állandó programjához tartoznak, így joggal mondható, hogy a Herzog August Könyvtár manapság Európa középkori és kora újkor művelődéstörténetének egyik legjelentősebb tudományos központja. (További tájékozódásra l. Paul Raabe: *Die Herzog August Bibliothek*. Wolfenbüttel 1971; Georg Ruppelt–Sabine Solf [szerk.]: *Lexikon zur Geschichte der Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel*. Wiesbaden 1992.)

A magyar tudományosság a Herzog August Könyvtár magyar vonatkozású nyomtatványainak számbavételét megelőzve ott őrzött középkori emlékekre, kiváltképp a corvinákra figyelt fel először. Mátyás király humanista könyvtárának kilenc becses darabját a fennmaradt akvizí-

ciós naplók tanúsága szerint még maga Ágost herceg vásároltatta meg Európa-szerte tevékenykedő ágenseivel 1618 és 1653 között (l. Csapodi Csaba–Csapodi-Gárdonyi Klára: *Bibliotheca Corviniana*. Bp. 1978²). Azt, hogy a Wolfenbüttelben kutató Rotarides Mihály (1715–1747) a corvinákat is tanulmányozta-e. nem tudjuk; korai halála megakadályozta jegyzeteinek közzétételében, iratai elkalódtak. Így Gyarmathi Sámuel az első tudós, akinek a corvinákat is érintő wolfenbütteli feljegyzéseiről konkrét ismereteink vannak (l. M. Nagy Ottó: *Gyarmathi Sámuel élete és munkássága*. Kolozsvár 1944. 38. 49, 51; Jancsó Elemér: *Az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság iratai*. Buk. 1955. 235, 237; uő: *Gyarmathi Sámuel levelei*. Magyar Nyelv 1944–1950). 1802-ben Rummy György látogatott – Gyarmathihoz hasonlóan Göttingából – Wolfenbüttelbe. A corvinákból kimásolt szövegeit a Schedius Lajos szerkesztette *Zeitschrift von und für Ungern* c. Pesten megjelenő folyóirat 1804. évi füzetében közzé is tette. A magyar emlékek kedvéért a múlt században még többen megfordultak a csendes kisvárosban, így európai tanulmányútja során Erdélyi János is, aki erről 1844. július 14-én kell levelében tudósít: „Berlinből egy nap egész Hannoveráig, tehát 50 mérföldet jöttem volna gőzkocsin, de Wolfenbüttelnél leszálltam megnézni különösen a hercegi könyvtárat, mely régi kéziratokban és sajtói zsongókban első egész Németországon. Tudom, hogy e könyvtárat boldogult Petrovics, mint történetbúvár, elég alaposan ismertette meg a *Tudománytár* valamelyik előbb évi folyamában, én leginkább szememnek akarék gyönyöröt szerezni némely. Mátyás királyunk könyvtárából ereklyék látásával, s akarék egyszersmind megfordulni a helyen, hol Lessing, mint egykori könyvtárnok, ő a kritika Luthere, oly sokáig működött vala. Céloamat elérém” (*Úti levelek, naplók*. Szerk. T. Erdélyi Ilona. Bp. 1985. 170).

Az évek során további kéziratok wolfenbütteli hungarikumok váltak ismertté, így pl. egy Magyarországon 1255–1261 között készült Psalterium (vö. Csapodi Csaba közlését: *Magyar Könyvszemle* 1975. 231–242), vagy legutóbb az 1481 előtt keletkezett magyar-német szójegyzék, amelyet éppen a jelen ismertetés szerzője tett közzé a *Magyar Nyelv* 1986. évfolyamában.

2. A Herzog August Könyvtár nyomtatott hungarikumainak számbavételét a hetvenes években Varjas Béla és Borsá Gedeon kezdte meg. Az ő munkájukat folytatta immár a rendszeres feltárás igényével Vásárhelyi Judit; a fáradtságos munkálatok túlnyomó része azonban az 1987-től Wolfenbüttelben működő Németh S. Katalinra hárult, aki azt elismerésre méltó buzgalommal s kiváló szakértelemmel be is fejezte.

**A KERESZTYE
NI GYŰLEKEZETBEN VALO
ISTENI DICZERETEK EGYBEN S;E-
DÖGETTEK, ES MOSTAN NYOMTATTA-
tak vyonnan cregbiterek, es emen-
daltattatak L. F. által.**

PSALMO C. XLIX.

**Diczeretet mondgyatok az Ifennek az fen-
teknek Gyülekezetiben,**

VARADON.

**Nyomtatot Raphael Hoffhalter, ANNO D.
M. D. LXVj.**

H 936

241.14 Theol.

A keresztyeni gyülekezetben valo isteni
diczeretek egyben szedögettek...L.F. által.
Großwardein 1566. (r+s) 1 Bl., 186 S.,
1 Bl. 4°

RMNy 222

H 2119 1607 Quod. (17)
[Ungarischer] Hungarischer Trawrbott. Mag-
deburg 1619. 8 Bl. 4°

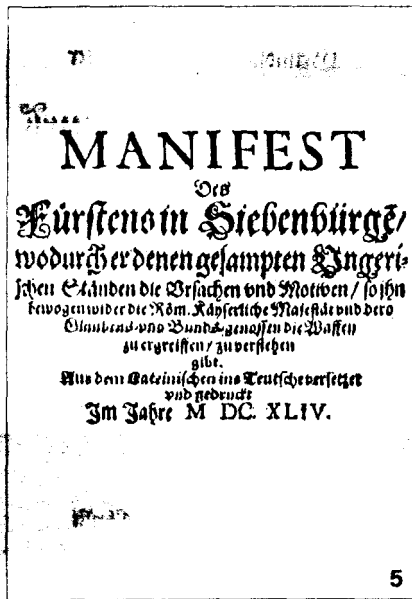
H 725 T 503.4° Helmst. (17)
Gründlicher vnd warhaffter Bericht; Was
massen...Gabriel Bethlen...zum König in
Vngarn erwehlet...worden. o.O. 1620.
[23] S. 4°

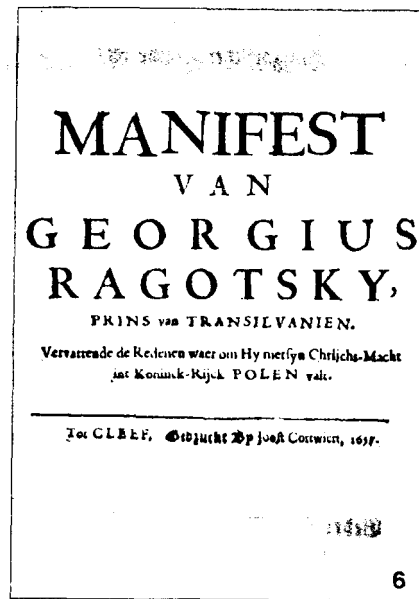
H 1714 46.4 Pol. (2)
Relatio Von des Keyfers vnd dann Bethlen
Gabors Botschafften. o.O. 1621. 10, [2] S.
4°

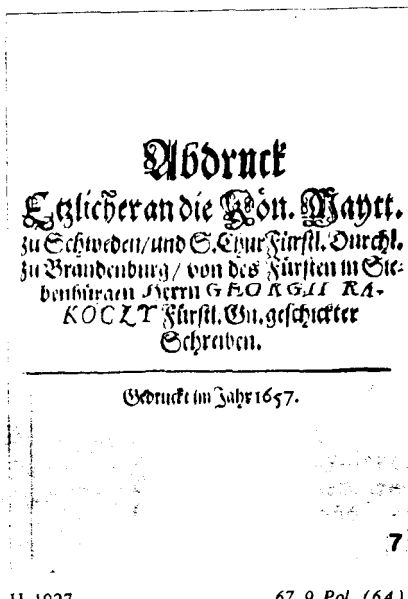
H 2106 198.14 Hist. (120)
[Umständliche] Umständliche Relation Des
Bethlehem Gabors/ mit der Chur-Brandenbur-
gischen Princessin Catharina... gehaltenen
Beylagers. o.O. 1626. 4 Bl. 4°

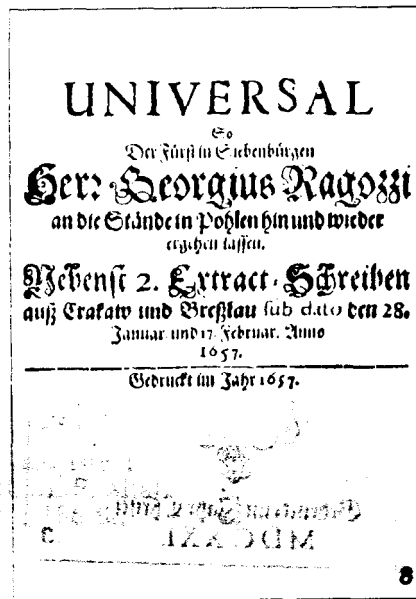
H 1926 264.10.6 Quod
 Siebenbürgen, Rákóczi, György, I. Fürst
 von (lat.)
 Übers. anon.
 Manifest Des Fürstens in Siebenbürgen. o.O.
 1644. 4 Bl. 4°

H 1928 264.10.11 Quod.
 Siebenbürgen, Rákóczi, György II. Fürst
 von (lat.)
 Übers. anon.
 Manifest. Kleve 1657. 4 Bl. 4°

H 1927 67.9 Pol. (64)
 Siebenbürgen, Rákóczi, György II. Fürst
 von (lat.)
 Übers. anon.
 Abdruck Etzlicher an die Kön. Maytt. zu
 Schweden... geschickter Schreiben. o.O.
 1657. 2 Bl. 4°

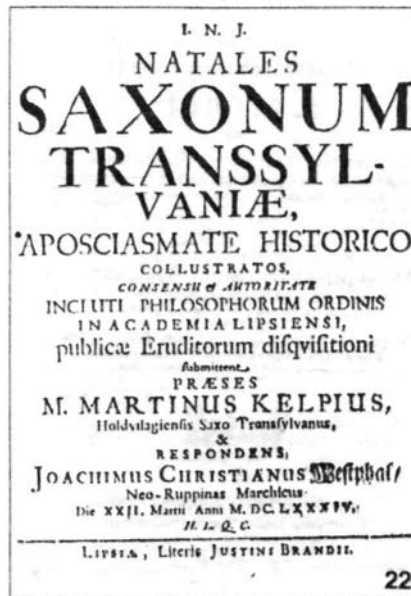

H 2146 67.9 Pol. (11)
 Universal So Der Fürst in Siebenbürgen Herr
 Georgius Ragotzi an die Stände in Pohlen
 ...ergehen lassen. o.O. 1657. 4 S. 4°

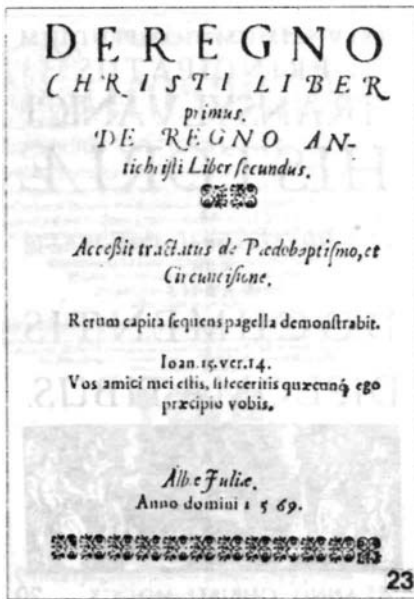
21

H 1705 478.1 Quod. (11)
 Reformatio ecclesiarvm Saxonicarvm in Transylvania. Kronstadt [Johann Honter] 1547. 28 Bl. 8°

22

H 934 Gt Kapsel 1 (4)
 Kelp, Martin (Praes.)
 Westphal, Joachim Christian (Resp.)
 ...Natales Saxonum Transsylvanae. Leipzig (1684). 16 Bl. 4°

23

H 348 224.2 Theol. (2)
 De regno Christi liber primus. Alba Iulia [=Weißenburg, Hoffhalter Druckerei] 1569. 171 Bl. 4°

24

H 625 Gt Kapsel 1 (3)
 [Gauhe, Johann Friedrich]
 Curieuse Nachricht/ von dem bisherigen Zustande der Evangelischen Religion in Siebenbürgen. Cölln [=?] 1708. 44 S. 4°

LUSUS POETICI
EXCELLENTIUM ALI-
QUOT INGENIORUM,
 mirificè exhibentes

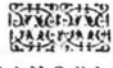
NEMINEM, NIHIL,
ALIQUID, OMNIA:
SEPTEM NATIONES EUROPAE.
 Item

APOPTHEGMATA SEPTEM SAPIENTUM
HEPTASTICIS EXPOSITA.
 His adjecta est

ORATIO soluta de Lujibus Nauræ, cum nonnullis aliis.
 Quam unum
 Aurores, feriem monstrabit paginaverã.

Nonis precatione in gratiam studii, pram coram illis editis.
 Collectore & Editore

ALBERTO MOLNAR Ungaro.

HANOVIÆ,
Typis & ære Thomæ Willerit
& Joannis Le Clercq.

MDCXIV. **37**

H 2012

S Y L L E C T A
SCHOLASTICA

I. METHODVS NOVA Aperiendi Scholam, Ecclesie ac Reip. apprimè salutiferam, Johannis Biffenii.

II. DE SCHOLIS Vernaculis, item que ad uberiorem ingenii cultum comparandum faciunt. Ex Politeia Eccl. Wihelmi Zeppii.

III. INSTITVTIO Puellarum, ex Epistola divi Hieronymi ad Letam.

IV. DE FORMANDO Studio, Rodolphi Agricola Epistola Scripta Heidelbergæ, Anno Christi 1584.

V. DE TEMPORE Studii suspendendo, Petri Mofelliani.

VI. DE RATIONE Institutendi puerum ab anno ætatis sexto & septimo, ad annum usque decimum quartum, ita ut præter duas aut tres maternas linguas, etiam Latinam discat rectè loqui, & scribere. Græcam verò mediocriter intelligere: insuperq. indumenta Dialecticæ & Rhetoricæ ad ulum liberè coulerie. **NICODIMI FRISCHLINI** Peregrinationum Ungaria, Anno 1684.

VII. INSTITVTIO Iuuentutis in Pedagoga illustribus infertoris Palatinatus.

Collectore
ALBERTO MOLNAR.

HEIDELBERGÆ.
 Sumptibus Danicis ac Davidis Aubricorum, & Clementis Schleichij,
 Bibliopolarum Francofurtensium.
 Anno MDCXXII.

38

H 2015

H 2010 37 Gramm.
 Szenci Molnár, Albert
 Dictionarium Latinovngaricvm...Item vice versa Dictionarium Vngaricolatinvm. Nürnberg 1604. 327 Bl.; 164 Bl. 8°
 App.H.1968, RMK I.392-393, RMNy 919

33

H 2011 Kb 70
 Szenci Molnár, Albert
 Beer, Johann Christoph
 Dictionarium Quadrilingve latino-ungarico-græco-germanicum. Nürnberg 1708. 2 Bl., 1391, [1] S.; 2 Bl., 958 S. 8°
 RMK I.1749

34

H 2012 117.2 Poet.
 Szenci Molnár, Albert
 Lusus poetici. Hanau 1614. 193 S. 8°
 RMK III.1132

35

H 2013 57 Gramm.
 Szenci Molnár, Albert
 Novae grammaticae Ungaricae. Hanau 1610. 202 [=206] S. 8°
 RMK I.422, RMNy 995

36

H 2014 199 Poet.
 Szenci Molnár, Albert
 Psalterium Ungaricum. Szent David kiraly-nac...szaz ötven soltari. Herborn 1607. [24], 425, [7] S. 12°
 RMK I.407, RMNy 962

37

H 2015 46.1 Rhet. (3)
 Szenci Molnár, Albert
 Syllecta scholastica...Heidelbergae. Frankfurt/M. 1621. 1 Bl., 44 S. 8°
 App.H.2009, RMK III.1330

38

Hungarikumnak a kutatók a magyar könyvtörténet hagyományai szerint négy nyomtatványtípust tekintettek: 1) Nyelvi hungarikum (nyelve részben vagy egészben magyar); 2) Területi hungarikum (a történelmi Magyarország területén készült); 3) Személyi hungarikum (szerzője „hungarus”); 4) Tartalmi hungarikum (magyar vonatkozású külföldi nyomtatvány).

A három kötet összesen 2359 hungarikum adatait tartalmazza. Az impozáns mű címe, Georg Ruppelt h. könyvtárigazgató *Bevezetője* és a szerkesztő Németh S. Katalin *Előszava* párhuzamosan német és magyar, további részei csak német nyelvűek, és pedig:

A hungarikumok leírása a szerzők nevének, ill. az anonym művek első címrendszavának betűrendjében;

A mutatók: személynévmutató, anonym művek címmutatója, nyomdász- és kiadói mutató, kronológiai mutató, a nyomdai és kiadói helyek mutatója;

A könyvtári szignatúrák jegyzéke;

Az irodalomjegyzék.

A katalógus címlap-fotós: minden tételről 11 x 8 cm nagyságú címlapfotót közöl. A címleírások így rövidített formában kerül(het)tek a jól olvasható fotók mellé. Ezek: sorszám, szerző neve, ill. címrendszó, megjelenés helye és éve, kiadó, ill. nyomdász, terjedelem, esetenként annotáció, hivatkozás korábbi bibliográfiá(k)ra. Példaként álljon itt egy unikum, az eddig csak Wolfenbüttelből ismert *Váradai énekeskönyv* (1566) címlapjának és címleírásának fénymásolata (ezután fm.). Ezen kívül még több unikum került napvilágra a Herzog August Könyvtárban. Így pl. Johannes Honterus 1596-ban Wittenbergben kiadott *Disputatio Aristotelicája*.

3. A katalógus – várhatóan – gazdag erdélyi vonatkozású anyagot mutat ki, hiszen a wolfenbütteli gyűjtemény erőssége a 16–18. századból, az Erdélyi Fejedelemség viharos évszázadainak idejéből való. Kiténik ez már a személynévmutatóból is, amelyben leggyakrabban – szintén nem váratlanul – Bethlen Gábor neve szerepel (86 esetben, 1–4. fm.), akit sorrendben Báthory István (53) és Báthory Zsigmond (28) követ, de pl. Bocskay István és II. Rákóczi György is előfordul (egyaránt 16 esetben, 5–10 fm.). A címleírások természetesen jórészt nem terjedelmesebb művekre, hanem gyakran csak a korban divatos néhány lapos röpiratokra, „újságokra” vonatkoznak. Mivel

azonban Carl Göllner *Turcica. Die europäischen Türkendrucke des 16. Jahrhunderts* c. műve (1-3. Buk. 1961–1978) az ilyen nyomtatványoknak csak egy részét öleli fel, a wolfenbütteli későbbi anyag nem tűnik a kutatás számára érdektelennek. Gyakori témája e nyomtatványoknak egy-egy fejedelem hadi tette, kiáltványa vagy levele, de megtalálható a gyűjteményben más háborús esemény híretől erdélyi jóvendőmondó jóslatig számos korabeli újság (11–12. fm.). Figyelemre méltó a Herzog August Könyvtár erdélyi témájú könyvgyűjteménye is. E könyvek főleg német nyelvűek, de van köztük angol, francia, latin és persze magyar nyelvű mű is (13–20. fm.). Szép számmal található ezek között az erdélyi százokkal foglalkozó könyv (21–24. fm.).

Németh S. Katalin megemlíti *Előszavában*, hogy a könyvtár egyleveles nyomtatványai, röplapjai között számos kiadvány van, amelynek metszetanyaga tudományosan még kiaknázatlan (XVI); e megjegyzés természetesen az erdélyi anyag ikonográfiai kiaknázatlanságára is vonatkozik. Véleményem szerint érdemes lenne pl. egy-egy német nyomda Erdéllyel kapcsolatos teljes termését is külön szemügyre venni. Ilyen lehetne pl. Heußler és Lochner nürnbergi tipográfusok tevékenysége (25–32. fm.) s így t.k. metszetanyaguk gazdaságos felhasználásának megfigyelése. Báthory Zsigmond 1595-ben fába metszett arcképét pl. több variációban éveken át felhasználták.

A wolfenbütteli hungarikumok népes csoportja a hazai szerzők külföldön megjelent munkáinak gyűjteménye. Szenci Molnár Albert szinte minden ilyen művének egy-egy példánya megtalálható a Herzog August Könyvtárban (33–38. fm.). Van-e még lappangó nyomtatott hungarikum Wolfenbüttelben? Ezt a katalógus szerkesztője sem tartja kizártnak (XII). Bármiként is legyen, a saját és kutatótársai által végzett sokéves gondos munka minden elismerést és dicsőretet kiérdemlő eredménye a hungarológiai kutatás fontos segédeszközévé vált. Ismertetésem azzal a reménnyel zárom, hogy a katalógus minél több Magyarországon és az országhatárokon kívül élő hungarológust ösztönözni fog a feltárt gazdag anyag megismerésére.

Futaky István
(Göttingen)

Georgius Györfly: *Diplomata Hungariae antiquissima*

*I. In aedibus Academiae Scientiarum Hungaricae Budapestini MCMXCII, 544 + 6 hasonmás-tábla –
Idem: Chartae antiquissimae Hungariae ah anno 1001 usque ad annum 1196. Budapest 1994.
Album 50 hasonmás-lappal + 95 lap szövegátírás*

Vannak tudományos kiadványok, amelyeknek szakmai jelentőségükön túlmenően jelzésértékük is van. Minden kutatónak saját jól felfogott érdeke, hogy ezeket a jelzéseket mielőbb érzékelje, és további munkáját ezek ismeretében végezze. Az ilyen publikációk tanulságai ugyanis különösen alkalmasak arra, hogy bevilágítsanak a kérdéses kutatási terület legidősebb alapkérdéseibe, és ezáltal tudatosítsák a további teendőket. Az alábbiakban a

magyar történetkutatás két olyan nagy jelentőségű teljesítményére kívánjuk felhívni a figyelmet, melyek nem csupán az erdélyi magyar történetírás számára nélkülözhetetlenek, hanem nagymértékben segíthetik mindazok munkáját, akik a Kárpát-medence kora középkori múltjával akarnak foglalkozni.

Györfly György, az Árpád-kori Magyarország történeti földrajzának folyamatosan megjelenő kötetei mellett,

1992-ben Magyarország története 1196 előtti legrégebb okleveles forrásainak korszerű, kritikai közzétételét kezdte el *Diplomata Hungariae antiquissima* címmel. Ezt követően 1994-ben ugyanezen időszak eredetiben fennmaradt okleveleit tette azokkal azonos méretű hasonmásokban hozzáférhetővé *Chartae antiquissimae Hungariae* címmel összeállított albumában. Az egymással szorosan összetartozó két kiadvány remélhetőleg azt jelzi, hogy elkezdődött a középkor kutatását a Kárpát-medencében hosszú idő óta bénító akadályok tervszerű lebontása, és ezzel új fejezet nyílhat az itteni medievisztika fejlődésében.

A jelenlegi siralmas helyzet előzményei bő másfél évszázadra nyúlnak vissza, és abban találhatók meg, hogy az egykori magyar állam felbomlása előtt nem jött létre középkori okleveleknek országos corpora. Bár Fejér György az 1829 és 1844 között megjelentetett *Codex diplomaticus regni Hungariae ecclesiasticus et civilis* című impozáns kiadványa 43 kötetével kísérletet tett erre, de végül is a magyar forrásközlés más irányt vett, és átfogó koncepció hiányában erejét felaprózta, energiája és akarata csak kisebb feladatok vállalására és ellátására futotta. Még az olyan tervek is elakadtak, mint Wenzel Gusztáv Árpád-kori vagy Nagy Imre Anjou-kori oklevéltára. Mindez már akkor akadályozta a középkori történeti kérdéseknek, azok összefüggéseinek országos szintű áttekintését, a forráskritika további fejlődését, és érintette az egész kutatás színvonalát.

Ez a kedvezőtlen helyzet tovább romlott 1918 után, amikor az egykori Magyarország középkori oklevélörökségének jelentős hányada, teljesen esetleges megoszlásban, több szomszédos állam kezelésébe került. A román, szlovák, szerb vagy osztrák történészeket ugyanis – egyébként érthető módon - csak a nekik jutott országrésze vonatkozó oklevelek érdekelték. Ezek tekintélyes része azonban nem náluk, hanem valamelyik szomszédjuk, többnyire Magyarország levéltáraiban lett volna fellelhető. A szomszéd országok történészei érdektelenségük, a magyarországiak pedig a szomszédok elzárkózása következtében fokozatosan elvesztették az áttekintést a teljes forrásanyag felett. Pedig az egykori államszervezet iratanyaga a történetkutatás forrásként tudományosan csak egységként értékesíthető, mert a valamikori történeti összefüggések természetesen nem a mai országhatárokhöz igazodva alakultak. A szomszéd államok történészei, főként a második világháborút követően, felismerték ugyan, hogy új országuk történetének tanulmányozásához egységes középkori oklevél-corpusra van szükségük, de minthogy ezt a mai országhatárok szerint állították össze, eleve megfosztották magukat az egykori összefüggések, mozgatórugók pontos feltárásának lehetőségétől. Erre jó példaként idézhető az osztrákok burgenlandi, a szlovákok felvidéki vagy a románok erdélyinek nevezett, de a Partium és a Bánság anyagát is felölelő oklevéltára, illetve az ezek felhasználására épülő szakirodalom jelentős része. Az egységes áttekintés hiányából következő ártalmak, félreértések vagy félremagyarázások hamarosan megmutatkoztak, és egyre sürgetőbbé tették a középkori magyar állam iratörökségének teljességére törekvő kritikai számbavételét.

Ezt a feladatot érthető módon a magyar kutatásnak kellett magára vállalnia. Nemcsak azért, mert egyedül neki volt erre teljes értékű szakmai illetékessége, hanem mert számára a középkori magyar történet színtere 1918 után is változatlanul az egykori ország egész területe maradt. A múlt század végétől fogva világos volt a magyar medievisták előtt, hogy a gazdag feltárt okleveles anyag tudományos felhasználása megkívánja a teljes középkori oklevélörökség „áttekinthető, a számtalan kiadásban elszórt közléseket összevető és ellenőrző s az eredeti oklevelek tanulmányozásán nyugvó, egységes kritikai feldolgozását” (Szentpétery Imre).

Fejérpataky László, Karácsonyi János, Szentpétery Imre és Jakubovich Emil előkészítő munkássága betetőzéseként végre 1957-ben a Magyar Tudományos Akadémia napirendre tűzhette az országos oklevél-corpus megvalósításának első szakaszát. Szakemberek szűk csoportjának felkészítettségét mozgatta az Akadémiát ebbe az irányba, mert az ötvenes évek marxista történetírásának vezetői nem csupán értetlenül álltak a medievisztikai kutatás és forrásfeltárás kérdéseivel szemben, hanem kifejezetten akadályozták is ezeket. Györfly György és a vezetése alatt dolgozó munkatársak konok kitarásának köszönhető, hogy leküzdve közönyt, gáncoskodást és minden egyéb akadályt, a kedvezőtlen körülmények ellenére, több évtizedes munkával elindulhatott a középkori Magyarország legrégebb, tehát XI–XII. századi okleveleinek korszerű szövegkiadása és hasonmás-gyűjteménye. Minthogy a két kiadvány összefügg egymással és kiegészíti egymást, az alábbiakban együttesen ismertetjük őket.

A *Diplomata Hungariae antiquissima* 1992-ben megjelent első kötete az 1000 és 1131 közötti időszakból az akkori Magyarországra vonatkozóan reánk maradt 157 oklevélszöveget közli. Ezek sorát a *Függelék* 7 olyan szöveggel egészíti ki, amelyek magyarországi vonatkozása vitatható, noha a korábbi kutatás ilyenekként használta fel őket, továbbá 8 olyan oklevél regesztájával, amelyeket 1526 után hamisítottak.

A fenti iratanyagot kiállítók szerint csoportosítva, közülük 84 a magyar királyoktól és családtagjaiktól, 5 magyarországi egyháziaktól (püspököktől, apátoktól, papoktól), 14 magyarországi világiaktól (előkelőségektől, városoktól), 24 római pápáktól és legátusaiktól, 20 külföldi egyháziaktól, 12 német-római, 2 pedig bizánci császároktól, 3 Velence vezetőitől, végül 8 egyéb külföldi előkelőségektől származik. A kiállítóknak ez a pusztas felsorolása is kifejezően világít rá arra a politikai-művelődési közegre, amelyben a magyarországi okleveles irásosság megindult és legrégebbi korszakában alakult. Az eredetiben, átiratban, egyszerű másolatban vagy tartalmi említésben fennmaradt szövegek mellett a kiadvány néhány olyan oklevéltörödéket is hoz, amelyeknek emlékét középkori elbeszélő forrás őrizte meg. A közölt szövegek, néhány görög és héber oklevél kivételével, mind latin nyelvűek. Hasonlóképpen latin nyelvűek a szövegekhez csatlakozó különféle kiadói jegyzetek, mutatók és jegyzékek.

A paleográfiai album viszont csak az eredetiben megmaradt oklevelek hasonmásait tartalmazza. Ezek száma 1196-ig összesen 50. Az ismeretes szövegek meny-

nyiségéhez viszonyítva tehát meglehetősen kevés oklevél került el napjainkig az enyészetet. Ennek magyarázata talán abban keresendő, hogy az irományok intézményes, azaz levéltári őrzése csak a XII. század közepétől fogva kezdett szokásossá válni a magyar királyok udvarában és az egyházi intézményeknél. Pl. ismeretes, hogy a királyi levéltárat a székesfehérvári templom tornyában őrizték a XII. századtól fogva, míg a püspökségek és káptalanok iratvédelmi gyakorlata csak a XIII. század folyamán alakult ki, főként hiteleshelyi tevékenységükkel párhuzamosan. Ezek a legkorábbi levéltárak azonban a tatár, majd a török dúlások, végül pedig a reformáció során részben elpusztultak, részben erősen meghiányosultak. Sok iratnak legalább a szövege fennmaradhatott volna, ha a korábbi jogbiztosító oklevelek átírása már a XIII. század előtt meghonosodik a magyarországi írásgyakorlatban.

Mindezek ellenére a fenti két kiadványban közzétett forrásanyag így is elegendő a középkori magyar oklevél és írástörténet szilárd megalapozására, eredményeinek mindenkor és nemzetközi szintű ellenőrzésére. Györfly György nem is mulasztja el a kitűnő alkalmat, hogy ebben a latin nyelvűsége folytán a nemzetközi medievisztika minden művelője számára hozzáférhető két kiadványában felvázolja mind a magyarországi okleveles írásbeliség első korszakának, mind pedig a magyar középkori forráskutatásnak a fejlődését és alapkérdéseit.

A paleográfiai album történeti-oklevéltani bevezetéséből megtudhatja az érdeklődő, hogy a keresztyén királlyal egyidejűleg 1001-ben meginduló magyarországi oklevelezés kezdeti szakaszában milyen hatások alatt fejlődött, és milyen szálak segítségével kapcsolódott be az európai latin diplomatikai gyakorlatba.

Az első magyar királynak a német-római császári házzal való rokoni kapcsolataiból természetes módon következett, hogy nem kísérleteztek, hanem készen átvették a császári kancellária vívmányait, és annak színvonalán indították el a fiatal királyság írásgyakorlatát. A napjainkra áthagyományozott legrégebbi magyar királyi oklevélről, az 1001-ben kelt pannonhalmi alapítólevélről pontosan megállapítható a külföldi kutatás, hogy III. Ottó császár Heribert nevű kancellárja C-vel jelölt, ismeretlen nevű jegyzője állította ki. Ezenkívül Szent Istvánnak a pécsi és a veszprémi püspökség létesítéséről szóló, 1009-ben kelt oklevelei is a császár itáliai-lombardiai kancelláriájának vitathatatlan hatásáról tanúskodnak. Innen pedig már valósággal következett a közvetlen velencei és a magyar-horvát államszövetség kialakulása (1091) után pedig a horvát-dalmáciai közvetítéssel érvényesülő velencei hatás, különösképpen a missilis leveleket illetően. Tovább erősítették ezeket az összefüggéseket a meginduló keresztes hadjáratok, melyeknek szárazföldi útvonala Magyarországon át vezetett. Ennek következtében erősödtek a nyugat-európai egyházi kapcsolatok, melyek révén flandriai és lotaringiai, majd francia hatások kezdtek mutatkozni a magyarországi oklevelezésben.

Ez a nyers felsorolás is érzékeltetheti, hogy a magyar gyakorlat éppen a dinasztikus és egyházi összeköttetések szálán feltűnő gyorsan és teljesen beleilleszkedett a latin nyelvű oklevelezés általános gyakorlatába, átvette annak

vívmányait, és lépést tartott annak fejlődésével. Emellett epizodikus jellegű Magyarország XI–XII. századi oklevelezésében a görög nyelvű írásosság párhuzamos jelenléte, mely a dinasztia bizánci családi kapcsolataira vezethető vissza. A magyar királyság és egyház megalakulása ugyanis napjainkig kiható érvénnyel a Kárpátoknál vonta meg a latin és a bizánci művelődési terület európai határát.

Ugyanebben a fenti időszakban alakultak ki és szilárdultak meg az oklevelezés magyarországi írásszerve, az oklevelek főbb fajtái, ezek szerkezete, formulakészlete, megerősítési módjai. Míg kezdetben a királyi kápolna tekinthető az oklevéladás kizárólagos intézményének, a társadalom lassan növekvő írásigényének kielégítésébe később fokozatosan bekapcsolódtak a királyi prépostságok, káptalanok, püspöki udvarok írástudó, művelt papjai is. Az alkalmi jegyzők által magánfelek kérésére kiállított oklevelek jogérvényességét az biztosította igazán az írástudatlan társadalom előtt, ha azt a kápolnaispán, az uralkodói jóváhagyás jeleként, a királyi pecsét rátételével megerősítette. A királyi kápolnának ez a tevékenysége II. Béla uralmával (1131–1141) kezdődően, majd II. Géza (1141–1162), valamint III. István (1162–1172) király idejében vált rendszeresebbé és vezetett el az oklevelek számának észrevehető növekedéséhez. Azonos irányban hatott az írás jogbiztosító szerepének és a közhitelű pecsét fogalmának elfogadása a társadalom részéről. A királyi kápolna személyzete felett egyházi felügyeletet gyakorló esztergomi érsekség és a királyi hatalom politikai összeütközései III. István alatt, majd III. Béla (1172–1196) trónra kerülésekor szükségessé tették, hogy a királyi oklevéladást függetlenítsék az udvari papság szervezetétől. Ezt a feladatot a párizsi egyetemen tanult négy kancellár: Kalán, Jób, Adorján és Katapán 1181 és 1198 között oldotta meg kifejezetten francia minták szerint. Az ő munkájuk nyomán alakult ki a királyi oklevelek végleges szerkezete és kiállítási formája, mely végig meghatározó modellje maradt a tovább is differenciálódó magyarországi középkori oklevelezésnek.

A kancelláriai ügyvitel megszervezésében már a középkori magyar krónikák is különös szerepet tulajdonítottak III. Béla királynak. Szerintük, a pápai és a császári gyakorlat mintájára, ő vezette volna be a magyarországi oklevelezésbe az írásos petíciók kötelező benyújtását. A magyar történetírás pedig, egy 1181-ből való oklevél arengájának szavaira alapozva, egészen a közelmúltig úgy fogalmazott, hogy e Bizáncban nevelkedett uralkodó magát az írásbeliséget „vezette be” országa ügyintézésébe. Kubinyi András kutatásai nyomán azonban ma már összetettebbnek látjuk mindazt, ami a magyarországi okleveles írásbeliségben a XII. század végén kétségtelenül végbement. Az írásbeliségnek az ügyintézésbe való bevezetéséről beszélni bizonyára túlzás és korai lenne. Az 1181. évi említett oklevél eléggé általánosságban mozgó szavai legfeljebb a magánjogi íráshasználatra vonatkoztathatók, de semmiképpen sem az írásbeliség egészére. A korszakos fordulat jelentőségét egyáltalában nem csökkenti, hanem egyenesen növeli, ha ezt nem egyetlen személynek, III. Béla királynak, hanem a párizsi egyetemen tanult és az

uralkodó környezetéhez tartozó művelődési-politikai elitnek, tehát egy új értelmiségi rétegnek tulajdonítjuk. Ennek a szélesebb társadalmi háttérnek tulajdonítható, hogy az örvendetes fellendülés a király halála (1196) után sem torpant meg, hanem a XIII. század egész folyamán tovább tartott a magyarországi oklevelezés mennyiségi és minőségi növekedése.

A XII. század végi fejlődésnek, a királyi kancellária reformja mellett, másik nagy eredménye volt az egyházi testületek, főként káptalanok és konventek szórványos és alkalmi oklevelezésének intézményesítése az ún. hiteleshelyek alakjában. Ezek a nyugat-európai közjegyzők, egyházi offiálisok feladatkörét a világi társadalom írásigényeinek megfelelően ellátó, sajátos írásszervek a XIII. század folyamán lettek fontos tényezői a magyarországi íráshasználatnak, éppen az oklevelezés tömeges jellegűvé fejlesztése által.

A két kiadvány bevezető tanulmányainak külön is kiemelendő érdeme, hogy teljes egészében ismeri, felhasználja és jelentőségének megfelelően értékeli mindazt is, amit a Magyarországgal szomszédos népek történettudománya napjainkig teljesített a Kárpát-medence középkori okleveles forrásanyagának kutatása területén. A régió minden medievistájának hasznára válhat az a szakszerű tájékoztatás, amit szomszédjai eddigi eredményeiről és jövődőlő törekvéseiről e forrásokkal kapcsolatosan innen megtudhat. Györfly György pontos információi és tárgyilagos kritikai megállapításai közelebb segíthetik térségünk szakkutatóit annak felismeréséhez, hogy erőfeszítéseik egyeztetése, a teendők ésszerű megosztása, az eredmények kölcsönös számontartása nélkül nem juthatnak teljes birtokába annak az egyedülálló tudományos kincsnek, amit az egykori Magyarország középkori gazdag oklevélanyagában közösen örököltek.

Mind az oklevéltárat, mind pedig a paleográfiai albumot a ma elérhető legteljesebb anyaggyűjtés, legigényesebb tudományos apparátus és legtökéletesebb technikai, tipográfiai kivitelezés jellemzi. Mostantól fogva tehát mindenki számára korszerű kiadványban könnyen hozzáférhető a magyarországi diplomatika és paleográfia első korszakának teljes anyaga és minden kutatási, kritikai megfigyelés, amit az egyes íráslelekkel kapcsolatosan, a magyaron kívül az osztrák, horvát, szlovák, cseh, román és szerb történetírás eddig tett. Ennek következtében az ezutáni kutatás két olyan nélkülözhetetlen, újabb kézikönyvhöz jutott, melyek biztos kiindulópontot szolgáltatnak minden további vizsgálódáshoz. A paleográfiai album hasonmásaihoz külön füzetben csatlakoznak az oklevélszövegek átirásai és minden egyéb, amit a kutatóknak tudniuk kell az eredetiek ismérveiről, jelenlegi fizikai állapotáról.

Ismeretlen oklevelek felmerülése Magyarország történetének erre a korai szakaszára vonatkozóan – az eddigi kutatások alaposága következtében – ma már nem valószínű. A Györfly által közzétett oklevelek tehát eddig sem voltak kiadatlanok, de így, egyetlen kötetbe összefogva mégis szolgáltathatnak meglepetéssel. Pl. az erdélyi múlt kutatói számára azzal, hogy a szűkebb pátriájukra vonatkozó oklevelek sorát nem az 1075-re keltezett garamszentbenedeki alapítólevél nyitja meg, amint ezt a

Román Akadémia oklevél-corpora tartja, hanem a Magyarlapádra vonatkozóan 1023 és 1038 közötti időből, Szent István királytól és Gizella királynétól származó információ. Azt is tudomásul kell vennie a romániai medievistikának, hogy az említett garamszentbenedeki oklevél állítólag 1075-ből való tordai adata csak a XIII. századi átírás során interpolálódott a korábbi szövegbe.

Minthogy a későbbi vajdaság területén az oklevelezés az ország belső tájainhoz viszonyítva lassabban terjedt, a paleográfiai album 50 eredeti darabja közül csak egyetlen olyan akad, amelyik teljes egészében erdélyi vonatkozású. Ebben az 1165-ben kelt oklevélben III. István király tett adományt az erdélyi sószállítás vámjából az Álmos herceg által 1108 körül a szilágysági Meszes hegységben alapított Szent Margit-kolostor javára (32. sz.).

Bár a napjainkig fennmaradt eredeti okleveleknek, illetve a legutóbbi háborúban elpusztultak fényképeinek a felkutatása is nehéz feladat volt, a két kiadvány tudós gondozóira még több terhet rótt az iratok helyes keltezése és a szövegek végleges megállapítása. Györfly professzor és munkatársai ugyanis minden esetben visszamentek az eredetiekhez, ezek hiányában a középkori átiratokhoz, tartalmi említésekhez, regisztrumokhoz és a kéziratos teljes szöveghagyomány ismeretében állapították meg a kiadásra kerülő szöveget. Ez az okmánytár tehát a forrás végleges és hiteles szövegét tartalmazza, mentesít a korábbi, sokszor gyatra publikációk használata, a szétágazó kritikai irodalom hosszadalmas áttanulmányozása alól, mert a különféle jegyzetekből az oklevelek hitelessége, forrásértéke, az esetleges interpolálás vagy hamisítás ideje és valószínű indítékai felől lényegre törő, tömör tájékoztatás szerezhető. Ezek az alapos kommentárok egyes esetekben valószínű forrástanulmányokká bővülnek.

Meggyőződésünk, hogy az ismertett két kiadvány nélkülözhetetlen és megbecsült munkaeszköze lesz a Kárpát-medence történetére irányuló medievisztikai kutatásnak, öregbíti a magyar történettudomány nemzetközi tekintélyét, és hatékonyan hozzájárul ahhoz, hogy az egykori magyar állam középkori okleveles forrásanyagát annak mindegyik örököse pontos szövegkiadásban és hasonmásokban, azonos diplomatikai-paleográfiai módszerekkel tanulmányozhassa. Az is kétségtelen, hogy a forráshasználat módszereinek egységesítése, a teljes anyag és problematikája áttekinthetőségének lehetősége hosszabb távon csökkenteni fogja a Magyarország és szomszédai történetírásában a közös múlt tanulmányozását és értékelését illetően manapság megfigyelhető gyökeres különbségeket. A jelenlegi áldatlan helyzetből csak céltudatos, fáradtságos munkával ezen a Györfly professzorék által mutatott úton lehet kijutni, és ebbe az irányba az első lépéseket a magyar történetkutatásnak kellett megtennie.

Egész térségünk medievisztikáját vinné hatalmas lépéssel előre, ha a fenti két kiadványban a magyar forráskutatás távlati koncepciója megvalósításának egyik első állomását láthatnók. E század harmincas éveitől fogva tervszerűen folyik az egykori Magyarország egész területére vonatkozóan bárhol fellelhető középkori oklevelek összegyűjtése a Magyar Országos Levéltár Diplomatikai Fényképgyűjteményébe. A Vatikáni Levéltártól eltekintve,

mára már külföldön is csak kisebb lappangó oklevélegyüttesek maradtak feltáratlanul. A feltételek tehát az anyaggyűjtés vonatkozásában adottak a középkori oklevél-corporus tervbeviteléhez.

Ilyen, évtizedeket igénylő munkához természetesen tudománypolitikai döntés, elegendő szakember és pénz szükséges. Bár a jelenlegi körülmények egyik vonatkozásában sem kedvezőek, Györfly professzor két kiadványa mégis azt jelzi, hogy ami napjainkban egyáltalában megvalósítható, az jó irányban halad. Borsa Iván 1987-ben befejezte az Árpád-kori királyi oklevelek kritikai jegyzékét, melynek összeállítását Szentpétery Imre 1913-ban kezdte el. 1951-től fogva folyik és jelenleg már az 1415–1417 évnél tart a Zsigmond-kor (1387–1437) okleveleinek Mályusz Elemér által elkezdett és Borsa Iván által folytatott regesztázása. Kristó Gyula munkatársaival együtt 1990-től fogva már öt regesztakötetet tett közzé az Anjouházból származó királyok 1301 és 1386 közötti okleveleiből. Munkában van és belátható időn belül elkészülhet a *Diplomata Hungariae antiquissima* második kötete, mely az 1132–1196. évek anyagát fogja hozzáférhetővé tenni, a fentebb ismertetett korszerű módon. Végül van már illetékes szakember az Árpád-kor nem királyi okleveleinek feldolgozására is.

Az országos oklevél-corporus létrehozása érdekében a következő lépés az 1197–1301 közötti teljes oklevéltanyag korszerű kritikai kiadása kellene hogy legyen, az ismertetett *Antiquissima*-kötet módszerével. Azok a szempontok és szükségletek, amelyek a legrégebb oklevelekkel kapcsolatos kérdések végleges rendezését indokolták, változatlanul érvényesek az Árpád-kor későbbi szakaszára is. A Szentpétery–Borsa szerkesztette kötetek regesztáiban feltárt királyi oklevelek száma összesen 4410. Az egyéb, tehát nem királyi oklevéladók iratai sem haladhatják meg lényegesen ezt a számot. 8–10 000 oklevél teljes szövegű kiadása, latin apparátussal felszerelve, távlati tervbe ütemezve, bár irtatlan munka, mégsem kivihetetlen, irreális feladat a jelenlegi körülmények között sem. Megjegyzendő, hogy a Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottságának 1913. évi, fentebb említett határozata is eredetileg az Árpád-kor teljes (tehát királyi és minden egyéb) okleveles anyagának in extenso való kritikai kiadását írta elő. Ennek teljesítése, éppen a Kárpát-medencében lezajlott gyökeresen megváltozott körülmények miatt, most már tovább nem halogatható feladata a magyar történettudománynak.

1301 után azonban előbb fokozatosan, majd ugrásszerűen annyira megnő az oklevelek száma, hogy országos corpus megvalósítása csakis regesztakiadvány alakjában képzelhető el; úgy, amint ez az Anjou- és a Zsigmond-kor esetében máris munkában van. Akik idegenkednek a regeszta alakban való feltárástól, megfélekednek az új reprodukciós technikák kínálta nagy lehetőségekről. Pedig a regeszták és reprodukciók kombinálásával a kutatást illetően megtakarítható, illetve a leglényegesebb, váloga-

tott szövegekre korlátozható a költséges oklevéltárak kiadása. A paleográfiai és a latin nyelvi ismeretek ugyanis napjainkban már a medievisták szűk csoportjára korlátozódtak a történészek körében is; ők pedig a regeszták alapján kiválaszthatják a munkájukhoz éppen szükséges szövegeket, azokról reprodukciókat szerezhetnek, és ezeket az eredetiekkel egyenrangú hasonmásokat akár otthonukban is tanulmányozhatják. Ha e regeszta-corporus kötetéhez minél részletezőbb, az összes nevet és tárgyat feltüntető mutató(ók) csatlakoznak, ez a megoldás belátható időn belül teljes értékűen hozzáférhetővé teheti minden kutató számára a középkori Magyarország egész oklevélőrkőségét. Ezzel kapcsolatban időszerűnek véljük azon is elgondolkozni, hogy a magyarországi középkor és okleveles forrásai javasolt módon való feltárásának záró időhatárát a mohácsi csatavesztés (1526) helyett nem inkább a főváros török kézre kerülését (1541) kellene-e tekinteni – amiként ezt az erdélyi magyar kutatás már hosszú idő óta teszi.

Györfly György és munkatársai fentebb ismertetett, minden elismerést megérdemlő kiadványai reményt keltenek arra vonatkozóan, hogy a magyar forrásfeltárás, az adott helyzettel számolva, magára talált, és a jövőben évtizedes távlatokban megfogalmazott, határozott koncepció alapján fogja végezni munkáját, legalábbis a középkor vonatkozásában. És talán majd egyszer eljön annak is az ideje, hogy az 1918 előtti Magyarország írásos forrásanyagát a térség közös örökségén jelenleg inkább osztozkodó, mint osztozó történetírások egyeztetett tervek szerint tárják fel a tudomány céljaira. Az örökösök közül azonban jelenleg belátható időn belül egyedül a magyar történetírás látszik késznek, szakmailag és szemléletében alkalmasnak arra, hogy a felbomlott egykori fejlődési egység, a magyar királyság múltjának forrásaival kizárólagosan a tudomány érdekei szerint foglalkozzék.

Befejezésül meg kell emlékeznünk arról, hogy a tudományos tartalomhoz, a szakmai munka színvonalához minden tekintetben méltó a kiadói szerkesztés, gondozás, a tipográfiai kivitelezés és a hasonmásoknak ez eredetieket szinte teljes értékűen pótló technikai színvonala. A szövegekhez csatlakozó többféle jegyzetanyag igényes tipografizálása a szerkesztők és a nyomdai kivitelezők, a hasonmásablak pedig a fényképezés és a cinkográsusok kiváló szakértelmét dicsérik. A kötetek technikus munkatársainak hozzáértése, ízlése és odaadó közreműködése tette a tudós munkaközösség több évtizedes erőfeszítéseinek eredményeit olyan tudományos teljesítménnyé, mely a nemzetközi szakirodalom mércéjét minden tekintetben megüti. Ezért remélhető, hogy legrégebb okleveleink hasonmásai besorolódhatnak a *Monumenta mediaevi* című nemzetközi facsimile-sorozatba, mely az egyes európai országok legrégebb anyagát teszi hozzáférhetővé az egyetemes írástörténeti kutatás számára.

Jakó Zsigmond

Klanciczay-Emlékkönyv

Tanulmányok Klanciczay Tibor emlékére. Szerkesztette Jankovics József, a mutatót összeállította Héjjas Eszter. A Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtörténeti Intézete. Balassi Kiadó. Bp. 1994. 398 lap

A kötet, amelyről megkísérlem tájékoztatni az olvasót, három nagyobb és két kisebb szakterületet ölel fel: régi magyar irodalom; világirodalom, összehasonlító irodalom és kulturális kapcsolatok; történetírás, beleértve a vallás- és művelődéstörténetet is. A két kisebb: irodalomelmélet és könyvszerzési tanulmányok.

Meddő próbálkozás volna bemutatni mindenik dolgozatot, amelyeknek szerzői kivétel nélkül Klanciczay Tibor barátai, munkatársai, tanítványai vagy tisztelői közül kerültek ki, és legtöbbjük a korán elhunyt nagyszerű tudós szellemi örököse gyanánt végzett vizsgálatokat a már említett területek valamelyikén. A magyarok mellett tíz külföldi is tisztelettel adózik a néhai professzor emlékének; olyan szakemberek, akik tudományos körökben jól ismertek, s ugyanakkor Klanciczay Tiborhoz, az emberhez is közel álltak.

Valamennyi tanulmány jellemzője a tömörség és a nyitottság: kevés szóval sokat mondanak a tárgyalt kérdésekről, és ugyanakkor mindaz, ami szőnyegre kerül, európai távlatot kap, mert a jelenségeket sohasem elszigetelten, hanem mindig összefüggéseikben vizsgálják, bizonyosságul annak, hogy a magyar kultúra és annak egyik része, a magyar irodalom, mindig nyitott volt Európa felé, amelytől sok szellemi értéket, indíttatást nyert, de nem keveset adott is vagy esetleg közvetített.

Ha a kötetet abból a szempontból vizsgáljuk, hogy mennyiben kapott benne helyet a bennünket közelebből érdeklő erdélyi kultúra, akkor öt dolgozat jöhet szóba. Balázs Mihály *A Válaszúti komédia hátteréhez* címmel arról ír (177–205), hogy nem Basilius István volt a komédia írója, viszont egyes, Basiliustól leírt események szerepet kaptak a darab létrejöttében; a szerző valószínűleg Válaszúti György volt, 1571 végén a kolozsvári iskola egyik vezetője.

Másodikként említhetjük Nemeskürty István *Sorscsapások krónikása – Kiegészítő jegyzetek egy Forgách Ferenc-portréhoz* című dolgozatát (206–211). A tudós és népszerű író alapos érveléssel cáfolja, hogy Forgách Ferenc rosszindulatú embergyűlölő lett volna; eloszlatja azt a tévhitet, hogy a reformáció híve volt (ebből csak annyi igaz, hogy kritikai magatartással élt bizonyos egyházi tanítások irányában), s egy külön alfejezet foglalkozik azzal, hogy Forgách Ferenc miért pártolt az erdélyi fejedelemséghez. A szerző valószínűnek látja, hogy Forgách itáliai útja során kapott ösztönzést arra, hogy Erdély felé tájékozódjék. „Forgách abban bízott, hogy sikerülhet Erdély és a Magyar Királyság egyesítése, ő ezen óhajtott Erdélyben munkálkodni, valamint az általa gyűlölt Bekes Gáspár-párttal szemben a Báthori-csoportot támogatta” (208–209). Erre mutat az is, hogy Báthori István megbízásából Krakkóban is járt követként.

Csak röviden szólunk a következő két, egyébként lényeges kérdést boncolgató, erdélyi vonatkozású magvas

tanulmányról. Németh S. Katalin *Bethlen Kata és Eleonora Petersen-Merlau* címmel (379–385) a két pietista asszony életpályáját és önéletírását veti egybe, s általános jellegű észrevételeket tesz a pietista női magatartásra és önéletírásra nézve. Káldos János *Egy fejezet az unitárius egyháztörténet-írás történetéből* címmel Kénosi Tózsér János és Uzoni Fosztó István *Historia Unitariorum* című kéziratosa művének keletkezéstörténetéről, sorsáról, kéziratáról ír (386–397).

Csak áttételesen kapcsolódik Erdélyhez – ugyanakkor azonban a legtöbb európai országhoz – az a terjedelmes és olvasmányos, számomra a legtöbb újat nyújtó tanulmány, amelyet Petneki Áron írt *Tanta malitia itineris, avagy az utazásnak veszedelmes voltáról* címmel (10–31). A huszadik században, amikor reptülőgépen és más korszerű járműveken lehet idegen tájakra eljutni, elgondolkoztató az, hogy a régi embernek mennyi nehézséggel kellett szembenéznie, ha utazásra szánta el magát. A tanulmány bevezetőjében a szerző idézi Enea Silvio Piccolomini (a későbbi II. Pius pápa) sorait e nehézségekre nézve: „Mennyi szorult helyzettel kell szembenézni: mély folyókon átkelni, omlatag hidakon keresztülvonulni, lovagolni sötétben, esőben, szélben, hóban, sárban, jégben, folyóvízekben és tuskés bozótokon keresztül, erdőben, köveken, sziklafal tetején, szakadék mélyén, útonálló és ellenség közepette” (10). A mi Temesvári Pelbártunk ezekhez hozzáteszi, hogy az utazás a halál közelségét is felidézti; éppen ezért a hosszú útra vállalkozónak rendezett körülményeket kell hátrahagynia, például végrejeleneznie kell. Egy másik hitszónok, a német Johannes Geiler von Kaysersburg arról is beszél, hogy az utazónak miként kell testileg felkészülnie a megpróbáltatásokra: „Bőríszkájába tegyen kenyeret, bort, orvosságot és tűzszerszámot. [...] Pénzét jól rejtse el, s ha mégis kirabolják, ne szégyelljen koldulni. Jó kalapja, köpönyege, botja legyen” (11).

Kik indultak útnak a régi időkben? Először is az uralkodók, hiszen az állandó főváros intézménye későn jött létre, s például a magyar királyok egyaránt tartózkodtak Esztergomban, Székesfehérvárról, Budán, Visegrádon és másutt. Utaztak a püspökök is, hogy Rómában felszenteljék őket, vagy zsinatokon vegyenek részt, vagy a szerzetesek, akár koldulás, akár hittérítés volt a céljuk. A tanulóifjúságot a híres nyugati egyetemek vonzása készítette útra. Ugyanígy a vándorlegények, akiknek a céhek előírták, hogy szakmájukat nyugati mesterek műhelyeiben fejlesszék nagyobb tökéletességre. Nagyon sok volt a zarándok is, aki Jeruzsálem felé tartott. Napjaink problémáira utal a cigánykaravánok kóborlása: a XVI. században az egész német-római birodalom területéről kiiltják őket, mert „lopnak, csalnak, kurválnak [...] a törököknek kémkednek” (16).

Gyakoriak az utasokat sújtó balesetek is: a ló néha megbotlik és leveti utasát, a kocsikerék vagy tengely

eltörlik, máskor a beszámolók vadállatok támadásairól emlékeznek meg. S a baj néha onnan jön, ahol az utazó biztonságot remél: a fogadóknak ellopják a vendég lovát, s a már idézett Enea Silvio Piccolomini szerint ezekben „mocskos, bűdös, szakadozott ágyneműt kapsz, tegnap még ragályos beteg vagy hulla feküdt benne. Hálótársad biztosan rühes, egész éjjel vakarózik, a másik köhög, a harmadik bűzös lehetévével nem hagy aludni [...] a tolvajok is veled egy nyoszolyán alszanak, s alighogy elszenderedtél, fölkelnek, és még az alattad levő tárgyakat is ellopják. Ringyók, cselédek, kerítők, csepűragók, komédiások, ingyenélők vannak ott, akik folyton-folyvást perlekednek, és akkora lármát csapnak, hogy nem aludni, de még szomszédod szavát megérteni sem vagy képes” (25).

Jó érzéssel forgattam a Klaniczay-Emlékkönyvet, annál is inkább, mert a *Humanizmus és reformáció* című Klaniczay szerkesztette kiadványsorozat harmadik köteteként az ő kedves, az erdélyi kutatók támogatására mindig kész pártfogásával láthatott nyomdafestéket első nagyobb művem, az *Abafáji Gyulai Pál* című kötetem 1974-ben, mint ahogy másoknak is készségesen segített az ebbe a tárgykörbe vágó munkáik megjelenésénél.

Egészében véve az Emlékkönyv – amelynek kéziratát a halálos beteg tudós még megsimogathatta, de kinyomtatását már nem érthette meg – méltó tiszteletadás a XX. századi magyar irodalomtörténet-írás kimagasló egyénisége. Klaniczay Tibor előtt.

Szabó György

Georg Kraus: *Erdélyi krónika 1608–1665.*

*Vogel Sándor fordításában, bevezetésével és jegyzeteivel. Ómagyar Baráti Társaság Kiadói Részlege.
Bp. 1994. 800 lap*

Történetírásunk régóta adós Georg Kraus *Erdélyi krónikájának* magyar nyelvű megszólaltatásával. Ezt a feladatot vállalta magára Vogel Sándor ma Budapesten élő, erdélyi származású történész, aki több éves munka után az idén (1995) februárban mutatta be a Teleki László Alapítvány központjában az érdeklődőknek a XVII. századi szász történetírás e legjelentősebb alkotását.

A segesvári városi tanács jegyzőjének műve nélkülözhetetlen azon szakemberek számára, akik otthonosan kívánnak mozogni a XVII. századi Erdély történetében, műveljék a históriát akár magyar, akár román vagy német nyelven. Hiszen e korszakról alkotott képünk csak akkor válhat teljessé, ha Baranyai Decsi János, Szamosközy István, Bajtí Veres Gáspár vagy Bethlen Farkas és Bethlen János történeti művei mellett ismerjük a szász historiográfia alkotásait is. Ez ugyanis eltávolodva a XVI. századi szász történetírók (Bomel, Siegler, Schesäus) hungarus, pannon szemléletmódjától, a szász rendi érdekeket képviselő történetírássá alakult. Ezen belül Georg Kraus az erdélyi fejedelemség életében oly jelentős szerepet játszó szász polgárság szószólójának tekinthető.

Kraus művét a páduai egyetemen elsajátított antik historiográfiai felfogás (Cicero, Sztrabón, Polübiosz hatása) és a reformáció teokratikus történelemszemlélete jellemzi. A szerző a humanista történetírás vonásait is magán hordozó előszavában Ciceróval vallja, hogy a történelemben mindennek az igazság, a költészetben pedig a gyönyörködtetés a célja. Ezt a hitvallást követve igyekszik hangsúlyozottan tárgy- és tényeszerű kortörténetet nyújtani. Természetesen e tárgyilagosságra való törekvését korlátozta, hogy koráról írt, továbbá a számára elérhető információk milyensége. Hiszen a segesvári tanács jegyzőjeként nem mindig juthatott a nagypolitika kulisszái mögött rejtőző adatok, tények birtokába, noha amint azt a krónikájába bekötött eredeti okmányok is bizonyítják, a humanizmus forrásfelhasználó szemléletének maga is híve volt. Emiatt azonban az események leírásakor, az azokat előidéző okok vizsgálatakor sokszor a szóbeszédre, a

másodkézből származó információkra kell hagyatkoznia. Ennek ellenére műve nem válik kisszerű, helyi érdekű krónikává, s ez természetesen tehetségének és tudásának, képzettségének köszönhető. A fentebb említett nehézségek dacára legtöbb kortársától eltérően Kraus írásában igyekezett kitérni az európai eseményekre, s ezeknek az erdélyi fejedelemségbeli eseményekre gyakorolt kihatásaira, s különösen szívesen időzött el a diplomáciai tárgyalásokon, követjárásokon. Természetesen – amint azt a Kraus művét elemző tanulmányában Vogel Sándor is megállapítja – információit tekintve nem vetekedhetett a kancellár Bethlen János vagy a fejedelem belső titkos deákja, Szalárdi János tájékozottságával.

A krónika legértékesebb részének talán a művében körvonalazódó társadalomrajz tekinthető, hiszen rendnemi hovatartozásánál fogva a szász társadalom részeként ábrázolja azt, s ebből a szemszögből vizsgálja az Erdélyben élő többi etnikumot is. Valószínűleg a cicerói historiográfiai felfogásnak köszönhetően azonban művéből szinte teljességgel hiányoznak a különböző népcsoportokat érintő általános érvényű megjegyzések. A szászszághoz való tartozását természetesen - még ha nem is tudnánk erről - egyértelműen kiolvashatjuk a sorok közül. Ugyanakkor azonban megállapíthatjuk, hogy egész művén átvonul egy mai szóhasználattal élve egyetemes szemlélet: Kraus az embereket, akiket a földi történések alakító tényezőinek tart. cselekedeteik szerint ítéli meg, s ítéletei a szilárd keresztény erkölcsi értékrenden nyugsznak. Az Erdélyben élő népekkel kapcsolatos előítéletei, ha voltak is ilyenek, művéből nem ismerhetők meg világosan. Krónikájában a személyek és nem a népcsoportok jellemzésére fekteti a hangsúlyt. Mivel a másság kérdése manapság oly gyakran kerül szóba, érdemes e helyt is pár mondat erejéig kitérnünk arra, hogy miként látta a szász történetíró az Erdélyben élő két másik legjelentősebb népcsoportot.

Jellemző Kraus óvatosságára és körültekintő voltára, hogy a magyarokról írt legbővebb negatív jellemzést egy török szájába adja: „Ti szegény szászok! A nagy hatalmú

császár és én ismerjük minden bajotokat: [tudjuk], hogy miképpen én szorongatom a ruhámat – amely skarlátvörös volt –, azonképpen szorongatnak és rágnak benneteket a magyarok, és ez az oka pusztulásotoknak.” Kemény János menekülő seregéről szólva pedig „kevély, becsvágyó embereknek” nevezi a magyarokat. A magyarok közül – protestáns lévén – a katolikusokat nem tartja megbízhatóknak „Magyarország és Erdély nagy urai – írja –, főként a pápista vallás felé hajlók között sok cselszövő akadt.”

Kraus sajátos színben ábrázolja Kolozsvár lakóit: „Olyannyira hivalkodtak pompázatos ruházattal, hogy Erdélyben kevesen tudtak túltenni rajtuk. Az asszonyszemélyek oly messzire mentek a pompakedvelésben, hogy még a közönséges mesterek feleségei is selyemruhába öltöztek. Ami pedig a kereskedők és egyéb előkelő emberek feleségeit illeti, a szűcsök pompás szőrmeöltözéket készítettek nekik, amelyeket szattyánbőr helyett fehér atlással béleltek ki. Fekete taftból avagy egyéb tiszta selyemanyagból készült, coboly- vagy nyusztprémmel bélelt kabátokat viseltek. Hogy méltó volt-e ez a pompa rendjükhez, nem beszélve egyéb túlkapásaikról, a ruházaton hordott ékeségekről, aranyról és ezüstről. ítélje meg a jámbor szívű [olvasó].” E vélekedésnek egyik oka nyilván Kolozsvár központi szerepe s ezáltal a szász városoknak jelentett konkurenciája lehetett.

A magyarság köréből a segesvári jegyző külön megrajzolja egyes kiemelkedő személyiségek portréját: elítéli Báthory Gábort és „véreb” katonáit, tiszteli és becsüli Bethlen Gábort és Károlyi Zuzsanna fejedelemasszonyt: elismeri erényeit, de különösebben nem rokonszenvez I. Rákóczi Györggyel, még annyira sem fiával, aki szerinte Erdélyt a romlásba taszította. Apafi Mihállyal kapcsolatban jámborságát, míg Zrínyi Miklósnak hősiességét hangsúlyozza.

Kraus szövegében több helyen utal a székelyek állhatatlanságára, köpönyegforgatására, de adott esetben elismeri vitézségüket.

A románság köréből érthetően a Kárpátokon túliakkal foglalkozik leginkább. Itt is találunk jól megrajzolt történelmi portrékat, különösen a pozitívan megítélt Matei Basarabét, a „vitéz hős” Radu Șerbanét vagy a nagy tudású Stolnicul Constantin Cantacuzinóét.

Társadalomrajzában az említettek mellett sokszor szentel teret bizonyos szociális kérdésekből fakadó feszültségek bemutatásának, különösen a szász társadalom belső vívódásaira fektetve a hangsúlyt; ennek során egyértelműen a szász patriciátus álláspontját képviseli. A szászág fokozottabb gazdasági érdeklődésének tulajdonítható, hogy viszonylag tág teret szentel gazdasági, kereskedelmi kérdéseknek is.

A jogi, művelődéstörténeti vonatkozásokat, szenzáció jellegű hirananyagot sem nélkülöző általános *Erdélyi krónika* tehát tartalmánál, szemléletmódjánál fogva is bőven megérett arra, hogy a román után magyarul olvasó érdeklődők is hozzáférhessenek.

Vogel Sándor, a kötet fordítója azonban a magyarra ültetésnél jóval többet tett. A fordítás alapjául a *Fontes Rerum Austriacarum, Scriptorum*, III. és IV. kötetében

közöttett 1862. és 1864. évi német kiadást vette, melyet összevetett a Szebenben található eredeti kézirattal, s az esetleges olvasati hibákat kijavította. A szöveg gondozója azonban másban is igyekezett eleget tenni a korszerű kritikai kiadás követelményeinek. Karl Fabritiuszal ellentétben valamennyi lapszéli regesztát közli, a megfelelő helyre illesztve őket. Amint az a kötet utószavából kiderül, fontosságukat elismeri, de sajnos terjedelmi okokból nem kerülhettek be a kötetbe a Kraus által kéziratba bekötött, forrásként használt (és amint azt Vogel megállapítja: nagy számban kiadatlan) oklevelek, de az is nagy segítség a kutatóknak, hogy a hivatkozási helyeken a jegyzetekben valamennyiről regesztát közöl, azt is feltüntetve, hogy az illető szöveg eredeti-e vagy másolat, s hogy kiadatlan-e, vagy már közölték.

Vaskos részt tesznek ki a kritikai kiadás esetében nélkülözhetetlen tárgyi jegyzetek, a személy- és földrajzi nevek mulatója, valamint a szójegyzék, melyeket az elérhető szász, magyar, román és nemzetközi szakirodalom alapján állított össze. Ez a kritikai apparátus kitűnő segédeszköze lehet nem csupán a *Krónika* olvasójának, hanem a XVII. századi erdélyi történelemmel foglalkozó valamennyi kutatónak. A mutató nem csupán az előforduló személyneveket tartalmazza, hanem mindegyik szereplőnek a lehetőségekhez mérten teljes és tömör életrajzát is adja. A helynévmutató is nagyon hasznos, hiszen a magyar helynevek mellett megtaláljuk, ha van, a helységek német és jelenlegi hivatalos nevét, XVII. századi, dualizmus kori és jelenlegi közigazgatási hovatartozását és annak az országnak a nevét, melyben ma található. Kritikai apparátusa nélkülözhetetlen a német és román kiadás használói számára is. Ennek pontos és szakszerű elkészítése mellett Vogel Sándor bevezető tanulmányának hét fejezetében áttekinti az erdélyi historiográfia fejlődését Kraus koráig (benne – amint azt R. Várkonyi Agnes megállapította – szinte a szász historiográfia monográfiáját fogalmazza meg), bemutatja a szerző életútját és történeti jellegű életművét, az *Erdélyi krónika* tárgyát, majd elemzi a szász történetírónak a műből kibontakozó történelemszemléletét, politikai felfogását, a krónika forrásait, nyelvét, stílusát, szerkezetét.

A nyomdai kiállításában igényes, gazdag képanyaggal ellátott kötetet a fordító egy esetleges későbbi német kritikai kiadás alapjául szánta. Ezzel a gesztussal egyúttal arra is figyelmeztet, hogy a német, román és magyar szakembereknek ismerniük kell egymás eredményeit, és ezeket kölcsönösen felhasználva, együttműködve képzelhető csupán el Erdély múltjának minél hitelesebb ábrázolása.

Kraus *Krónikájának* ez a kiadása, amelyet a 80-as évek fordulóján még a Kriterion Könyvkiadó kezdeményezett s melynek megszületése körül Vogel Sándor mellett olyan szakemberek is bábáskodtak, mint Benda Kálmán (aki sajnos nem érthette meg a kötet megjelenését), a germanista Nagy Jenő, R. Várkonyi Ágnes és sokan mások, a magyar historiográfia őszinte elismerése a régi erdélyi szász történetírás legkiemelkedőbb képviselőjének mindmáig nélkülözhetetlen műve előtt.

Jakó Klára

Történések emlékkönyvei

1. *Tanulmányok Karácsonyi Béla hetvenedik születésnapjára. Szerk. Kulcsár Péter, Mader Béla, Monok István. Szeged 1989. 157 lap*
2. *Emlékkönyv Kovacsics József professzor hetvenedik születésnapjára. Szerk. Dr. Lovász János. Bp. 1989. 122 lap*
3. *Polgárosodás Közép-Európában – Tanulmányok Hanák Péter 70. születésnapjára. Verbürgerlichung in Mitteleuropa. Festschrift für Péter Hanák zum 70. Geburtstag. Szerk. Somogyi Éva. Bp. 1991. Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok 8.*
4. *Nemzeti és társadalmi átalakulás a XIX. században Magyarországon. Tanulmányok Szabad György 70. születésnapjára. Szerk. Orosz István és Pölöskei Ferenc. Bp. 1994. 380 lap*
5. *Perlekedő évszázadok. Tanulmányok Für Lajos történész 60. születésnapjára. Szerk. Horn Ildikó. Bp. 1993. 458 lap*
6. *Scripta manent. Ünnepi tanulmányok a 60. évet betöltött Gerics József professzor tiszteletére. Szerk. Draskóczy István. Bp. 1994. 266 lap*
7. *Korok, régiók, társadalmak. Tanulmányok Gyimesi Sándor 60. születésnapjára. Szerk. Kulcsár Árpád és Szulovszky János. Bp. 1994. 340 lap*

Nemrégiben foglalkoztunk folyóiratunk hasábjain a magyar történettudomány két nesztorának, a 80 éves Kosáry Domokosnak és Honda Kálmánnak szánt emlékkönyvekkel, s ezekhez a 70 esztendő Niederhauser Emilének az ismertetése is hozzákapcsolódott. A historikusok szép hagyományának folytatásaként most jelzészzerűen újabb, kisebb kerekszámú-évfordulós történész-emlékkönyveket mutatunk be. Fontosak ezek nemcsak tartalmuknál fogva, hanem azért is, mert betekintést nyújtanak egyes személyiségek munkásságába, historikus-műhelyek rejtelmeibe, ugyanakkor adják az ünnepelt írásainak jegyzékét. Ismertetésünk egyben adósságtörlesztés is. mert az elmúlt fél évszázadban az erdélyi szakemberek nehezen ismerhették meg magyarországi kollégáik személyiségét és eredményeit.

Szabó T. Attila kedves szójátékával élve, kezdjük mindjárt a „hetvenkedőkkel”, s tartsunk egyben időrendet is. Noha az ünnepelt mindenikének emlékkönyve külön ismertetésre volna érdemes, szűk kereteink között inkább fényjeleket, jelenségeket, életutakat, iskolákat szeretnénk felvillantani az egyes munkák kapcsán.

Az erdélyiek előtt talán kevésbé ismert Karácsonyi Béla személyisége. Budapesten született ugyan (1919), és ott végezte az egyetem történelem–latin szakát de élete alkotó részét 1950-től Szegeden töltötte, és ott vált a medieviztika és a klasszika-filológia művelőjévé, végül pedig az Egyetemi Könyvtár igazgatójává. Kedves szakjainak művelésén kívül jelentős érdemeket szerzett iskolai és egyetemi történelemkönyvek írásával, amiért 1950-ben Kossuth-díjjal tüntették ki. Emlékkönyvében főleg tanítványai sorakoznak fel ünnepi köszöntőre. A szerkesztők rövid köszöntőben summázzák mesterük tudományos pályafutását (*Lectori salutem!*). Azután a római kori és a középkori magyar irodalom tárgyköréből választott tanulmányok következnek (Maróti Egon, Dér Terézia, Keveházi Katalin, Kulcsár Péter). Mária, II. Lajos királyunk özvegye könyvtárának nyomait Mohok István kutatja. A történés-

szek közül Kristó Gyula és Szegfű László a honfoglalás korába vágó írásokkal jelentkezik. Pach Zsigmond Pál a XIII. századi posztókereskedelemmel. Csernus Sándor pedig Hunyadi János („a fehér lovag”) korabeli nyugati ábrázolásával foglalkozik. Szerencsésen egészítik ki ezeket egyetemes történeti összefüggések (Szádeczky-Kardos Samu, Almási Tibor) és Ötvös Péter Istvánffyról szóló írása.

A másik hét évtizedet töltött ünnepelt Kovacsics József (sz. 1919). 1957 óta egyetemi oktató, mintegy 200 tudományos publikáció (könyv, egyetemi jegyzet, tanulmány, cikk, ismertetés stb.) szerzője, számos külföldi és nemzetközi tudományos társaság tagja. Jogot végzett, de főleg a statisztika terén alkotott. A historikus számára azonban azért számon tartott tudós, mert a valós múltképhez korszerű eszközökkel, a történeti statisztika és történeti demográfia művelőjeként közelített, s néhány társával együtt úttörő munkát végzett. Szakterületén az elsők között ismerte fel a számítógépes eljárások jelentőségét. Tudományosságunk számára alapvetőnek számít a szerkesztésében megjelent *A történeti statisztika forrásai* (Bp. 1957) és *Veszprém megye helytörténeti lexikona* (Bp. 1964). A személyének szentelt emlékkönyvben Vékás Lajos rektor meleg hangú köszöntője és a szerkesztést is ellátó Lovász János értékelése után magyarországi és külföldi szakemberek tanulmányai, értékelései és ismertetései köszöntik Kovacsics professzort. Közöttük van a magyarországiak közül Csizmadia Andor, Horváth Tibor. Horváth Imre, Szádeczky-Kardos László, Nagy Katalin és a történeti demográfia két nemzetközileg elismert szakembere: Paul Deprez és Roger Mols.

Az ifjú lendületű Hanák Péter is „elrúgta” a 70-et (sz. 1921). Emlékkönyvének két alapvető írása szimbólumértékű. Litván György közel egy nemzedék pályáivét mutatja be köszöntőjében (*A történész a politikában*). A háborút követő rendszerváltás után a marxista leninista illúzióval induló, a pártvonalat hűségesen követő Hanák Péterben

„egy emberibb és egyenlőbb világba” igyekvő, rövidesen mértékadó rangra emelkedett, tehetséges történészt értékel. Aztán 1956 eszményei jegyében sok társával egyetemben ő is szembefordul a diktatúrával, amiért negyedszázadra kizárják az egyetemi oktatásból. A forradalom tüzeiben egy másfajta szabadságideált, nyílt társadalmat követő és historikus modellt kovácsol ki. Olyat, amelyet Glatz Ferenc zárósó jellegű írása (*Nyilvánosság és történettudomány. Tézisek az új történetírásról*) a mai történész számára korszerűnek és ajánlatosnak tart. Az ilyen típusú historikusnak nemcsak szinkronban kell lennie kora világnézetű kihívásaival, szakmai követelményeivel, hanem birtokba kell vennie az új ismeretközlelési rendszert, annak új műfajait és új ábrázolási eszközeit hogy maga szabjon irányt a közvéleménynek és tájékoztassa egyben. Hanák Péter ezt a modellt követte és követi. Hazai és külföldi egyetemi kurzusain, könyvein és tanulmányain, tudományos üléseken kívül népszerűsítő cikkekben, rádió- és tv-előadásokon és interjúkban, a „Gólyavári estéken” alapkérdésekre és koncepciózusan keres választ. Nemzetközi kitekintését a kötet szerzői is tanúsítják. Kár, hogy a határokon túli magyar történészek (pontosabban *Dunánál* élők, akikkel szintén szoros kapcsolatot tart) nincsenek jelen emlékkönyvében. Ott vannak azonban az ünnepelt nagy témái a felsorakozó tanulmányokban. Így a kiegészítés és dualizmus kora (a kötetet szerkesztő Somogyi Éva, aztán Katus László, Deák István, Szarka László), a diplomáciatörténet (Diószegi István, Jeszenszky Géza, Palotás Emil, Helmut Rumpfer), a nemzetiségi kérdés (Pók Attila, Stefan Maifér) stb. Hanák Péter munkásságának egyik alapgondolatát, a *Dunánál*, a Monarchiában élő népek sorsközösségének témakörét különösen a művelődési részben találjuk (Horst Haselsteiner, Monika Glettler, Sármany Ilona).

A következő három évkönyv a budapesti ELTE professzorainak köszöntésére készült. A 70 éves küszöböt átlépő Szabad György (sz. 1924) nemcsak nagy sikerű előadóként és alkotó történészként neves, hanem úgy is mint közéleti vezető egyéniség. Évtizedek óta a magyar reformkor történetének tanszékvezető professzora és a Kossuth-kérdés nemzetközileg ismert szakértője. Publikációs jegyzék nem készült ugyan emlékkönyvéhez, de közismert, hogy munkái közül *A tatai és gesztesi Esterházy-uradalom* (1957) és a *Kossuth politikai pályája* (1977) alapvetőnek számít, továbbá még több tudományos és népszerűsítő munkája látott napvilágot (*Forradalom és kiegészítés válaszfútján*. Bp. 1977; *Az önkényuralom kora. 1849–1867*. Bp. 1979; *Miért halt meg Teleki László?* Bp. 1985; *Magyarország önálló államiságának kérdése a polgári átalakulás korában*. Bp. 1986 stb). Az Orosz István és Pölöskei Ferenc szerkesztésében, Dobszay Tamás közreműködésével megjelent emlékkönyv 25 tanulmányt tartalmaz. A Kossuth-kérdés mellett (Orosz István, Pölöskei Ferenc, Závodszy Béla) főleg 48 és a kiegészítés ügye dominál (Varga János, Urbán Aladár, Erdődy Gábor, Pajkossy Gábor, Gergely András, Pálmány Béla, Hermann Róbert). Képvisele van a historiográfia (R. Várkonyi Ágnes, Gunst Péter) és az erdélyi fejedelemség története is (Rác István). Az aradi születésű Szabad György már a

szerkesztésében megjelent *A polgárosodás útján* c. munkában gondoskodott erdélyi munkatársak bevonásáról, a Benda-emlékkönyv után pedig éppen itt a legnyilvánvalóbb az erdélyi historikusok jelenléte (Imreh István, Benkő Samu, Egyed Ákos és e sorok írója).

A 60-asok közül Für Lajos és Geric József az ELTE Középkori és Kora-újkori Magyar Történeti tanszékének professzorai, életpályájuk azonban sokban elüt egymástól. Gyimesi Sándor viszont a budapesti Közgazdasági Egyetem Gazdaságtörténeti Tanszékén dolgozott

Für Lajos (sz. 1930) az iskolateremtő Szabó István tanítványa volt, és a debreceni egyetemen tanársegédként indult. Igéretes pályakezdéséről 1956 kilendítette, és csaknem egy évtizedbe telt a tudományos pályára és csaknem 30 évbe az egyetemre való visszatérése. Szerencsére – miután 1964-ben a Magyar Mezőgazdasági Múzeumba nevezték ki – folyamatosan közölhetett az intézmény időszakos kiadványaiban. Ahogyan emlékkönyve hangulatos borítója felvillantja (szülőfaluja határában zöldülő vetés, az előtérben hatalmas lombosodó fa), az agrár- és paraszttörténet Für Lajos fő tudományos munkaterülete. A feudalizmus utolsó és a kapitalizmus kezdeti korszakának falusi élete érdekelte (tanyarendszer, szőlő- és kertművelés, agrárnépesség), a paraszti témák és jelenkori historiográfia mellett azonban mindinkább a magyar sorskérdések felé fordult. A publicisztikában különösen széles hullámokat vert fel a magyar ifjúság nemzettudatának hiányait felvető írása (*Milyen nyelven beszélnek a székelyek?* Tiszatáj. 1972), hasonlóképpen a kisebbségben élő Magyarország tudományosságának elemzése és Magyarország második világháborús emberveszteségeit nyomozó kérdésfelvetése (*Mennyi a sok sírkereszt?* New York 1987). Sorskérdéseink feletti aggodás és a nép iránti elkötelezettség jegyében született tanulmánykötetei (*Világjáró magyarok*. Bp. 1990; *Sors és történelem*. Esszék. Bp. 1991 és *Szabadon szeretnék sírni*. Beszédék, történelmi tanulmányok, interjúk. Bp. 1993). Az utóbbi vonzatok egyben jelzik az ünnepelt nemzeti-társadalmi hovatartozását és politikai irányulását is. A 60 éves Für Lajos köszöntésére elsősorban az a tanszék sorakozott fel, melynek 1986 óta maga is tanára. *Megkésett köszöntőjében* R. Várkonyi Ágnes tanszékvezető professzornő érzékelteti a pályát és a pályaelterítés következményeit. Az idősebb nemzedék (R. Várkonyi Ágnes, Geric József, Granisztói György, Ladányi Erzsébet, Csetri Elek) mellett az íráskor szerzői között örvendetesen sok a fiatal kutató (Draskóczy István, Hiller István, Horn Ildikó – aki egyben a kötet szerkesztője is -, S. Lauter Éva, Várkonyi Gábor, Kulcsár Árpád). Bel- és külföldi levéltárakban végzett kutatásai és szakavatott írásaik méltóak az ünnepi alkalomhoz.

Für Lajos nemzedékéhez tartozik Geric József (sz. 1931), aki medievistaként a Kumorovitz-iskola folytatója. Noha nemzetközileg is számon tartott szakember, a hazai elismerés nem egykönnyen hullott ölébe, munkáinak politikamentessége viszont biztosíték volt, hogy neki nem kellett munkáit átértékelnie – ahogy a Geric professzort bemutató köszöntőjében Bertényi Iván megállapítja. A szigorú forráskritika jegyében született kötete (*A korai rendiség Európában és Magyarországon*. Bp. 1987) és

az Árpád-korra vonatkozó tanulmányai éppúgy medievisztikai felkészüléséről tanúskodnak, mint a társszerzőségében megjelent gyűjtemények (*Szöveggyűjtemény Magyarország történetének tanulmányozásához*. I. rész. 1000-tól 1526-ig. Szerk. Léederer Emma. A szemelvényeket összeállították, jegyzetekkel és apparátussal ellátták Bertényi Iván, Bolla Ilona, Gerics József, Molnár József, Rottler Ferenc. Bp. 1964, valamint *Európa és Közép-Kelet. IV–XV. század*. Egyetemes történeti szöveggyűjtemény. Középkor. I/1–2. k Szerk. Jónás Ilona. Fordította Gerics József et alii. Bp. 1971). A Gerics Józsefnek szentelt emlékkönyvet szerkesztő Draskóczy István az oklevelek tömörségére emlékeztető tanulmányokat kérhetett, mert a közölt 26 írás egyike sem haladja meg a 10 lapot, annál változatosabb témakörű, valóságos kis középkori mikrokozmosz kerekedik ki belőlük. A tanulmányokban tükröződő világképhez tartozik az egyház méltatása (Nagy Balázs, Kubinyi András), az *Ég és föld királynője, Mária* (Érszegi Géza) és *Szent László király* (Székely György és Ballók János), középkori gazdaság- és társadalomtörténet (Zsoldos Attila, Solymosi László, Borsódi Csaba), a városok és a kézművesség (Ladányi Erzsébet, Draskóczy István, Kállay István, Benkő Elek), a lovagság (Sz. Jónás Ilona), a diplomáciatörténet és a török kérdés (Ágoston Gábor, Szécsényi Lajos, Hiller István), a megértéshez vezető úton pedig a történeti segédtudományok és forrásközlés (Bertényi Iván és Kalmár János). Itt olvashatjuk Kristó Gyula írását, a forráskritika szép példáját a középkori magyar krónika 101. fejezetéről. A tanszék hangsúlyos orientációja Erdély története felé több tanulmányban jelentkezik (R. Várkonyi Ágnes, Horn Ildikó, Oborni Teréz).

Az ünnepelt historikusok közül a nemrégiben elhunyt Gyimesi Sándor volt a legfiatalabb (1933–1995). Debrecenben Szabó István tanítványaként jegyezte el magát a gazdaságtörténettel, de levéltárosként kezdte pályafutását (Debrecen, Salgótarján, Miskolc). A budapesti Közgazdasági Egyetemen töltött aspiránsi évei és oktatói munkája azután fokozatosan az európai gazdasági fejlődés útjai felé, az 1974-ben kezdődő szegedi egyetemi évektől pedig Latin-Amerika múltja felé irányították lépteit. Meghatározó szálak fűzték a Közép- és Kelet-Európai Akadémiai Kutatási Központoz is. A kutatás mellett főleg az oktatói

munka kerekedett felül tevékenységében. Mondhatni, hogy a Gyimesi-emlékkönyv többé-kevésbé az említett pázmák szakembereinek seregszemléje, ugyanis egyértelmű az ünnepelt gazdaságtörténet-központú munkássága. Idevág a több kiadásban megjelent két egyetemi jegyzete (*Magyar gazdaságtörténet 1848-ig*. I/1. Bp. 1971 és *A feudalizmus kialakulása és típusai*. Szeged 1985), nemkülönben két könyve (*A városok a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszakában*. Funkcionális és strukturális változások Nyugat- és Közép-Kelet-Európa városhálózatában, különös tekintettel Magyarországra. Bp. 1975 és *Utunk Európába*. Bp. 1993). Iskolázottsága az általa írt és szerkesztésében megjelent kötetekben arra irányította, hogy a történeti fejlődést európai és nemzetközi beágyazottságában mutassa be (*Latin-amerikai tanulmányok*. VII, VIII. és X. k.; *Középkori egyetemes történeti tanulmányok*. IX, X, XI. k.; *Gazdaság, politika, kultúra*. Bp. 1992). Nyilvánvaló, hogy a Gyimesi Sándoréhoz hasonló témakörben mozognak a 60. születésnapját ünneplő tanulmányok is. Jelen van a tevékenysége kiindulópontjait szolgáló parasztság- és várostörténet (Orosz István, Balogh István, Csató Tamás, Szulovszky János), továbbá az egyetemes történelem, azon belül pedig Délkelet- és Kelet-Európa múltja (Ring Éva, Tapolcai László, Varga Ilona, Dzindzisz Jorgosz, Pollmann Ferenc, Diószegi László, Molnár Imre), Latin-Amerika története (Fodor Judit, Anderle Ádám), Erdély története (Pach Zsigmond Pál, Kulcsár Árpád, Miskolczy Ambrus) és a magyar reformkor (Fülöp Éva Mária). Az egész kötet a magyar múlt fokozódó nemzetközi integrációját sugallja és munkálja.

A hét emlékkönyvben a szerzők rendkívül gazdag, sokoldalú és eredeti tanulmányokkal szerepelnek. Érdekes jelenségként figyelhető meg, hogy e kiadványokban a magyar történeti iskolák és irányzatok mindenike jelen van, azonban – a Hanák Péternek, Szabad Györgynek és Für Lajosnak szentelt emlékkönyveket kivéve – a politikatörténet, köztörténet erősen háttérbe szorul.

Az emlékkönyv a tisztelet, szeretet és megbecsülés jele, egyben az elismert eredményé, a sikeré is. E gondolatok jegyében sorainkkal hadd köszöntsük mi is az ünnepeltet.

Csetri Elek

Entz Géza: *Erdély építésze a 11–13. században*

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadása. Kolozsvár 1994. 260 lap + 16 levél melléklet + 2 térkép

Örömmel vehetik kézbe ezt a szép kiállítású és hasznos könyvet mindazok, akik először látják, olvassák. És még nagyobb örömmel azok, akik a benne megjelent tanulmányt régóta ismerik, levonatban, fénymásolatban használták, s az anyagot most könyv alakban, a témát megillető köntösben látják, olvassák, magyarul.

Huszonhat éve forog közkézen Entz Gézának németül az *Acta Historiae Artium* 1968-ban megjelent XIV. köteteként ismertté vált, a 11–13. századi erdélyi építészetéről írt munkája. Tudományos életünk nagy nyeresége, hogy az

Erdélyi Múzeum-Egyesület vállalta gondozását és magyar nyelvű kiadását e művészettörténeti munkának, amely Erdély korai építészetéről mind a műemlékek, mind az okleveles adatok felől közelítve átfogó és részletező képet ad. A könyv alakban történő kiadás tisztelgéséül készült a tudós előtt, aki már nem érthette meg megjelenését. Így ez az ismertetés is már csak a mester emléke előtti tisztelgés lehet a tanítvány részéről.

A tanulmány a maga korában is már hűzágpótló volt. Előtte nem volt hozzáférhető egy kötetben sem a műem-

lék-, sem az okleveles anyag, mely Erdély 11–13. századi építészetét egységes szempont szerint tekintette volna át. A magyarországi művészet történetét tárgyaló munkákban voltak ugyan erdélyi emlékeket – várakat, templomokat – bemutató fejezetek, a szászok részletességgel bemutatták saját műemlékeiket, Orbán Balázs a Székelyföld bejárásával a maga módján máig használható módon ismertette a kora középkor emlékanyagát is, de mindez annak az Entz Gézának az összefoglaló tanulmánya által vált eggyé, aki az anyag jó részének személyes ismerete, a kutatás helyszínen való kibővítése révén ki tudta egészíteni és egységben tudta láttatni Erdély korai építészetét. És mindezt olyan részletes és pontos adattárral támasztotta alá, mely minden mezítlábasság, pongyolaság, sőt szándékos ferdtetés és félremagyarázás ellen biztos talajon tartja a bemutatott emlékanyagot, sőt kijelölt a további kutatás irányát és lehetőségeit is.

Marosi Ernőnek a kötethez írott rövid bevezető tanulmánya számba veszi mindazt, ami Entz Géza e könyvében a korábbi kutatáshoz képest új és maradandó. Idézzük egy-két alapvető megállapítását: „Remélhető – írja –, hogy e kötet hozzájárul az Arpád-kor kronológiai határaival jellemezhető erdélyi műemlékek alaposabb ismeretéhez és számbavételéhez. A tanulmány a kiemelkedő jelentőségű, sokszor ritkaságszámba menő vagy éppen egyedülálló emlékek egyenkénti jellemzése mellett a hasonló jellegű vagy azonos történelmi körülmények között épült kevésbé ismertek, elpusztultak vagy feltáratlanok sorozatáról is számot ad. E felsorolások segítségével Erdélyben a középkori Európa műemlékekben egyik leggazdagabb kultúráját láthatjuk.” „A műemlékek számbavételével – állapítja meg tovább – követhetővé válik a vármegyék szervezetének kialakulása, a nemzeti birtokszerkezet kifejlődése, az egyházszervezet kibontakozása és a szerzetesrendek térhódítása, a határőrszervezet változásai, a szász telepítés folyamata, a románság betelepülésének kezdete.”

A tanulmány fő célja a nagy, átfogó művészettörténeti és történelmi folyamatok ábrázolása. Az egységes szemléletmód hiánya, a jelenkori és közelmúltbeli helyzet visszavetítése a kora középkorra ugyanis téves megállapításhoz vezetett egyes kutatókat. E tévedések csak úgy kerülhetők el – hangsúlyozza Marosi Ernő –, ha Erdély építészetét nem szakítjuk ki a Kárpát-medence sokszínű, de egységes történelmi és művészettörténeti folyamataiból a román kori és gótikus emlékek, a várak, falusi templomok és városok annak az életformának és annak a civilizációnak az emlékei, amelynek zónája a brit szigektől és Európa nyugati partvonalától a Kárpátokig, Szicíliától a Skandináv-félszigetig terjedt. Az erdélyi középkori emlékanyag a romantika, illetve a gótika nyugati stílusainak legkeletibb elterjedését jelzi.”

A könyv négy fejezetben mutatja be Erdély korai építészetét. A 11–12. század egyházi és várépítészetéről két fejezetben, a 13. századról hasonló csoportosításban szintén két fejezetben olvashatunk. A kezdetekre nézve mind az írott, mind a tárgyi emlékanyag szűkös, de ezekből is világosan követhető a várispánságok kialakulása folyamatában a várépítészet, az egyházi központok kialakulásában a püspökségek, majd a nemzeti monostorok építé-

szete. Az okleveles adatok és a helyszínen fellelhető emlékek vitathatatlan tényekként állnak előttünk. Külön alcím alatt találjuk a falu 11–12. századi építészetét. Itt különösen öröndetes, hogy a korábbi kutatásokban jelentéktelennek ítélt kis falusi templomok egész sorát ismerjük meg írásos és tárgyi emlékekből, még ha azok csak töredékesek is. Entz Géza elsősorban a Maros és Szamos völgyében mutat ki e korból való emlékanyagot. A legutóbbi kutatás nyomán már a Székelyföldről is bevonható néhány 12. századig visszavezethető emlék (Szentábraháms, Felsőboldogfalva, Székelydályos).

A 13. század építészetére vonatkozóan közölt anyag nyilván jóval gazdagabb a korábbiakénál. Ez a fejezet már részletesebb tagolást kíván, így külön alfejezetekben olvashatunk a városok korabeli építészetéről, a kerici cisztercita kolostor műhelyéről és a kerici stílus köréről, az erdélyi szászok Szeben környékéről induló 13. századi építészetéről és annak a Kárpát-medencéhez szervesen kötődő eredetéről, a nemesi családokhoz köthető templomépítésekről.

Mivel a 13. század második feléből eredő emlékanyag öröndetes megismerésére, Entz Géza az emlékek ismeretében a könyv utolsó fejezetében tájegységenként mutatja be Kolozsvár, majd Dés környéke, a Maros völgye és a Székelyföld vidéki építészetét, amiből már érvényes következtetéseket lehet levonni, összefüggéseket lehet megláttatni, nem feledkezve meg a ma is épen álló emlékek mellett a jelentéktelenebb vagy épp csak töredékekben ismert építészeti emlékekről. Végkövetkezése a teljes anyag vizsgálata nyomán az az egység, mely a középkori Magyarország minden 12–13. századi építészeti emléken nyilvánvaló.

Mindez csak a szövegrész a könyv 21–66. lapján, mert a kutatók számára legfontosabb részként egy jóval nagyobb anyagot találunk a 67–169. lapokon: a 11–13. század erdélyi építészetére – várakra, templomokra, udvarházakra – vonatkozó történeti adatanyagot a helységek ábécé-sorrendjében, ezen belül a közölt adatokat időrendi sorrendben. Mondhatjuk, hogy ennek tengelyében a pápai tizedjegyzékbeli előfordulás áll (és a korábbi kiadáshoz képest itt jóval nagyobb anyagot találunk). A korábbi adatok a 11. századtól kezdődnek, és a legtöbb esetben a 16. század közepéig haladnak. Ezen adattárral 25, többségében alaprajzi ábra is van.

A német és román nyelvű összefoglalások bővítik a könyvet haszonnal forgatók táborát. A mellékelt térkép két-, illetve háromnyelvű helységnévjegyzéke után teljes helységnév- és személynévmutató áll a keresők rendelkezésére. A könyv külön értéke az az 57 fénykép, mely a szövegen és adattáron túl is teljes képet ad Erdély 11–13. századi templom- és várépítészetéről.

Az első változatot 26 éve ismerő és forgató kutatók örömmel vehetik e kiadás bővülését. E kötetben 160 helységgel több szerepel, köztük 8 vár, 7 udvarház, 1 kolostor, 17 templom és kápolna. A többi nagy részben az 1332–37 közötti pápai tizedjegyzék adata. És még ezeket is kiegészítheti a további kutatás. Csak egynéhányat említve a legújabb eredményekből: Fehéregyháza kolostortemploma, Székelykeresztúr kettős tornyú alapja, 13.

századi freskója és ablaka, Firtos, Dobó kápolna-alaprajzai, Héjjasfalva félköríves ablaka, Kóbor, Bólya, Küküllősárd, Bún templomainak korai okleveles említései, Szentábrahám feltárt 12. és 13. századi eredetű alapfalai.

Entz Géza azt is kijelöli, hogy hol lehet és hol kell a kutatásnak tovább haladnia. Négy összefüggő területen látjuk ennek szükségét és lehetőségét. 1) El kell készülnie Erdély régészeti topográfiájának a 10–15. századra vonatkozóan; a Székelykeresztúr környéki vizsgálódások gazdag eredménnyel fizettek, és további eredményekkel kecsegtetnek. 2) Fel kell kutatni és számon kell tartani minden emléktöredéket (alapozások, falmaradványok, faragványtöredékek), mert e magukban majdnem semmit nem mondó kis részletek igen jól kiegészítik a korszak építészetére vonatkozó ismereteinket, s területi szórtságukban is teljesebbé teszik a róluk nyerhető képet. 3) Minden számba jöhető emlékünket alapos kutatásnak – főként falkutatásnak és terepvizsgálatnak – kell alávetnünk, mert a

bevakolt falak még sok váratlan meglepetést tartogatnak, példánk szerint főképp a 13–14. századra vonatkozóan. 4) Adatok remélhetők még középkori építészetről a még nem vizsgált vagy még nem közölt levéltári anyagokból: főképp a nemzeti, családi és egyházi levéltárakból. Sok esetben későbbi korok levéltári anyagában találhatóak, és a korábbi állapotokra utalnak vissza.

Egy művészeti emlékeket számba vevő munka soha nem befejezett. Mint ez is, egy élet kutatómunkájának eredményeként – és igen gazdag eredményeként – egy adott időpontban mutatja be az addigi eredményeket, de nyitva marad az út a következő kutatások és eredmények felé. Olyan hasznos kézikönyv van most már a kezünkben, hogy a következő lépéseket a kutatásban csak ezzel tehetjük meg Erdély építészetének még alaposabb megismerése felé.

Dávid László

F. Diósszilágyi Ibolya: *Költő a Holnap városában*

Juhász Gyula nagyváradi évei. Literátor Könyvkiadó. Nagyvárad 1994. 292 lap

Indig Ottó több mint másfél évtizeddel ezelőtt. 1978-ban megjelent könyve (*Juhász Gyula Nagyváradon*. Kriterion) után irodalomtörténetírásunk ugyanebben a témában új könyvvel gazdagodott. Akik a szerző, a nagyváradi F. Diósszilágyi Ibolya korábbi gyermek- és ifjúsági köteteit (verseit, regényét) ismerték, meglepődhetnek az új könyv láttán, s akik ezt az irodalomtörténeti monográfiát kézbe vették, még inkább, hiszen igen alapos, széles kitekintésű, gondos filológiai munkával megalapozott könyvet olvashattak, olyat, amely végre hiteles és megbízható képet ad a költő és a század eleji Pece-parti Párizs, e valóban csodálatos kivirágzású kultúrváros találkozásáról.

Az eredeti forrásokig visszamenő gondos kutatót már egy évvel azelőtti cikkből (*Juhász Gyula nagyváradi tanári éveiről*. Korunk 1987. 4. sz.) volt alkalmunk megismerni; irodalomtörténeti adalékaival a kutató a Juhász-összes kritikai kiadásának jegyzeteiben is találkozhatott. Most végre, a nagyváradi Literátor Könyvkiadó gondozásában, itt van a kész mű.

F. Diósszilágyi Ibolya nem polemizál a nagyváradi évek korábbi Juhász-monográfiájával, csupán a *Függelékben* szán két és fél apróbetűs lapot a *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon* II. kötetében megjelent *Juhász Gyula emlékezete* címszóban található téves, hiányos adatok kiigazításának. Ennek eredménye, hogy könyve – a fölösleges és ingerlő polémia helyett – magára a tárgyra: Juhász Gyula váradi éveire és írói munkásságára tud összpontosítani.

Juhász Gyulát 1908. február 13-ától 1911. június 19-éig számíthatja „váradinak” az irodalom- és helytörténet-kutatás. Ez a három és fél év életének legkiegyensúlyozottabb szakasza. „Azt is mondhatnánk – olvassuk F. Diósszilágyi Ibolya megállapítását –, hogy itt élt először a szó fogalmi értelmében” (105). Ha nem is kezdeményező, de katalizátor-szerepe volt a Nyugat mellett kiemelkedő

jelentőségű Holnap létrejöttében és történetében. Azonos célra szövetkezett szellemi társak megbecsülése vette körül, tanári munkásságát az akkori Magyarország egyik legjobb katolikus tanintézetében folytathatta, s újságíróként, színikritikusként és színpadi szerzőként is érezhette az elismerést. Gazdagon bontakozott ki költészete is, s többek között itt élte át az egész líráját meghatározó Anna-élményt, amelynek a magyar líra legszebbjei közé sorolható verseit köszönhetjük.

F. Diósszilágyi Ibolya az irodalomtörténeti feladathoz mért alaposítással végzi el választott témája felmérését: bemutatja Juhász Gyulát, a tanárt (érthető módon 6t először, hiszen Váradra kerülésének meghatározó ténye a Premontrei Gimnáziumban elnyert helyettes tanári állása volt), az újságíró; külön fejezetben a század eleji Nagyváradot, a várost, „kinek nem látni mását”, majd a Sárvári Nusival való ismeretsége történetét és az abból fakadt Juhász-verseket; a Holnap Társaságot; a színpadi szerzőt és színikritikust. Végül két fejezet foglalkozik – immár a váradi évek időkeretén túllépve – a költő lelki betegségével, illetve költészetében a színek szerepével és a magyar költészet hagyományaihoz és a kortársakhoz kötődésével.

A Juhász-életrajz kutatója megbízható, az első forrásra visszamenő adatokat, a helytörténet és a város szellemi életének alaposan dokumentált képét, a Juhász-versek iránt érdeklődő költészetének több oldalú megközelítését kapja tehát ebben a könyvben.

F. Diósszilágyi Ibolya mindenekelőtt helyesbíti a költő Váradra érkezésének a korábbiakban hibásan rögzített dátumát, amely a már említett 1908. február 13-a. Ez az adat ugyanis nem önmagában való, hanem kötődik első váradi jelentkezéseinek eseményeihez. Helyesbíti azt a megállapítást is, amely szerint a Premontrei Gimnáziumban amolyan kiszolgáltatott segédtanár lett volna, akinek csak az alsó osztályok jutnak: az iskolai értesítőkből vitt

adatokból kiderül, hogy Juhász Gyula már odaérkezése csonka tanévben tanított a VI. és a VII. osztályban is, sőt később érettségiző (VIII.) osztálya is volt. Adataiból képet alkothatunk arról, milyen hatalmas mennyiségű munkát követelt tőle (és nyilván minden tanártól) akkoriban a tanítás: a három és fél év alatt – a dolgozatíratások kötelező iskolai rendje alapján számolva – több mint tizenkétezer havi és évharmadi ellenőrző dolgozatot kellett íratnia és kijavítania. A könyv e fejezetéből (*A katedrán*) azonban nemcsak ilyen adatok kerülnek elő, hanem kirajzolódik a Premontrei Gimnázium akkori tanári karának egész szellemi arcképe, az a szellemi közeg, amelyben Juhász Gyula barátokra, szellem- és eszmetársakra is talált. Ez a fejezet – konkrét eredményein túl – egyúttal arra is figyelmeztet, hogy milyen fontos lehetett az adott esetekben az egykorú iskolai értesítők kutatása, milyen forrásértékű – és téves beállításokat eloszlató – anyag rejlik bennük.

Ugyanez a szerzőgázó figyelem és dokumentálódás jellemző arra a két fejezetre is (*Az újságíró*, „*Város, kinek nem látni mását*”), amelyek ezután következnek. F. Diósszilágyi Ibolya gondosan számba veszi az egykori EMKE-kávéház holnapos törzsasztalának vendégeit, s külön-külön bemutatva őket rekonstruálja azt a másik szellemi közeget, amely a váradi években Juhász Gyulát körülvette: Ernőd Tamás, Manojlovics Tódor, Kollányi Boldizsár, Dénes Sándor, Hartmann János, Tibor Ernő, Major Henrik, Tabéry Géza, Gulácsy Lajos, Miklós Jutka. Deési Alfréd: „Az Emkének – olvassuk a könyvben – több arculata lehetett akkor: a művészek, színészek bohém találkozhelye, szórakozóhely, ugyanakkor irodalmi kávéház, klubpótló-féle s egyben otthon-pótló, otthonhelyettesítő hely is. [...] A művészasztal a kávéháznak olcsó reklámul szolgálhatott. Nem nagyon jövedelmezett, de emelte hírnevét, így megérte. Monopóliumot élvezett az Emke ebben, mert más kávéház Váradon nem büszkélkedhetett hasonlóval” (65). Ugyanígy gondosan – az egykorú újságokra támaszkodva – mutatja be a Várost, annak a századfordulón hihetetlenül megpezsztült gazdasági életével, de a nagy fények mellett a nagy árnyékokkal is, forradalmas erjedéseivel, amelyek a Holnap körében is lecsapódtak, s Juhász Gyula költészetét sem hagyták teljesen érintetlenül. „Várad – állapítja meg F. Diósszilágyi Ibolya – előiskolája volt a maga forradalmi telítettségű valóságával [Juhász Gyula] későbbi, kibontakozó, határozottabb formát öltő forradalmiságának” (88).

Élet és költészet összefonódásában tárgyalja a könyv szerzője Juhász Gyula Anna-élményét és az Anna-verseket („*Anna örök, mert Annát én szerettem...*”). A valóságos Sárvári Nusiról megállapítja: „Anna sosem volt az, akinek a költő látta, vagy szeretne volna látni. Még ha akart volna, se tudott volna az lenni, mert hiányzott belőle az ehhez szükséges okosság, finomság, nem utolsósorban a tehetség. De nem is akart. Anna nem istennőnek született és nem műzsának. Nem tehetett a költő reménytelen vonzalmáról.

Nem adott tápot neki, legfeljebb azzal, hogy ő, aki általában elég szívesen hajlott a férfiszóra. Juhásszal szemben mindvégig ridegen elutasító volt. Sőt, ami még ennél is több, egyáltalán semmibe se vette, közönyvel nézett el fölötte” (88–89). Talán – amint a fejezet végén kiderül – csak élete tragikus végének küszöbén élte bele magát „a Költő Szerelme” szerepébe, megkomponálva azt a teátrális tablót: a hányatott életű, sok mindenben csalódott, önmagával végző nő ágya mellett a földön Juhász Gyula verseskötete hevert, kinyílván az első lapra, ahol olvashatták a szenzációéhes újságírók az egykori dedikációt: „Annának örök szerelemmel, Juhász Gyula.”

És a versek Annája? „Juhász Gyula költői szerelmében – summáz a szerző – (...) élesen elválik egymástól a valóság Annája iránti vonzalom a lelkeben hordozott, róla formált ideál imádatától. Az élő-Anna és az álom-Anna sohasem találkozik egymással” (88). Ez az Anna-versek titka.

A Holnap történetének pontos rekonstruálása, valamint Juhász és a színpad kapcsolatának elemzése után a könyv két utolsó fejezetében Juhász Gyula költészete kerül a középpontba, immár a váradi évek keretein túllépő igénytel. F. Diósszilágyi Ibolya a Juhász-versekre építi irodalom-pszichológiai elemzéseit, amelyek a költő periodikus kedélydepresszióit vannak hivatva példázni. A váradi évek alatt ezek a depressziós hullámok ritkán jelentkeznek, s inkább csak költészete egészének összefüggéseiből mutathatók ki. A szerző – pszichológiai vonatkozásban – még a korábbi Juhász-írások újraközlésének is jelentőséget tulajdonít. Elemzi az önmaga gyengeségétől való félelem, a tétlenségtudat okozta szenvedés, a (családban már előfordult) megbolondulástól való szorongás, a halállal, az öngyilkosság gondolatával való foglalkozás nyomait költészetében, a kínzó-önkínzó Anna-élményt. A könyvnek ezt a részét – talán épp a gondos dokumentáció is az oka – azonban kevésbé érezzük meggyőzőnek. A versben leképeződő élet és a valóságos élet ilyen fokú megfeleltetése véleményünk szerint épp a költészet lényegétől távolít el, hiszen a vers (vagy általánosságban maga az irodalmi alkotás) sajátos világ, amely valóságalemezekből építkezik ugyan, de a művészi építkezés sajátos módján. A költő lelkiállapotainak ilyen aprólékos rekonstruálásában épp a *költészet* szuverén világa vesz el, s válik a mű 1:1-ben az élet tükrévé. („Egész költészete a betegségből következő kóros önszemlélet lírai kivetülése”, 264.) A könyv egy másik helyén is olvasható tételes megfogalmazás („Juhász Gyula egész költészete nem más, mint egyetlen kórtörténet. Egy beteg költőlélek csodálatos látomásai ezek a versek, melyek ezer alakban tükrözik őt”, 241) ellenére ezekben a fejezetekben is sok a hasznosítható részmegefigyelés.

Egészében pedig a könyv a hazai magyar irodalomtörténetírás kétségtelen nyeresége.

Dávid Gyula

Tánczos Vilmos: *Gyöngyökkel gyökereztél*

Gyimesi és moldvai archaikus imádságok. Pro-Print Könyvkiadó. Csíkszereda 1995. 312 lap

Culian, Mircea Eliade tanítványa bizonyítja, hogy a reneszánszsal együtt egy teljes világkép szűnt meg. Egy olyan világkép, amelyet ma alaptalannak, tudománytalannak, illuzórikusnak minősítünk. Valójában e vádak egyike sem helytálló. Ha az emberi értelem alakulásának történetére gondolunk, akkor nyilvánvaló, hogy a racionalitás e folyamat – nem első, nem utolsó és sohasem kizárólagos – jellemzője. A világ létezésének oka és milyensége soha nem szűnik meg kihívásnak lenni az emberi értelem számára. S az értelem különböző, s hadd tegyük hozzá mérészen, egyenértékű válaszokat termel(t). Efelől már Malinowski is megerősít: a világértelmezés nem kánon, nem egy abszolút igazság felé halad. A világképek az emberi ész termékei, s nem számolják fel egymást, hanem egymással párhuzamosan, alternatív módon, olykor egymással keveredve léteznek. A világ – mondja Eliade – örök kaotikus állapotban van. A rendet az ember teremti – nem a világban, hanem a tudatában. A tudomány, a vallás, a mágia, a mitológia, sőt a művészet is egyazon entitás: a világ eltérő magyarázata. A mágia – mondja Culian – a középkori embert ugyanúgy homo universalisszá alakította, mint napjaink emberét az úrutazás, a planétát behalózó kommunikációs csatornák.

Hogy ez így van, hogy ez mennyire így van, arról döbbenetes erővel győz meg Tánczos Vilmos csángó archaikus imákat tartalmazó kötete.

A kötet több okból is lélegzetállító olvasmány.

A szakrális hagyományok gyűjtésének, értelmezésének nincs nagy múltja. S ennek oka nem e kultúra erodált vagy hiányos voltában keresendő, hanem egy tudományszemléleti elfogultságban. A folklórkutatás hosszú időn keresztül az intézményesített kultúrán kívül határolta be kutatási területét, s csupán néhány szövegtípus (mese, ballada, népdal, proverbium, találós), valamint a kalendáris szokások és az átmeneti rítusok képezték kutatási tárgyát. A hiedelem- és néphitkutatásban pedig Ipolyi Arnold *Magyar Mythológiája* (1854) óta egy megszakítatlan kutatási irány (Róheim Géza, Diószegi Vilmos, Pais Dezső) a vallásosságot megkerülve foglalkozott a magyar kultúra finnugor eredetű elemeinek feltárásával. Ez az erős behatároltság néhány éve-évtizede oldódott, s a népi vallásosság (kereszténység) iránti érdeklődés hirtelen megnőtt. Ily módon jelent meg s vált valóságos szenzációvá Erdélyi Zsuzsanna *Hegyei hágék, lőtől lépék...* című archaikus imagyűjteménye (1974, 1976, 1978), amely elindítójává, ösztönzőjévé vált a további imakutatásnak Tánczos jelen gyűjteménye gazdag adalék ehhez a munkához Szórványos előzmények után az első romániai magyar imakatalógus.

Habár Ráduly János néhány imát tartalmazó közlése jelezte az ima erdélyi előfordulását is, az eddig közzétett anyag zöme a magyar nyelvterület legkeletibb periferiájáról, csángó területről került ki. A csángó kultúra archaikus volta közismert. Az elszigeteltség miatt az évszázados hagyomány napjainkig megmaradt funkcionális kultúrának.

A földrajzi régió kulturális intézményei nem vállalták fel a magyar ajkú lakosság művelődési érdekeit, s ezért a csángók önellátásra rendezkedtek be. Kultúrájuk ilyen módon a többségi lakossággal, a hatalommal, valamint az elődeikkel szembeni identifikáció eszközeként is működött. Tánczos több alkalommal is jelezte, hogy a moldvai csángók körében a rózsafüzér-társulatok, a „deákság”, a család a kultikus gyakorlat intézményei, a magyar nyelvű vallásosság átörökítői, ápolói voltak. Ezt tudván nem meglepő, hogy a ma is funkcionáló imatudás és -mondás középkori állapotokat konzervált.

A hivatalos vallásosság gyakorlatában a torzítások-torzulások elkerülése végett kötelező az állandó visszatérés az írott összveghez, az archetipushoz. A népi vallásosság ezzel szemben apokrif – vagy orális, vagy kézírásos – archetipushoz viszonyul. Az oralitás egyaránt tulajdonítható az analfabetizmusnak, de a szómágiába vetett hitnek is. A szóbeliség változatképző tendenciáját mindenképpen visszafogja az a meggyőződés, hogy a rituális szöveg csak változatlan formában hat. Emiatt jelenik meg a másodlagos írásbeliség a műfajon belül: a ritkán használt imát a rögzítés óvja meg a széteséstől, a torzulástól. Az egyik adatközlő motiválta ilyenképpen az ima írott voltát: „Ez azé van ide leírva, me ugye az uram örökké nem foglalkozik vele, s hogy ne felejtse el. Mikor akarja csinálni, akkor csak szépen veszi elő, s ott semmi se híjánzik belőle...” Ily módon a jelen szövegek ténylegesen évszázadokkal ezelőtti forrásokra vezethetők vissza. S még az érthetetlen szavaik is a hagyomány görcsös tiszteletben tartását jelzik. (Pl. Én lefekszem én ágyamba, / énszer [?] testi koporsómba: Ma aranyas péntek, / ugyanannak a napja, / a Krisztusé kényyánd esék [?], / azt mondja az öt méjséges sebet, / kiből kiomlott a drága szent vére, / misént [?] szállott keresztfán, / hogy ezt a lélek teremtette / test [?], ki ezt elmondja minden pénteken, / úgy megüdvözüljön, / hogy én megüdvözültem a magos keresztfánd, áment.)

Egészen más műfaj tehát az ima, mint a folklór egyéb, profán műfajai, amelyek állandóságukat hol csupán szerkezeti, hol csupán szövegklisék által őrzik. A készlet duzzasztására azonban itt is van lehetőség. A kinyilatkoztatott ima éppolyan hitelességgel bír, mint az évszázadok mélyéről származó. Az irodalomnak tudomása van arról, hogy a kárpátaljai magyarok vallásos gyakorlatában nagyobb a szerepe a kinyilatkoztatott szövegeknek. Az asszonyok füzetbe jegyzik az így szerzett imát, s ez nem terjed, hanem megmarad magántulajdonnak. Ilyen példát a jelen gyűjteményben is találunk. Íme az egyik közlés: „A háborúkór sokan vótak egy hejen. Nem tudott egy ember imádkozni, s kiment az erdőre. Egyedül ott imádkozott, s akkor elálmosodott s elaludt. Mikor elaludt, látta Jézust álmába, s mondta: »Megtanyitlak egy imádságra.« S mondta az ember: »Nem tudok írást, nem tudom megtanulni.« De mikor eccer elmondta Jézus, az ember utánna mondta, s meg es tanulta. Azt mondta, hogy így tanulta meg. Álmába. Engem ő tanyított.”

Ez a fajta vallásosság vallási önellátásként írható le. Az egyén belenevelődik, beavatódik abba a kipróbált, bevált szakrális tudásba, amely életének, cselekedeteinek, a transzcendenciával való kapcsolatának szabályozója lesz. A családnak a tudást átadó, a vallásos gyakorlatot szervező, irányító szerepére a kötet sokszor utal. „Édesapámtól. Mikor még lejánka vótam. S a gyermekeimet s az uramat es megtanyitottam” – mondja egyik 1945-ben született adatközlő. Egy másik, 1932-ben született: „Ezt én néném-től, öreg néném-től tanoltam. Hetvenesztendősz vót. Én vótam uljan huszonegy évesz.” Egy 1914-ben született: „Az öregek! Az én bunám. Édesanyámnak az édesanyja. Az! Azoktól tanoltam én! S osztá még vót egy öreg bábocska, harangozóné vót. S osztá egyikőtől es halltam egy kicsit, a másiktól es...” E példák bizonyítják, hogy az egyház mint intézmény által felkínált keretek, szolgáltatások nem elégitik ki az egyének, a faluközösségek vallásos igényeit. Ez az önellátás részben az akkulturáció elleni védekezés egyik formája is (volt). „Még félek es olvasni, met úgy mondta vót nekem az esperes úr, hogy az vétek. Azi mondta, az vétek, babonaság, hogy mű úgy olvasunk. Mondom: »Né, esperes úr, a tehennek a tőgye megdagadott!« S vettem a törülközőt, a kést. s így olvastuk. Kilenyszer. S tőpdöstük el. Sokszor az elnöknek, a fejnek elolvasom. Jó szegény, hogy jaj, fáj a fejem, orvos-ságot veszek, s úgy se áll meg. S felmenyek [...]” S mint-hogy a tudást személyes kapcsolatok közvetítik, a kultúra kiegyenlítődése nem következhet be. Ezért rendelkezik egy-egy személy olyan tőkével, amely környezete szemében presztízshoz juttatja. Egy 1919-ben született felsőloki nő mondja: „Édesapámtól tanultam. S má rejám vannak kapva, nyáron jönnek, hogy csináljam. Me ha én ezt idefel megcsinálom, ciherek pataka fejibe eloszlik az üdö. [...] Hát sokan jönnek. Kivált, ha rendjik van, jönnek, s én elintem az üdöt...”

Talán fel lehetne szisszenni e vallásosság természetét látva. Lehetne, ám nem érdemes. A csángók kulturális gyakorlata is szemléletesen bizonyítja, hogy a tudat különböző formái (vallás, mágia, tudomány) közé húzott határok, a különböző tudatformákkal szembeni viszonyulások önkényesek. Jelen esetben a vallás (megszemélyesített transzcendencia) és a mágia (személytelen varázserő) szétválaszthatatlan egységet alkot. Az itt közzétett szövegek szövegviláguk, motívumkészletük alapján ténylegesen imának minősíthetők. Funkciójuk azonban gyakran nem a kultuszban, hanem a mágikus gyakorlatban van, tehát ráolvasásként működnek. Ez nyilvánvaló még az olyan záradékok esetében is, mint

*aki tudja elmondja,
este lefektyibe,
reggel felköttyibe,
bizgon mondom bezárom poklokknak ajtóját,
megjelentem halálának óráját,
három nappal azelőtt, áment.*

Ezt a kettősséget a szövegekpusz tipológiába szerkesztése is jelzi. A kötet első fele funkció szerinti tipologizálást követ (nagyidő ellen, betegség miatt, boszorkányok ellen), majd pedig átvált egy motívumok szerinti tipológi-

ába. Az ima tehát a kultuszon túl a történések, a környezet, az élet mágikus vezérlésére szolgál.

A kötet nagy érdeme, hogy az imák elsődleges kontextusát is jelzi: ezek az információk az imák szövegen kívüli (kontextuális) jelentését közlik. Innen derül ki, mikor, hol, hogyan, ki, miért használ(hat)ja/nem használ(hat)ja a szövegeket. Az ilyen leírások folklórkutatásunk legnagyobb hiányai. Ugyanis gyűjtőink egy évszázadon keresztül úgy rögzítettek és közöltek szövegeket, hogy használati szabályukat elhallgatták, figyelmen kívül hagyták. Néhány esetben immár végérvényesen elveszítettük a kultúra működésébe való bepillantás lehetőségét. A jelen kötet kolofonjaiból tudjuk meg, milyen testhelyzetben, milyen paralingvisztikai sajátosságokkal (hangerő, szövegtagolás), milyen nemverbális kiegészítő kód kíséretében kell előadni a szöveget. Ezekből az adatokból megkísérélhető lenne egy szüzetett meditációs vagy mágikus technika elemeinek kimutatása is.

A kolofonok tartalmazzák azt a háttértudást, amely az ima használói számára a hatást garantálja. A már említett, múltból való eredeztetés mellett ugyanilyen szerepet töltenek be az ima hatásának látványos esetei. Hadd idézzünk néhány ilyen jellegű, a konkrétum logikáján alapuló igaztörténetet: „Egyszer a küsebbik fíjamval, a menyemvei s a lejányomval a patak fesső felibe dógoztunk, takartunk. Erős üdö jött, s én csendben végezni kezdtem az én beszédemet. De nem vette észre a fíjam addig, amíg utaján keresztet nem vettem.” „Bé vótunk az összel Komonyestre [Comănești], s ott egy gyermek ett egy almát, s úgy elbetegedett. De nagyon szép fiúgyermek vót, egy úriemberé. S ott hányni kezdett. Addig, láttam, ott ugrált. Ugye állottunk az állomásba. Mondom az édesanyjának, hogy dörzsölje meg a bokáját, hogy a vér induljon meg. S én megfogtam a kezit, egy kicsit dörzsöltem, s elfogtam a fejét, elmondtam az olvasást, s a gyermek megjött! Az úriasszony még a kezemet es megcsókolta! Ó nem tudta, hogy én mit mondok, de én így eltőpdöstem. Rományok vótak.” „Nekem elvágta a káucsukomat e bicsiklétának [kerékpárnak], s aszontam: »Drága Jóistenkém! Adj annak egy szemnot [jelt], meljik csíálta ezt a rosszat nekem!« S nem töt el három nap, s elvágta az ujját. »Elvágta a káucsukomot. na látod-e, elvágta az ujjodot!« »S há honnét tudod?« »Hát én imádkoztam, s az Isten megmondta.« »Nem való!« »Ha nem való, akkor vágja el az ejémet! De itt tiszta kell legyen! Tiszta kell legyen! Nem lehet, hogy elvegye másnak a dolgát, nem lehet semmi. Me ha elvettem valakitől, akkor nem valabil [érvényes]. De ha nem vettem el senkitől, akkor szigur [biztos] vagyok, hogy akármí. Énnekem ellopták két bicsiklétámot. S imádkozni fogtam, s megfogtam a tolvajt! Megfogtam! Egyszer csak szembejött velem, s ojjant mondtam ki nekije, hogy esszetalált a beszédünk. Fără [anélkül], hogy tudjam én, hogy valami. [...] Imátkozzon! Igaz, hogy ha csinált valakinek valamit vaj valami, ha elloptott valamit vaj valami, akkor nem való. Met rosszat erőst hamar lehet csíálni. De így ha eccer imátkoztam, akkor az Isten vaj ad egy gondot, vaj jó valami, s kileli!”

Tánczos Vilmos mércét követ és mércét állít gyűjtésének közzétételekor. A szakirodalomban való tájékozottsága

révén érzékeli kutatási tárgyának problémáit. Tisztában van munkájának értelmével, az elvégzendő munka, a megválaszolendő kérdések összetettségével. Valóban érdemes hosszabban időzni intézmény és kultúra, a hivatalos nyelv, a köznyelv és az imádkozás nyelvének viszonyán, az életforma és vallásosság kapcsolatán. Akárcsak olyan műfajbiológiai kérdéseken, mint változatképződés, kontaminálódás, funkcióeltérítés, műfajkontextus. Valójában mindezen problémákat a szerző már jelen kötetében s egyéb publikációiban érinti.

Hogy indokolt volt-e az imaanyag földrajzi kritériumok szerinti tagolása, esetleg vitatható lenne. Hisz a

tipológia igazán akkor érvényes, alkalmazható, ha eltéréseket tud áthidalni. Az viszont egyértelműen biztos, hogy a kötetnek nyeresége a végére csatolt két esszé. A gyűjtőnapló bizonyítja, hogy az ima a kultúra intim szférájába tartozik, ezért megközelítése, nyilvánosság elé hozása feltételekhez kötött. Tánczos Vilmos távol jár izgága szakmabelijétől. A gyűjtés számára nem szakmai öncél. A kultúrát figyelve felfedezi, tiszteli annak hordozóját, s lelkét ráhangolja hallgatásaira, szomorúságaira, bizonyosságára.

Keszeg Vilmos

Janitsek Jenő: *Bardócszék hely- és családnevei*

Magyar Névtani Dolgozatok, 118. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem A Magyar Nyelvészeti Tanszékcsoport Névkutató Munkaközössége. Bp. 1993. 372 lap

A Névkutató Munkaközösség, értékelve Janitsek Jenőnek és Hints Miklósnak a mai erdélyi helynévkutatásban elért, mennyiségileg is kimagasló eredményeit, sorozatában, a fénymásolatban megjelenő Magyar Névtani Dolgozatokban (MND) az anyaggyűjtésnek már több esetben is előzékenyen helyet adott. 1991-ben megjelentette Hints Miklóstól *Az erdélyi Sajó völgye nyolc településének helyneveit* (MND. 102), ugyanebben az évben Janitsek Jenőtől *Torockó és Torockószentgyörgy hely- és családneveit* (MND. 106), majd 1993-ban Hints Miklóstól a *Mezőségi magyar falvak helyneveit* (MND. 121) és az alábbiakban bemutatásra szánt kiadványt. De még ez utóbbi kötetrel kapcsolatos megjegyzéseinket el sem mondhattuk, máris napvilágot látott Janitsek Jenő – Román János közösen gyűjtött és szerkesztett újabb füzet: *A máramarosi Hosszúmező hely- és személynevei* (MND. 124).

Hogy Janitsek Jenő áldozatos gyűjtőmunkáját az erdélyi magyar helynévkutatás keretei között megfelelő módon értékelni tudjuk, szükséges – futólag – az előzményekre visszapillantunk. Ismeretes ugyanis, hogy a korszerű, módszeres helynévgyűjtés és -feldolgozás éppen Erdélyben alakult ki a 30-as években, szempontjait Szabó T. Attila dolgozta ki (*A helynévgyűjtés jelentősége és módszere*. MNy. XXX[1934]. 160–180), s a tőle feldolgozott Nagyenyed, Zilah, Dés és Szásznyires helynévkincse után e szempontok figyelembe vételével készültek el és jelentek meg – a 40-es években – azok a kiadványok, amelyek minden további kutatás alapjául szolgáltak. E kiadványok a barcasági Hétfalu, Kalotaszeg, a Kolozs megyei Borsavölgy, Tőki-völgy, Dobokai-völgy, néhány mezőségi település és a Nyárad mente településeinek helynévanyagát tették hozzáférhetővé. E kiadványokat Szabó T. Attila, Arvay József, Gergely Béla, Benkő Loránd, Márton Gyula, Imreh Barna neve fémjelzi.

Később, a 60-as évektől nagy lendületet vett magyarországi helynévkutatás is – melynek eredményeként jelent meg az egy-egy megye területének egészét átfogó kiadványok sora – ezen az elven alapult, s itt-ott kisebb módosítá-

sokkal ezzel a módszerrel készült el és került kiadásra (pl. *Zala megye földrajzi nevei*, 1964).

Amennyire örvendetes, hogy a nyelvtudomány, a népiség- és helytörténet, állat- és növényföldrajz, a népi hiedelemvilág ismerete szempontjából oly fontos helynévkutatás Magyarország területének mintegy nyolcvan százalékában befejeződött már. éppoly elszomorító – az előzmények ellenére – az a nagy lemaradás, amely az erdélyi magyar helynévkutatásban beállott. Ebben a lemaradásban nem az érdeklődés hiánya, hanem inkább a külső körülmények játszottak közre. A ma már önálló elveken nyugvó névtudomány, benne a helynévkutatás és anyaga, a helynév, földrajzi név a népiség- és helytörténet fontos forrása, s mint ilyen a háború utáni korszak pártállamának ideológiai felfogásában „kényes kérdésnek” számított, a nacionalizmus, revizionizmus gyanújába keveredett. Következményeként a helynévkutatás programként teljesen kikerült a romániai magyar nyelvtudomány feladatköréből. Persze, ha nem is folyt intézményesen helynévgyűjtés, mégis a végzős egyetemi hallgatók, a helyi tanárok, értelmiségiek, falumonográfia-készítők körében volt ilyen irányú gyűjtés – a megjelentetés minden lehetősége nélkül.

1967-ben gondoltunk arra: jobb, ha más mondja meg, hogy mi szabad és mi nem, tehát adjuk fel az. e tárgyban kialakult öncenzúrát, s próbálkozzunk a Nyelv- és Irodalomtudományi Közleményekben (NyIrK) a szórványos gyűjtések anyaga alapján egy-egy település helynévanyagának folyamatos közzétételével. Így került kiadásra elsőként Csák László *Bélfenyér jelenkori helynevei* című anyaga (NyIrK XI. 319). Minthogy a cenzúra nem gördített akadályt megjelenése elé, ettől kezdve csaknem minden számban helyet kaptak a helynevek, s így 1994-ig 102 település helynévanyaga került közlésre. Az egyfalus (szülőfalu vagy munkahely) gyűjtők mellett több falu névanyagával Bakk Pál, Burus János. Csomortáni Magdolna. Gy. Szabó Gyula, Hints Miklós. Salamon Ida, Tibád Levente s közöttük is kiemelkedő helyen – 34 faluval – Janitsek Jenő szerepel. A folyóirat közlései kétségkívül biztatást, ösztönzést jelentettek a szerzőknek helynévgyűjtő

munkájuk folytatásához és kiterjesztéséhez a kistáj egészére, s úgy vélem, most már elérkezett az eddigi, sok esetben rejtett gyűjtések felmérésének és számontartásának az ideje. Ugyanakkor a NyIrK a továbbiakban sem zárkózik el – már csak a szerzők további munkájának ösztönzése miatt sem – új, eddig még sehol nem közölt anyag közzétételétől. Úgy tűnik ugyanis, hogy e szórványos közlések után lehetővé válik majd kiadványsorozatban egy-egy kistáj anyagának egészét megjelentetni. Talán belátható időn belül összeáll Csík, Háromszék, Gyergyó, Aranyosszék, a Mezőség bizonyos részeinek helynévanyaga, ahogyan közlésre készen állnak – Janitsek Jenő gyűjtésében – Erdővidék helynevei.

Az alábbiakban tekintünk át Janitsek Jenőtől a már említett *Bardócszék hely- és családnevei* címmel megjelentetett kiadványt. A *Bevezetőben* a szerző arról tájékoztat, hogy Erdővidéken és a vele szomszédos déli településeken végzett gyűjtőmunkájából ezúttal Bardócszék anyagát, azaz *Bardóc. Bibarcfalva, Erdőfüle, Kisbacon. Magyarhermány, Olasztelek, Székelyszáldobos és Vargyas hely- és személynévanyagát* sorakoztatja fel. A *Bevezetőt* Bardócszék családneveinek összefoglaló táblázata, majd a felhasznált irodalom, illetőleg az erre utaló rövidítések jegyzéke követi. A kötet fejezetét az egyes falvakra vonatkozó névtudományi adatok teszik ki. Előbb a Pesty Frigyes-féle gyűjtés anyaga, továbbá a település jelenkori és történeti helynévanyaga betűrendben, szétválasztva a belterület és külterület helyneveit, majd a falu családnevei következnek. Egyes esetekben – érthetetlen következetlenséggel – a szerző felsorakoztatja a keresztneveket, a ragadványneveket, sőt az állatneveket is. Emiatt a munka címe ez is lehetne: *Bardócszék hely-, személy- és állatnevei*. A kötetet a helynévtérképek zárják, egyike-másika közöttük a lekcinyítés miatt sajnos használhatatlan.

Minthogy egy-egy falunévvél fejezetekre tagolt kiadványban a szerző azonos módszert alkalmaz, eljárása szemléltetéseként elég, ha az első falu, a *Bardóc* helységnevével jelölt részt vesszük tüzesebb vizsgálat alá.

A helynévi adatokat e fejezetben is a falura vonatkozó tudnivalók viszonylag hosszú bevezetője előzi meg. Ebben a szerző elhelyezi a falut földrajzilag (a vele határos falukat szükségtelen felsorolni, megtalálhatók a térképlapon!), majd a kőkorszakbeli viszonyok, avar kori leletek felemlegetése után, egy bekezdés erejéig, rátér a falunév eredetére, de ennek taglalását megszakítva ismerteti a falu templomát, majd a falu történetének jelentősebb mozzanatait. Ezt néprajzi tudnivalók, továbbá a falu népesedési adatai követik. Újból előkerül a falu első írásos adata, kiegészítve a falunév további történeti adataival, majd ismét a falunév eredete. Janitsek nem fogadja el Kiss Lajosnak (*Földrajzi nevek etimológiai szótára*, I. 168) azt a bizonytalan feltételezést, hogy az eredetibb *Bardócfalva* helységnevé talán víznév; inkább személynévként tartja, s – bizonyítás nélkül – kun vagy besenyő eredetűnek véli. A bevezető részt a falu nyelvjárási jellegzetességeire való utalás és az adatközlők felsorakoztatása zárja.

A közölt anyaggal kapcsolatban meg kell mondanunk, hogy a szerzőnek szlavistaként nem lett volna szabad a

nyelvjárási hangtani jelenségeinek érzékeltetésébe belebonnyolódnia és a helynevek lejegyzésében érvényesítenie, hiszen még nyelvjáráskutatóknak sem kell lenni ahhoz, hogy valaki felismerje az ilyen kijelentések tarthatatlan voltát, mint: (a beszélők) „a szóvégi *o* hangot *ö* hanggal cserélik fel”, vagy „a köznyelvi *a* és *á* ejtése nyílt”, miközben – helyesen – zártaknak jelöli. Továbbá a magyarban nincs is szóvégi *o*, csakis *ó*, s ez realizálódik a helyi nyelvjáráásban minden helyzetben *ő*-höz közelítő változatban. Ma már a helynévközlésekben a hangszínárményeket nem szokás jelölni, tehát nem fonetikai, csupán fonológiai jelölést szükséges alkalmazni. Attól ugyanis nem lesz tudományosabb a névtan szempontjából egy helynévi adattár, ha az adatokban minden [!] *a* és *á* alá kitésszük a zártág fonetikai jelét: ez a névtan szempontjából teljesen irreleváns.

Fel kell vetnünk a továbbiakban azt az igényt, hogy egy helynév-közlemény bevezetőjében csak a későbbiekben felsorakoztatott helynevekhez valamilyen vonatkozásban – szorosabban vagy lazábban – kapcsolódó tájékoztatásra van szükség. Az, hogy egy-egy szerző „mindent”: történeti, szociográfiai, néprajzi, építészeti stb. vonatkozású anyagot, amit a helyszínen tapasztal, vagy a településhez fűződő szakirodalomból kivonatol, belesűrít egy pár lapnyi bevezetőbe, a munka tudományos értékét nemhogy növelné, hanem inkább csökkenti. Egy jó szerkesztő a szerkesztés során a felesleges részeket nyilvánvalóan kigyomlája, vigyáz a tárgy logikus gondolatmenetére, biztosíthatja a leírás és módszer egységét. Az MND sorozata azonban fénymásolatban jelenik meg, szerkesztő és szerkesztési elvek nélkül, úgy, ahogyan a szerző a legépebb szöveget benyújtja. A kiadvány így kézirat, ha úgy tetszik, gépirat. s a szerkesztés következetlenségei, a ki nem munkált stílus, a gépiratban benne hagyott gyakori helyesírási vétségek tulajdonképpen a kiadvány szerzőjét terhelik.

A felsorakoztatott helynevek hosszú sora viszont arról győző meg mindenkit, hogy Janitsek Jenő ma Erdélyben egyike a legkiválóbb helynévgyűjtőknek. Azon a településen, ahol ő gyűjtőként megfordul, mindig a teljességre törekszik: alig hinném, hogy maradna utána fel nem jegyzett helynév. A teljességet a térképvázlatokon lokalizált nevek sűrűsége is bizonyítja. A nevek mellé mindig följegyzti a helyszínen kapott magyarázatot, a terület gazdasági felhasználását, sőt a helyneveket kiegészíti a névmagyarázathoz szükséges történeti adatokkal is. Ebből az adattárból a feldolgozás során bárki kibonthatja a helynevek csodálatos világát, a névadás indítékait, módjait, nyelvi eszközeit, a helynevek típusait stb. Ugyanez vonatkozik a települések családnévanyagára is. Megtudjuk az azonos nevű családok számát, az egyes családnevek viselőinek összlétszámát is. E családnevek beces adalékul szolgálhatnak majd egy jövőbeni magyar családnévszótárhoz. Ugyanez nem mondható el a ragadványnevek vonatkozásában: az adatok bár becesek, de nem elégségesek a névhasználat gyakorlatának, a személynévek élettanának kidolgozásához.

E kiadvány a már 75 éves szerző 25 éven át fáradságtalan szorgalommal végzett helynévgyűjtő munkájának módszerét, e helynévanyag közzétételének tőle követett

módját példázza. Gyűjtőterülete általában Maramaros (a magyar mellett a román és ukrán helynevek is!), Erdővidék, Kolozsvár környéke, Gyergyó, részben Aranyosszék, Barcaság és a bihari szlovák települések. Az MND 118. száma tehát ebből a százat is meghaladó településen végzett hatalmas anyagból tette közzé ez alkalommal Bardócszék 8 településének hely- és személynévanyagát. Eshetett volna a választás más vidékek településeinek névanyagára is. A kötet anyagát vizsgálva azon töprengtem ugyanis, hogy Erdővidék és benne Bardócszék helynévanyaga (bár e kötetben, ki tudja, miért, miért nem, nem hivatkozik rá a szerző!) a NyIrK-ben 1969 és 1980 között elszórtan már megjelent. Készséggel elismerem: minden gyűjtő gyűjtései eredményét egyszer együtt, a táj névanyagát egységben szeretné látni, azon túl, hogy a már egyszer felgyűjtött anyagot utóbb újabb s újabb, főleg történeti adattal kívánja kiegészíteni. Ezt tette Janitsek is, amikor a NyIrK-ben közölt erdővidéki helynévanyagot falvanként 8–10 adattal megpótolta, térképvázlatokkal kiegészítette, s

hozzáfűzte a települések eddig ismeretlen személynévanyagát. Bár távol áll tőlem, hogy tanácsokat osztogassak, helyében én Erdővidék névanyagát két külön kötetben *Erdővidék helynevei* és *Erdővidék személynevei* címmel a szerkesztés korszerű kívánalmainak megfelelően nyomtatásban jelentettem volna meg. A szerző alighanem megfosztotta magát ettől az örömtől. A lehetőségek nyomorát jelzi ugyanis az a kiadási folyamat, amely szerint megjelentetem falvanként elszórtan Erdővidék helyneveit egy folyóiratban nyomtatásban 800 példányban, majd tulajdonképpen szintén feldarabolva, három részletben fénymásolatban 250 példányban. Kérdés ezek után, hogy lesz-e kiadó, amely könyvként kiadja. Nem tenném szóvá, ha nem tudnám, hogy a szerző gyűjtésében nagyszámú olyan anyag van, amely elszórt településekre vonatkozik; ezek inkább folyóiratban vagy fénymásolatban lennének közölhetők, de egy olyan magyar ajkú egységes táj anyagát, mint amilyen Erdővidék, könyvvé kellene érlelni.

Murádin László

Kornai János: *A szocialista rendszer.*

HVG Kiadó. Bp. 1993. 670 lap

A szerző egyaránt szól közgazdaságtant vagy politológiát tanulmányozó diákokhoz, „vájtfülű szakértőkhöz”, felnőttekhez, akik személyes élményeikkel megtapasztalták a szocializmust, vagy azokhoz, akik a vasfüggönyön kívüli életet; fiatalokhoz, akik tudni akarják, hogy honnan jövünk; politikusokhoz, szociológusokhoz, szociálpszichológusokhoz, történészekhez, általában az értelmiségiekhez, akik ismerni akarják e rendszer történetét.

A mű a szocialista gazdaság átfogó leírása. Hiánypótló, hisz a *Hiány és a Növekedés, hiány és hatékonyság* című művek szerzője több évtizedes kritikai elemző munkára és igen széles körű, számszerűleg az ezer címszót is meghaladó bibliográfiai alapokra épít. Megállapításait, következtetéseit – saját bevallása szerint – igyekezett tárgyilagosan megfogalmazni, kerülve a szubjektívizmus csapdáit, korrigálva az eddig megjelent szocialista politikai gazdaságtan könyvek súlyos torzításait, amelyekben az óhajok és a tények „végzetesen” összemosódnak.

A kötet, bár nem a megszokott klasszikus felépítés szerint tagozott, szépen strukturált, logikus, könnyen olvasható szép stílusban vezérli a megértés útján olvasóját.

Szükségszerűen két nagy fejezetre oszlik: 1) A klasszikus szocializmus, mely bemutatja elméleti „tisztaságában a Sztálin és Mao Ce-tung által kialakított rendszert. 2) A reformszocializmus, mely az 1968-as változásokkal veszi kezdetét (például Magyarországon). 1985-ben Gorbacsov idején – előrelendülések és megtorpanások sora után – új szakaszba lép: „megkezdődött a politikai és ideológiai erőzítő”.

Kornai maga fogalmazza meg a politikai végkövetkeztetést: „A sztálinista klasszikus szocializmus elnyomó és alacsony hatékonyságú, de koherens rendszert alkot. Amikor azonban elkezd reformálni önmagát, e koherencia fellazul, belső ellentmondásai kiéleződnek [...] a reform

szétzilálja a klasszikus rendszer koherenciáját, és képtelen helyébe új rendet teremteni.”

A szerző – miközben tisztázza a multikauzális, soktényezős társadalomelemzés nélkülözhetetlenségét – figyelmét egyetlen tényezőcsoportra korlátozza: nevezetesen azokra a jelenségekre, összefüggésekre, törvényszerűségekre, amelyek általában érvényesek voltak a kommunista pártok által vezetett országokban. Ezeknek az országoknak száma 26 volt, 1986-ban 1692 millió főt és 41 654 000 km² területet érintett.

A kötet kritikai értékelése rendjén Csaba László úgy véli, hogy e mű irányítói a félműlt megértéséhez; Vaclav Klaus és Dusan Triska azonban nem tudja megbocsátani „korai módszertani extravaganciáját és a nonkonformista megközelítés módozatát”.

A szerző a történelem dinamikájában végzett vizsgálata során a szocialista országokra jellemző általános érvényű törvényszerűségeket feltárására alapoz, modelleket alkalmaz az általánosítás céljából, és szűkebb értelemben vett közgazdasági kérdéseket vizsgál; például feltárja, hogy miként működnek a döntési rendszerek, hogyan folyik a termelés, fogyasztás, megtakarítás, jövedelemosztás és a hatékony gazdálkodás. Ezeket a gazdasági jelenségeket azonban nem kiemelten elemzi, hanem tekintettel van a politikai intézményrendszerre, az uralkodó ideológiára, a hatalmi struktúrára és mindezek egymásra gyakorolt hatására.

Legterjedelmesebb része *A klasszikus rendszer anatómiája* címet viseli; ebben a szerző a szovjet típusú szocializmust írja le. Ennek jellemzője a kommunista pártok diktatúrája és az állami tulajdon szinte kizárólagos monopóliumhelyzete. Kornai alapjaiban megtartja az államszocialista gazdaság hiánymagyarázatát. A szocializmus „jelszava” a szegénység leküzdése, a rászorultak, a

gyengék segítése. Az állam elemi kötelessége a redistribúció az anyagi jólét, az igazságosabb elosztás érdekében. A kötetet tarkító ábrák, táblázatok a számok tükrében is bizonyítják, hogy a felsorolt és hangoztatott célok valóra váltása egyre reménytelenebb próbálkozás volt.

A szerző felvázolja a gazdaság működését meghatározó politikai és ideológiai összefüggéseket. Az oksági összefüggések öt szintjét különbözteti meg: politikai rendszer: egypárti diktatúra és marxista ideológia; állami tulajdon; bürokratikus koordináció; a gazdasági szereplők érdekeltsége és motivációja: tervalku, puha költségvetési korlát, paternalizmus; a rendszer jellegzetes gazdasági jelenségei: erőltetett növekedés, krónikus hiánygazdaság és így tovább.

Kornai igazságkereső realizmusára, objektivitására jellemző a 15. fejezet címe: *A klasszikus rendszer koherenciája*. Az uralkodó hatalom, az ideológia, a tulajdonviszonyok egy olyan bürokratikus koordinációs rendszer alkotóelemei, amelyek a gazdasági fejlesztési stratégia és gazdaságpolitika egységes logikai rendszerén belül összetartó erőként hatnak, és évtizedeken át működőképessé teszik e „szörnyű” rendszert.

A kritika által is legvitatottabb része a kötetnek az utolsó fejezet: *Elmozdulás a klasszikus rendszertől*.

Igazságtalanság e fejezetről ma, 1995-ben nyilatkoznunk, hisz a könyv megírása, megjelenése óta eltelt időszak új távlatokat, számtalan új információt, kipróbált trendeket szolgáltat a mai kutatók számára. Kornai időálló meghatározásai azonban érvényben maradtak ma is. Annak feltárása például, hogy a kapitalista és államszocialista gazdaságok „erős” kapcsolatokra épülnek, míg a szabályozott „második gazdaság” és a „piaci szocializmus” „gyenge” kapcsolódásokon alapszik. Az eltelt

időszak – sajnos – azt is bizonyítja, hogy sok posztoszocialista országban – köztük Romániában is – a reformgazdaság egy erős államszocializmus tervgazdaságáról egy gyenge kapcsolató „piaci szocializmusra” váltott át.

Kornai egyetlen járható útnak a szabad kapitalizmusra való áttérést látja. Elítéli azokat a módszereket, amelyek az állami tulajdonú holdingok létrehozásával próbálják a részvényesdit játszani. A gazdasági átmenetnek önszervezőnek kell lennie, spontánul kell végbemennie, hogy sikert arathasson.

Az államnak csak az általános kereteket kell szolgáltatnia, és a lassú, fokozatos átalakulást kell segítenie, azonban gyakran nem „tisztá” megoldások, világosan elkülöníthető változatok, hanem a piaci szocializmus és a kapitalizmus elemei vegyülnek.

Ez idő alatt makrofeszültségek várhatók: a béremelésre irányuló nyomások, a beruházási szféra visszaesése, a költségvetés hiányának növekedése, a pénzkínálat felpörgeése, az infláció emelkedése és a munkanélküliség felszökése.

Meg kell vallanom, hogy a mai állapotok megértése, a jelen megismerése érdekében én is Kornai munkáihoz fordultam. Bizva az ő tudományos tárgyilagosságában, olvashatóságában, mások számára is csak javasolni tudom könyve tanulmányozását. Nem szabad felednünk, hogy az *Indulatos röpirat a gazdasági átmenet ügyében* (1989) című munkája és az azt kiegészítő tanulmányok és viták bennünket, a Romániai Magyar Közgazdász Társaság tagjait is lázba hoztak, valamint azt sem, hogy ő fogalmazta meg a követelményt: „Nemcsak mementóként van szükség a régi rendszer elemzésére, hanem a jelen és a jövő megértéséhez is.”

Farkasné Imreh Mária

Magyar Kisebbség. Új sorozat, 1995. 1–2, 3–4. szám

Ötvennégy évvel megszűnése után feltámadt a Jakabffy Elemér irányította, Lugoson 21 éven át megjelent *Magyar Kisebbség* című folyóirat. A magát „nemzetpolitikai szemlének” minősítő, most Nagyváradon szerkesztett sajtótermék újjászületését köszöntve, mindekelőtt néhány észrevételt tennék az újrjelentkezés körülményeivel kapcsolatban. Ismeretes, milyen megkülönböztetett fontosságú szerepet játszottak mindig a folyóiratok és a lapok a romániai magyar művelődésben. Éppen ezért örvendetes, de egyben nagy felelősséget követelő kezdeményezés manapság magas tudományos színvonalú folyóiratot kiadni, amikor a legtöbb meglévő folyóirat és lap létgondokkal küzd, amikor nem egy közülük kénytelen megjelenését késleltetni, felfüggeszteni vagy abbahagyni. Jelentéshordozónak vélem azt a körülményt is, hogy miközben-több – folyamatosan megjelenő – folyóirat, lap 1989 után címet változtatott, az olvasók elé jutottak olyanok is, amelyek régi, jeles hagyományokat továbbélve, patinás címeikkel új sorozatokat indítottak. Így jelentkezett ismét az *Erdélyi Múzeum*, Csíkszeredán pedig a *Hitel* (Erdélyi Szemle) című folyóiratból több szám is piacra

került. Most pedig a *Magyar Kisebbség* új folyamát regisztrálhatjuk.

E megjegyzések papírra vetéséig napvilágot látott két szám alapján természetesen nem lehet, nem is szabad *érdemben* véleményt nyilvánítani. Kritikának sincs helye még. A recenzens legfeljebb széljegyzeteket róhat a szerkesztőségi programok, beköszöntők margójára, célokat, törekvéseket emelhet ki. Máris megmutatózó hiányosságokat tudatosíthat, esetleg buktatókra is jó előre figyelmeztethet. Dolgát megkönnyíti, hogy nemrég hagyta el a nyomdát Balázs Sándor *Lugosi üzenet* című könyve (Szatmárnémeti, 1995), amely – mondhatni – monografikusan dolgozza fel a Jakabffy-féle lap történetét, s ilyenképp hivatkozási (összehasonlítási) alapot is kínál.

Az új sorozat spiritus rectorai, szerkesztői, noha „szellemi elődüknek” tekintik az egykori lugosi szemlét (1922–1942), nyilván nem valaminő gépies, az idők változásait nem követő másolást szorgalmazznak. Nem értelmezik mereven az örökségre jellemző „formai kereteket”, hiszen – az új Metamorphosis Transsylvaniae-k tudatában – valaminő korszerű változat lebeg a szemek

előtt. Csúpan a Jakabffy-féle modell eszmeiségét akarják követni.

E szellemi kontinuitás helyreállításával egy méltánytalanul mellőzött, sokáig agyonhallgatott hagyatékot helyeznek vissza változatlanul időszzerű funkciójába. Igaz, Balogh Edgár és Mikó Imre már a hatvanas évek végén, a hetvenes évek elején ébresztették/méltatták Jakabffyyék emlékét és teljesítményét, ám írásaik nem voltak, nem lehetek az átfogó hagyományápolás ismerveit és követelményeit minden tekintetben kielégítőek. A mai örökösöknek mégsem kell több vonatkozásban „nulláról” elindulniuk. Ama „kisebbségtudomány”, amelynek alapjait a lugosi kiadványban (és román, francia, német nyelvű változataiban) lefektették, főként a hetvenes években (természetesen szűk keretek közt, valamint számos kompromisszum árán) újra művelőkre talált. Ha rendszerint nem modern keretek között, de gyakran az „egyszemélyes intézményeknek” köszönhetően, számottevő művek születtek a néprajz, a történelmekutatás, a nyelv- és irodalomtudomány, a szociográfia területén. Ezekről az eredményekről előbb Für Lajos *Kisebbség és tudomány* című könyvében (Bp. 1989), majd Benkő Samu *A romániai magyar tudomány és az Erdélyi Múzeum-Egyesület feladatai* című munkájában (Bp. 1993) számolt be.

Éppen ezért nem érthető, de a történelmi korszakolás szempontjait tekintve sem tartható megalapozottnak, hogy programadó rövid írásában dr. Tamás Sándor főszerkesztő feladatát csúpan „az erdélyi magyarság XX. századi történetében beállott két nagy cezúra (az 1918-as »impériumváltás« és az 1989-es »!Syntax Error, AZrendszer váltás« mentén kialakult sajátosságok megjelenítését” jelöli ki célként. Mindenféle minősítéstől, értékeléstől függetlenül kétségbevonhatatlan, hogy az 1944 és 1989 közötti fejlemények az előzőtől merőben eltérő szakaszt nyitottak az itteni magyarság életében, és talán nem tévedek, ha éppen e változások valóban tudományos kritikái elemzésében látom a szerencsésen életre galvanizált lap egyik fő hivatását.

Az új sorozat fiatal szerkesztőinek sokféle nehézséggel kell megküzdniük. Míg a lugosi folyóiratot újjára bocsátó kezdeti „triumvirátus” tagjai (Jakabffy Elemér, Sulyok István, Willer József) már az indulás pillanatában sokirányú közéleti tevékenységük tapasztalataira is támaszkodhattak, az új csapat ilyenfajta gyakorlattal csak kisebb mértékben rendelkezik. De ami bizonyos szempontból handicapnek számíthat, más megközelítésben előnyként érvényesülhet. A mai raj nyilván fogékonyabb a századforduló, majd a XXI. század elvárásaira, kevesebb eszmei teherrel startolhat, és több esélye van arra, hogy valóban korszerű szemléletet és szerkesztési módszereket honosítson meg. Feladataik teljesítését jelentős mértékben megkönnyítheti, ha a – több jeles szakértőt is tagjai közé soroló – szerkesztőbizottság segítségét rendszeresen igénybe veszik. Ha e bizottság léte és működése nem marad pusztán formalitás.

Lugos nem volt szellemi központ, de Jakabffyyék a kis vidéki városból kapcsolatokat tudtak kiépíteni nem csúpan Bukaresttel és Budapesttel, hanem Genffel is. Munkatársikat az egész országból s a határokon túlról verbuválták.

Nagyvárad – múltjánál és jelenlegi szellemi potenciáljánál fogva – sokkal kedvezőbb lehetőségeket kínál, ám ezeket ügyesen ki kell aknázni. Szervezéssel s nem utolsósorban terjesztéssel. Mindez csak növeli a szerkesztői gárdára nehezedő felelősséget.

Ez a felelősség – véleményem szerint – többszörös. A részletező boncolgatás során abból kell kiindulnunk, hogy az új *Magyar Kisebbség* szerkesztőinek és szerzőinek jelentős részt kell vállalniuk politikai kultúránk sürgető korszerűsítésében, a kialakulóban lévő „politikai osztály” (?) számára nélkülözhetetlen háttérinformációk, dokumentációk biztosításában, a szükséges alternatívák kidolgozásában. E funkciók távlatában felfokozódik felelősségük a megfelelő tudományos színvonal elérése és fenntartása, a maguk választotta előd szellemiségéhez való hűség tekintetében. Itt főként Jakabffyyék toleranciájára, európaiságára és ama krédójára utalnék, amelyet Balázs Sándor „kisebbségi antifaszizmusnak” nevezett. Emlékeztetek arra is, hogy a román demokrácia képviselőit is rendszeresen megszólaltatták. A romániai valóságot is tükrözni igyekeztek.

Az új gárda állandó gondjai közé fog tartozni, hogy a társadalomtudományok széles skáláján szerkesszen, s ne veszítse szem elől a szakmaköziség követelményeit. Ezt a megjegyzést talán az is indokolja, hogy az első két számban a jogi kérdéskör, illetve a jogtudomány dominál. Ezt részben magyarázza ugyan a tárgyalt problémák természete, a kisebbségi jogok területén való bűvarkodások elmaradottságának kiküszöbölése, a szerkesztők szakmai beállítottsága, ám nem szabadna figyelmen kívül hagyni, hogy Jakabffyyék, noha ők is nagy súlyt helyeztek a jogi megközelítésekre, a történelemnek s a társadalomrajznak is mindig kellő teret szántak.

Örömmel jelezhetem, hogy mind a szerkesztőségi programból, mind a megjelent két szám összeállításából egy olyan rovatszerkezet bontakozik ki, amely – ha sikerül kellő tartalommal telíteni – az említett tennivalók és obligációk teljesítését szavatolhatja. Minden bizonnyal hézagpótlók lesznek az *Archívum* rovatban újraközölt régi, a két világháború közötti időből származó kisebbségpolitikai írások, a *Dokumentumok* sorában közkinccsé tett hazai és nemzetközi egyezmények, alapokmányok, hiszen ezek nem csúpan a jogi és történelmi tudat folytonosságát segítik elő, hanem a mai (holnap) csatározásokban is nélkülözhetetlenek bizonyulnak. Ugyanez a könyvszemlére és a bibliográfiára is vonatkozik.

Újítónak és igen termékenyítőnek ígérkeznek a *Fórum* rovatban rendszeresítendő viták. A két első számban közöltek mind a témaválasztás, mind a vitaindítók s a hozzászólások színvonala tekintetében feltétlenül biztatóak. Dr. Kovács Péter a kisebbségi jogok nemzetközi garanciáiról, dr. Takács Imre Románia alkotmányáról kezdeményezett eredményes polémiát, Toró T. Tibor harmadik vitaindítója pedig a jelenlegi romániai átmeneti szakaszról, a téma minden nehézségével, ellentmondásosságával együtt megkerülhetetlennek mutatkozik.

A *Műhely* rovat feladata – a programadó bevezető szerint – az lenne, hogy segítsen tisztázni a világban, illetve közvetlen környezetünkben elfoglalt helyünket. E

rovat – véleményem szerint – az újító-kísérletező gondolatok létfontosságú laboratóriumává válhat, ám itt a szerkesztői felelősségnek is erőteljesen érvényesülnie kellene.

Dr. Kovács Péter ama reményét fejezte ki, hogy a *Magyar Kisebbség* segítséget nyújt majd a kisebbségi jogok labirintusában való eligazodáshoz. A recenzens csak

csatlakozhat e remény kifejezéséhez, de megtoldja ama várakozás nyomatékosításával, hogy ez az Ariadné-fonal irányítani fog az egész kisebbségi lét zsákutcáiból való kijutásban is. Ez a várakozás minden bizonnyal magán viseli az utópia jegyeit, de talán ösztönző lehet.

Gáll Ernő

Fülep Lajos levelezése

Szerkesztette, a jegyzeteket és a mutatókat összeállította F. Csanak Dóra. I. 1904–1919. MTA Művészettörténeti Kutató Csoport. Bp. 1990. 440 lap+32 lap műmelléklet – II. 1920–1930. MTA Művészettörténeti Kutató Intézete. Bp. 1992. 632 lap+20 lap műmelléklet – III. 1931–1938. Argumentum Kiadó és az MTA Művészettörténeti Kutató Intézete. Bp. 1995. 712 lap + 16 lap műmelléklet

Bőséges irathagyatékot reánk testáló korok hangulatát, sajátos légkörét, egyszerűen a korszellemet vizsgálva a legbeszédesebb forrásfajtának a levelek bizonyulnak. Egy-egy nagy levelező, aki szívesen lépett írásos érintkezésbe kortársaival, s aki, következőképpen, maga is sokfelől érkező levél borítékját bonthatta fel, kora társadalmi viszonyaiba és a lélek mélyebb rétegeibe nyitott valóságos kémlelő rést a kései utód számára, legyen az tudós kutató, szépirodalmi vagy csak a múlt rejtelseibe betekinteni kívánó kíváncsi olvasó.

A XVII. század második felének, az Apafi-korszaknak nincs beszédesebb hírnemzője, mint a *Teleki Mihály levelezése* (Bp., 1905–1926) c. monumentális forráskiadvány, melyben az 1656 és 1679 közötti évek levelei nyolc testes kötetet töltenek meg. Példátlannul szorgalmas kiadó-juk, Gergely Sámuel 1935-ben, 90 éves korában mégis úgy halt meg, hogy munkája befejező része (az 1690-ig terjedő levelezés mintegy öt kötetnyi anyaga) kéziratban maradt. Ez a hatalmas mennyiségű levél, megtoldva Teleki kortársának, Bethlen Miklós kancellárnak pár évvel ezelőtt, Jankovics József gondozásában megjelent kétkötetes levélgyűjteményével (Bp. 1987), akkora tárgyi ismeretanyagot, az egyéni sorsoknak annyi színes változatát és olyan rejtett történelmi összefüggéseit tárja a kései utód elé, hogy hozzá fogható a magyar régiségben talán csak Kazinczy Ferenc leveleinek 21 kötetében (Bp. 1890–1911) találunk. Ez utóbbi méreteire jellemző, hogy közzétételük, Váczy János halála után már eddig két testes kötettel bővült a Kazinczy-levelezés és korábban bolygatatlan levéltárakból manapság is bukkannak fel ismeretlen levelei a nagy nyelvújítónak.

Fülep Lajos levelezésének előttünk fekvő három kötet és a remélhetőleg hamarosan megjelenő továbbiak (még kettő vagy három?) mennyiségileg ugyan nem kelhetnek versenyre Erdély teljhatalmú politikusának vagy a magyar nyelvújítási mozgalmat elindító és azt győzelemre vezető tudós írónak a levelezésével, de a korszellemről, a XX. századi magyar közéletet, irodalmat, művészetet belengő hangulatváltásokról, a magyarság megmaradását érintő életbevágó kérdésekről legalább olyan mélységekből fakadó információkkal szolgálnak, mint az említett nagy levelező elődök misszilisei a maguk koráról.

A Kádár-korszak utolsó éveiben valóságos Fülep-kultusz bontakozott ki Magyarországon. Sorra jelentették meg írásainak gyűjteményes köteteit, életét és munkásságát 1985-ben emlékkönyvben méltatták, egykori parókáján, a zengővárkonyi református papilakban emlékszóbat rendeztek be, tanítványai hozzáálltak, hogy esztétikai szintézisének kéziratot betűtengeréből kiadásra alkalmas szöveget szerkesszenek, Fodor András pedig naplórengereiben arról tett tanúvallomást, hogy rá és nemzedékére – a második világháborút követő évek értelmiségi ifjúsága legjobbjaira – milyen közvetlen személyi hatása volt a Zengő-hegy tövéből a budai hegyekre telepedett, de továbbra is remete életformába húzódozó „Eligazító”-nak.

A kifejezés Illyés Gyula leleménye. Ő róttá 1975-ben megjelent esszéje fölé a címet: *Az eligazító. Fülep Lajos*. A telibe találó címet Illyés további súlyos mondatokkal toldta meg. Zengővárkonyi látogatására emlékezve írja le ezeket a szavakat: „... ott ültünkben emeltem rá először az akkoriban folyvást toborozhatnék tekintetemet azzal: ez lenne jó kormányzó kapitánynak”.

A magunk erdélyi kis sikerei között tarthatjuk számon, hogy 1979-ben a Téka sorozatban. Katona Ádám gondozásában megjelent Fülep Lajos írásából egy válogatás és ez élénk olvasói érdeklődést támasztott.

A Fülep-életművet újra felfedező buzgalomnak itt felsorolt eredményei fölé – már csak a belefektetett munka mennyisége és minősége okán is – szíriktént emelkedik az az ismertetésünk tárgyául választott három kötetnyi levél, melynek összegyűjtésére és sajtó alá rendezésére F. Csanak Dóra vállalkozott. A kötetek szerkesztője – aki maga is a legkedveltebb tanítványok közé tartozott – pontosan tudta, hogy milyen nagy fába vágta a fejszéjét. Érezte a vállalkozás erkölcsi súlyát, azt, hogy a levelek publikálásának filológiai nivója meghatározhatja a XX. századi magyar eszmetörténet egy-egy kardinális kérdésének jó vagy rossz, hiteles vagy torzított betájolását. Számot vetett a levelezésben felmerülő kérdések sokféleségével, az események, személyek közötti rejtett összefüggések megvilágosítására szolgáló jegyzetek tengernyi adatának összehordása elé meredő akadályokkal. Azt is tudta, hogy a tárgyi, személyi, sőt írásbeli gátló körülmények leküzdésére folyamatosan újra kell termelnie energiáját, mert a

maga állította mérce mérhetetlenül időigényes. A leveleket magyarázó jegyzetekről szólva – melyeknek egy-egy adatáért bel- és külföldi levéltárak minden elérhető állagát megvallatta – elmondhatjuk, hogy azok egyik-másika akár tudományos monográfiának vagy – képzelő erővel megáldott, teremtő betűvető esetében – akár vaskos regénynek a teljes információs bázisát magában foglalja.

Fülep Lajos közéleti, filozófiai, művészettörténeti és szépirodalmi érdeklődési körének a sugara, levelezőtársainak az egyéni adottságai, a levelek mögötti életművek aranyfedezete együttesen teszi nélkülözhetetlen kútfővé ezt a több kötetes kiadványt mindazok számára, akik a magyar kultúra huszadik századi teljesítményeiről életközeli tájékoztatást igyekeznek szerezni. Az első fennmaradt (és közölt) levél az 1904-es esztendőből való és ahhoz a Dutka Ákoshoz szól, akinek költészetében a „megfizethetetlen művészi kincset” Fülep az elsők között fedezi fel. Egészen természetes, hogy az „új versek” iránt fogékony egyetemi hallgató – aki már budapesti lapokba ír cikkeket, és kávéházak asztaltársaságában eljövendő nagyokkal köt barátságot – a fennebb jelzett évben már Adyval is ismeretségbe kerül, és hogy ez a kapcsolat hamarosan barátságáig izmosodik, ennek sokatmondó levélbeli bizonyosságai maradtak fenn.

Az első kötet levelezőpartnerei között megtaláljuk a magyar századelő nagy személyiségeit: az említett költőkön kívül Alexander Bernát, Babits Mihály, Csók István, Hevesi Sándor, Károlyi Mihály, Lukács György, Lyka Károly, Ravasz László kiragadott neve is jelzi annak az intellektuális körnek a színvonalát, melyben a fiatal Fülep forgolódik.

A leveleskötet névmutatójában nem találjuk Kós Károly nevét, de gyakran tűnik fel Koronghi Lippich Elek neve, azé a minisztériumi főtisztviselőé, aki Fülepnek és az erdélyi kezdő építésznek egyaránt hathatós segítséget nyújtott ahhoz, hogy tehetségüket a maguk megválasztotta módon bontakoztathassák ki. Mai művelődéspolitikusok számára is tanulsággal szolgálhat Lippich kiváló pedagógiai érzékről tanúskodó mecénási gyakorlata. A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium művészeti osztályának vezetője Fülep Lajost ösztöndíjjal Itáliába küldte, hogy a művészettörténet nagy alkotásait a helyszínen tanulmányozza, Kós Károlyt pedig abban támogatta, hogy jórészt gyalogszerrel bejárja a nevezetesebb erdélyi tájakat, és az itt lakó három nép: a magyarok, a szászok, a románok építészetét és díszítőművészetét tanulmányozza. Fülep és Kós művekkel hálálta meg Lippich jóakarátát és támogatását, s még öreg korukban is felforrósodó szavakkal emlegették e jótétemény hatását életműveik alakulásában.

Erdélyi összefüggései miatt térek ki itt arra az érdekes életrajzi tényre, hogy Fülep Lajos 31 éves korában beiratkozik a református teológiára és elhatározza, hogy élethivatásul a falusi lelkipásztorkodást választja. Az elhatározás indítékait keresve vezetnek a nyomok Erdélybe.

Furcsa módon Fülep abban a környezetben ismerkedik meg az erdélyi kálvinizmussal, melynek elég rossz híre kelt a századforduló magyar irodalmi közvélekedésében. Tolnai Lajos marosvásárhelyi lelkipásztori szolgálatának több mint ádáz helyi és fővárosi sajtóvisszhangja és az

1898-ban publikált önéletrajzi regénye, *A sötét világ* nyomán meglehetősen komor kép rajzolódott ki a marosi traktus református papjairól. Mai napig – s ezt e sorok írója is tanúsíthatja – furcsa anekdoták keringenek a Marosvásárhely környékén szolgáló lelkészek viselt dolgaíróiról. Így hát nem sok felemelő élménnyel kecsegtette a Nyárárdmente a modern katolicizmus eszmevilágában jártas, Nietzsche fordító és kommentáló, az olasz Amendolával barátkozó, a Vasárnapi Kör összejöveteleit szorgalmasan látogató és Lukács Györggyel közösen filozófiai folyóiratot (*Szellem*) szerkesztő Fülepet. Azt már Dávid Gyula könyvéből (*Tolnai Lajos Marosvásárhelyen*. Bukarest, 1974) is megtudhattuk, hogy nem csupa kétes jellemű, tudatlan, borissza pap lakta a századfordulón és az azt követő években a marosszéki parókiákat, akadt közöttük jócskán igen művelt, világlátott férfi is. Ilyen volt a székelyvajai református lelkipásztor, Kocsi Dániel is, aki Fülep Lajos édesanyja húgának, Sándor Emíliaának volt a férje. Ez a Sárospatakon, Budapesten és Edinburghban tanult papi ember valóságos példaképe lett Fülepnek. A közelben, Koronkán lakott a marosi esperes, Kovács László, a szomszédos bekecsalji egyházmegyének pedig a nyárádszeredai Ravasz János volt az előjárója; mind a kettő világlátott, műveit férfi. Egy 1906-os makfalvi találkozó emlékéit felidézve ilyen sorokat ír Fülep Ravasz Lászlónak 1918-ban: „... ez volt az az összejövetel, amit mindig úgy emlegettek, hogy olyan nagy hatást tett rám! Öten voltak együtt papok [köztük a nagybácsi és az említett két esperes – BS.] és sok mindenről beszéltek, de oly komolyan, okosan, magas és nobiles szempontokból, hogy csak bámultam; azóta szoktam volt mondogatni: ilyen jó társaságban sohase voltam Magyarországon, ahol őt (!) feltétlenül becsületes és okos ember legyen együtt egy fedél alatt.” A levél pedig úgy folytatódik: „Szóval, kedves Lászlóm, eddig minden rendben volna, megyek már közelebb, mintha haza mennék – ha mehetek.” (I. 356.) – E mondat értelmének jobb megértése céljából az is elmondandó: e levél azzal kezdődik, hogy írója megköszöni „kedves barátjának”, a püspököt helyettesítő főjegyző Ravasz Lászlónak szívességét, hogy elküldte neki a Szovátára szóló segédlelkészi kinevezést.

Azt a kérdést firtatva, hogy az a fiatal férfi, aki 1912-ben summa cum laude minősítéssel doktori címet szerzett a Pázmány Péter Tudományegyetemen a filozófia, művészettörténet, olasz nyelv és irodalom tárgykörből, és akit professzorai nógatnak, hogy egyetemi magántanári habilitációt szerezve mihamarább pályázza meg az egyik nyilvános rendes tanári tanszéket, akit 1919 tavaszán ki is neveznek professzornak, és aki *Európai művészet és magyar művészet* c., azóta klasszikus rangúvá vált tanulmányával kora legtájékozottabb művészettörténészei sorába lépett, teológiai oklevelet szerezve miért éppen Szovátára kér segédlelkészi kinevezést, sok magyarázatot találunk a levelezésben. Az egyértelmű, közvetlen választ ugyancsak a Ravasz Lászlóhoz intézett levélből tudhatjuk meg: „...csakugyan szívesen mennék Szovátára. A vidéket ismerem és szeretem, Dani bátyám nincs nagyon messze tőle, hozzá fordulhatok, ha kell valamiben, tanácsért, meg aztán ha nem is nagy, de elegendő lélekszámú ecclesia

ahhoz, hogy foglalkoznom érdemes legyen vele.” És ezután következnek a kitarúlkózó vallomás a megálmódott lelkipásztori hivatásról és az áhított falusi miliőről: „A püspök úr [Nagy Károly – B.S.] abban a tévedésben volt, hogy én valami sinecurát keresek, s többek közt ajánlott egy helyet, ahol tán 17 lélek van, míg aztán felvilágosítottam, hogy én gyülekezeti intenzív munkát is akarok végezni, s egészen kis helyre csak átmenetileg mennék: nagy hely alatt persze még mindig *falut* értek, nem várost, amiből nem kérek.” (I. 352.)

Az 1918 decemberében bekövetkezett történelmi változások útját állták annak, hogy az akkor még nagyon falusias küllemű erdélyi fürdőhelyen, Szovátán Fülep legyen a pap. A szovátai tervvel kapcsolatos levelek arra is fényt vetnek, hogy a fennebb említett környékbeli papokkal való jó viszony mellett a fejleményekben milyen döntő szerepe volt annak a bensőséges baráti viszonyoknak, mely Fülepet a teológia padosoraiból szinte egyenesen professzori katedrára, majd hamarosan az egyházkerület főjegyzői stallumába lépő Ravasz Lászlóhoz fűzte.

Barátságuk minéműségét jelzi Fülepnak az 1918-ból való tréfás verse, melynek első négy sora így hangzik (I. 348):

*Hejh! Ravasz László, mikor jössz Pestre?
Várlak már váltig vitakozó estre.
Ki a mennydörgővel szócsatázzam én itt.
Kivel mérjem össze panganétom élit?*

Ez a közvetlen hangja levélváltásuknak még hosszú ideig megmarad, azután is, hogy Ravasz püspök lesz. Mint a Dunamelléki Ref. Egyházkerület főpásztora, ő irányítja a bajai parókiára Fülepet, aki évek múltával onnan ugyancsak neki vallja meg, hogy a „minden téren szép, megszervezett és tökéletesen rendezett” városi gyülekezetet még a főhatalomváltkozás után is – milyen szívesen cserélné el egy erdélyi református magyar faluval. Egy 1927-ben keltezett levélben olvassuk: „Ha Erdélybe mehetnék, ahová mindig vágytam, még így is, most is elmennék.” (II. 325.) Amikor végül is bajai parókiáját a zengővárkonyival cseréli el, döntésében nagy szerepet játszott az, hogy a dunántúli falu első látásra Erdélyre emlékeztette.

A későbbiekben a Ravaszhoz intézett levelekről az erdélyi vonatkozások lassan eltűntek. Az azonban figyelmet érdemel, hogy a legjobb erdélyi elmék pontosan tudják, mit ér a magyar kultúrában az írástudó Fülep Lajos. És ennek maradtak fenn levélbeli bizonyosságai is. Amikor Kuncz Aladár elolvassa 1929-ben a *Magyarok, ne Kanadába, hanem Baranyába vándoroljatok ki* c. vele készült interjút, tollat ragad és így ír: „A Pesti Napló egy cikkéből tudtam meg az Ön legújabb címét és életének új fordulatát. Mióta itt Erdélyben irodalmi ügyekben mozgolodom, mindig szerettem volna Önnel kapcsolatot találni és általam annyira becsült irodalmi működését némileg itt Erdélyhez kapcsolni. Ezúttal mint az Erdélyi Helikon című folyóiratnak a szerkesztője fordulok Önhöz és kérem, hogy akármilyen természetű cikkkel, kritikával, tanulmánnyal, vagy hozzászólással gazdagítsa folyóiratunkat” (II. 507.) Fülep válaszára sajnos F. Csanak Dórának nem sikerült „nyomára bukkannia”, pedig az Kuncz viszontválaszából kitetszően már csak azért is érdekes lehetett, mivel benne

cím szerint is szó esett egy készülő tanulmányról. Helyénvaló tehát ezt az 1930 elejéről datált Kuncz-levelet kissé terjedelmesebben is idéznünk: „... végtelen örömet szerzett levelével nemcsak nekem, hanem régi tisztelőinek és barátainak is, így Lakatos Imrénnek. Makkai Sándornak, akik általam üdvözik Önt és az enyémhez fűzik kérésüket arra nézve, hogy az Erdélyi Helikonba mentől előbb írást küldjön. *Az igazi áruulás* – nagyon jó volna. Általában tessék elhinni (s ez vonatkozik a folyóiratra tett igen helyes észrevételeire) az Ön tartózkodási helye felfedezésének azért örültem elsősorban, mert gondoltam. Önben a folyóirat számára olyan dolgozótársat nyerhetnék, akiben a művészettörténeti és esztétikai érdeklődésen kívül mindig az általános emberi szempontok és vonatkozások foglalják el a premier plant. Ilyen munkatársakat nem egykönnyen lehet találni. Itt nálunk különösen nehéz a helyzet. Egy-két univerzális érdeklődésű írónk nem akar leereszkedni a mi primitív helyzetünkhöz. Pedig itt a műveltségközlesen kívül a folyóirat rendeltetését is tölt be, ami nem megy anélkül, hogy ne a magunk helyzetéből induljunk ki. Irodalom és kisebbségi helyzet, azt hiszem két bőséges *etikai* forrás ahhoz, hogy minden európai jelenséget határozott világszemléleti szemszögbe lehessen állítani. [...] Ebben az irányban akarnék haladni, de mondom, ha lehetséges, erősebb szociológiai és filozófiai alafestéssel. (Cikkeink jönnek például: az erdélyi nemzetek mai pszichéjéről, igen érdemes problémák: az erdélyi zsidóság, románság stb. mai lelki arcképe.) Az itteni viszonyok között nehéz valamire menni. Nekünk valóban durch und durch európainak kell lennünk és emellett az itteni talajról nem lehet felemelkednünk. Ez bizonyos bensőséges átélését kívánja meg a problémáknak, amire a legtöbb ember lusta vagy nem képes. – Igazán nagy kár, hogy Ön nem itt telepedett le. Ezt sokszor emlegetjük...” (II. 515–516.)

F. Csanak Dóra annak az utánajárt, hogy *Az igazi áruulás* c. tanulmány nem készült el, mint ahogy egy később ígért. *Szent Agoston* c. esszéit is hiába keresünk az Erdélyi Helikon évfolyamaiban. Pedig Kuncz ismételtelen arról ír, hogy mennyire örülne bármilyen küldendő cikknek vagy tanulmánynak: „Amint már első levelemben is írtam, az esztétikának, filozófiának és magasabbrendű szociológiának éppen azok a területei, amelyeken Ön olyan otthonos, itt sajnos Erdélyben méltó képviselőket nélkülöznek, s így ránk nézve mindennél fontosabb volna az, hogy munkásságának bármely csekély hányadával is minket segítene.” (II. 565–566.)

Az unszolások ellenére Fülep nem küld írást az Erdélyi Helikonnak, s ebben az időben (1930 táján) valójában igazi elmélyült szellemi munkára képtelen vállalkozni, azért, mert minden energiáját elemészti az áldatlan harc, melyet egy jellemtelen tanító ellene indított nemtelen támadása következtében volt kénytelen megvívni. – Sajnos ennek is van, ha nem is éppen erdélyi, de keleti magyar vetülete. Az a Kajdi Lajos tanító, aki Zengővárkonyban maga mellé állítva a hívek egy részét pokollá tette Fülep életét nemzetgyalázással és kormányzóértéssel vádolva öt Sulyok István Királyhágó-melléki püspök és a román hatóságok egybehangzó felvilágosítása szerint közönséges bűncselekmények elkövetése után távozott Magyarországról.

ra, hogy ott az „üldözött magyar” szerepében tetszelegve szervezzen hajszát az ellen a tudós pap ellen, aki éppen a magyar nemzeti öngyilkosság legégetőbb kérdésének a felvetésével lépett a nyilvánosság elé.

Az egyke kérdését tárgyalva alakul ki Fülep baráti szövetsége Bajcsy-Zsilinszky Endrével, Illyés Gyulával. Kodolányi Jánossal, Németh Lászlóval. És ez utóbbival egyre inkább konvergáló nézetei vezettek aztán oda, hogy Fülep 1934-ben vállalja a Válasz c. folyóirat szerkesztését, s annak első számában a főhelyen közli *Nemzeti önállóság* c. tanulmányát. A levelek sok mindent elárulnak a folyóirat megindítása körüli gondokról és arról is, hogy miért tűnik el viszonylag hamar Fülep neve a szerkesztők és a szerzők sorából.

A Fülep-levelezés első két kötetéről a Tiszatáj 1995. októberi számában a kor művelődési viszonyait és Fülep Lajost (személyesen is!) kitűnően ismerő Vekerdí László írt terjedelmes tanulmányt. Nos, ez a mesterien szintetizáló írás is csak érintőleg tud szólni a sokfelé ágazó problematikáról és azokról a rendkívül színes egyéniségekről, akiknek – többek között – éppen koncepcióban és stílusban megmutatkozó egységét tükröztetik hűségesen a baráti hangvételű levelek. A barátságban Fülep véges-végig a szellemi kapcsolatot méltányolta. A barátságról mint kötelékről „evangéliumi szóval élve” azt írja, hogy az „nem e világról való. Szellemi kapcsolat, ami ma már hovatovább történelmi emlék. Nekem ugyan minden emberi kapcsolatnál – családinál, vérséginnél, nemzetinél stb. előbbre való. Olykor úgy érzem, hogy a barátság görög ideáljának (persze a náluk olykor belekeveredő szexuális szál nélkül) én vagyok az utolsó képviselője” (III. 123). A nagy és tartós barátságok, a művészettörténész Tolnay Károlyhoz (Charles de Tolnay), a műkritikus Elek Artúr-hoz és a híres nyomdász-művész Kner Imréhez fűződő kapcsolatok emléke olyan levélbeli vallomásokban maradt fenn, melyekben a magánemberi szféra – a segítőkészség,

a tisztesség, a kötelező őszinteség – szervesen illeszkedik az általános nemzetibe és emberibe. Éppen ezért bennük a mondandó örök érvényű erkölcsi, esztétikai és általános human értékeket hordoz.

Mindezt – befejezésül – egyetlen példával próbálom alátámasztani. A Knerrel folytatott levelezés állandó témája a szép magyar könyv. A könyvmivesség terén Fülep „vén rókának” nevezi magát, aki Pesten korrektor-ként már 17 éves korában sok mindent megtanult, és Itáliában meg Párizsban lett a híve „a tiszta tipográfiának”. Nos, ma, amikor a számítógépes buzgalom és a harsányságra törő grafikai agresszió már-már olvashatatlanná tesz könyveket és folyóiratokat, talán nem lesz érdektelen emlékezetünkbe idéznünk Fülep intelmét, hogy a nyomtatott szöveg legfontosabb érdekessége maga a *betű*. Knernek pedig arra a kérdésére, hogy mit adjon ki, habozás nélkül Petőfit ajánlja. S amikor barátja értetlenül fogadja a tanácsot, indulatosan így ír: „Azt kérde, hát kimit kiadni, hol az irány stb.? S fejemhez vágja, hogy lám én is egy nyolcvannégy év előtt elhalt költőt ajánlok. Kezdjük az utóbbin. Hát ezt nem értem! Petőfi csakugyan 84 éve halt meg? Észre sem vettem, hogy oly rég. De elhiszem inkább, semhogy megnézzem a lexikonban. Sehogy se értem azonban, mit jelent ez Kner Imre szájában. Lám, én nem vettem észre, mint írja, hogy oly régi ez a költő. Bizony nem vettem észre. Én azt hittem, mai vagy mainak szeretném. Petőfit olyan aktuálisnak érzem, mint még soha, éppen most, a Hitlerek korában s most olvasva igazán. Ha nekem pénzem volna, Petőfit országszerte plakátotatnám. 84 év! Mit jelent nála? Semmit!” (III. 299).

Hát emígyen szólalt meg a korszellem Fülep levelezésében – 1934-ben. És mit szólna ma, amikor könyvkereskedéseinkben hiába keressük Petőfi verseit?

Benkó Samu

Simion Retegan: *Satul româneasc din Transilvania ctitor de școală (1850–1867)*

Editura Echinox, Cluj 1994. 269 lap

Simion Retegan, a Kolozsvári Történeti Intézet főmunkatársa az erdélyi román falu iskolaalapító tevékenységét kutatja a neoabszolutizmus korában. Retegan könyve azért is figyelmet érdemel, mert ezzel indul a Történeti Intézet új sorozata *Biblioteca Institutului de Istorie* címmel. A könyv két részből áll. Első része a bevezető tanulmányt foglalja magába, a második 250 korabeli, 1850–1867 közti keltezett dokumentumot tartalmaz.

Simion Retegan az abszolutizmus korának legismertebb kutatója Kolozsvárt, számos tanulmányi és három könyvet közölt a románok abszolutizmus (1849–1859), illetve liberalizmus (1860–1867) kori történetéből. Meglepő, hogy mennyire különbözik az említett korszak (mert a két időszak mégiscsak egy korszakot alkot) általa feltárt s megrajzolt képe attól, amelyet a magyar történelemből ismerünk. A magyarság számára 1849–1867 a megtorlást.

a bosszút, a visszaesést hozta, a románok számára viszont a felemelkedés korszaka volt, amikor Retegan szerint román országgyűlést is sikerült szervezni. Erről korábban önálló kötetet tett közzé *Dieta românească din Transilvania* címmel (Kolozsvár 1978). Újabb könyve további forrásokat tár fel a románok történetéről, ezúttal az iskolaalapítás valóban nagy lendületét mutatva be.

Retegan kutatásai egymagukban meggyőznek arról, hogy végképp el kell ejteni a magyar történetírásban még újabban is vissza-visszatérő azon megállapítást, hogy a nemzetiségek ugyanazt kapták Béctől elismerésként az 1848–49-i szolgálatukért, mint a magyarok büntetésként a Habsburg-ellenes szabadságharcuk miatt. A nemzetiségeknek, köztük a románoknak ugyanis – bár néhány alkalommal 1849 végén és 1850–1851-ben elutasításban is volt részük az abszolutista kormány részéről – Bécs megadta a társadalom szervezéséhez feltétlen szükséges cse-

levési szabadságot. Mi több: az iskolaalapításra a forradalom után a központi állami szervek ösztönözték elsőként az erdélyi románságot, és az ő közreműködésükkel hoztak létre Naszódon és Orláton mar 1849 őszén két román tanítóképzőt.

Visszatérve tulajdonképpeni témánkhoz, a bevezető tanulmányból néhány adatot és megállapítást emelünk ki. Mindenekelőtt azt, hogy 1850 és 1865 közt a történeti Erdély román egyházi iskoláinak a száma 691-ről 1483-ra növekedett, vagyis másfél évtized alatt több mint megkétszereződött (*I.m.* 7. 1.). Ugyanott olvashatjuk, hogy a szélesebben értelmezett Erdélyben a román iskolák száma 1870-ben 2569 volt.

Mi tette lehetővé ezt a rendkívül gyors és látványos fejlődést?

A szerző több alkalommal nyomatékosan hangsúlyozza: a majdnem egészében paraszti jellegű román társadalmat ilyen nagy erő kifejtésre a jobbágyfelszabadítás tette képessé. Egyrészt, mert ezáltal javult a parasztság anyagi helyzete, másrészt, mert az új viszonyok közt hirtelen megnőtt a román ifjúság körében a tanulási kedv, amelyet az is ösztönzött, hogy megnyílt a hivatali pályák elfoglalásának lehetősége a románok számára. Már a forradalom utáni első években annyira megrohanták a balázsfalvi gimnáziumot, hogy az képtelen volt befogadni az összes jelentkezőt. Ugyanakkor megugrott a római katolikus liceumok román tanulóinak a létszáma is. A szerző megemlíti ezzel kapcsolatban, hogy abban az időben a román gimnáziumok száma mindössze öt volt.

A szerző megállapítja, hogy az iskolaalapítási mozgalom az elemi iskolák kategóriájára szorítkozott, s az alapí-

tók döntően nagy része maga a falu, a falusi közösség volt. A falusi közösségeket az állami szervek után a görög katolikus és görögkeleti egyház serkentette az alapításokra. Különösen Şaguna ortodox püspök tűnt ki abbeli igyekezetében, hogy egyháza iskolahálózatának lemaradását kiküszöbölje. Mindez nem jelenti azt, hogy az unitások ne tettek volna meg mindent iskolahálózatuk fejlesztésére és a hálózatnak rendszerré alakítására. A rendszeres működés érdekében szükség volt épületek szerzésére, a tanítók fizetésének biztosítására és az iskolai munka ellenőrzésének a megszervezésére.

Az anyagi alapok előteremtése – állapítja meg a szerző – majdnem kizárólag a falvakra hárult. (Megjegyzendő, hogy a sokkal fejlettebb magyar és szász iskolahálózat az évszázadok folyamán maga is a komunitások, az egyházközösségek kezdeményezésére és támogatásával jött létre.) Ezzel kapcsolatos Retegan könyvének forrásközlő második része. A főként egyházi levéltárakban feltárt, egy kivétellel eddig nem ismert 250 dokumentum közlése igen jelentős hozzájárulás a korszak megismeréséhez és megismertetéséhez. Egy különleges forrástípust kutatott a szerző, amely adománylevelekből, a falvak és a tanítók közt létrejött szerződésekből, a felsőbb fórumokhoz intézett beadványokból áll össze. A forráspublikálás 1992. évi akadémiai szabályait alkalmazva adja közre az iratokat, amelyeket a szükséges jegyzetapparátussal is ellátott.

Simion Retegan könyve színvonalas és hasznos munka, ugyanakkor jó mérce a Kolozsvári Történeti Intézet új könyvsorozatának elindításához.

Egyed Ákos

EGYESÜLETI KÖZLEMÉNYEK

Az 1995. május 20-i közgyűlés iratai

Benkő Samu elnöki megnyitó beszéde

Elnökségi megbízatásból, de benső késztetésre és a magam gyönyörűségére évek (sőt évtizedek) óta foglalkozom Egyesületünk múltjával. Eligazítást keresve elődeink tapasztalataiban (sikert és kudarcot egyaránt számba véve) végigtanulmányoztam az évi közgyűlések elnöki megnyitó beszédeit, és meglepődve figyeltem fel arra, hogy ebből a műfajból is kirajzolódna egy több-kevesebb következetességgel végiggondolt, 136 esztendőes erdélyi magyar művelődéspolitikai körvonalai. Állításom igazolására sok-sok szövegbizonyossággal hozakodhatnék elő jegyzeteim halmazából.

Kérem, ne ijedjenek meg! Csak egyet idézek belőlük.

A kiegyezés esztendejében, 1867-ben, a február 11- és 12-én tartott rendes közgyűlést nem az egyesületi elnök, gróf Mikó Imre vezette, mert ő éppen arra készült, hogy egy hét múlva – 1867. február 20-án – az Andrássy Gyula elnökletével alakult kormányban kézbe vegye a közmunka- és közlekedésügyi minisztérium irányítását. Így az alelnök mondott megnyitó beszédet. Ezt a tisztséget akkor Szabó József orvos töltötte be, aki a kolozsvári Orvos-sebészeti Tanintézet tanára és a kolozsvári országos kórház igazgatója volt.

A szónok az arisztotelészi retorika méltánylandó szófősvénységével kérdezte: „Mi tehát a mi feladatunk?” És ugyancsak tömören válaszolt: „Egyfelől történeti gyűjteményeink által szélesíteni, szilárdítani az alapot azoknak lábai alatt, kiknek a jog teréni küzdés jutott osztályul; másfelől természettudományi búvárkodások által napfényre hozni földünknek rejtett kincseit, megmutatni népünknek ingyen elhamvadó rengetegeink dúsan fizető használatát és megtanítani őket a pénzes növények és állatok megismerésére és szaporítására.

Igen fontos és ha talán nem is mindenkor kellőleg pártolt, de senki által nem is tiltott kettős feladat, melynek teljesítése által nemzetünk azt éri el, ami nála leginkább hiányzik, ti. egyfelől a tudomány és művészet magaslatán azt a fokozatot, melyen alól nem lehet a jelenkor civilizált népei közé bejutni, másfelől pedig eléri a vagyonosságot, mely nélkül minden okoskodásunk meddő, minden bármily hangos panaszunk hatástalan, sőt ne felejtjük el azt is, hogy legszentebb jogaink sem érvényesíthetők.” (Az Erdélyi Múzeum-Egylet Évi Tudósítása 1866–1867. Szerk. Finály Henrik. Kolozsvár. 1868. 5.)

Akkor határoztam el, hogy Szabó József beszédének ezt a részletét Önök előtt felolvasom, amikor e közgyűlésre készülve kétségek kezdtek gyötörni, hogy lehet-e és kell-e ma romániai magyar művelődéspolitikáról beszélni.

Lehet és kell, mert nélkülözhetetlen számunkra a tudományosan kimunkált jövőkép. Szükségünk van az elméletileg alátámasztott eligazításra, ha tudván tudjuk is, hogy utópiákba, jobb- és baloldali zsarnokságokat kiszolgáló betűrágásba ragadtak századunk üdvtanai és szerfelett gyanússá lett korunkban a boldogulás mikéntjének a tanulmányozása.

De a kudarcok nem gátolhatnak meg abban, hogy íróasztalunkra görnyedve *magányunkban* és gondolkodó emberek gyülekezetében gerincünket némileg kiegyenesítve *közösen* számba ne vegyük azokat a feladatokat, amelyek reánk vannak szabva, és amelyeket rajtunk kívül az égvilágon senki el nem végez.

Manapság a nemzetközi tudománypolitikai írások, előadások egyik fő témája annak az el-lentmondásnak az elemzése, mely a tudomány és a társadalom között feszül. Az adófizető

polgár világszerte békétlen, és türelmetlenül kérdi, hogy a tudósok kezén hol és mire folyik el az állampénztárba általa befizetett sok pénz: az adó.

Lélegezzünk fel! Nekünk ilyen gondjaink nincsenek. Államunk nekünk egy fityinget nem juttatott. Mi valójában azonosak vagyunk mecenatúránkkal. Anyagi létfeltételeink biztosítását azoknak az alapító, rendes és itthon meg külföldön élő pártoló tagjainknak köszönjük, akiknek a sokaságáról – igen: *sokaságáról* – megemlékezik a főttkári jelentés.

De nem anyagi gondjainkra akarom terelni most a szót.

Létezésünk tér- és időbeli koordinátáit szem előtt tartva azt szeretném nyomatékosan hangsúlyozni, hogy Európa közepén (igaz, abban egy kicsit keletre!), a Kárpátok karéjában és a második évezred utolsó éveiben élünk. Ezeket a pusztá tényeket azért nélkülözhetetlen unosuntalan ismételnünk, mert csak helyzetünkéből kiindulva szembesülhetünk a tudomány reánk szabott időszerű kívánalmaival is.

A tudománynak az egyetemesség a legfőbb meghatározó sajátossága. Az, amit Bolyai János igen szemléletesen és időtlen érvényességgel így fejezett ki: „...a tiszta igazság Kamcsatkában, akár csak mindenütt a világegyetemben, ugyanaz, mint Marosvásárhelyen...”

Az egyetemességnek ez a vitán felül álló érvénye természetesen nem zárja ki, hogy a tudománynak ne lennének nemzeti feladatai. Mi igazán tudjuk, hogy vannak, és kiterjeszkednek az ismeretek összességére, mégpedig a legnemesebb információhordozó eszköz: az anyanyelv révén.

És azt is jól tudjuk, hogy ha egy nemzetrész nemzeti határokon kívüli térségben él, a tudományban is alkalmazkodnia kell az országhatárok diktálta kívánalmakhoz. Elég csak a jogtudományra, a gazdasági élettel kapcsolatos diszciplínákra gondolnunk, s mindjárt körvalazódnak előttünk a konkrét romániai tudományos feladatok is.

Mert például nagyon okos nyugatiak – a zseniális Walter Gropius és társai – kitalálták ugyan a lakótelepek irdatlan betonépítményeit, de azon már a mi kutatóinknak kell törniök a fejüket, hogy a panelházakba költöztetett parasztszülők hamis Adidas-göngyölegekben ma utcán ténfergő gyermekei visszavezethetők-e a termőföldekre. Egyáltalán az, amiről 1867-ben Szabó József beszélt: a pénzes növényeknek és az állatok szaporításának, tehát a korszerű mezőgazdaságnak van-e mifelénk jövője? Milyen távlatai vannak magának az értékelőállító emberi munkának? Hol dolgoznak a jövőben ezek az előbb említett fiatalok? Mit esznek majd? Mit csinálnak majd az eljövendő városatyák és a lakrész-tulajdonosok a lakótelepek gyorsan málló betonkolosszusaival?

Alapkutatásokra gondolva ilyen konkrétumokat is szem előtt kell tartanunk – izgalmas elméleti fizikai és lételméleti kérdések mellett. Elméleti igények és valóság szülte köznapi követelmények együttesen határozzák meg a tennivalóink körének rádiuszát.

Egyesületünk közgyűlését – mint gondolkodó emberek gyülekezetét – olyan fórumnak tartom, ahol tudománypolitikánknak említett hármassajátosságát: 1) egyetemességét, 2) magyar nemzeti feladatait és 3) a romániai társadalmi-gazdasági fejlődéssel (bízunk benne, hogy lesz ilyen fejlődés) való érdekazonosságát a tárgy érdeméhez méltóan és lényegre (gazdasági és szellemi gyarapodásra) törő felelősséggel beszélhetjük meg.

Múlt évi munkánk összegezését és eredményeinket a főttkári jelentés és az Erdélyi Múzeum 1994. évi 3–4-es számában közzétett eseménynaptár tartalmazza. Ezekhez is kérem majd a vitában a bíráló-értékelő megjegyzéseket.

Befejezésül még arról szeretnék szólni, hogy ha a tudomány művelői nem tudnak maguk között jó szakmai – diszciplináris és interdiszciplináris – kapcsolatokat teremteni, akkor – akarva-akaratlanul – magáról a kreativitás igényéről mondanak le.

Amikor ötven évvel ezelőtt, 1945-ben a Bolyai Tudományegyetem orvosi karának – kényszerhelyzetben – le kellett költöznie Marosvásárhelyre, első nyilvános előadásában a tudományban igencsak járatos Miskolczy Dezső arról beszélt, hogy milyen szellemi csonkulás veszedelme áll fenn, ha egy városban csak egyetlen fakultás működik, mert kiszakadva az *universitas*nak a sokszázéves tapasztalatot felhalmozott közösségéből, szakmai beltenyészet válhatik belőle.

Ilyen veszélyekre is gondolva, egyesületi életünkben igyekszünk megteremteni a korszerű szellemi érintkezés kereteit, az alkotó kedvet serkentő, a szakmák és a generációk közötti kapcsolatok kialakítását elősegítő intézményes formákat.

Az alkotás magányos óráit jó ha olykor megszakítják baráti eszmecserék, egymást tájékoztató megbeszélések, sőt különböző véleményeket, tudományos álláspontokat ütköztető viták.

Tudományos közéletünknek feltűnő gyengesége a véleménycserék, az elmélyült szakmai viták hiánya. Veszekedésekről, torzsalkodásokról, egymást vádoló hátmögötti duruzsolásokról imitt-amott csak hallunk, de elvi szintre emelt, tudományos érveket megfontoltan felsorakoztató vitáról már nagyon ritkán. Pedig tudományosságunknak voltak és vannak olyan eredményei, melyek elviselhetik a legkeményebb megmérettetést is. Tévedés ugyanis azt hinni, hogy a nyílt sisakú bírálat veszélyezteti a kisebbségi létben sarjadó szellemi életet. A kulturális élet legkellemetlenebb és legterméketlenebb közege a langymeleg állóvízre emlékeztető kritikátlanság.

Múlt évben szerzett Tamás András, avagy Ion Ghica utcai házunkban (a Rákóczi negyedben) olyan egyesületi otthont igyekszünk berendezni, ahol a rendszeres, közvetlen személyes érintkezések szellemi pezsdítő ereje a szakosztályokban is meglendítheti a szunnyadó alkotó kedvet.

Személy szerint is arra vágyakozom, hogy a mindennapok anyagi, adminisztratív gondjait – minél több fiatal társaságában – olyan környezetben feledhessem, mint amilyent a kaszinókat, tudós klubokat szervező kolozsvári elődeink egykor teremtettek.

Teremtsük mi most újra – immáron sokadszor – „a polgári erény” eme szálláshelyeit, melyek – Széchenyi István szerint – „műhelyek nevezetesebb kellemei s hasznok kiállítása végett”.

Ezeknek a gondolatoknak jegyében nyitom meg Egyesületünk 1995. évi rendes közgyűlését.

Kiss András főtitkár jelentése az Erdélyi Múzeum-Egyesület 1994. évi munkájáról

Újraéledése óta Egyesületünk ötödik közgyűlésére készült jelentésünk ezúttal sem számolhat be olyan fordulatról, amely szerzett jogaink érvényesítését illetően, a polgári jogállam visszaállításának érzékelésében alapvető változást hozott volna az átmentett egykori, de ma is élő jogrendszerben. Ezért még mindig arra kényszerülünk, hogy az öt esztendeje megkezdett jogérvényesítő és fenntartó lépések útján haladjunk. Ebben a helyzetben jónak bizonyult az az álláspont, amely szerint – jogaink csorbíthatatlan fenntartása mellett – Egyesületünk azon igyekezett, hogy a lehetőségekhez mérten, fokozatosan, saját és támogatói erejéből egy olyan intézményi keretet építsen ki, amelyben az Alapszabályainkban meghatározott munkánk lehetővé válik. Az új intézményi kereteket megteremtettük, ezért úgy véljük, hogy ez a teljesítmény és a megnyílt lehetőségek azok, amelyek végzett munkánk mellett és azzal összefüggésben jelentik legfontosabb eredményeinket az elmúlt évben. Mindezekkel kapcsolatban a következőket jelenthetjük közgyűlésünknek:

Szervezés

Taglétszámunk ebben az esztendőben is gyarapodott. A szakosztályokban folyó tudományos tevékenységet a jelenleg 2515-re növekedett rendes tagjainkra alapozzuk (ebből 82 alapító tag, 652 pedig egyetemi hallgató), de emellett 130 belföldi és több mint 15 000 külföldi pártoló tag támogatására is számíthatunk. Tovább nőtt egyetemi hallgatóink taglétszáma és cselekvő részvételük az Egyesület életében. Jó eredményeink közé soroljuk, hogy egyelőre székhelyünk könyvtárolmánya valóságos kis egyetemi könyvtárként áll diákjaink rendelkezésére, de a Jordáky házban kialakított és használatra rövidesen átadható olvasóterem, a kutatócsoportok munkahelyén szervezett szakkönyvtárak, a könyvanyag egységes rendszerezése és nyilvántartása egyaránt fogja szolgálni mind kutatóink, mind egyetemi hallgatóink információs igényeit. Az említett létszámot némileg csökkenteni fogja a tagdíjunkt három egymást követő évben nem fizető tagjaink esetében a tagság megszüntetése, amit tavaly már bejelentettünk, de az építkezések, átalakítások és főleg a székhely költöztetése miatt kénytelenek voltunk végrehajtását 1995-re halasztani. Ezt a lépést meg kell tennünk, de oly módon, hogy az ne érintse azoknak a gazdasági nehézségekkel küzdő tagtársainknak további tagságát, akik változatlanul ragaszkodnak ehhez a minőséghez, megbecsülik Egyesületünket. Viszont egyesek teljes érdektelensége indokoltá teszi a tagság megszüntetését. Ez annál is megalapozottabb, mert az egyre nehezebb anyagi körülmények közepette a tagdíjból származó bevételek jelentősége megnő. Ezért is kényszerülünk arra, hogy a közgyűléstől a tagdíjak méltányos, differenciált emelését kérjük. Egyúttal felhívást intézünk azokhoz a tagokhoz, akiknek anyagi lehetőségei ezt megengedik, hogy minél többen lépjenek az alapító tagok sorába.

Jóllehet ez minden év pénzügyi beszámolójából is kiderült, az egyre nehezedő gazdasági helyzetben, a támogatások felhasználásával kapcsolatban felmerült bonyodalmak közepette elengedhetetlennek véljük a közgyűlésnek jelenteni, hogy bevételeink és támogatásaink zömét a működésünket lehetővé tevő ingatlanokba, a munkahelyek kialakításába és kiadványokba fektettük. Ezekről az összegekről mindig igazoltan, maradéktalanul elszámoltunk.

Vidéki csoportjaink továbbra is hasznosan támogatják Egyesületünk munkáját mind rendezvények szervezésében, mind a tagokkal való kapcsolattartásunkban (tagdíjak beszedése, kiadványaink forgalmazása stb.). Eddigi jelentéseinkben említett csoportjaink mellett kilátásunk van arra, hogy rövidesen megkezdji szervezett tevékenységét a nagyváradi és zilahi csoport is.

Noha beszámolónk az 1994. december 31-ig zároló évre vonatkozik, feltétlenül szólnunk kell Egyesületünknek az ez év január 25–27-én sorra került budapesti bemutatkozásáról, mivel az erre való felkészülésre a múlt év utolsó hónapjaiban a szakosztályok sok időt és energiát fordítottak. Az elnökség felkérésére a szakosztályok sajátos kutatási területeiket átfogó tudományos ülésszakot hívtak össze és az ott elhangzott előadásokból jelölték ki azt, amely a bemutatkozáson az illető tudományterületet képviselte. Ezekből egy kis kiadvány készült, melyet a rendezvény résztvevői a helyszínen kaptak kézhez.

A budapesti bemutatkozásra a Magyar Tudományos Akadémia Elnöksége, az Európa Intézet igazgatósága, a Collegium Budapest rektora és a Gróf Mikó Imre Alapítvány Kuratóriuma hívta meg Egyesületünket. Ezúton is köszönetet mondunk a meghívóknak, hogy lehetővé tették ezt a magyarországi tudományos közvélemény által is sikeresnek minősített rendezvényt.

Múlt évi közgyűlésünkön az elnöki megnyitó bejelentette, hogy a humán tudományok területén megteremtettük a feltételeket a transzilvanológiai kutatócsoport munkájának az elkezdésére, illetőleg fiatal kutatók munkába állítására. A közgyűlés felhatalmazása alapján az új

elnökség nyilvános pályázatot hirdetett és két tudományos kutatót alkalmazott a Magyar történelmi nyelvtudomány és Erdély írásos kultúrájának története tudományos tárgykörben. Az Antal Árpád, illetőleg Imreh István elnöklete alatt kiküldött két pályázati bizottság javaslata alapján elnökségünk 1994. szeptember 1-gyel kezdődőleg Tamásné Szabó Csillát és Jakó Klárát tudományos kutatóként alkalmazta a munkatörvénykönyvben előírt feltételeknek megfelelően.

Szakosztályaink

Szakosztályaink tevékenységét adatszerűen és naptári időrendbe lebontva – akárcsak az összegyűjtési tevékenységet – tételesen felsorolja az Erdélyi Múzeum LVI. kötete 3–4. füzetében közölt eseménynaptár. Ezt a tevékenységet a szakosztályi közgyűléseken részletesebben elemezték és értékelték a szakosztályi tagok. A tudományos munkának keretet adó szakosztályaink, mint eddig is, a székhelyünkön tartott felolvasó ülésekkel, a székhelyen kívül tartott előadásokkal, megbeszélésekkel, más testületek által szervezett tudományos értekezleteken történt részvételükkel váltották valóra Egyesületünk céljait. Az 1994. esztendőben a tudományművelés új szakaszát jelentették a fennebb már említett tudományos ülésszakok, amelyeken a budapesti bemutatkozás előkészítéseként szakosztályainkban az általuk képviselt tudományterületek valamennyi területéről részt vevő tagjaik tartottak előadást. A szakosztályok munkájának bővülését jelzi az is, hogy az Orvostudományi Szakosztály mellett, amely eddig is megrendezte évi kihelyezett tudományos ülésszakait, a Bölcsész-, Nyelv- és Történettudományi Szakosztály is megkezdte az 1995. évi nyarán Dicsőszentmártonba tervezett vándorgyűlése előkészítését és szervezését. Ugyancsak a szakosztályi élet megerősödésének értékeltük az Orvostudományi Szakosztály kolozsvári csoportjának ígéretes, eredményes munkáját, amely lehetővé teszi egy népes, jól működő kolozsvári csoport kialakulását.

A szakosztályokat illető jövőbeli tervünkként – amely 1995-ben meg is valósul – említjük meg azt, hogy új lehetőségeink következtében az 1994. év során kialakított helyiségeinkben – a szakosztályokkal egyetértőleg – jobb elhelyezést és működési lehetőséget kívánunk adni szakosztályainknak, illetve könyvtárainknak.

Pályázatok

Az 1994. december 31-i határidővel meghirdetett honismereti-helytörténelmi pályázatunkra 24 pályamunka érkezett; kevesebb, mint az előbbi, 1992. december 31-i lejárt pályázatra (akkor 77 pályaművet küldtek be). A honismereti munkák elbírálása most folyik, és két-két bíráló véleményezése után sor kerül kiértékelésükre. Az előbbi pályázaton szerzett tapasztalataink alapján nagy óvatossággal kell eljárunk, mert akkor jöttünk rá, hogy egyes pályázók ugyanazzal a dolgozattal több helyen is pályáztak.

Pályázatokról szólva meg kell említenünk, hogy az 1994. esztendő folyamán átszervezték az Illyés Alapítvány kuratóriumi rendszerét, olyan értelemben, hogy a romániai pályázók kérését itteni szaktestületek bírálják el. Az EME képviselőjeként Tonk Sándor alelnök az oktatási szaktestületben vesz részt, a tudományos szaktestületben pedig Egyesületünket Benkő Samu elnök, Kiss András főtitkár és dr. Péter Mihály alelnök képviseli. Az EME elnöke pedig egyúttal a szaktestület elnöke is. Tekintettel a pályázatok támogatására szánt összeg korlátosságára, ez utóbbi szaktestület olyan elvi döntést hozott, hogy csak a hazai pályázók kéréseit bírálja el, a magyarországi pályázók itteni tematikájú kutatásainak, munkáinak támogatását pedig az ottani illetékes testületekhez utalja.

Kiadványaink

Rendszeresen megjelenő szakosztályi kiadványaink valamennyi kézírata elkészült az elmúlt év folyamán, az Erdélyi Múzeum, a *Múzeumi Füzetek* meg is jelent, az *Orvostudományi Értesítő* nyomdában van, a *Műszaki Tudományos Füzetek* pedig most kerül nyomdába. Az esetenként különböző önzetlen támogatók költségén megjelenő *Erdélyi Tudományos Füzetek* sorozatában a 216, 217–220. füzetek láttak napvilágot. Ezek közül Kovács András *A radnóti várkastély* című tanulmánya (215. füzet) Degenfeld-Schonburg Sándor támogatásával jelent meg, Muckenhaupt Erzsébet *A XVI. századi német reneszánsz típusú szignált könyvkötések a csíksomlyói műemlékkönyvtár gyűjteményében* című munkája (216. füzet), valamint Bura László *A Szatmári Református Kollégium és diákjai (1610–1852)* című (217.) füzet dr. Kéri Zoltánéval. Az *Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság kétszáz éve (1793–1993)* című 218. füzet az Illyés Alapítvány és az Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület Maros megyei szervezete támogatásával, az *Emlékezés Kossuth Lajosra Erdélyben 1994-ben* című 219-es füzet az Illyés Alapítványéval, a *Szentkatolnai Bálint Gábor* című 220. füzet megjelenését pedig a Soros Alapítvány támogatása tette lehetővé.

Külön ki kell emelnünk kiadványaink közül az Entz Géza *Erdély építészete a 11–13. században* című kötetet, amely az Egyesület kiadványaként ugyancsak 1994-ben jelent meg.

Egyesületünk belépett a magyar könyvkiadókat tömörítő Romániai Magyar Könyves Céhbe, és kiadványainak számára a Művelődési Minisztérium illetékes igazgatóságától (Direcția pentru prestații editoriale) megszerezte az ISBN számokat. Felelős kiadóként Sipos Gábor egyesületi titkárunkat ismerte el az igazgatóság.

Ösztöndíjak

A Magyar Tudományos Akadémia által az Erdélyi Múzeum-Egyesületnek juttatott 5 éves ösztöndíjra (szakosztályonként egyre) 1994-ben is pályázatot hirdettünk. A beérkezett pályázatok elbírálása után egy kertészmérnök, egy idegsebész, egy közgazdász, egy informatikus és egy gépészmérnök kapott ösztöndíjat.

Az Egyesületünk által kezelt ösztöndíjak közül ez volt a leghatékonyabb. Sajnos, azok közül, akik ennek az ösztöndíjnak előnyeit élvezték, nem minden ösztöndíjasunk tért vissza, hogy az ösztöndíjak céljának megfelelően itt gyümölcsöztesse gyarapodott szaktudását. Annál nagyobb elégtétel volt számunkra, hogy azok, akik visszatértek, kiváló beszámolókkal bizonyították ösztöndíjuk jó felhasználását. Reméljük, hogy bekapcsolódásuk a szakosztályi életbe gyarapítani fogja azok tevékenységét. Nem Egyesületünk feladata, hogy a kivándorlás ügyében állást foglaljon. De egy olyan ösztöndíjalapból, amelynek célja a Romániában a jövőben tudományos kutatásokra, a felsőoktatásra szánt fiatal szakemberek továbbképzése, kizárólag olyanoknak juttathatunk ösztöndíjat, akik vállalják visszatérésüket. A Magyar Tudományos Akadémia elnökének írásbeli állásfoglalása alapján ezeknek az ösztöndíjknak esetében a visszatérést illetően nem csak írásbeli nyilatkozatot kérünk, hanem anyagi garanciát is arra az esetre, ha az ösztöndíjas mégsem térne vissza.

Az Europa Institut által biztosított – általában 2 hétre szabott – kutatói ösztöndíjből 16 tagunk 32 hetet vett igénybe, a Magyar Országos Levéltárban kutatásokat végzők összesen 60 napig vették igénybe az OL vendégszobáját.

A Művelődési és Közoktatási Minisztérium posztgraduális ösztöndíjaira 1994-ben a minisztérium nem hirdetett ösztöndíjpályázatot, sőt az 1993-ban meghirdetett pályázat során ösztöndíjban részesülteknek is 1994-ben, késedelmesen tette lehetővé, hogy ösztöndíjaikat

igénybe vehessék. Ugyancsak a minisztérium egy új ösztöndíjformát is bevezetett, a hároméves doktorandusi ösztöndíjat. Véleményünk szerint ez az ösztöndíjrendszer még nem alakult ki világosan. Egyesületünk álláspontja változatlan mind a posztgraduális, mind a doktorandusi ösztöndíjrendszerben. Ezeknek mindenekelőtt az itteni szakemberek továbbképzési és kutatási igényeit kell szolgálniok. Ennek megfelelően a doktorandusi ösztöndíjak esetében az arra szánt pénzalapot elsősorban a hazai doktorandusok kutatási ösztöndíjaira kellene fordítani és a magyarországi ösztöndíjakat viszont kizárólag a hiányszakterületekre szorítani.

Ingtatlanok, székhely, bérlemények

Jogosan megillető ingatlanunkért, a Wass Otília hagyatékaként tulajdonunkká lett főtéri házért folytatott megállapítási perünket a bíróság első fokon elutasította. Fellebbezésünk után még nem tűzték napirendre a feljebbviteli tárgyalást. Mind a Jordáky ház, mind a Lakatos utcai ingatlanok tataroztatása befejeződött, utolsó – nem minden nehézség nélküli – tennivalónk a központi fűtés beindítása lenne. Az elmúlt évben sikerült megvásárolnunk az egykori Tamás András (Ion Ghica) utca 12. sz. alatti ingatlant, amelynek tatarozási és átalakítási munkálatai folynak. Ebben a helyzetben főleg a társadalomtudományi kutatóinkat és az egyetemi hallgatóinkat szolgáló Jordáky-könyvtár és olvasóterem mellett két másik ingatlanunkban helyet kapnak szakkönyvtáraink, jobb munkalehetőséget biztosíthatunk két kutatónk, szakosztályainknak, megvalósul az előadóterem kialakítása és a Moll házban megszervezhetjük gyűjteményi tárunkat.

Marosvásárhelyi lakrészünket az Orvostudományi Szakosztály használja, szilágysomlyói ingatlanunkat pedig ottani csoportunk gazdálkodik.

Az 1994. év folyamán az az épület, amelyben székhelyünk kezdettől működött, más rendeltetést kapott, ezért a tulajdonos római katolikus Szent Mihály-templom plébániájának segítőkézsége révén az ugyancsak egyházi tulajdonban lévő, a Iuliu Maniu (Szentegyház) utca 5. sz. alatti Státus-palotába költöztünk. Ezzel kapcsolatban külön meg kell köszönnünk Czirják Árpád kanonok, érseki helynök úrnak, hogy a költözködés lebonyolítására használt gépkocsit rendelkezésünkre bocsátotta. Hasonlóképpen köszönettel tartozunk azoknak a tagjainknak és egyetemi hallgatóinknak, akik főleg a könyvanyag elköltöztetése során nyújtottak segítséget.

Adományok

Rendes és pártoló tagjaink az 1994. év folyamán is számos pénzbeli és könyvadománnyal támogatták egyesületi munkánkat. Az adományok sokasága, a közbejött költözködés és átrendezések miatt azonban nem sikerült minden adományozónknak levélben köszönni meg támogatását. Amidőn ezt ezúton is megtesszük, jelezni kívánjuk, hogy ez év folyamán valamennyi 1994-beli adományozónknak is megküldjük köszönőlevelünket. Az adományozások rendjén külön kell megemlítenünk, hogy egykori tisztségviselőink már Egyesületünknek átadott, egyesületi életünkhöz kapcsolódó hagyatékát kiegészítette az EME egykori nagyérdemű titkárának, Kántor Lajosnak könyv- és kézírathagyateka, amit leánya, Lázárné Kántor Irén adott át Egyesületünknek.

Kapcsolatok, együttműködések

A jelentésbe foglalt év folyamán két együttműködési megállapodást kötöttünk: a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Hallgatói Önkormányzatával és Kiadói Bizottságával

könyvtárunknak egyetemi jegyzetekkel történő kiegészítéséről és a Magyar Országos Levéltárral tudományos együttműködésünk továbbfejlesztéséről. Mindkét megállapodás esetén az együttműködés valóra váltása meg is kezdődött.

Amint jelentésünkből kitűnik, a következő időszakban több lehetőséget biztosító intézményi kerettel kívánjuk szolgálni tagjaink tudományos igényeit, az információszerzést és -cserét. Mindezt abban a hitben, hogy a szakosztályainkba tömörült tagjaink élni kívánnak ezekkel a lehetőségekkel és a szakosztályok, gyakorolva tudományszervezői és -művelői önállóságukat, továbbfejlesztik eddigi eredményeinket.

Tisztelettel kérjük a fentiek tudomásul vételét és jelentésünk elfogadását.

Soó Tamás gazdasági tanácsos jelentése
az Erdélyi Múzeum-Egyesület 1994. évi
gazdasági tevékenységéről

Az EME gazdasági tevékenysége az 1990-ben történt újjáalakulása óta egyre bővülő és súlypontilag is egyre fontosabbá válik. Vagyona az elmúlt öt év alatt jelentősen gyarapodott, beruházott értéke csupán 1994-hez viszonyítva is csaknem megtízszereződött.

1990-ben költségvetési volumene csupán 306 000 lej volt, 1991-ben ez már elérte az 525 000 lejt, 1994-ben 49 667 000 lejre emelkedett, s most az 1995-ös költségvetés már meghaladja a 110 millió lejt.

Az 1994. évi költségvetés teljesítésének adatait vizsgálva megállapítjuk, hogy az évi 49 677 000 lej forgalomnak az egyes költségcsoportok közötti megoszlási aránya kedvező, a kiadások túlnyomó része az alapkiadásokra fordított. Így pl. az ügyviteli költségekre az összkidadások 7,6%-át, a személyi kiadásokra 5,7%-át költöttük, míg alapkiadásokra 19%-ot, kiadványaink költségeire 22,6%-ot fordítottunk. Viszont 40,1%-ot fordítottunk beruházásokra és nagyjavításokra, az örökségbe kapott Jordáky ház rendbetételére és átalakítására, valamint a Lakatos utcai Kutatóintézetünk tatarozására. Az elmúlt év végén az Illyés Alapítvány és a Gróf Mikó Imre Alapítvány támogatásával megvásároltuk a volt Tamás András (Ion Ghica) utca 12. sz. alatti ingatlant, s ennek rendbetétele és használatba adása után megteremtettük az EME alapszabály szerinti célkitűzéseinek megfelelő tevékenység alapfeltételét.

Mindezen kiadások fedezetét elsősorban a Gróf Mikó Imre és az Illyés Alapítvány támogatása tette lehetővé. Bevételi forrásainkból az innen kapott támogatások a bevétel 82%-át tették ki. Sajnálattal kell megállapítanunk ezúttal is, hogy a tagdíjakból befolyt összegek a teljes bevételnek csupán 4,7%-át érték el, ami még az ügyviteli költségeinket sem fedezte. Adományokból és kiadványaink értékesítéséből egészítettük még ki bevételeinket. Itt említjük meg, hogy kiadványaink értékesítése jóval az önköltségi ár alatt történt, hogy így is hozzáférhetőbbek legyenek tagjaink számára. A 11 millió lejt meghaladó költségből közel nyolcmillió lej fog megtérülni.

Számításaink szerint tagdíjakból mintegy 4 488 000 lejnek kellett volna befolyjni, ezzel szemben csupán 2 350 000 lejt vételeztünk be.

A törvényes rendelkezéseknek megfelelően az EME is elkészítette az 1994. évi pénzügyi mérleget és számadást, s azt a pénzügyi szerveknek határidőre be is nyújtotta. Tartalma és formája ellen semmilyen kifogás vagy megjegyzés nem merült fel. Röviden elemezve a mérleg tételeit, legszembetűnőbb a vagyoni gyarapodás. Az 1994. évi értéknek, a 4 399 000 lejnek csaknem tízszeresét mutattuk ki a 40 922 000 lejes összvagyonnal. Ebben az összegben benne foglaltatik a fent említett ingatlanoknak az értéke, a rájuk fordított beruházások, az adományként kapott gépek, felszerelések értéke stb. A passzívák közül említésre méltó tétel a

9 379 000 lej összegű készlet, ami magában foglalja az év végi papír, nyomtatvány (kiadványok) leltárának, nyomdában levő anyagainak az értékét. A hitelezőknél jelentkező 8 442 ezer lej túlnyomó részét az idénre előirányzott kifizetések képezik, amiben benne van a pályadíjak és kutatói munkák, kéziratoknak ebben az évben kifizetésre került összege is.

Az 1995. évi költségvetési előirányzatnak a 110 060 000 lejt elérő összegében 5 millió lejt irányoztunk elő a tagdíjakból. Bár a kedvező folyamat az lenne, ha legalább 7 500 000 lejt érnének el, ami figyelembe véve azt, hogy az EME-nek jelenleg 2646 tagja van, csak úgy volna elérhető, ha a közgyűlés hozzájárul ahhoz, hogy a tagdíjakat a jelenlegi 3000 lejről 5000 lejre emeljük fel (még egy kg hús árát sem éri el). Természetesen a nyugdíjasok továbbra is a tagdíj 50%-át, a diákok 10%-át fizetnék. Az alapító tagdíj értékét pedig 50 000 lejben állapítsa meg. Így talán elérhető lesz, hogy a tagdíjak legalább az ügyviteli kiadásokat fedezzék, mert ezt semmilyen alapítvány nem vállalja át. Most már megengedhetetlen, hogy nyilvántartásunkban szerepeltessünk továbbra is olyan tagokat, akik még egyszer sem fizettek tagdíjat, vagy csak egyszer fizettek 1992 előtt; ezeket töröljük nyilvántartásainkból. Ezzel taglétszámunk mintegy 400 személlyel csökken, de valóssá válik.

Visszatérve az 1995. évi költségvetés elemzéséhez, úgy tartjuk, hogy a kiadások növekedése fedezi az év folyamán most már teljes kapacitással meginduló kutatási és könyvtári munka üzemeltetésével és az ingatlanaink ezzel járó fenntartásának kiadásait. A költségvetés kiadási tételeinek megoszlási aránya véleményünk szerint igen kedvezően alakul. Az ügyviteli költségek 6,95%-ot (7,6% 1994-ben), a személyi kiadások 9,63%-ot (kutatók és könyvtárosok fizetése, tehát alapmunkát végzők), az alapkutatások 19,1%-ot, kiadványaink 19,23%-ot jelentenek. A most már befejezéshez közeledő építkezési munkák, főleg a Moll háznál a kiadások 41,88%-át fogják elérni. Kiténik a fentiekből, hogy pénzügyi alapjainkat nem adminisztrálásra, hanem 90%-ban tudományos munkára, kutatásokra, kiadványaink megjelentetésére s ezek feltételeinek létrehozására fordítjuk.

Kérjük a T. Közgyűlést, hogy az 1994. év gazdasági tevékenységéről bemutatott jelentésünket fogadja el.

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Számvizsgáló Bizottságának jelentése az Egyesület 1994. évi anyagi helyzetéről

Az EME Számvizsgáló Bizottsága, miután f. hó 18-án megvizsgálta az Egyesület 1994. évi gazdasági tevékenységét és gazdasági-pénzügyi nyilvántartását, az alábbi megállapításokat teszi:

1. A pénztárkönyv egyenlege 1994. december 31-én 257 581,85 lej, megegyezik a könyvelésben vezetett pénztár számla egyenlegével.
2. A Takarékpénztárnál vezetett forgalmi számla egyenlege 1 852 360,93 lej. megegyezik a könyvelési nyilvántartás egyenlegével.
3. Ugyancsak teljes egyenlőséget állapítottunk meg a Dacia Bank Rt-nél vezetett valutaszámla lej egyenlegével, ugyanúgy, mint a lej számla is. A valutaszámla lej egyenlege 116 380 lej. a lejszámla egyenlege 196 381 lej volt 1994. december 31-én.
4. Megállapítottuk, hogy a pénzügyi szemekhez letett pénzügyi mérleg teljes mértékben megegyezik a könyvelés nyersmérlegének adataival. A Pénzügyi Mérleget 1995. március 30-án, időben tette le az Egyesület a Pénzügyigazgatóság megfelelő szervénél, amelyik semmilyen rendellenességet nem talált a mérleg adataiban.

5. Úgy a pénztári műveletek, azok nyilvántartása, valamint a Takarékpénztári műveletek és azok nyilvántartása a fennálló rendelkezéseknek megfelelően, az utalványozások a törvényes előírásoknak, valamint az EME Ügyrendje előírásainak megfelelően történnek.

6. Elemezve a pénzügyi mérleg és a könyvelési számlák tartalmát és adatait, a feltett kérdésekre a gazdasági tanácsos megfelelő és kielégítő magyarázatokkal szolgált. Gazdaságtalan költségeket, elkerülhető kiadásokat nem észleltünk. A könyvelés pontosságának vezetése érdekében havonta nyersmérleg készül, így ezek, mint az év végi nyersmérleg forgalmi adatai megegyeznek a főkönyvi számlák adataival.

7. Az 1994. évi, az 1994. március 19-én tartott közgyűlés által jóváhagyott költségvetés teljesítését elemezve megállapítottuk, hogy úgy a bevétel, mint a kiadások terén alapos túlteljesítés mutatkozik, ami megfelel a jelenlegi inflációs tüneteknek, másrészt a valóság eredményeit tükrözi. A 26 792 000 lej bevétellel szemben 49 667 000 lejt teljesítettünk.

Egyes költségvetési tételknél viszont annak nem teljesítését állapítottuk meg.

Így például súlyos hiányosságnak tartjuk, hogy a legfontosabbnak vélt „tagdíjak” bevétel-nél az előirányzattal szemben 1 440 000 lejjel kevesebb folyt be, ami nem kis pénzügyi nehézséget és kiesést jelent az Egyesületnek.

A „kiadások” fejezetnél az ügyviteli költségek túllépései jórészt az év közben megemelt szolgáltatási díjak eredménye. Így például a posta-telefon költségei, házbér, fűtés-világítás stb. az Orvostudományi Szakosztály megnövekedett kiadásai előidézője a „székház” költségeivel magyarázhatók. Az „egyéb” kiadásoknál a túllépést az új irodahelyiségbe történt költözködés költségei és egyes adományok, mint a szentléleki faluház részére adott összeg vagy a Jósika ünnepségek költség-hozzájárulására kifizetett összegek képezik.

8. Az eredeti elgondolásokkal szemben, az EME ingatlanainak tatarozási-javítási-berendezési munkálatainak értékével – alapos pénzügyi megfontolásokból – nem növeltük ezek értékét, jellegük külső-belső festés-javítás stb. folytán mint ilyen költségekként könyvelték el. Az önálló-különálló munkálatokat (központifűtés-szerelés, ablakrácsok stb.) viszont önálló beruházásként könyvelték el. Az Ellenőrző Bizottság helyesnek, pénzügyileg is megindokoltnak tekinti az eljárást.

9. Az 1994. évi közgyűlés által jóváhagyott, a nyilvántartás és a munka jobb előmenetele és gazdaságilag ellenőrizhetővé tétele érdekében tett javaslatainkat az EME gazdasági vezetése végrehajtotta.

A leltári tárgyak nyilvántartása szabályszerűen leltári könyvbe bevezetve történik.

A könyvelés vezetésére munkaszerződéssel alkalmaztunk könyvelőt Nyerges Éva könyvelő személyében, aki rendelkezik a könyvelési ismeretekkel, 28 évi gyakorlata van ebben a szakmában, a könyvelési számlákba való betekintésünk alapján erről meggyőződünk. Ezzel a könyvelési, vagyoni nyilvántartásunk teljesen törvényessé vált.

Fentiek alapján úgy értékeljük, hogy az EME vagyonának, pénzügyi műveleteinek nyilvántartása az 1994-es esztendőben megfelelően történt, s ezek alapján javasoljuk a Közgyűlésnek a beterjesztett pénzügyi mérleg és a költségvetési terv teljesítése alapján az 1994. évi pénzügyi számadás elfogadását, valamint az 1995. évi költségvetési előirányzatnak mint megalapozottnak az elfogadását és adja meg az elnökségnek a felmentvényt.

Kolozsvárt, 1995. május 9.

Kerekes Jenő
ellenőr

Jakó Zsigmond tiszteleti taggá választása

Az 1994. évi közgyűlésen elhangzott elnöki záróbeszédben tett javaslat értelmében: .

1) Imreh István ny. egyetemi előadótanár, az MTA külső tagja és Antal Árpád ny. egyetemi tanár, mindkettő I. Szakosztályunknak a tagja, javaslatot tett Jakó Zsigmond tiszteleti taggá való megválasztására.

2) A Bölcsészet-, Nyelv- és Történettudományi Szakosztály választmánya megtárgyalta a fenti javaslatokat és azt egyhangú határozattal támogatta.

3) Az Egyesület elnökségének előterjesztése alapján, tekintettel az illetékes Szakosztály választmányának véleményezésére, az egyesületi választmány egyhangú határozatával mostani közgyűlésünk elé terjeszti a javaslatot és kéri a titkos szavazás elrendelését e mai napon tartott közgyűlésünkön.

Javaslat

Alulírott Imreh István ny. egyetemi előadótanár, az EME alapító tagja javasolom Jakó Zsigmondnak az Egyesület tiszteleti tagjává választását.

Úgy vélem, hogy Jakó Zsigmond életének, munkásságának, eredményeinek felsorakoztatására, lexikális leltározására nincs szükség. Történetkutató intézmények, akadémiák, egyetemek, társaságok hosszú sora végezte el ezt a munkát akkor, amikor rangos címekeket, kitüntetésekkel adott, szavazott meg neki.

Néhány szót szólnék azonban indoklásként tevékenysége sokszínűségéről és szintességéről. Mindenekelőtt hangsúlyozni szeretném a középkorkutatáshoz nélkülözhetetlen, páratlan paleográfiai tudását és gyakorlatát. Nagy vállalkozásaiban erre támaszkodhatott. Elégséges a legutóbb megjelent *A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei (1289–1556)* című kétkötetes munkájára hivatkoznunk, amely jelentőségéhez mérten joggal nyerte el az MTA pályadíját.

Kutatói módszereinek korszerűségét is nyomatékosítani szeretném. A szülőföldje kinceit megbecsülő provincia-kutatót ezért lehet és kell európai mércével mérni. Az írás, a papiros, a papírmalom, a betű, a betűmetsző, a nyomda, a könyv, a könyvtár, a levéltár, az író, az olvasó az ő szemléletmódjában túlnő pozitívista jelentéstartalmán, beépül valaminő szerkezetiségbe, annak üzemi működésrendjébe.

A történettudomány művelője nem fedheti el a gazdaságtörténetet, a latin írásbeliség kutatója a levéltárigazgatót, levéltárszervezőt vagy a történelem valóban nagy tudású kutatója az oktatót, a nevelőt, a tanárt. Jakó Zsigmondnak vannak tanítványai, akik tapasztalhatták szigorát, és nem csak históriát tanulhattak tőle, hanem a tudomány és szellemi munka iránti felelősségtudatból is leckét vehettek.

Szeretném végezetül még azt az érvet is felsorakoztatni javaslatom mellé, ami egyesegyedül is bőven elégséges volna, azt, hogy több mint fél évszázadon át híven szolgálta, eredményesen vezérelte ezt a nekünk oly szükséges intézményt.

Kolozsvárt, 1995. április 20-án

Imreh István
ny. egyetemi előadótanár

Javaslat

Alulírott Antal Árpád nyugalmazott egyetemi tanár, az EME alapító tagja javasolom Jakó Zsigmond professzornak az Egyesület tiszteleti tagjává választását.

Miként az EME alapszabályzatának 14.§-a előírja, ebben a megtiszteltetésben „a bel- és külföldi szakkörökben elismert, kiemelkedő tudományos, irodalmi, művészeti és közművelődési teljesítményeket felmutató, a romániai magyar társadalom megbecsülését kiérdemelt hazai és külföldi személyek” részesülhetnek. Meggyőződésem szerint a hazai tudományos életünkben aligha található olyan személyiség, aki hozzá fogható mértékben megfelelné ezeknek a követelményeknek; méltónak tartom tehát, hogy újraindulásunkat követően elsőnek őt illesse ez a megbecsülés.

Indoklásul elegendő hivatkoznom tudósi munkásságának roppant gazdagságára és sokoldalúságára, mely a paleográfiától és latin írásbeliségtől a társadalom- és gazdaságtörténetig és a művelődéstörténet majd valamennyi ágazatáig átfogja az egymással érintkező diszciplínák rendkívül szerteágazó körét. És még mindig nem szóltunk kéziratok hagyatékokat felfedező, begyűjtő és rendszerező levéltári működéséről, melynek köszönhetően hatalmas méretű doku-

mentumanyag őrződött meg a posteritás számára. Valamennyi jelzett területen olyan marandó értékű és korszerű alapozó munkát végzett, amely nélkül nem lehetnek meg sem a historikusok, sem pedig az olyan rokon diszciplínák művelői, mint a szociológia, néprajz, illetve nyelv- és irodalomtörténet. Ilyenformán nemcsak Jakó professzor közvetlen tanítványai, hanem egész sor rokon szakterület kutatói is adósai ennek a rendkívül gazdag életműnek.

Nézetem szerint aligha szükséges itt felsorolni azoknak az intézményeknek, társaságoknak és egyesületeknek a sokaságát, amelyek Jakó professzor tudósi teljesítményeit címekkel, kitüntetésekkel vagy más módon honorálták, mindössze a Magyar Tudományos Akadémiára utalnék, amely tiszteleti tagjai sorába választotta, legutóbb pedig *A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei (1289–1556)* című kétkötetes munkáját pályadíjban részesítette.

Végezetül szoros kötelességünk ez alkalommal felemlenünk az EME életében, történetében betöltött jelentős szerepét: a negyvenes években egyik vezető tisztségviselője volt az Egyesületnek; utóbb – Kelemen Lajossal, Szabó T. Attilával és másokkal egyetemben – szívos példamutatással csendben éltette és a felnövekvő nemzedékbe átplántálta a múzeumi szellemet; az utóbbi fél évtizedben pedig kezdeményezte, irányította, szervezte s fáradságos napi aprómunkával szolgálta e nagy múltú intézmény újjászületését.

Kolozsvárt, 1995. április 26.

Antal Árpád
ny. egyetemi tanár

Erdélyi Múzeum-Egyesület
Bölcsészeti-, Nyelv- és Történettudományi Szakosztály

AZ ERDÉLYI MÚZEUM-EGYESÜLET ELNÖKSÉGÉNEK

Kolozsvár

Tisztelettel közöljük, hogy a Szakosztály Választmánya az 1995. május 12-én tartott ülésén 2. napirendi pontként megtárgyalta a tiszteleti tagsági címre benyújtott javaslatokat.

Egyed Ákos szakosztályi elnök felolvassa az EME Alapszabályzata I. fejezete 1. paragrafusának harmadik bekezdését, amely a tiszteleti tagságra vonatkozik. A következőkben ismerteti Antal Árpád ny. egyetemi tanár és Imreh István ny. egyetemi docens akadémikus írásban előterjesztett részletes javaslatát, amely egybehangzóan Jakó Zsigmond professzor, akadémikus, az EME volt elnöke tiszteleti taggá való választását ajánlja a közgyűlésnek. A választmány egyhangúlag egyetértett az előterjesztett javaslatokkal és ajánlja a közgyűlésnek Jakó Zsigmond professzor tiszteleti taggá való megválasztását.

Egyed Ákos
elnök

Wolf Rudolf
titkár

Tonk Sándor alelnök laudációja

Engedjék meg, hogy laudatióként néhány szóval kiegészítsem az elmondottakat. Élek a lehetőséggel, hogy nyilvánosság előtt elmondjam azt, amit különben a szemérem nem engedne meg: mily sokat köszönhettem már diákként és köszönhetek ma is historikusként, emberként

atyai tanítómesteremnek, Jakó Zsigmondnak, valamint azt is, hogy mily sok hálával tartozunk hajthatatlan szigorú professzorunknak egykori tanítványok, a mai fiatalabb pályatársak. Nem hiszem, hogy lenne a teremben olyan historikus, de minden bizonnyal sok más tudományág művelőjét is ideszámíthatom, aki nem érezte közvetlenül vagy közvetve támogatását, aki ne okult volna a tudomány iránti felelősségtudatából, aki ne tekintene példaként a tudomány iránti feltétel nélküli tiszteletéből fakadó igényességére a tudományos munkában, munkás, céltudatos, mindig, mindenkor és minden körülmények között konok kitartással folytatott küzdelmére a magyar tudomány javára. Sokan és sokszor értetlenül álltak és állnak önmagát és másokat sem kímélő törekvéseivel szemben, amellyel idős korban, tudományos feladatainak sokasága közepette könyvtárat szervezett és szervez, és amellyel – elévülhetetlen érdemeként – indította újból útjára Egyesületünket, tette lehetővé egykori tagtársaival karöltve az Erdélyi Múzeum-Egyesület tevékenységének folytatását, biztosítva és kinyilvánítva ezáltal az intézményesített magyar tudományosság folytonosságát Erdély földjén.

Úgy gondolom, hogy Egyesületünk önmagát tiszteli meg, önnön becsületét növeli, midőn első tiszteleti tagjának éppen Jakó Zsigmondot választja meg.

Jakó Zsigmond, az EME újonnan választott tiszteleti tagja keresetlen szavakkal válaszol a megtiszteltetésre:

Visszatekintve az Erdélyi Múzeum-Egyesülethez fűződő félévszázados kapcsolatára hangsúlyozza, hogy (a korán kezdődött kapcsolat eredményeként) az Egyesület meghatározó módon szól bele életpályájának alakulásába. Nem Erdély, hanem Bihar szülötte, budapesti egyetemi tanulmányok után 1941 elején került Kolozsvárra és az EME körében vált Erdély történetének kutatójává. Kapcsolata azonban az EME-vel ennél korábbi eredetű. 1935-ben, egyetemi szakdolgozata anyaggyűjtésekor táruult föl előtte először a Múzeum-Egyesület gazdag levéltára és könyvtára. Erősödött e kapcsolat 1938-ban, amikor részt vett az EME tordai vándorgyűlésén. 1939-ben Kelemen Lajos, a levéltár akkori vezetője és Kántor Lajos titkár fölkérte, hogy tanulmányai befejezése után jöjjön haza Budapestről és legyen az Egyesület munkatársa. Budapesti tanárai is biztatták e megtisztelő ajánlat elfogadására.

Az Erdélyi Múzeum-Egyesülethez fűződő viszonyának tehát ilyen több évtizedes, történelmi alapjai vannak, ezért is igen kedves számára a mai elismerés. Történelmi pályájára visszatekintve elmondhatja, hogy 1941 óta minden teljesítményében közvetve vagy közvetlenül része volt az EME-indíttatásnak. Csak megbecsüléssel szólhat budapesti professzorainak szakemberformáló munkásságáról, de történelmi habitusának végleges kialakulása mégis Erdélyben, a Múzeum-Egyesület körében, Kelemen Lajos mellett történt meg. Ez az alapvetés segítette erkölcsi habitusának megőrzésében. Fiatalon tudott olyan számottevő dolgokat megvalósítani – Kelemen Lajos tekintélyének hozzájárulásával –, amelyek jelentőségét immár senki sem vonja kétségbe. Példaként hozza fel az EME levéltárának tudományos műhelyé váló alakítását, vagy azt a sok erőfeszítést kívánó munkát, amellyel a háború után a pusztulásra ítélt magyar családi levéltárakat legalább részben sikerült megmenteni, s a levéltári anyag háborús veszteségeit csökkenteni. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület munkájának újraindítása 1990 tavaszán nagy örömet jelentett számára, mert annyi évtized után megadatott a lehetőség, hogy – másokkal karöltve – részt vehessen az újrakezdés nehéz munkájában és amit fiatalon épített, de a diktatúra később lerombolt, ősz fejjel megvalósulni láthassa. Ez minden másnál fontosabb elégtétel számára. Most a megteremtődő intézményi keretek ésszerű kihasználása, mindennapi kutatómunkával való kitöltése kerül előtérbe. Négyévi elnökösködés után most saját tudományos terveinek megvalósításán dolgozik, de ennek kapcsán is tér nyílik a fiatal

nemzedékekkel való együttműködésre, az utánpótlás nevelésére. Amennyi erő és idő adatik számára – jelenti ki végül – folytatni szeretné az EME körében az 1939-ben vállalt munkát.

A tiszteleti tagok megválasztásának eljárása

Egyesületünk belső életét kötelezően szabályozó előírásainak: az Alapszabályok 1., 10., 14., és 18. §-ainak, valamint az Ügyviteli Szabályzat 4.§-ának megfelelően tiszteleti tagságra azt a hazai vagy külföldi személyt lehet jelölni, aki bel- és külföldi szakkörökben elismert kiemelkedő tudományos, irodalmi, művészeti vagy közművelődési teljesítményeket ért el és aki a romániai magyar társadalom megbecsülését kiérdemelte.

A megválasztás az elnökség javaslatára az illetékes szakosztály választmánya szakmai véleményezése alapján az egyesületi választmány hatáskörébe tartozik, és érvényességéhez a közgyűlésnek kell azt titkos szavazással megerősítenie.

Az eljárás megindítása azonban legalább két rendes vagy alapító tag írásos kezdeményezésére történhetik. Tekintettel a tiszteleti tagság jellegére (kiemelkedő alkotó munkásság) és arra a körülményre, hogy a javasolt személynek szakmai eredményeivel ki kellett érdemelnie a romániai magyar társadalom megbecsülését, a legalább két javaslattevő munkásságának ahhoz a szakterülethez kell kapcsolódnia, amelyben a javasolt személy is tevékenykedik. Ami a romániai magyar társadalom megbecsülésének megállapítását illeti, itt is azt kell figyelembe venni, hogy a javasolt személy mennyiben járult hozzá a romániai magyar tudományosság, irodalom, művészet és közművelődés szabad fejlődéséhez és eredményes erősítéséhez.

Ennek megfelelően mind a javaslattevőknek, mind az elnökségnek, mind az illetékes szakosztálynak azt kell vizsgálnia, hogy a jelölt milyen új tudományos eredményekkel, önálló értékálló irodalmi, művészi alkotásokkal, közművelődési értékekkel gyarapította szakterületét és mennyiben járult ez hozzá, hogy az Erdélyi Múzeum-Egyesület tudományos és társadalmi feladatait elláthassa.

Az EME múltból örökölt közéleti-kulturális megbecsülését úgy tartja megőrizhetőnek, ha a tiszteleti tagságnak megfelelő tudományos és társadalmi súlyt és értéket biztosít. Ezért a napjainkban burjánzó értékinflációban arra törekszik, hogy a tiszteleti tagság a valódi alkotó munkának tudományos és társadalmi értékelését jelentse, ne pedig ünnepi és egyéb alkalmi sorozatkitüntetést. Ennek megfelelően úgy véljük, hogy az Erdélyi Múzeum-Egyesület a címet csak kivételes teljesítményekért, újat alkotó életművekért ítélje oda, oly módon, hogy a cím odaítélése ne történjék előírt időközökben.

Jelentés

az Erdélyi Múzeum-Egyesület honismereti-helytörténeti pályázatáról

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület 1993 tavaszán újra meghirdette korábban nagy sikert aratott honismereti pályázatát. Az 1994. december 31-i határidővel zárult pályázatra az előzőnél kevesebb, 23 pályamunka érkezett be, közülük 4 néprajzi, 4 nyelvészeti, 4 intézménytörténeti, 1 művészettörténeti, 3 gazdaságtörténeti és 8 helytörténeti mű. Az EME elnöksége a pályaművek elbírálására bizottságot küldött ki, ennek tagjai: Benkő Samu, Csetri Elek, Egyed Ákos, Imreh István, Keszeg Vilmos, Kiss András, Kovács András, Murádin László, Sipos Gábor. A bizottság megállapodott a pályázatok elbírálásának szempontjaiban. Értékelendő elsősorban az eredetiség, új, főként levéltári forrásanyag hasznosítása, illetőleg a terepen végzett gyűjtőfeltáró munka, ugyanígy a feldolgozás módszeressége. Csupán másodsorban vehetők figyelembe a főként már korábban megjelent munkákra támaszkodó dolgozatok és amelyek csak helytel-közzel tükrözik a tudományos módszerességet. Az eredeti kutatásokat teljesen nélkülöző vagy a bemutatásban a tudományos módszereket figyelmen kívül hagyó munkák jutalmazásra vagy dicséretre nem javasolhatók, mivel a pályázat körülményeinek nem felelnek meg. A bírálóbizottság szaktudományonként referenseket kért fel a pályaművek elolvasására és véleményezésére.

Történész szakbizottság: Csetri Elek, Egyed Ákos, Imreh István, Kiss András, Kovács András, Sipos Gábor, Tonk Sándor

Néprajzos szakbizottság: Kós Károly, Keszeg Vilmos

Nyelvész szakbizottság: Murádin László, Csomortáni Magdolna

Szakértők: Benkő András zenetörténész, Makkai János bányamérnök. Molnár Jenő ny. egyetemi tanár.

Május 11-én Benkő Samu elnökletével összeült a kiküldött bírálóbizottság, egybevetette a szakbizottságok írásban benyújtott bírálatait (pályamunkánként kettőt), és betekintett a díjazásra vagy dicséretre ajánlott dolgozatokba. Megállapította, hogy I. díjban olyan eredeti kutatásokra alapozott és tudományos módszerességgel megírt mű volna részesíthető, amely igen közel áll a nyomdakész, kiadható állapothoz. Sajnálattal állapította meg, hogy első díjra érdemes munka a pályázatok között nem akadt. Alapos mérlegelés után a bizottság úgy döntött, hogy négy művet II. díjban, hat művet III. díjban részesít, öt munkát pedig dicséretre érdemesít. A rendelkezésre álló szűkös anyagi alapokat mérlegelve a bizottság elhatározta, hogy a II. díj 130 000, a III. díj pedig 80 000 lejellel és mindkettő oklevéllel jutalmazandó, a dicséretet nyert pályamunkák szerzői szintén oklevelet kapnak.

Ezek után került sor a díjazott és dicséretben részesített pályaművek jelíges borítékainak felbontására. A nyertes munkák címét, szerzőik nevét rövid méltatással együtt az alábbiakban közöljük:

II. díjban részesült

1. *A Csík megyei Magánjavak* c. pályamű, jelígeje „*Kakukkfűtty*”, szerzője Tamás Sándor, Csíkszereda. Bírálatában Imreh István és Kiss András kiemeli, hogy a volt székely határőrezredek vagyonának sorsa az első világháború után a nemzetközi fórumokig eljutó nemzetiségi sérelmek tipikus formájaként ismeretes. A szerző Venczel József 1943-as tanulmányának

forrásbázisát kiszélesítette, előadásában 1944. szept. 1-ig ér el, jegyzetelési módja azonban jobbítható.

2. *A volt Nagy-Küküllő vármegye helységei* c. pályamunka, jeligéje „Nagy-Küküllő”, szerzője Szentannai Mózes, Segesvár. Csetri Elek bírálataiban megállapítja, hogy 20 magyarlakta falu rövid történetét és alapos szociográfiai felmérését nyújtja a dolgozat, a gazdag adattár helynévgyűjtéssel egészül ki. Sipos Gábor elfogadta a bírálat szempontjait.

3. *Bányászati és kohászati emlékek. A bánsági bányászati és kohászati technika fejlődése (1800–1990)* c. pályamű, jeligéje „Mente et malleo”, szerzője Brindza Károly, Boksánbánya. Bírálói, Csetri Elek történész és Makkai János bányamérnök kiemelik, hogy a dolgozat eredeti forrásanyagra épült, tudományos módszerrel íródott és jelentős hozzájárulás a Bánság ipartörténeti, technikátörténeti feltárásához. Szerzője azonban nem ismeri tökéletesen a magyar bánya- és kohóipari szakkifejezéseket.

4. *A 100 esztendő s tordaszentlászlói dalkör az egyetemes és erdélyi magyar közművelődés szolgálatában (1888–1988)* c. pályamunka, jeligéje „Dalkör”, szerzője Boldizsár Zeyk Imre, Tordaszentlászló. Bírálói (Benkő András, Keszeg Vilmos) megállapítása szerint a dolgozat levéltári forrásanyagot, egykorú sajtóközleményeket, személyes emlékeket felhasználva állítja időrendbe a nagy múltú és újra reneszánszát élő énekkar történetét.

III. díjban részesült

1. *Hajdani szász települések történeti helynévanyagából* c. munka, jeligéje „Terra Pype”, szerzője Burus János, Csíkszereda. Csomortáni Magdolna és Murádin László bírálatukban megállapítják, hogy négy szász település magyar helyneveit sorakoztatja fel gondos levéltári és helyszíni gyűjtés alapján.

2. *Detta város története 1848–1918 között* c. pályamű, jeligéje „Klió”, szerzője Pálkovács István, Temesvár. Bírálataiban Kiss András kiemeli a dolgozat érdekéért a szorgalmas adatgyűjtést, az adatok jó egybefűzését és a világos előadásmódot, hiányolja viszont a jegyzetapparátust.

3. *A váradai konventuális ferences kolostor* c. pályamunka, jeligéje „Pax et bonum”, szerzője Emödi Tamás, Nagyvárad. Bírálói (Kovács András, Tonk Sándor) megállapítják, hogy szerzője önkéntes leletmentést végezve egy középkori templom és kolostor alapfalait rekonstruálta rajzban, művészettörténeti, településtörténeti források, térképek és telekkönyvi adatok alapján sikerült az azonosítást is elvégeznie. Tudományos módszerességének erényeit csak a jegyzetelés hibái csökkentik.

4. *Udvarhely szék–Udvarhely vármegye. Közigazgatási változások* c. pályamű, jeligéje „Udvarhely”, szerzői Hermann Gusztáv Mihály és Zepeczánér Jenő, Székelyudvarhely. Imreh István és Kiss András bírálataiban megjegyzi: a közigazgatás-történeti téma önmagában is úttörő jellegű, a pályamű alapos, szakszerű, értékes munka, csupán történeti bevezető részét kellene rövidebbre fogni.

5. *Cimboraságok* c. pályamunka, jeligéje „Tempora mutantur”, szerzője Csergő Bálint, Csíkszereda. Bírálói (Kós Károly, Keszeg Vilmos) kiemelik, hogy az értékes néprajzi hozzájárulást jelentő mű alaposan áttekinti a társulás formáit, szükségesnek mutatkozik azonban a komparatistikai vizsgálat.

6. *Adatok a sóvidéki erdőgazdaság és faipar történetéhez* c. pályamű, jeligéje „Magyari”, szerzője Zsigmond József, Marosvásárhely. Molnár Jenő bírálataiban megjegyzi, hogy a gazdaságtörténeti, technológiai és néprajzi jellegű munka részletes történeti visszailleségelással ismerteti az erdőhasznosítást. A leírások azonban tömöríthetők. Szempontjait Sipos Gábor is elfogadta.

A bírálóbizottság dicséretben részesítette a következő pályamunkákat:

1. Fodor Ferenc (Marosvásárhely): *Kilyénfalva*
2. Szilágyi Magdolna (Székelyudvarhely): *Székelyvarság helynevei*
3. Demény Enikő, Orbán Mária, Prokop Zoltán: *Lázári község monográfiája*
4. Fekete Árpád, Józsa András, Szőke András, Zepezáni Jenő: *Szováta története az I. világháború végéig*
5. Coroi Artúr: *Altorja társadalma a XVIII. század első harmadában egy ismeretlen forrás tükrében.*

A bírálóbizottság megállapítja, hogy a következő jellegű munkák nem feleltek meg a pályázat feltételeinek:

Barcaság–Deményháza–Gyimesvölgye a hazám – Ismerd a múltat – Kabolás–Kuti–Székely Vándor–Vadvirág.

Kolozsvár, 1995. május 16-án

Sipos Gábor
titkár

Munka- és kiadói terv

Az 1995. esztendőre a következő munkatervet terjesztjük elő:

1. A szakosztályok részletes munkaterveinek támogatása
2. Az integrált kutatási tervek támogatása mind a rendelkezésünkre álló ösztöndíjak, mind a Gróf Mikó Imre Alapítvány anyagi forrásainak felhasználásával

3. A beérkezett ösztöndíjpályázatok elbírálása-

4. a) A kutatási megbízások alapján készült tudományos munkák kiadása

Demény Lajos: *A XVII. századi székely lustrakönyvek*

Benkő Samu–Egyed Ákos–Kovács Kiss Gyöngy–Tonk Sándor: *Az erdélyi magyarság története*

b) Az évek óta folyó következő tudományos munkák támogatása:

1. Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár
2. Romániai Magyar Irodalmi Lexikon
3. Román–magyar műszaki szótár
4. Erdélyi helytörténeti lexikon
5. Torockói régészeti kutatások
6. Földrajzi nevek gyűjtése
5. A helyi csoportok és a központ közötti kapcsolatok szorosabb kiépítése
6. Az alábbi kiadói tervbe foglalt kiadványok megjelenésének biztosítása:

I. *A Bölcsészeti-, Nyelv- és Történettudományi Szakosztály* kiadványai:

- Erdélyi Múzeum, LVII. kötet (Felelős szerkesztő: Csetri Elek)
- Erdélyi Tudományos Füzetek (Felelős szerkesztő: Dávid Gyula)
- Romániai Magyar Bibliográfiák (Felelős szerkesztő: Dávid Gyula)

Szigethy Rudolf–Újváriné Balogh Mária: *A romániai magyar könyvkiadás bibliográfiája 1950–1953*

– Erdélyi Történelmi Adatok (Sorozatszerkesztő: Jakó Zsigmond)

II. *A Természettudományi és Matematikai Szakosztály* kiadványa:

- Múzeumi Füzetek, 1994 (Felelős szerkesztő: Kékedy László)

III. *Orvostudományi Szakosztály* kiadványai:

- Orvostudományi Értesítő 67. kötet (Felelős szerkesztő: Benedek István)
- A Szakosztály csíkszeredai IV. tudományos ülészakán elhangzott előadások
- IV. *A Műszaki Tudományi Szakosztály* kiadványa:
 - Műszaki Tudományos Füzetek (Felelős szerkesztő: Barabás Tibor)
 - 7. A honismereti-helytörténeti pályázatra beérkezett munkák elbírálása
 - 8. A könyvtári anyag rendszerezése és használatba adása

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület elnöksége és választmánya

Elnökség

Elnök: Benkő Samu ny. tudományos főkutató, Kolozsvár
Alelnökök: Péter Mihály egyetemi tanár, Marosvásárhely
Tonk Sándor egyetemi adjunktus, Marosvásárhely
Főtitkár: Kiss András ny. főlevéltáros, Kolozsvár
Titkár: Sipos Gábor főlevéltáros, Kolozsvár
Gazdasági tanácsos: Soó Tamás ny. főkönyvelő, Kolozsvár
Jogtanácsos: Eckstein-Covaci Ottó ügyvéd, Kolozsvár
Ellenőr: Kerekes Jenő ny. egyetemi tanár, Kolozsvár

Szakosztályi elnökök és titkárok

Bölcsészeti-, Nyelv- és Történettudományi Szakosztály
Egyed Ákos tudományos főkutató, Kolozsvár
Wolf Rudolf tanár, Kolozsvár

Természettudományi és Matematikai Szakosztály
Uray Zoltán biológus-kutató, Kolozsvár
Kósa Ferenc tanársegéd, Kolozsvár

Orvostudományi Szakosztály
Pap Zoltán dr. egyetemi tanár, Marosvásárhely
Benedek István dr. egyetemi tanársegéd, Marosvásárhely

Jog-, Közgazdaság- és Társadalomtudományi Szakosztály
Vetési László ref. lelkesz, Kolozsvár
Mócsy László jogász, Kolozsvár

Műszaki Tudományi Szakosztály
Jodál Endre mérnök, Kolozsvár
Bitay Enikő mérnök, Kolozsvár

Választmány

Balla Árpád dr. főorvos, Székelyudvarhely
Balogh Ferenc építészmérnök, Kolozsvár
Barabás Tibor mérnök, Kolozsvár
Benedek Zoltán ny. tanár, Nagykároly

Bocskay István dr. egyetemi tanár. Marosvásárhely
Bodor András ny. egyetemi tanár. Kolozsvár
Bors József ny. jogtanácsos, Kolozsvár
Brassai Zoltán dr. egyetemi előadótanár. Marosvásárhely
Czirják Árpád kanonok, a kolozsvári Szent Mihály-templom plébánosa
Fábián Ernő tanár, Kovászna
Farkas György ny. vegyész, Kolozsvár
Fazakas Béla dr. főorvos, Marosvásárhely
Gábos Zoltán ny. egyetemi tanár, Kolozsvár
Gáll Ernő ny. egyetemi tanár, Kolozsvár
Molnár Géza dr. főorvos, Kolozsvár
Murádin Jenő szerkesztő, Kolozsvár
Müller Adam fizikus, Kolozsvár
Pálfalvy Attila ny. műegyetemi tanár, Kolozsvár
Péntek János egyetemi tanár, Kolozsvár
Szabó György ny. egyetemi tanár. Kolozsvár
Tánczos Vilmos egyetemi tanársegéd. Kolozsvár

1995. évi eseménynaptár

Budapest, január 25–27. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület budapesti bemutatkozása a Magyar Tudományos Akadémia, a Collegium Budapest, az Europa Institut Budapest és a Gróf Mikó Imre Alapítvány meghívására.

25-én este az EME részéről érkezettek Szász Zoltán, a MTA Történeti Intézete aligazgatója és Pók Attila, az Europa Institut titkára fogadta az Europa Institutban.

26-án de. 10 órakor az Europa Institut dísztermében az erdélyi vendégek kötetlen megbeszélésen vettek részt a magyar tudományos élet megjelent képviselőivel. A vendégeket Kosáry Domokos, az MTA elnöke és Glatz Ferenc, az Europa Institut igazgatója köszöntötte.

26-án du. 4 órakor a Collegium Budapest előadótermében az EME tudományos előadássorozat keretében mutatkozott be Budapesten. A megjelenteket Vékás Lajos, a Collegium Budapest rektora köszöntötte. Benkő Samunak, az Erdélyi Múzeum-Egyesület elnökének *Sorsunknak engedelmeskedni vagyunk teremtve* című előadását követően Török Katalin, a kolozsvári Állami Magyar Színház tagja Bajor Andor *Kelemen Lajos legendája* című versét mondta el, majd az EME szakosztályai részéről a következő előadások hangzottak el:

– Tövissi József: *A Persány-hegység negyedkori bazaltvulkánosságáról*

– Kovács András–Sipos Gábor–Tonk Sándor–Wolf Rudolf: *Értelmiség és Erdély magyar társadalma a fejedelemség korában*

– Brassai Zoltán: *Kovásznai szénsavas fürdők és mofetták a vérkeringési zavarok kezelésében*

– Egyed Emese: *A megelevenedő költő* (Eredmény és titok a Barcsay-kutatásban)

– Barabás Tibor: *A Kárpát-medence hidrológiai egységének jelentősége környezetvédelmi szempontból*

– Nagy György: *Az államnemzet meg a nemzetállam konok kísértete*

27-én délelőtt az EME tagjait Kosáry Domokos, az MTA elnöke fogadta a Magyar Tudományos Akadémián.

- február 9.* Elnökségi ülés. Az elnökség megtárgyalta az évi közgyűlési előkészületeket, megalapította a közgyűlés, valamint az azt előkészítő választmányi ülés időpontját és napirendjét. Intézkedett a romániai tudományos kutatók névjegyzékének összeállításáról, megtárgyalta az ösztöndíjpályázatok helyzetét és kialakította az ösztöndíjakkal kapcsolatos álláspontját. Tudomásul vette a Természettudományi és Matematikai Szakosztályon belül a magyar biológiai- és ökológiai csoport megalakulását. Elfogadta a tiszteleti tagság jelölésének és odaítélésének eljárási szabályzatát. Jóváhagyta a Tamás András (Ion Ghica) utca 12. sz. alatti ingatlan megvásárlását.
- március 19-én* kezdődött el a Dávid Ferenc Egyesület rendezésében az az ünneppsorozat, melyen Bölöni Farkas Sándor emlékét idézték Egyesületünk előadói. Az erdélyi magyar művelődés halhatatlan szervezője születése kétszázadik évfordulója alkalmával Kolozsvárt követően Marosvásárhelyen, Debrecenben, Bölönben és Sepsiszentgyörgyön tartott előadást Benkő Samu és Imreh István.
- április 22.* Választmányi ülés. A választmány megtárgyalta és jóváhagyta az évi közgyűlésen előterjesztendő főtitkári, gazdasági tanácsosi és ellenőri jelentést, valamint a jogtanácsos beszámolóját. Megvitatta és jóváhagyta az évi munka- és kiadói tervet. A közgyűlés időpontját május 20-ra tűzte ki. Elfogadta a tiszteleti tagsági minőség odaítélésének eljárását és javasolta a közgyűlésnek, hogy erősítse meg Jakó Zsigmond professzornak az Erdélyi Múzeum-Egyesület tiszteleti tagjává választását. Indítványozta az új tagdíjak megalapítását és döntött az új alapító, rendes és pártoló tagok felvételéről.
- május 20.* Az Erdélyi Múzeum-Egyesület évi közgyűlése a Protestáns Teológiai Intézet dísztermében. (Iratait lásd az Egyesületi közlemények című rovatban.)
- június 7.* A Magyar Tudományos Akadémia egyéves ösztöndíjpályázatára beérkezett jelentkezések elbírálása.
- augusztus 7.* Elnökségi ülés. Az elnökség döntött a doktorandusi ösztöndíjak pótlistájának összeállításáról és a másoddiplomás ösztöndíjak odaítéléséről. Megtárgyalta a Tamás András (Ion Ghica) utca 12. sz. alatti színház berendezésével kapcsolatos ügyeket és jóváhagyta egy demográfus-statisztikus tudományos kutatói állás meghirdetését.
- Papolt, október 15.* Az Erdélyi Múzeum-Egyesület közreműködésével felavatták Barabás Samu történetkutató, forrásközlő, a Magyar Országos Levéltár erdélyi osztálya egykori vezetőjének a református templom falára elhelyezett emléktábláját. Az Erdélyi Múzeum-Egyesületet Tonk Sándor alelnök képviselte. Beszédet mondtak: Jakó Zsigmond, az Erdélyi Múzeum-Egyesület tiszteleti tagja. Hegyi Klára a Magyar Történelmi Társulat, Kónya Adám igazgató a Székely Nemzeti Múzeum. Lakos János főigazgató a Magyar Országos Levéltár és Szász Zoltán aligazgató a Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Intézete részéről.
- Debrecen, október 19–20.* A Magyar Tudományos Akadémia Debreceni Területi Bizottsága szervezésében a *Magyar Tudományosság a Környező Országokban* című tudományos találkozáson az Erdélyi Múzeum-Egyesület részéről Benkő Samu elnök *A romániai magyar tudományosság feladatai és lehetőségei* címmel tartott előadást és Pap Zoltán, az Orvostudományi Szakosztály elnöke számolt be a Szakosztály munkásságáról.

*Szakosztályi munka**Bölcsészet-, Nyelv- és Történettudományi Szakosztály*

Március 24.: Szakosztályi évi közgyűlés. A közgyűlésen Péntek János *Hagyomány és megújulás az erdélyi magyar nyelvtudományban* címmel tartott előadást.

Dicsőszentmárton, június 9–10.: Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Bölcsészet-, Nyelv- és Történettudományi Szakosztályának vándorgyűlése Dicsőszentmártonban, a Magyar Ház előadótermében.

Benkő Samu: *A Kis-Küküllő mente néhány történelmi sajátossága*

Egyed Ákos: *Az Erdélyi Múzeum-Egyesület vándorgyűléseinek történetéből*

Pap Imre: *Erdőszentgyörgy, a rendtartó falu*

Sándor Attila: *A Kis-Küküllő menti iskoláztatásról*

Szakács György: *Dicsőszentmárton iskolái a kezdetektől 1918-ig*

Tonk Sándor: *A Marosvásárhelyi Református Kollégium szerepe a Kis-Küküllő menti lelkész- és tanítói társadalom kialakításában*

Benkő Elek: *Küküllővár három vára*

Adorján Károly: *Falutörténeti eredetmondák a Kis-Küküllő mentén*

Nagy László: *Szőkefalvi népmondák a falu eredetéről*

Murádin László: *Küküllő menti településnevek*

Könczei Csilla: *Hagyomány és kreativitás a Küküllő menti pontozó táncban*

november 11.: Gyarmathi Sámuel emlékülés a Babeş–Bolyai Tudományegyetem Magyar Nyelv és Kultúra Tanszéke és az Erdélyi Múzeum-Egyesület Bölcsészet-, Nyelv- és Történettudományi Szakosztálya rendezésében. Az EME részéről Sipos Gábor titkár tartott előadást *Gyarmathi Sámuel életútjáról* címmel.

Felolvasóülések

február 24.: Marton József: *A Szentszék 1927-es konkordátuma Romániával*

október 20.: Csomortáni Magdolna: *A helynévkutatás mai helyzete*

Természettudományi és Matematikai Szakosztály

október 28.: Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Társadalomtudományi és Matematikai Szakosztálya évi tudományos értekezlete az Apáczai Csere János Líceum termeiben. A plenáris ülésen és a Matematika-informatika. Környezetvédelem, Kémia, Biológia és Földtudományos osztályokban 44 előadás hangzott el. (Az értekezlet anyaga a Múzeumi Füzetekben jelenik meg.)

november 11.: Az Erdélyi Magyar Műszaki Tudományos Társasággal közösen szervezett vegyészkonferencia.

november 28.: Vegyészek emlékülése Kékedy László hetvenöt éves, Szabó Árpád nyolcvan éves és Várhelyi Csaba hetvenéves születési évfordulója alkalmával.

Felolvasóülések

február 24.: Mészáros Miklós: *Új kutatások az Erdélyi-medence szénhidrogén forrásainak feltárására*

április 28.: Kovács Zoltán: *Lézertípusok és a lézerek alkalmazásai:*
 május 19.: Csonka Pál (Oregoni Egyetem): *Röntgenlézerek és gyorsítók*
 szeptember 29.: Uray Zoltán: *Az ionizáló sugárzások által okozott rákos megbetegedések*
 október 6.: Wanek Ferenc: *Egy elfelejtett tudománytörténeti tény: kik és mikor fedezték fel a földgázt Erdélyben*
A nagykarolyi „Bíró Lajos” Ökológiai Társaság előadásai:
 Benedek Zoltán: *Környezetvédelem*
 Benedek Zoltán: *A városi szemét hasznosítása*
 Az „Ökostúdium” csoport előadásai:
 Kocsis Kinga: *A kertészek*
 Kerekes Attila: *A vízpoloskák*
 Macalik Kunigunda: *A Fekete-Körös vegetációja*
 A Szamos expedícióról készült film bemutatása
 Újvárosi Lujza: *Ritka tegzes fajok a hazai entomofaunában*
 Pattantyús Judit: *A filozóféra mikrobiológiája*
 Mózes Katalin: *Az oligochasták*

Orvostudományi Szakosztály

A már működő gyógyszerészeti és orvostörténeti szakcsoportok mellett megalakultak a gyermekgyógyászati, kardiológiai, homo-onkológiai, laboratóriumi és fogorvosi szakcsoportok. Az év folyamán Dicsőszentmártonban, Gyergyószentmiklóson, Marosvásárhelyen és Székelyudvarhelyen tartottak üléseket. Ezeknek keretében Módy Jenő *Szérum lipoproteinek és szabad zsírsavak kimutatásának új módszere és azok klinikai jelentősége*, Lőrinczi Zoltán pedig *Az agykérgi működések szabályozásának modelljei* címmel tartott előadást.

Marosvásárhely, április 20–25.: Tudományos továbbképző konferencia *Belgyógyászati diagnosztika és terápia* címmel, az EME Orvostudományi Szakosztálya és a Haynal Imre Egészségtudományi Egyetem I–II. Belklinikájának szervezésében 6 budapesti és 2 marosvásárhelyi előadó közreműködésével. Az EME részéről Ferencz László és Benedek István tartott előadást.

Kovászna, április 20–25.: Az EME Orvostudományi Szakosztálya szervezésében a laboratóriumi szakcsoport *Haladás a klinikai laboratóriumi diagnosztikában* címmel rendezett továbbképző tanfolyamot 4 budapesti és 3 marosvásárhelyi előadó részvételével.

Székelyudvarhely, április 28–29.: Gyermekgyógyászati továbbképző tanfolyam 7 miskolci gyermekgyógyász együttműködésével és a Segítő Jobb 4 munkatársának jelenlétében.

Szilágysomlyó, április 30.: A dr. Mártonffi István születésének 100. évfordulóján rendezett ünnepségen előadást tartott Péter Mihály, az Erdélyi Múzeum-Egyesület alelnöke.

Budapest, május 1–2.: Továbbképző tanfolyam a környező országok fiatal kardiológus szakorvosai vagy szakorvos jelöltjei számára a Gábor György Alapítvány, a Budapesti Országos Kardiológiai Intézet, a Magyar Kardiológusok Társasága és az Erdélyi Múzeum-Egyesület Orvostudományi Szakosztálya szervezésében, több mint 20 romániai résztvevővel.

Marosvásárhely, szeptember 14–16.: Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Orvostudományi Szakosztálya 5. Tudományos Ülésszaka, ahol öt szakosztályban 168 előadás hangzott el. (Az értekezések szövege az Orvostudományi Értesítőben jelenik meg.)

Kolozsvári csoport

Felolvasóülések

január 31.: Sergiu Duca professzor előadása az endoszkópos hasi műtétekről

május 30.: Harmathy Éva, a budapesti SOTE magatartástudományi intézete munkatársának az orvos és a beteg kapcsolatáról szóló előadása

október 10.: Bódizs György laboratóriumi szakorvos vitaindító előadása

december 19.: Széplaki Attila ortopéd főorvos vetítettképes előadása indiai úti élményeiről

Jog-, Közgazdaság- és Társadalomtudományi Szakosztály

május 20.: A Jog-, Közgazdaság- és Társadalomtudományi Szakosztály évi közgyűlése. A leköszönő Nagy György helyébe a közgyűlés Vetési Lászlót választotta meg a szakosztály elnökévé.

október 12.: Szakosztályi ülés: a közgazdasági és szociológiai csoportok munkájának, valamint jövő terveinek megbeszélése.

október 31.: Bővített szakosztályi ülés a pszichológusok bevonásával: azoknak a kutatási feladatoknak a kijelölése, amelyek a többi szakcsoporttal együtt végezhetőek.

Műszaki Tudományi Szakosztály

április 1.: A Szakosztály rendes közgyűlése

Előadások

Miskolc, február 23.: micro 'CAD 95

Gyenge Csaba, Klementis Ottó, Kismihály János: *Számítógéppel támogatott szerszám- és mérőeszköztervezés tömitőelemek gyártásához*

Gyenge Csaba: *A DFMA integrált tervezőrendszer*

Gyenge Csaba: *The Geometric Analysis of the Tool Path in Pocket Milling Process Optimization*

Gyenge Csaba: *End Mill deflection Control for Cutting Errors Minimization in Pocket Milling Process Optimization*

Tusnád, március 20–25.: Nemzetközi Tudományos Ülésszak. A műemlékek rehabilitálásának elméleti és gyakorlati kérdéseiről hangzottak el előadások.

Balogh Ferenc: *Régi típusú erdélyi fedélszerkezetek*

Kolozsvár, április: Országos Gépészeti Találkozó

Pálfalvi Attila: *Drótszöveggel erősített porózus szűrőlemezek előállítása fémporokból*

Gyenge Csaba: *Korszerű termékfejlesztési módszerek*

Kerekes László: *Minőségi költségek szerepe a minőségbiztosításban*

április 24.: „Tornyot raktam” Ifjúsági Konferencia

Balogh Ferenc: *A restaurálási tervek engedélyezéseiről Romániában*

Illyefalva, május 12–14.: Számítógép az oktatásban

Jodál Endre: *TurboFlex – Tanítóprogram a román igeragozás elsajátításában*

Sopron, július 14.: MTESZ – Nemzetközi Konferencia

Balogh Ferenc: *Az erdélyi műemlékvédelem helyzete*

Ungvár, augusztus 30.: XVIII. Országos Műemlék Konferencia

Balogh Ferenc: *Fenntartási gondok Erdélyben*

Szófia, szeptember 26–28.: Nemzetközi Fogaskerék Konferencia

Gyenge Csaba: *Nagy pontosságú csigahajtások tervezése és gyártása*

Budapest, október 9–10.: „Eklektika és Szecesszió” Tudományos Konferencia

Balogh Ferenc: *Gondolatok a századvégi építészetéről*

Kudzsir, október 12–14.: MTeM'95

Gyenge Csaba, Klementis Ottó: *CAD and Database management for tiching elements*

Gyenge Csaba, Kismihály János: *Generation of the tooth surface of gears with alien axes*

Kerekes László: *Quality ensurance using the FMEA method*

Bitay Enikő: *Implementing of CAD at the layout plans for the component equipment*

Krakkó, október 26–28.: VI. DAAAM '95 Nemzetközi Konferencia

Gyenge Csaba: *Mechanikus robot periféria fejlesztése*

Gyenge Csaba: *A DFA szoftver alkalmazása nagyméretű áteresztőcsapok elemzésére és áttervezésére*

Gyenge Csaba: *A szerelészhibák befolyása a fogaskerék kapcsolások hordképének alkalmazására*

Kerekes László: *Irányított tulajdonságú köszörűkoronggal való köszörülés*

Dunaújváros, október 30.: Gépészeti Szakmai Nap

Gyenge Csaba: *Korszerű hajtóművek tervezése és gyártása*

Felolvasóülés

november 3.: Gyenge Csaba: *Beszámoló az 1995-ös Nemzetközi Fogaskerék Konferenciáról*

november 24.: Kerekes László: *Beszámoló a VI. DAAAM Nemzetközi Konferenciáról*

Helyi csoportok

Dicsőszentmárton, június 9–10.: A dicsőszentmártoni EME csoport vendégül látta és részt vett az Erdélyi Múzeum-Egyesület Bölcsészeti-, Nyelv- és Történettudományi Szakosztálya vándorgyűlésének megszervezésében. (Részletesen I. az Eseménynaptárnak a Szakosztály munkásságáról beszámoló részét.)

Nagyvárad, 1995. május 25.: Az Erdélyi Múzeum-Egyesület nagyváradai csoportjának alakuló ülése.

Nagyvárad, október 12.: Kerekasztal megbeszélés *Az EME szerepe és feladatai Nagyváradon és Bihar megyében* címmel a Bölcsészeti-, Nyelv- és Történettudományi Szakosztály tagjainak szervezésében.

Nagyvárad, november 18.: Szakmai megbeszélés *A Debreceni Ady Endre Orvosakadémia továbbképzésének szakmai tapasztalatai* címmel az Orvostudományi Szakosztály tagjainak szervezésében.

Szilágysomlyó, március 11. és 18.: Történelmi vetélkedők az 5–8. osztályok, illetve a 9–12. osztályok számára az Erdélyi Múzeum-Egyesület és a Romániai Magyar Pedagógusok Szövetsége rendezésében.

Szilágysomlyó, április 29.: Megemlékezés és emléktábla avató ünnepség dr. Mártonffi István születésének 100. évfordulóján az Erdélyi Múzeum-Egyesület Orvostudományi Szakosztályának tagjai és a Báthory István Alapítvány közös rendezésében.

Szilágysomlyó, szeptember 23.: Orvostovábbképző és történettudományi előadások a Báthory István Alapítvány, a Magyar Egészségügyi Társaság, az Erdélyi Múzeum-Egyesület helyi csoportja és a Romániai Magyar Pedagógusok Szövetsége közös rendezésében.

Az Orvostovábbképző előadói: Lőrincz István (Lugano), Tar Erika (Kaposvár), Galuska László (Debrecen), Márton Hajnalka (Kecskemét)

A történettudományi előadásokat Nagy László (Budapest), ifj. Entz Géza (Budapest) és Nagy Mihály (Szilágysomlyó) tartották.

Szilágysomlyó, november 4.: Tudományos ülészak. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület helyi csoportjának közös szervezésében. Egyed Ákos *Az erdélyi magyarság története* című könyv előkészületeiről, Faragó József pedig *Népi kultúra, nemzeti kultúra* címmel tartott előadást.

Contents

István Tóth: The Várad Court of the Younger István Bethlen, or the Venus of Murány in Várad	1
Sándor Tamás: The Woodland Properties of the Szekler Frontier Guards Regiment in Csík Sedes	14
András Bodor: The Scientific Investigation of the Ancient History of Transsylvania until the Middle of the XIX-th Century	56
Vilmos Tánzos: Peasant Cantors („deaks”) in the Hungarian Villages of Moldavia	82
Vilmos Keszeg: Hungarian Folklore Researches in Romania (between 1944 and 1994)	99

Workshop

László Orbán: Some Facts about History of Hungarian Theatrical Performances in Brassó between 1852–1871	112
Zsigmond Vita: Review of the Hungarian Periodicals of Nagyenyed from the Beginnings until the Present	127
Pál Buzás: The Buzás Family Community in Kalotaszeg	132

Review

Ungarische Drucke und Hungarica 1480–1720 (István Futaky)	145
Georgius Györffy: Diplomata Hungariae antiquissima (Zsigmond Jakó)	157
Essays Published in Honour of Tibor Klaniczay (György Szabó)	162
Georg Kraus: Erdélyi krónika (Transsylvania Chronicle) 1608-1665 (Klára Jakó)	163
Books Published in Honour of Historians (Elek Csetri)	165
Géza Entz: Erdély építészete a XI–XIII. században (Transylvanian Architecture in the XI–XIII-th Centuries) (László Dávid)	167
Ibolya F. Diósszilágyi: Költő a Holnap városában (Gyula Juhász in Nagyvárad) (Gyula Dávid)	169
Vilmos Tánzos: Gyöngyökkel gyökerezéssel (Hungarian Archaic Prayers from Gyimes and Moldavia) (Vilmos Keszeg)	171
Jenő Janitsek: Bardócszék hely- és családnevei (Place- and Family Names from Bardóc Sedes) (László Murádin)	173
János Kornai: A szocialista rendszer (The Socialist Regime) (Mária Farkas Imreh)	175
Magyar Kisebbség (Hungarian Minorities). 1995 1–2., 3–4. (Ernö Gáll)	176
Fülepp Lajos levelezése (Correspondence). I–III (Samu Benkő)	178
Simion Retegan: Satul românesc din Transilvania, ctitor de școală (The Romanian Village of Transsylvania, Founder of Schools, 1850–1867) (Ákos Egyed)	181

Society Articles

Documents of the General Assembly Held on May 20. 1995	183
Opening Speech of the President (Samu Benkő)	183
Report of the Secretary General, András Kiss, about the Activities of the EME in 1994	185
Report of the Economic Committee of the EME about the Financial Situation the Association in 1994 (Tamás Soó)	190
The Report of the Auditing Committee of the Transylvanian Museum Society about the Financial Situation of the Society in 1994	191
The Procedure of the Election of Honorary Life Members	193
The Election of Zsigmond Jakó as Honorary Life Member of the EME	193
Report about the Local History Competition of the EME (Gábor Sipos)	197
Plan of Future Activities and Publications	199
The Presidency and the Committee of the EME	200
Events of the Year 1995	201
Summary of the Articles	208

Cuprins

Tóth István: Curtea de la Oradea a lui Bethlen István junior sau Venera din Murány la Oradea.....	1
Tamás Sándor: Bunurile Private din Ciuc.....	14
Bodor András: Cercetarea antichității în Transilvania, de la începuturi până la mijlocul secolului al XIX-lea.....	56
Tánczos Vilmos: „Dieci” (cantori țărani) în satele maghiare din Moldova.....	82
Keszeg Vilmos: Cinci decenii de cercetare a folclorului maghiar din România (1944–1994).....	99

Atelier

Orbán László: Date privitoare la istoria spectacolelor teatrale maghiare din Brașov (1852–1871).....	112
Vita Zsigmond: Trecerea în revistă a presei periodice maghiare din Aiud, de la începuturi până în zilele noastre.....	127
Buzás Pál: Cominitatea familială Buzás din Călata.....	132

Recenzii

Ungarische Drucke und Hungarica 1480–1720 (Futaky István).....	145
Georgius Györffy: Diplomata Hungariae antiquissima (Jakó Zsigmond).....	157
Volum omagial Tibor Klaniczay (Szabó György).....	162
Georg Kraus: Erdélyi krónika (Cronică transilvană) 1608–1665 (Jakó Klára).....	163
Volume omagiale dedicate unor istorici (Csetri Elek).....	165
Entz Géza: Erdély építésze a 11–13. században (Arhitectura Transilvaniei în secolele 11–13.) (Dávid László).....	167
F. Diósszilágyi Ibolya: Költő a Holnap városában (Poetul Juhász Gyula la Oradea) (Dávid Gyula).....	169
Tánczos Vilmos: Gyöngyökkel gyökereztél (Rugăciuni apocrife către Fecioara Maria) (Keszeg Vilmos).....	171
Janitsek Jenő: Bardócszék hely- és családnevei (Toponimicele și patronimicele Scaunului Bardóc) (Murádin László).....	173
Kornai János: A szocialista rendszer (Sistemul socialist) (Farkas Imreh Mária).....	175
Magyar Kisebbség. Új sorozat, 1995. 1–2., 3–4. (Revista „Magyar Kisebbség”. Serie nouă. 1995) (Gáll Ernő).....	176
Fülep Lajos levelezése: (Corespondența lui Fülep Lajos) (Benkő Samu).....	178
Simion Retegan: Satul românesc din Transilvania, ctitor de școală 1850–1867. (Egyed Ákos).....	181

Comunicări ale Societății

Documentele Adunării Generale din 20 mai 1995.....	183
Cuvânt de deschidere al președintelui Benkő Samu.....	183
Darea de seamă a secretarului general Kiss András, privind activitatea SMA pe anul 1994.....	185
Darea de seamă a consilierului economic al Societății despre activitatea economică a SMA pe anul 1994 (Soó Tamás).....	190
Raportul comisiei de cenzori a SMA despre situația materială a Societății pe anul 1994 (Kerekes Jenő).....	191
Procedura de alegere a Membrului de Onoare a Societății.....	193
Alegerea lui Jakó Zsigmond ca Membru de Onoare.....	193
Raport cu privire la concursul de istorie locală, organizat de SMA (Sipos Gábor).....	197
Plan de activitate și plan editorial.....	199
Prezidiul și Consiliul de Conducere a Societății Muzeului Ardelean.....	200
Calendarul evenimentelor anului 1995.....	201
Summary of the Articles.....	208

Summary of the Articles

István TÓTH: The Várad Court of the Younger István Bethlen, or the Venus of Murány in Várad

The nephew of the reigning prince of Transsylvania Gábor Bethlen became the commander-in-chief of the border castle of Várad in 1621, at the age of 15 and, at the same time, the heir to the throne. The reigning prince of a flourishing little country intended that he should continue his life-work. According to this purpose he carefully provided for his education and when the time came he entrusted him with one of the most important border castles of Transsylvania where a late Renaissance courtly centre was formed at this time, although it was shortlived. The author has done researches into the spiritual environment of this Renaissance court. He presents us the main personalities who were present around the young Bethlen, among them several of the humanist poets from the beginning of the XVII-th century: Christian Schaeseus, György K. Károlyi, Gáspár Bojthi Veres, Pál Háportoni Forró, and includes long quotations from their poetry in his own translation.

Another famous personality of this court is Mária Szécsi, a renowned beauty at the time, also called since István Gyöngyösi's famous poem "the Venus of Murány". Several latin poems were written for her wedding by Ferenc Bornemisza and later Mihály Kalmár and János Fileki wrote poems at the death of her daughter.

The most important poet among those who gathered around István Bethlen was János Laskai Matkó, the translator of Justus Lipsius, whose poignant latin poem written at the early death of his protector was also the epitaph of a brief but flourishing period.

Sándor TAMÁS: The Woodland Properties of the Szekler Frontier Guards Regiment in Csík Sedes

The study deals with the history of the common woodlands of the onetime 1-st Szekler Infantry Frontier Regiment from 1918 until the liquidation of all common properties in Romania.

What happened to these properties represents the saddest chapter of the economic plundering of the Hungarian peasantry which came under Romanian rule. The fate of these common properties is one of the most representative cases in which, through a gross violation of the rights of the Hungarian minority, of all international and local norms of the law, the private properties of the minority as well as the clerical or other common properties of public utility were sacrificed by a regime driven by nationalism and self-interest. These common properties were liquidated in 1923, and even after a prolonged and expensive litigation, justice has not been administered in this case.

András BODOR: The Scientific Investigation of the Ancient History of Transsylvania until the Middle of the XIX-th Century

The interest concerning the ancient history of Transsylvania began in the XIV-th century and it manifested itself in the collection of Roman relics and inscriptions. The first wellknown epigraphist was John Megyericsei (Mezerzius), who copied about 120 inscriptions and got his collection to Italy too. The famous work of Stephen Szamosközy (Zamosius), *Analecta lapidum*, was published in a short interval in Italy and Germany, Szamosközy appreciated inscriptions as some lighting rays which illuminate the past. He tried to identify ancient towns and roads and to treat some numismatic problems in connection with the so called Koson golden coins.

After Szamosközy the research knew an interval of decline, but soon it had a new impulse owing to intellectuals coming from abroad (Opitz, Manovius, Trösler and the Italian A.F. Marsigli) and to local scholars (Huszty, Weidenfelder, Seivert). In the beginning of the XVIII. century there was established the first museum and there were founded various scientific societies and there were published several newspapers and periodicals in German, Hungarian and Romanian. In the years 1803-1804 the State Treasury ordered the execution of an official excavation to find some golden coins called Koson, about

which the surrounding inhabitants had spread many stories and myths. Meanwhile the Romanian historians too lined up to study the Roman past of the country. Among the scholars of the time we mention T. Cipariu, Neigebaur, András Lugosi Fodor and J.W. Ackner.

After such a long preparation and research work there were laid down the foundations on which notable scholars such as Mommsen, Torma, Goos and many others by surveying sites, by excavations and studies, in the second half of the XIX. and the beginning of the XX. centuries could create in this field the real scientific research work of the Transylvanian history.

Vilmos TÁNCZOS: Peasant Cantors (“deaks”) in the Hungarian Villages of Moldavia

At present there are about a quarter of a million Catholic csangos living in Moldavia at different stages of ethnic and linguistic assimilation. Regarding their origin, they are all of Hungarian descent, but today only about one third of them speak Hungarian. This is mainly due to the lack of public worship conducted in their mother tongue. During the Middle Ages the religious life of these Catholics was supervised by the Hungarian kings, then beginning from 1622 foreign (Italian, Bosnian, Croatian, Polish) priests were sent here by the missionary organization called De Propaganda Fidei which had its centre in Rome. But these priests were always too few and they didn't even speak the language of their congregation. At the end of the XIX. century a Roman Catholic Episcopacy and Theology was founded in Iasi but these institutions have served the Romanian nationalism up to the present day: the priests educated in Iasi forbid the use of Hungarian in Moldavia.

The official leaders and the priests have never spoken to the Hungarians living in Moldavia in their mother tongue. Still the language of private worship remained Hungarian until the middle of the XX. century. This folk religiousness was directed by so called “deaks”, peasant cantors who could read and write and knew the songs and prayers that these people used. As priests could very rarely go to one village or another, these “deaks” were the ones who prayed together with the people in church on Sundays, sang funeral songs, taught their children and lead their pilgrimages, etc. They had regular contacts with the Hungarian Catholics from Transylvania and had an important role in the preservation of the mother tongue. This is why in the XX. century the official church together with the state liquidated this institution. The old “deaks” were banished from the churches and their prayer and songbooks were confiscated, finally they were not allowed to pray in Hungarian even at funerals at private houses.

Vilmos KESZEG: Hungarian Folklore Researches in Romania (between 1944 and 1994)

Vilmos Keszeg's study outlines the results of the Hungarian folklore researches in Romania in the last 50 years. He presents the sporadic institutional network (university education, museums, publishing of books and reviews) which - mainly voluntarily - embraced the cause of these divisions of learning, or rather, owing to the lack of which the researches were done in an extremely unorganized and inefficient way. Due to these circumstances specialist replacement was almost impossible, there was very little professional interest and hardly any scientific life. Scientific research merely consisted of the work of a few persons and reflected only some archaic spheres of the popular culture.

The study analyses the contributions of the Hungarian folklore researches in Romania to the general Hungarian folkloristics (the works of Olga Nagy, József Faragó), as well as the remarkable isolated research themes and methodological strategies (of Gabriella Vőő, István Pál Demény, János Ráduly, etc.)

The conclusion of the author is that the results of these researches as well as their professional standard is due to the lack of proper institutions, education and scientific life, of long-term perspectives, the finality of the research, the redefinition of concepts and that of a well-defined object of research.

Summary of the Articles

István TÓTH: The Várad Court of the Younger István Bethlen, or the Venus of Murány in Várad

The nephew of the reigning prince of Transsylvania Gábor Bethlen became the commander-in-chief of the border castle of Várad in 1621, at the age of 15 and, at the same time, the heir to the throne. The reigning prince of a flourishing little country intended that he should continue his life-work. According to this purpose he carefully provided for his education and when the time came he entrusted him with one of the most important border castles of Transsylvania where a late Renaissance courtly centre was formed at this time, although it was shortlived. The author has done researches into the spiritual environment of this Renaissance court. He presents us the main personalities who were present around the young Bethlen, among them several of the humanist poets from the beginning of the XVII-th century: Christian Schaeuseus, György K. Károlyi, Gáspár Bojthi Veres, Pál Háportoni Forró, and includes long quotations from their poetry in his own translation.

Another famous personality of this court is Mária Szécsi, a renowned beauty at the time, also called since István Gyöngyösi's famous poem "the Venus of Murány". Several latin poems were written for her wedding by Ferenc Bornemisza and later Mihály Kalmár and János Fileki wrote poems at the death of her daughter.

The most important poet among those who gathered around István Bethlen was János Laskai Matkó, the translator of Justus Lipsius, whose poignant latin poem written at the early death of his protector was also the epitaph of a brief but flourishing period.

Sándor TAMÁS: The Woodland Properties of the Szekler Frontier Guards Regiment in Csík Sedes

The study deals with the history of the common woodlands of the onetime 1-st Szekler Infantry Frontier Regiment from 1918 until the liquidation of all common properties in Romania.

What happened to these properties represents the saddest chapter of the economic plundering of the Hungarian peasantry which came under Romanian rule. The fate of these common properties is one of the most representative cases in which, through a gross violation of the rights of the Hungarian minority, of all international and local norms of the law, the private properties of the minority as well as the clerical or other common properties of public utility were sacrificed by a regime driven by nationalism and self-interest. These common properties were liquidated in 1923, and even after a prolonged and expensive litigation, justice has not been administered in this case.

András BODOR: The Scientific Investigation of the Ancient History of Transsylvania until the Middle of the XIX-th Century

The interest concerning the ancient history of Transsylvania began in the XIV-th century and it manifested itself in the collection of Roman relics and inscriptions. The first wellknown epigraphist was John Megyericsei (Mezerzius), who copied about 120 inscriptions and got his collection to Italy too. The famous work of Stephen Szamosközy (Zamosius), *Analecta lapidum*, was published in a short interval in Italy and Germany. Szamosközy appreciated inscriptions as some lighting rays which illuminate the past. He tried to identify ancient towns and roads and to treat some numismatic problems in connection with the so called Koson golden coins.

After Szamosközy the research knew an interval of decline, but soon it had a new impulse owing to intellectuals coming from abroad (Opitz, Manovius, Tröslér and the Italian A.F. Marsigli) and to local scholars (Huszty, Weidenfelder, Seivert). In the beginning of the XVIII. century there was established the first museum and there were founded various scientific societies and there were published several newspapers and periodicals in German, Hungarian and Romanian. In the years 1803-1804 the State Treasury ordered the execution of an official excavation to find some golden coins called Koson, about

which the surrounding inhabitants had spread many stories and myths. Meanwhile the Romanian historians too lined up to study the Roman past of the country. Among the scholars of the time we mention T. Cipariu, Neigebaur, András Lugosi Fodor and J.W. Ackner.

After such a long preparation and research work there were laid down the foundations on which notable scholars such as Mommsen, Torma, Goos and many others by surveying sites, by excavations and studies, in the second half of the XIX. and the beginning of the XX. centuries could create in this field the real scientific research work of the Transsylvanian history.

Vilmos TÁNCZOS: Peasant Cantors („deaks”) in the Hungarian Villages of Moldavia

At present there are about a quarter of a million Catholic csangos living in Moldavia at different stages of ethnic and linguistic assimilation. Regarding their origin, they are all of Hungarian descent, but today only about one third of them speak Hungarian. This is mainly due to the lack of public worship conducted in their mother tongue. During the Middle Ages the religious life of these Catholics was supervised by the Hungarian kings, then beginning from 1622 foreign (Italian, Bosnian, Croatian, Polish) priests were sent here by the missionary organization called De Propaganda Fidei which had its centre in Rome. But these priests were always too few and they didn't even speak the language of their congregation. At the end of the XIX. century a Roman Catholic Episcopacy and Theology was founded in Iasi but these institutions have served the Romanian nationalism up to the present day: the priests educated in Iasi forbid the use of Hungarian in Moldavia.

The official leaders and the priests have never spoken to the Hungarians living in Moldavia in their mother tongue. Still the language of private worship remained Hungarian until the middle of the XX. century. This folk religiousness was directed by so called „deaks”, peasant cantors who could read and write and knew the songs and prayers that these people used. As priests could very rarely go to one village or another, these „deaks” were the ones who prayed together with the people in church on Sundays, sang funeral songs, taught their children and lead their pilgrimages, etc. They had regular contacts with the Hungarian Catholics from Transsylvania and had an important role in the preservation of the mother tongue. This is why in the XX. century the official church together with the state liquidated this institution. The old „deaks” were banished from the churches and their prayer and songbooks were confiscated, finally they were not allowed to pray in Hungarian even at funerals at private houses.

Vilmos KESZEG: Hungarian Folklore Researches in Romania (between 1944 and 1994)

Vilmos Keszeg's study outlines the results of the Hungarian folklore researches in Romania in the last 50 years. He presents the sporadic institutional network (university education, museums, publishing of books and reviews) which - mainly voluntarily - embraced the cause of these divisions of learning, or rather, owing to the lack of which the researches were done in an extremely unorganized and inefficient way. Due to these circumstances specialist replacement was almost impossible, there was very little professional interest and hardly any scientific life. Scientific research merely consisted of the work of a few persons and reflected only some archaic spheres of the popular culture.

The study analyses the contributions of the Hungarian folklore researches in Romania to the general Hungarian folkloristics (the works of Olga Nagy, József Faragó), as well as the remarkable isolated research themes and methodological strategies (of Gabriella Vöö, István Pál Demény, János Ráduly, etc.)

The conclusion of the author is that the results of these researches as well as their professional standard is due to the lack of proper institutions, education and scientific life, of long-term perspectives, the finality of the research, the redefinition of concepts and that of a well-defined object of research.

Contents

István Tóth: The Várad Court of the Younger István Bethlen, or the Venus of Murány in Várad.....	1
Sándor Tamás: The Woodland Properties of the Szekler Frontier Guards Regiment in Csík Sedes.....	14
András Bodor: The Scientific Investigation of the Ancient History of Transsylvania until the Middle of the XIX-th Century.....	56
Vilmos Tánzos: Peasant Cantors („deaks”) in the Hungarian Villages of Moldavia.....	82
Vilmos Keszeg: Hungarian Folklore Researches in Romania (between 1944 and 1994).....	99

Workshop

László Orbán: Some Facts about History of Hungarian Theatrical Performances in Brassó between 1852–1871.....	112
Zsigmond Vita: Review of the Hungaian Periodicals of Nagyenyed from the Beginnings until the Present.....	127
Pál Buzás: The Buzás Family Community in Kalotaszeg.....	132

Review

Ungarische Drucke und Hungarica 1480–1720 (István Futaky).....	145
Georgius Györffy: Diplomata Hungariae antiquissima (Zsigmond Jakó).....	157
Essays Published in Honour of Tibor Klaniczay (György Szabó).....	162
Georg Kraus: Erdélyi krónika (Transsylvania Chronicle) 1608–1665 (Klára Jakó).....	163
Books Published in Honour of Historians (Elek Csetri).....	165
Géza Entz: Erdély építésze a XI–XIII. században (Transylvanian Architecture in the XI–XIII-th Centuries) (László Dávid).....	167
Ibolya F. Diósszilágyi: Költő a Holnap városában (Gyula Juhász in Nagyvárad) (Gyula Dávid).....	169
Vilmos Tánzos: Gyöngyökkel gyökereztél (Hungarian Archaic Prayers from Gyimes and Moldavia) (Vilmos Keszeg).....	171
Jenő Janitsek: Bardócszék hely- és családnevei (Place- and Family Names from Bardóc Sedes) (László Murádin).....	173
János Kornai: A szocialista rendszer (The Socialist Regime) (Mária Farkas Imreh).....	175
Magyar Kisebbség (Hungarian Minorities). 1995 1–2., 3–4. (Ernö Gáll).....	176
Fülep Lajos levelezése (Correspondence). I–III (Samu Benkő).....	178
Simion Retegan: Satul româneasc din Transilvania, ctitor de școală (The Romanian Village of Transsylvania, Founder of Schools, 1850–1867) (Ákos Egyed).....	181

Society Articles

Documents of the General Assembly Held on May 20. 1995.....	183
Opening Speech of the President (Samu Benkő).....	183
Report of the Secretary General, András Kiss, about the Activities of the EME in 1994.....	185
Report of the Economic Committee of the EME about the Financial Situation the Association in 1994 (Tamás Soó).....	190
The Report of the Auditing Committee of the Transylvanian Museum Society about the Financial Situation of the Society in 1994.....	191
The Procedure of the Election of Honorary Life Members.....	193
The Election of Zsigmond Jakó as Honorary Life Member of the EME.....	193
Report about the Local History Competition of the EME (Gábor Sipos).....	197
Plan of Future Activities and Publications.....	199
The Presidency and the Committee of the EME.....	200
Events of the Year 1995.....	201
Summary of the Articles.....	208

Tartalom

Toth István: Ifjabb Bethlen István váradi udvara, avagy a Murányi Vénusz Váradon.....	1
Tamás Sándor: A Csíki Magánjavak	14
Bodor András: Erdély ókori történetének kutatása a XIX. század közepéig.....	56
Tánczos Vilmos: „Deákok” (parasztkántorok) moldvai magyar falvakban.....	82
Keszeg Vilmos: A romániai magyar folklórkutatás öt évtizede (1944–1994).....	99

Műhely

Orbán László: Adatok a brassói magyar színelőadások történetéhez 1852-től 1871-ig.....	112
Vita Zsigmond: A nagyenyedi időszaki sajtó áttekintése a kezdetektől napjainkig.....	127
Buzás Pál: A kalotaszegi Buzás családközösség.....	132

Szemle

Ungarische Drucke und Hungarica. 1480–1720. (Futaky István).....	145
Georgius Györffy: Diplomata Hungariae antiquissima (Jakó Zsigmond).....	157
Klaniczay-Emlékkönyv (Szabó György).....	162
Georg Kraus: Erdélyi krónika. 1608–1665 (Jakó Klára).....	163
Történések emlékkönyvei (Csetri Elek).....	165
Entz Géza: Erdély építésze a 11–13. században (Dávid László).....	167
F. Diósszilágyi Ibolya: Költő a Holnap városában (Dávid Gyula).....	169
Tánczos Vilmos: Gyöngyökkel gyökereztél (Keszeg Vilmos).....	171
Janitssek Jenő: Bardócszék hely- és családnevei (Murádin László).....	173
Kornai János: A szocialista rendszer (Farkasné Imreh Mária).....	175
Magyar Kisebbség. Új sorozat, 1995. 1–2., 3–4. szám (Gáll Ernő).....	176
Fülep Lajos levelezése I–III. (Benkő Samu).....	178
Simion Retegan: Satul românesc din Transilvania, ctitor de școală (1850–1867) (Egyed Ákos).....	181

Egyesületi közlemények

Az 1995. május 20-i közgyűlés iratai.....	183
Benkő Samu elnöki megnyitó beszéde.....	183
Kiss András főtitkár jelentése az EME 1994. évi munkájáról.....	185
Soó Tamás gazdasági tanácsos jelentése az Erdélyi Múzeum-Egyesület 1994. évi gazdasági tevékenységéről.....	190
Az Erdélyi Múzeum-Egyesület számvizsgáló bizottságának jelentése az Egyesület 1994. évi anyagi helyzetéről (Kerekes Jenő).....	191
A tiszteleti tagok megválasztásának eljárása.....	193
Jakó Zsigmond tiszteleti taggá választása.....	193
Jelentés az Erdélyi Múzeum-Egyesület honismereti-helytörténeti pályázatáról (Sipos Gábor).....	197
Munka- és kiadói terv.....	199
Az Erdélyi Múzeum-Egyesület elnöksége és választmánya.....	200
1995. évi eseménynaptár.....	201
Summary of the Articles.....	208
Contents.....	210
Cuprins.....	211

AZ ERDÉLYI MÚZEUM-EGYESÜLET KIADÁSÁBAN MEGJELENT:

Erdélyi Múzeum

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Bölcsészeti-, Nyelv- és Történettudományi,
valamint Jog-, Közgazdaság- és Társadalomtudományi Szakosztályainak közlönye.

55. kötet. 1993. 1–2. füzet.

55. kötet. 1993. 3–4. füzet.

56. kötet. 1994. 1–2. füzet.

56. kötet. 1994. 3–4. füzet.

57. kötet. 1995. 1–2. füzet.

Múzeumi Füzetek

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Természettudományi és Matematikai
Szakosztályának Közleményei: 1. 1992., 2. 1993., 3. 1994., 4. 1995

Orvostudományi Értesítő

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Orvostudományi Szakosztályának közleményei: 64. kötet. 1991.,
65. kötet. 1992., 66. kötet. 1993, 67. kötet. 1994.

Műszaki Tudományos Füzetek

1. Jodál Endre: Számítástechnika az ezredforduló küszöbén.

2. Pálfalvi Attila: Porkohászat.

Erdélyi Tudományos Füzetek

210. Antal Árpád: György Lajos életműve. Köllő Károly: György Lajos irodalmi
munkássága. Könyvészeti adalék.

211. Imreh István: A fejedelmi gazdálkodás Bethlen Gábor idejében.

212. Demény István Pál: A Szent László-legenda és Molnár Anna balladája.

213. Emlékezés Széchenyi Istvánra Erdélyben 1991-ben.

Csetri Elek, Fábián Ernő, Benkő Samu, Nagy György írásai.

214. Gaal György: Berde Áron útja a természettudományoktól a közgazdasázig.

215. Kovács András: A radnóti várkastély.

216. Muckenhaupt Erzsébet: XVI. századi német reneszánsz típusú szignált könyv-
kötések a csíksomlyói műemlékkönyvtár gyűjteményében.

217. Bura László: A Szatmári Református Kollégium és diákjai (1610–1852).

218. Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság 200 éve (1793–1993). A marosvásárhelyi
tudományos ülészakon elhangzott előadások.

219. Emlékezés Kossuth Lajosra Erdélyben 1994-ben. Az EME 1994. április 16-án tartott
emlékülésén elhangzott előadások.

220. Szentkatolnai Bálint Gábor.

Borcsa János, Bodor András, Péntek János, Berta Árpád, Bakk Pál és Senga Toru tanulmányai.

221. Gaal György: Magyarok utcája.

Erdélyi Történelmi Adatok

VI. 1. Wolf Rudolf: Torda város tanácsi jegyzőkönyve 1603–1678.

Romániai Magyar Bibliográfiák

1. Romániai magyar könyvkiadás 1944–1949.

2. Romániai magyar könyvkiadás 1950–1953.

MEGJELENÉS ELŐTT:

Múzeumi Füzetek

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Természettudományi és Matematikai
Szakosztályának Közleményei: 5. 1996

Orvostudományi Értesítő

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Orvostudományi Szakosztályának közleményei: 68. kötet. 1995.

Megrendelhetők utánvétellel az Erdélyi Múzeum-Egyesület címén:
3400 Cluj 1. C.P. 191. Románia.